PSIHOLOGIJA

ZA SREDNJA UČILIŠTA

NAPISAO
D[R] STJEPAN ZIMMERMANN
SVEUČILIŠNI PROFESOR

DRUGO, SASVIM PRERAĐENO IZDANJE
SA 22 SLIKE

S ODOBRENJEM MINISTARSTVA PROSVJETE OD 27. FEBRUARA 1928. POD S. N. BR. 6428.

U ZAGREBU 1928.
TISAK I NAKLADA JUGOSLOVENSKE ŠTAMPE D. D. U ZAGREBU

471.

PSIHOLOGIJA

ZA SREDNJA UČILIŠTA

NAPISAO
DR STJEPAN ZIMMERMANN
SVEUČILIŠNI PROFESOR

DRUGO, SASVIM PRERAĐENO IZDANJE
SA 22 SLIKE

S ODOBRENJEM MINISTARSTVA PROSVJETE OD 27. FEBRUARA 1928. POD S. N. BR. 6428.

U ZAGREBU 1928.
TISAK I NAKLADA JUGOSLOVENSKE ŠTAMPE D. D. U ZAGREBU

S – 00460 | 1928

PREDGOVOR.

»Uzalud je htjeti hiniti ravnodušnost prema onim pitanjima, kojih predmet ne može ljudskoj naravi biti ravnodušan« Ovim Kantovim riječima označena je važnost ove knjige za školsku pouku. Može li škola ostvariti svoj najviši zadatak — da omladini određuje životne putove —, ako u prvome redu ne obrati pažnju onim pitanjima, koja su misaonog čovjeka oduvijek zanimala i koja proniču sav naš život?! Zato bi trebalo da škola posveti *najveću skrb* upravo izučavanju osnovnih pitanja o čovjekovu životu i o svijetu: jer fragmentarnim pribiranjem raznovrsnog znanja ne postiže se ni prava erudicija, a još manje sustavna izgradnja ličnosti.

Taj je cilj bio odlučan za sadržaj ove knjige. Kad se drži u vidu, da malone svi đaci, pošto ostave srednju školu, ne dolaze više nikada u priliku da izučavaju životna pitanja, promašen bi bio zadatak škole već i samim tim, kad bi se htjela Psihologija suziti na neki skraćeni opis najznatnijih psihičkih pojava. Naučna se osnova ima da prilagođuje životnim potrebama i ciljevima škole, a ne obratno! Iz toga je razloga u ovoj knjizi »Emp. psihologija« upotpunjena »Filozofijskom psihologijom«; a s ostalim »Dodacima« dobila je čitava knjiga oblik Uvoda u filozofiju.

Najglavniji je zadatak školskog obrazovanja: pružiti đaku naučnu orijentaciju u onim pitanjima, od kojih zavisi ukupni nazor o svijetu s direktivom za život.

Za ova će pitanja nastavnik zainteresirati svoje đake konstatiranjem činjenice, da je on s njima zajedno tek jedan dijelak ukupnog fizičkog svijeta — jedan u vidu cjeline neznatan dio, koji u omeđenom vremenu eksistira, koji svojim životom nastaje i nestaje kao i druge fizičke pojave u svijetu. Ovaj po svojoj realnosti za svakog čovjeka najintimniji fakat nameće znamenita pitanja: *je li čitav život čovjekov samo fizički događaj,* zar sve tekovine duha ljudskog, sav kulturni napredak u znanosti i umjetnosti, sva herojska nastojanja volje ljudske, i sve ostalo što zovemo »duševni život« svakog pojedinca — zar sve to nije nego fiziološki proces u okviru tjelesne organizacije čovjekove? Odgovor na ovo fundamentalno pitanje ima se tražiti na području *psihologije,* koja u čovjeku istražuje granicu, na kojoj fizički svijet prelazi u — psihički ili duševni život. Tek

na osnovi psihologijskog studija postaje moguće kritičko prosuđivanje opravdanosti *materijalističkog* naziranja o svijetu i o čovjeku.

U psihologiji treba dakle da đak upozna pojedine doživljaje po njihovoj naravi i uvjetima njihova nastajanja. Psihologija daje odgovore na pitanje: na koje načine dolazi čovjek do znanja, u čemu sastoji njegov čuvstveni i voljni život? Zadatak je psihologa, da razmotri sve one pojave, u kojima se očituje svijest ljudska.

Otuda je već lako razabrati osnovnu važnost psihologije za školsko obrazovanje. Tek studijem psihologije dobiva đak adekvatan pojam o »*znanosti*«; jer istom pošto je upoznao doživljaje saznanja, može da razumije karakteristiku znanstvenog ili naučnog znanja. — I *klasifikaciju* znanosti ne može đak shvatiti bez psihologije; jer mu je tek nakon studija psihologije razumljiva podjela znanosti u nauke o prirodi i u nauke o duhu. — Osim toga, izučavajući *metodički* svoje doživljaje, dobiva đak opću uputu u naučno istraživanje. — A napokon će iz psihologije dobiti đak neke osnovne *znanstvene pojmove:* pojave, nastajanja, uzročne veze, zakona, subjekta i objekta, tjelesnog ili materijalnog i netjelesnog bitka i t. d.

Osim toga što je psihologija, kako iz rečenoga proizlazi, osnovica za opću znanstvenu orijentaciju, ona je napose *propedeutika filozofije* — upravo time, što omogućuje prve odgovore na problem čovjeka. Jer kad smo već konstatirali činjenicu, da je čovjek sa svojim životom jedna prolazna pojava, umah se promatralačkom duhu ljudskom nameće pitanje o svijetu kao univerzalnoj pojavi: da li čitav svijet imade početak svoje eksistencije ili je opstojanje svijeta nužno? Oko ovoga se pitanja kreće sva metafizička filozofija. A udes njezin zavisan je opet od pitanja *naše spoznajne sposobnosti.* Ova pak osnovna filozofijska nauka (noetika) — o vrijednosti spoznaje — jamačno pretpostavlja psihologiju spoznajnog doživljavanja. I tako psihologija dobiva prvo značenje za sistematsku filozofiju.

Ovaj letimice označeni položaj psihologije u vezi s ciljem školskog obrazovanja sadržava kriterije, po kojima bi trebao da je izrađen psihologijski udžbenik. Dakako da je prema navedenim smjernicama jedva moguće takav udžbenik izvesti. Jer već elementarni uvjeti valjanog udžbenika — a to je jasnoća i naučni karakter prikazivanja — imadu da izdrže borbu s mnogim poteškoćama, a to su: zagonetnost samog duševnog života, zatim stepen razumijevanja prema učenikovoj dobi, pa kratkoća školskog vremena, da i ne spominjemo naše zasad još terminologijske neprilike i opsežnost psihologijske literature s tolikim neizvjesnim rezultatima dosadašnjih psihologijskih istraživanja. A sve je ove poteškoće potrebno prebroditi, da se dođe do prikladna udžbenika, koji će đaku otvoriti potpuno jasni i naučni pogled u duševni život i koji će mu razbuditi interes za samostalno razmišljanje o najznatnijim pitanjima života.

Dakako, načelno nije teško postaviti mjerilo za potpunu dotjeranost priručnika psihologije: on mora u okviru svoje problematike pružiti rješenja najboljim (za đaka) načinom. Objekat psihologije, pa i empirijske, namjerice zovem »problematika«, jer je već poradi jedinstvenosti duševnog života svaki pojedini psihički događaj zaseban problem za psihologijsku deskripciju i eksplikaciju. A priručnik empirijske psihologije treba da od prve do zadnje svoje stranice svaki pojedini doživljaj promatralačkim zahvatom izdvaja iz životne cjeline. S ovim je sad zadatkom na unutrašnji način povezan i didaktički problem — najbolje izvedbe toga zadatka. To će reći, takove izvedbe, koja će đaku omogućiti naučno poznavanje duševnog života. Zato najbolja izvedba ne mora značiti za đaka najlakšu izvedbu.

Da to konkretno ilustriram samo prvom stranicom psihologije, gdje nastavnik mora pred poglede učenika iznositi objekat psihologije — duševni život ili svijest — s karakteristikom ograničenja prema svemu što nije psihičko. Kako da priručnik rješava ovaj svoj prvi zadatak?! Tako zvanim nekim lakim načinima možda se za naučno shvaćanje đaka čini manja usluga, nego da se teža pitanja uopće eliminiraju iz knjige. Ali čitava se knjiga i to na naučnoj svojoj visini ne da eliminirati iz škole! Nastavnik može na svoj način da pobuđuje interes, a to je dakako od potrebe nesamo na početku psihologijskog izučavanja, nego na svakom koraku. Zgodno će biti da se iznose primjeri iz svakidašnjeg života, te možda primjeri iz literature i historije. Ali priručnik opet ne može da sasvim nadomjesti nastavnika, jer i škola nije za — samouke. Jedan će nastavnik n. pr. početi time, da upozori, kako čovjek koješta saznaje i to na različite načine: da je $2 \times 2 = 4$, da je živio Aleksandar Veliki, da je zemlja okrugla i da se okreće oko osi i t. d. A svaki čovjek znade i to, da koješta doživljuje... — Drugi će možda nastavnik upozoriti na položaj čovjeka u svijetu. Treći će najprije objasniti izraz »fizičke pojave«. Četvrti će istaknuti, da se među naučenjacima nalaze i dušoslovci ili psiholozi. Peti će možda spomenuti vjerovanje u dušu i t. d. Udžbenik očito ne može da sve te načine obuhvata, niti je u tome poteškoća, nego je za udžbenik teška zadaća, da *nastavniku i đaku* zajedno pruži stvarno izrađeni materijal.

Nastavnik će možda u prvom satu predavanja objašnjavati čitav Uvod — prvih pet paragrafa — lakim pripovjedalačkim načinom, da tako pripravi svoje učenike za točnije tumačenje u

slijedećem satu. Na školsku ploču napisati će »*Život u svijetu*«. Ovu temu može objašnjavati, recimo, ovako: Za ovaj stol, ploču, klupe ... kažemo da ne živu; a konj, mačka, ptice, ribe ... živu — koliko gledaju, slušaju, kreću se i t. d. Već i za biline možemo kazati da živu, jer se prehranjuju i rastu; a katkada možemo jedan dio biljke presaditi, da ne ugine, nego se dalje razvija. U svijetu ima dakle neživih i živih bića (stvorova). A dakako, i *čovjek spada u živi dio svijeta.* (Mi sad nećemo pitati, kako velik je svijet, od čega sastoji, kada i kako je nastao; kako se razlikuje živo od neživoga, otkuda je u svijetu život i t. d.? Na ova i druga neka pitanja o svijetu i o životu nastoje da svojim umovanjem odgovore »filozofi«.) — »*U čemu sastoji vaš život?*« Napisavši i to na ploču nastavnik će u dijaloškoj formi sa učenicima upozoriti, da »živo tijelo« (organizam) kod čovjeka nazivamo onda, kad srce, pluća, želudac, oči, uši i svi drugi dijelovi tijela (organi) rade ili funkcioniraju: jer kad svi organi prestanu raditi, čovjek time prestane živjeti. Ali živo tijelo ili tjelesni život ne znači kod čovjeka čitav njegov život; tä svaki učenik dobro znade — on je sebi toga »svijestan« —, da je u svom životu mnogošta vidio i sada koješta vidi, da je svašta čuo i sad čuje, da se koječega sjeća, da može pamtiti, da se katkad veseli ili da je žalostan, da se može odlučiti na učenje i t. d. Svaki čovjek imade svaki dan svoje *doživljaje:* a oni ukupno sačinjavaju »*duševni život*«. Svakako dakle sastoji život od različitih doživljaja: *znanja, čuvstvovanja i htijenja (teženja).* — »*Je li vam tijelo potrebno za vaše doživljaje.*« I ovo pitanje dolazi na ploču; a iza toga je razgovor o oku, uhu i drugim »osjetilima«, koja služe čovjeku kao vrata, kroz koju ulaze boje, zvukovi i t. d. Pa kaošto od izvanjskih kućnih vratiju vode različni hodnici i stube do stana, tako su oko, uho, jezik, nos i neka vratašca u koži spojena pomoću živaca sa mozgom. Izvanjski svijet (svjetlost, zvuk ...) »podražuje« osjetilne aparate, živci se »uzbude« — i čovjek »osjeća« boje, zvukove ..., te na taj način »opaža« stvari u izvanjskom svijetu. — Ovo još dakako ne može biti dosta da znademo o našim doživljajima, nego treba da upoznamo sve doživljaje, koji sačinjavaju naš duševni ili psihički život. Ukoliko se ovim poslom bavimo, zovemo se »psiholozi«, a naša nauka »psihologija«. »*Kako psiholog upoznaje doživljaje?*« Ovo posljednje (napisano) pitanje može nastavnik objašnjavati priprostim primjerima: kako na ulici »promatramo« neku veliku kuću, kako promatramo uređaj neke tvornice, kako botaničar promatra biljku, a kemičar na pr. vodu. Mi promatramo cjelinu po njezinim sastavnim dijelovima svaki zasebice (analitički), a za tim njihovu sastavljenost (sintezu). Ovim putovima (metodama) ide i psiholog.

Nastavnik, koji s valjanom pripravom i »svom dušom« nastoji protumačiti svojim učenicima svakodnevne pojave i tajnovite događaje duševnog života, naći će dovoljno načina da se posluži sa gradivom ove knjige, tako da utre putove, kojima će svaki đak samostalno — izučavajući knjigu — upoznavati sebe. Naravno da se ova knjiga ne uči »od korice do korice« napamet, jer bi onda zaista bila teška; ona je sastavljena na pretpostavci, da mora otvoriti puni naučni vidik na duševni život i na sva ona pitanja, koja su s njime u vezi. Koje će dijelove knjige odabrati nastavnik i do koga će stepena pojedini đak svladavati naučno gradivo — to je toliko nestalno mjerilo, da se po njemu nema ravnati izradba knjige. Zato će svaka bojazan pred opsegom i sadržajem knjige otpasti, kad se uoči znamenitost cilja koji se postizava psihologijskim izučavanjem, i kad se ovo izučavanje podijeli na školu i na izvanškolski život. U tome je značenju i opravdan poslovični zahtjev, da »ne učimo za školu, nego za život«.

Prema raspoloživom i preusko odmjerenom vremenu nastavnik će možda tek izuzetno i s pojedinim đacima dospjeti, da tečajem jedne školske godine iscrpe čitavo gradivo. Možda će se zadovoljiti time, da neke dijelove objasni samo u tu svrhu, kako bi svoje đake potakao, da uz knjigu i nadalje samostalno rade. Da se vidljivo obilježi ova granica između osnovnog, za sve đake obvezanog psihologijskog gradiva i njegova proširenja, podijeljena je čitava knjiga na krupnija i sitnija slova. Već ovim izvanjskim načinom dobiva nastavnik neku uputu za samostalno izbiranje školskog gradiva. Uostalom, opetujem, đak ne treba da uči psihologiju na pamet, nego je nastavnikov zadatak, da otvori razumijevanje za knjigu; a ovakovom zajedničkom suradnjom ne će ni ova knjiga biti đaku teža, nego što su drugi školski predmeti. Sigurno ne bi lakša bila, niti bi svojoj svrsi odgovarala, da donosi definicije bez potpunog objašnjenja ili da skraćuje gradivo na štetu cjeline i dubine duševnog života. Prema tome obrazloženo je očekivanje, da će ova knjiga korisno poslužiti početniku, a i svakom inteligentu, koji treba da se zanima za — duševni život.

Moglo bi se gotovo reći, da je ovo 2. izdanje Psihologije nesamo različno od prvoga, nego da je upravo sasvim novo.

Na ove me je izmjene navelo nastavničko iskustvo, koje sam stekao upotrebom knjige u 1. izdanju, i privremena naučna osnova, propisana od ministarstva prosvjete (od 12. aug. 1927.). I ako je već 1. izdanje bilo plod višegodišnjeg nastavničkog rada u srednjoj školi, svakako je taj rad znatno revidiran ovim 2. izdanjem. Nesamo zaslugom vlastitog moga rada, nego uz dobar savjet i pripomoć najvrsnijih nastavnika, koji su iz ljubavi za

nauku olakšali priredbu ove knjige. Neka im je zahvala u onoj nastavničkoj svijesti, koja s ponosom gleda svoj poziv u činjenici — da »na mladima svijet ostaje«.

Treba napose da se zahvalim profesoru medicinskog fakulteta g. dru Borisu Zarniku, koji je pregledao §. 5. Uvoda i priredio sve slike u knjizi.

Ugodna mi je također dužnost, da i ovom prilikom izreknem zahvalu predsjedniku Glavnog Prosvjetnog Savjeta, g. univ. prof. dru Tihomiru Đorđeviću, i načelniku ministarstva prosvjete, g. Nikoli S. Polovini, koji su svojom susretljivošću omogućili, da dođe do novoga izdanja ove knjige.

U Zagrebu, na Duhove 1928.

Prof. Zimmermann.

SADRŽAJNO KAZALO

Predgovor . . . . III.—VI.

EMPIRIJSKA PSIHOLOGIJA

UVOD

§. 1. Čovjek i njegov duševni život 3
§. 2. Nastavak 7
§. 3. Kako psiholog upoznaje doživljaje? 10
§. 4. Nastavak 13
§. 5. Kako su doživljaji zavisni od tijela? 20

I. DIO

O različnim doživljajima saznanja.

1. Prvi stepen saznanja.

Za predmete izvanjskog svijeta saznajemo time, što ih pomoću periferijski podraženih i uzbuđenih osjetilnih organa »opažamo ili percipiramo«.

§. 1. Kakav je to doživljaj: »osjetilni opažaj ili percepcija?« 37
§. 2. Opažajni (perceptivni) elementi — osjeti ili senzacije — i njihova spojidba ili sinteza 38
§. 3. Osjetne kakvoće i jačine 42
§. 4. O različitim vrstama osjetâ napose 47
§. 5. Opažajna objektivacija i sinteza (spoj osjetâ) 59

2. Drugi stepen saznanja.

Opažajne sadržaje možemo i bez perifernih podražaja usvijesno obnoviti (reproducirati), i na taj način podražajno nenazočne predmete »predočiti«.

§. 1. Kakav je to doživljaj: »predodžba ili predstava«? 71
§. 2. Kako nastaju predodžbe ili od čega zavisi reprodukcija? . . . 74

§. 3. Nepromijenjeno reproducirane predodžbe, t. j. »zapamćene predodžbe ili predodžbe sjećanja« (1. vrsta predodžbi) 80
§. 4. Promijenjeno reproducirane predodžbe (2. vrsta predodžbi) . . 90
§. 5. Tipične predodžbe (3. vrsta predodžbi) 94
§. 6. Prvi i drugi stepen saznanja zajedno, sa prijelazom na 3. stepen 96

3. Treći stepen saznanja.

O svemu što iskustveno doživljujemo, možemo »misliti«.

§. 1. Misaoni sadržaji svijesti 99
§. 2. Postanak pojmova 107
§. 3. O suđenju i izvođenju 115

DODATAK ZA I. DIO.

§. 1. *Izvanjski svijet i naša spoznaja o njemu* 125
§. 2. *Znanstvena spoznaja* 126

II. DIO
O doživljajima čuvstvovanja
(Emocionalno doživljavanje.)

§. 1. Psihologijsko opisivanje čuvstvenog života 131
§. 2. Različite čuvstvene pojave 138

DODATAK ZA II. DIO.

§. 1. *Problem vrijednosti uopće* 140
§. 2. *Intelektualne i estetske emocije* 142

III. DIO
O doživljajima nastojanja (teženja) i voljnog doživljavanja
(Apetitivno i volitivno doživljavanje.)

§. 1. Čovjek i njegova aktivnost u svijetu 146
§. 2. Nastojanje (teženje) 148
§. 3. Htijenje 154

DODATAK ZA III. DIO.

§. 1. *Etički i socijalni problem* 159
§. 2. *Religijski problem* 164

IV. DIO
Jedinsvtena cjelina svijesti
(Sintetičko upoznavanje svijesti.)

§. 1. Razvitak duševnoga života 169
§. 2. Sintetička cjelina duševnoga života ili jedinstvo svijesti . . . 171
§. 3. Svijest i pažnja 179
§. 4. Aperceptivno spajanje ili svijesno objašnjavanje u spoju (sintezi) sa duševnom cjelinom 185
§. 5. Jedinstvo svijesti i doživljaj jastva 191

DODATAK EMPIRIJSKOJ PSIHOLOGIJI.

Duševne bolesti 197
Zaključak empirijske psihologije 199

FILOZOFIJSKA PSIHOLOGIJA
Problem duše

§. 1. Kako eksistira jastvo s obzirom na doživljaje? 201
§. 2. Je li jastvo tjelesne (materijalne) naravi 204
§. 3. Sveza ljudske duše s tijelom 207

DODATAK PSIHOLOGIJI.

Život u svijetu kao filozofijski problem 211
Povijest psihologijske nauke i njezini smjerovi u sadašnjosti . . . 217
Rječnik 231

UVOD.

Čovjek se od djetinjstva za koješta zanima ili interesira: već se dijete raspituje za različite stvari i događaje, koje opaža u najbližoj svojoj okolini, a to je iznajprije rodna kuća i rodni kraj. S vremenom se ta okolina proširuje — i čovjeku se otvora pogled u veliki svijet: on doznaje da je zemlja prostrana i ljudima napučena, da je na njoj carstvo bilinsko i životinjsko, da je ljudski rod tisućljeća proživio i tako stvorio svoju historiju, da osim zemlje postoji sunce, mjesec i zvijezde. Sve to ukupno sačinjava »sliku« svijeta, za koju se svaki školovani ili obrazovani čovjek mora zanimati već zato, jer usred te slike nalazi — sam sebe.

Čovjek je dio svijeta: i on se nalazi u svijetu i živi u njemu. Ja sam u svijetu nastao ili pojavio se svojim rođenjem, i sa ove slike svijeta briše me smrt. Nesumnjiva je činjenica, da moj život u svijetu nastaje i nestaje.

Ako se pažljivo zaustavimo ispred ove činjenice, i ako promatramo čovjeka — postavljena svojim životom u cjelinu svijeta —, počinju se u nama buditi različita pitanja, na koja su umni ljudi oduvijek tražili odgovor. Kolik je čitavi svijet, sa suncem te svima vidljivim i nevidljivim zvijezdama?... Kada je svijet nastao i kako je nastao?... Kako je ljudski rod nastao u svijetu?... Koji je udes moga vlastitog života: zašto sam se rodio i zašto živim, pa je li moguće da bih živio dovijeka, i nakon što završim nekolikogodišnji ovaj moj tjelesni život?...

Sve su to pitanja, — kaže jedan veliki umnik (Imanuel Kant) —, za koja bi fizičar i matematičar rado dao svu svoju znanost. Pa zaista »knez matematičara« — C. F. Gauss — i priznaje, da »imade pitanja, na koja puno više vrijedi da se znade odgovoriti, nego na ikoje matematičko pitanje... Ne zanima me znati koliko zvijezda u svemiru eksistira, ako za sebe samoga ne znam da li ću ikad sasvim prestati da eksistiram...« — Tko bi na sva ta pitanja odgovorio, bio bi u osobitom smislu mudar; a zapravo ovu težnju za mudrovanjem, t. j. težnju za promatranjem svijeta i života ljudskog po njihovoj zagonetnosti, zovemo »filozofiranje«.*

Prije filozofiranja o svijetu u njegovoj cjelini (o »svemiru«), jamačno je najzanimivije i najvažnije, da se zanimamo za **čovjeka i njegov život.** »Ja« se nalazim u svijetu i »ja« u njemu živim; a šta može da bude važnije i zanimivije, nego da ja upoznam samoga sebe i svoj vlastiti život?! »Moj život« je riječ, koja obilježuje dvije granice: rođenje — kad život nastaje —, i smrt — kad život prestaje.

* Za sve tuđe izraze isp. »Alfabetsko kazalo«.

Štogod se od rođenja do smrti događa u meni ili u mojoj »duši«, to su moji doživljaji, koji ukupno sačinjavaju moj **»duševni život«.**

Za svakog čovjeka, koji se bavi naukom, važno je i potrebno, da prouči i upozna »dušu« ljudsku — koja je izvor svake nauke i svega što je ikada čovjek stvorio. Tko se historijom bavi, mora poznavati čovjekovu dušu, iz koje su izašli svi historijski događaji. Napose to vrijedi za onoga, koji se zanima za kulturnu historiju: za umjetnost, znanost, religiju, jezik i sve one pojave, koje predstavljaju prosvjetni napredak čovječanstva. Bez poznavanja »duše« ljudske nemoguće je i narodoslovlje, koje se bavi primitivnim narodima, t. j. životom predkulturnog čovjeka. A pedagogija, nauka o odgajanju čovjeka, sva je i osnovana na poznavanju duševnog života. Jednako je na ovo poznavanje upućena i pravna nauka, kad presuđuje zločinačke živote; zatim nauka o duševnim bolestima; napokon nauka o društvenom životu (sociologija). Sve se ove nauke naslanjaju na — **nauku o duši ili psihologiju.**

Ovoj nauci namijenjena je i ova knjiga; pa zato ćemo kroz čitavu knjigu zadržati pred očima **čovjeka i njegov duševni život,** te ćemo nastojat' da ga potpuno proučimo ili upoznamo.

Prema tome će nam najprije §. 1. i 2. objasniti, šta znači »duševni život« — a zatim će §. 3. i 4. objasniti, kako ćemo kao psiholozi proučavati duševni život.

---

§. 1. ČOVJEK I NJEGOV DUŠEVNI ŽIVOT.

1. a) Obraćam se na vas, koji ovo čitate ili slušate, da zapitate sami sebe: šta »ja« svaki dan »doživljujem«? — Vi ćete reći: doživljujem to da gledam, da slušam, da se tijelom različito krećem, da se koječega sjećam, da razmišljam, da se radujem ili žalostim, da se čemu nadam, da se na koješta odlučujem, t. j. da ovo hoću a ono ne ću i t. d. Evo, to su **»doživljaji«, koji ukupno sačinjavaju »duševni život« svakoga pojedinog čovjeka.** **a) „Doživljaji“**

Rasporedimo sve doživljaje, da dobijemo jasniji pregled!

A. Ja gledam ovaj stol, koji je pred mojim otvorenim očima, slušam zvuk zvona ili štropot udarca, ako dopire do mojih ušiju, dotičem se stola, osjećam toplinu u sobi, pritisak olovke na ruku, mogu da kušam slatki šećer, mogu da njušim miris i t. d. Jednom riječi, ja gledajući, slušajući... opažam različite stvari ili predmete u izvanjskom svijetu.

Sve ja to doživljujem; i svaki pojedini takav doživljaj zovemo **»opažaj«.** Zovemo ga zapravo **»osjetilni«** opažaj, i to zato, jer tih doživljaja ne bismo imali bez vida, sluha, njuha i ostalih naših sposobnosti za opažanje; a te sposobnosti zovemo »osjetila«. Svako pojedino osjetilo imade svoj posebni **»osjetilni organ«:** vidni organ je oko, slušni uho i t. d.

B. Ja sada ne vidim svoje rodne kuće, a ipak za nju znadem; ako zatvorim oči, ne vidim ni stola, koji se preda mnom nalazi. Ja dakle sada više ne »opažam«, nego sebi rodnu kuću i stol **»predočujem ili predstavljam«.** Tako mogu koješta predočiti: sve štogod sam nekoć opazio, te zapamtio i sada se sjećam.

C. Ja sada **kažem:** »stol je četverouglast«; nekoć sam opazio ružu, a sada je predočujem i kažem: »ruža je crvena i mirisna«; zatim kažem nešto, česa nikad nijesam opazio: »zemlja je okrugla i kreće se oko svoje osi«; zatim: »Napoleon je bio velik vojskovođa« i t. d. Svakim ovim izričajem ja nešto **»sudim«;** a kad čovjek sudi, kažemo da »misli«. Ono što čovjek misli, može dakako biti da je istina ili da nije istina.

Svi ovi doživljaji pod A. B. i C. jesu doživljaji našega **»znanja«** ili »saznavanja«. Ja dakle mogu da saznajem nešto ili na taj način 1.) da osjetilno opažam, ili 2.) da predočujem nešto, ili 3.) da o nečem mislim (sudim).

To su t. zv. tri stepena saznanja.

D. Ja mogu da doživljujem različita **»čuvstva«: radosti, žalosti, nade, straha.... uopće ugodnosti i neugodnosti.**

E. Napokon mogu da za kojećim **»težim«** i da svojom voljom koješta — za čim težim — **hoću ili ne ću.**

Zbrojimo li sada sve doživljaje — pod A. B. C. D. i E. — imademo ukupno onaj život, koji upravo zovemo »duševni život« svakog pojedinog čovjeka.

Kažemo »ukupno«, a to znači, da je duševni život sastavljen od pojedinih doživljaja. To možemo lako razabrati na jednom primjeru. Đak sjedi u sobi kod svoje knjige i opaža kroz prozor kako divno sunce sja. Učenje postaje mu neugodno, a pogled na sunčanu livadu izaziva u njemu osjećaj ili čuvstvo ugodnosti. On predočuje (predstavlja) ono mjesto, gdje sada njegovi drugovi vjerojatno igraju nogomet; i on teži (želi) da ode onamo. Ali znade da će sutradan biti u školi pitan,

pa ovako prosuđuje: »ostanem li kod kuće, naučit ću zadaću i dobro ću u školi odgovarati, a da odem na igru, stigla bi me nevolja u školi«. Zato đak odluči svojom jakom voljom, da nastavi učenje.

Koliko ima ovdje različitih doživljaja! Opažanje, čuvstvovanje, predočavanje, suđenje i htijenje. A svi ovi doživljaji sastavljaju se zajedno u jednu cjelinu. Tako od jutra do noći svakodnevno svi doživljaji kod pojedinog čovjeka sačinjavaju zajedno njegov »duševni život«.

b) „subjektivni događaji"

b) Ja imam svoje doživljaje, ti svoje i svak imade svoje doživljaje. Moji doživljaji ne mogu postojati ili eksistirati bez mene, t. j. bez moga »ja«, pa zato kažemo, da su moji doživljaji »u meni«. Ja sam nosilac ili subjekat svojih doživljaja, t. j. oni »meni« pripadaju. Kadgod ja nešto doživljujem, svaki put se u meni (u mome »ja«) nešto zbiva ili događa; pa zato možemo doživljaje nazvati **subjektivni ili jastveni događaji.**

(„unutrašnji svijet")

U »izvanjskom svijetu« nalaze se različite stvari (na pr. ovaj stol, šešir, kuća, sunce...) i različni događaji (na pr. sunce sija i grije, drvo lista, rijeka teče, zvono zvoni, rukom udaram po stolu...). Za sve ove stvari i događaje kažemo da su »izvan mene«, t. j. izvan moga »ja« (jastva), a to znači da mogu opstojati bez moga »ja«. — Za razliku od »izvanjskog ili tjelesnog« svijeta kažemo da doživljaji sačinjavaju »unutrašnji svijet« svakog pojedinca. Čovjek svojim tijelom spada u prostorom veliki izvanjski svijet (nazvan »makrokosmos«), a u sebi nosi svaki pojedinac svoj »maleni svijet« (mikrokosmos), t. j. svijet svojih doživljaja.

c) „psihičke pojave"

c) Sve stvari i događaji u izvanjskom svijetu sačinjavaju ukupno tjelesnu »prirodu«, pa ih zato zovemo »tjelesne ili prirodne pojave (fizički fenomeni)«. A »doživljaje« nasuprot zovemo **duševne ili psihičke pojave.**

2. Kako znademo za događaje i stvari u izvanjskom svijetu?

Fizičke stvari i događaje možemo vidjeti, čuti, doticati, njušiti, kušati ... — te ih prema tome »opažati«; ja sada na pr. opažam ovaj stol, opažam ovu knjigu, opažam da vi sjedite i t. d. Ja sve ove predmete »opažam« time, što ih shvaćam ili za njih znadem gledajući, slušajući, dotičući se — jednom riječi »osjećajući« različita svojstva (kakvoće, stanja) tjelesnih stvari: njihove boje, veličinu, oblik, tvrdoću, toplinu, miris... A po čemu sam ja sposoban »opažati«? Svaki je od nas sposoban »opažati« s pomoću oka, uha i drugih dijelova tijela, koji nam služe kao pomagala — »organi« — za našu sposobnost gledanja, slušanja... t. j. za vidno, slušno i druga »osjetila«. Zato ovakovo »opažanje« zovemo izvanjsko ili osjetilno opažanje. Zovemo ga i »posredno«, jer biva posredovanjem osjetilnih organa.

Fizičke su dakle stvari pristupne izvanjskom ili osjetilnom našem opažanju; drugim riječima, mi za fizičke ili izvanjske predmete doznajemo s pomoću izvanjskog ili osjetilnog opažanja. Tako na pr. da mi sad netko donese ovamo jednu jabuku, ja sam sposoban da je vidim, da je dotaknem, da je kušam i mirišem. Svaka se ova moja sposobnost — vida, dodira, okusa, njuha — zove »osjetilo«; a tjelesna pomagala ili sredstva za ove moje sposobnosti jesu oko, mjesta u koži, jeziku i nosu. Time što vidim, dodirujem, kušam i njušim jabuku — kažemo da je »opažam«. A budući da je opažam s pomoću osjetilnih sredstava (oka...), zovemo to opažanje »osjetilno«: jabuka se u mome osjetilnom opažanju pojavljuje.

Na postavljeno pitanje možemo sada odgovoriti ovako: Za stvari i događaje u izvanjskom svijetu znademo toliko, što su **pristupne našem izvanjskom ili osjetilnom opažanju, t. j. toliko što nam se osjetilno pojavljuju.**

Kako znademo za vlastite svoje doživljaje ili za psihičke pojave?

Svaki čovjek znade za svoje doživljaje bez oka ili uha, t. j. bez osjetilnog ili izvanjskog posredovanja, pa zato kažemo, da za njih znade **neposrednim ili unutrašnjim opažanjem;** to će reći, svaki ih čovjek sam u sebi opaža (zato kažemo »usebno opažanje«). Psihičke su dakle »pojave« nazočne u neposrednom opažanju svakog pojedinca.

d) „unutrašnje (neposredno) iskustvo"

Znanje, koje mi dobivamo iz opažanja, zovemo »iskustvo ili empirija«. Izvanjskim opažanjem dobiveno znanje o prirodi nazivamo izvanjsko iskustvo, a unutrašnjim opažanjem stečeno znanje o doživljajima zovemo unutrašnje ili neposredno iskustvo.

Psihičke pojave ili doživljaji — koliko pojedinac za njih znade iz neposrednog opažanja — sačinjavaju »unutrašnje iskustvo« svakog čovjeka.

Đak ne zna iz izvanjskog iskustva da je živio Napoleon, jer ga nije nikad vidio (vidno opazio), nego on to znade iz historijskog svjedočanstva; kao što po svjedočanstvu drugih ljudi saznaje, a ne iz iskustva, da postoji Pariz (ako ga još nije vidio). — Da je zemlja okrugla i da se kreće oko svoje osi i oko sunca — treba dokazivati; jer na pr. po običnom gledanju (iskustvenom doživljavanju) reklo bi se obrnuto, da se sunce kreće, a zemlja miruje. Slično je kad gledamo štap u vodi kao da je prelomljen.

A treba li itko da meni posvjedoči ili dokazuje, da eksistiraju moji doživljaji? **Ne,** svak znade za svoje doživljaje iz vlastitog unutrašnjeg iskustva.

e) „svijest"

Mi doduše u običnom životu i ne kažemo da čovjek za svoje doživljaje znade utoliko što ih u sebi »opaža« ili usebno »iskušava«, nego da utoliko znade, što je o njima sebi **svijestan** ili što imade »svijest« o njima. »Ja sam sebi svijestan svojih doživljaja« znači: oni su usvijesni — t. j. u mojoj se svijesti nalaze, u njoj su »sadržani« — i ja za njih znadem (= oni su meni »svjestiti«). Od jutra kad se probudi, pa do noći kad usne, a i u snu imade čovjek različnih doživljaja, za koje on znade ili kojima je više ili manje svijestan. A svi doživljaji iz dana u dan sačinjavaju, rekosmo, čitavi duševni život čovjekov: počevši od onog gledanja i slušanja, kojim dijete prvih dana iza svog rođenja osjeća svjetlost i glasove, te od prvih njegovih tjelesnih pokreta za životno održanje, kroz sve

doživljaje mladosti i dalje — svakim se trenom tako reći izmjenjuje stanje naše svijesti t. j. nastaju novi doživljaji, koji ukupno sačinjavaju cjelinu duševnog života.

Doživljaji i znanje o njima sačinjavaju dakle »svijest« ili svijesni život čovjekov.

Doživljaje možemo nazivati »svijesni sadržaji« zato, jer štogod ja doživljujem, nalazi se ili sadržano je u mojoj svijesti (= znanju o njima). — A budući da sadržaji u svijesti nastaju i nestaju iz svijesti, t. j. budući da se u svijesti događaju promjene, zato možemo doživljaje nazvati i »svijesni događaji«.

Mi ćemo kasnije doći na pitanje, jesu li svi duševni događaji ujedno svijesni, ili imade i takovih duševnih događaja, koji nijesu svijesni. Možda svijesne pojave nastaju i takovim djelovanjem, koje nije tjelesno, nego je duševno (psihičko), a ipak nam nije svjestito. O tome pitanju imadu psiholozi, kako ćemo još vidjeti, različito mišljenje.

Kod svijesnog događaja možemo razlikovati sâm događaj za sebe — koji nazivamo »s v i j e s n i č i n i l i a k t« — i njegov »predmet«. Kadgod se naime u svijesti nešto događa ili kadgod ja imam doživljaj, svaki put doživljujem »ovo ili ono«, na pr. radujem se nečemu, hoću nešto, razmišljam o nečemu; a »ovo nešto« upravo zovemo p r e d m e t i l i o b j e k a t doživljaja.

»Svijest« ne znači samo skup svega onoga, što je u njoj od časa do časa »sadržano« ili zbroj doživljajâ (= svega onoga što se svijesno događa). Na »svijest« spada uvijek i n e t k o, koji je sebi svijestan ili netko, u čijoj svijesti je nešto sadržano. »Ja« sam sebi svijestan, »t i« imadeš svijest o nečemu, i »o n i« su sebi svijesni. K a o š t o s u d o ž i v l j a j i v e z a n i u z p o j e d i n i »j a«, t a k o o v a j i s t i »j a« **znade** z a s v o j e d o ž i v l j a j e, t. j. p o j e d i n i »j a« j e s e b i s v i j e s t a n s v o j i h d o ž i v l j a j a.

Kad mi dakle govorimo o »svijesti«, razlikujemo dvoje: 1. mnoštvo različitih **doživljaja**, i 2. onaj »**ja**« koji **doživljuje i znade za** svoje doživljaje. T i m e š t o j e **mnoštvo** d o ž i v l j a j â v e z a n o u z **jedan** »**ja**«, d o b i v a m n o š t v o r a z l i č i t i h d o ž i v l j a j a **jedinstvenu cjelinu;** i t o n a z i v a m o »j e d i n s t v o s v i j e s t i«. Protumačit ćemo ovo jedinstvo tek onda (IV. Dio), kad upoznamo sve doživljaje.

Koliko ja svijesno znadem za svoje doživljaje? Ja za svoje doživljaje z n a d e m t o l i k o, što ih u sebi (= neposredno) opažam — i to p a ž l j i v o opažam; na pr. ja sada doživljujem to da se sjećam svoga pokojnog prijatelja — jer sad upravo na to pazim; a sada na pr. doživljujem to, da sam se odlučio na sutrašnji izlet — i kod ovog doživljaja opet pazim na njega; ili na pr. sad opet doživljujem radost poradi završenog naučnog posla — i opet je ovo čuvstvo radosti u mojoj svijesti sadržano koliko upravo na to pazim i t. d. Sve ovo znači, da moj svaki doživljaj postaje svojinom moga svijesnog znanja time, što na njega pripazim, t. j. što se obratim (upravim) ili zaustavim i uočim sad ovaj a sad onaj drugi sadržaj moje svijesti.

Pažnja je tako važni i općeniti uvjet svega svijesnog znanja, kao što i uvjet za postanak pojedinih doživljaja, da ćemo o njoj opširnije raspravljati tek onda (IV. Dio), kad upoznamo pojedine doživljaje.

§. 2. NASTAVAK.

3. Po čemu se psihičke pojave razlikuju od fizičkih?

Razlika između psihičkih i fizičkih pojava

Razlika dolazi otuda, što moji doživljaji — na pr. doživljaji sjećanja, radosti, mišljenja ili suđenja, odluke i t. d. — **nemaju fizičkih svojstava** kao što ih imadu tjelesa ili fizički predmeti, t. j. nijedan doživljaj nije crven ili zelen, tvrd ili hrapav, mirisan ili glasan, okrugao ili šiljast i t. d. — A osim toga već rekosmo, da moji doživljaji **nijesu pristupni izvanjskom opažanju**, pa zato drugi ljudi i ne znaju za moje doživljaje, osim ako ih očitujem govorom, izrazom lica, pisanjem i slično. Zato tjelesne stvari — na pr. ovaj stol —, koje se pojavljuju našim osjetilima, opažaju jednakim načinom svi ljudi — t. j. gledanjem, dodirom i t. d. —, dok moje doživljaje opažam ja sâm u sebi ili neposredno, a drugi ih ljudi tako ne opažaju u meni. Uzmimo još na pr. doživljaje gledanja, slušanja, kušanja. Svoj doživljaj gledanja ja ne mogu gledati, niti doživljaj slušanja slušati; mi gledamo crveno, zeleno i t. d., slušamo nešto zvučno, kušamo slatko i t. d., t. j. ono što gledamo, jest crveno, ali samo gledanje nije crveno, pa zato »gledanje« (= doživljaj gledanja) ne možemo okom vidjeti, nego za nj znademo iz samoopažanja.

Predmet psihologije

4. Nakon što smo povukli granicu između psihičkih i fizičkih pojava, lako ćemo razumjeti, da psihičke pojave moraju biti predmet ili objekat jedne posebne nauke; a tu nauku zovemo p s i h o l o g i j a. Zato možemo psihologiju razlikovati od ostalih nauka, t. j. možemo je definirati, ako kažemo, da je ona **nauka o duševnim činjenicama ili o duševnom životu koliko nam se svijesno pojavljuje***.

Neki psiholozi kažu, da je predmet psihologije »duša«, t. j. subjekat doživljajâ ili duševnih pojava. — Ali barem na početku psihologije ne možemo govoriti o »subjektu«, nego najprije o tome: kako nam se on svijesno pojavljuje. Tek nakon što smo upoznali duševne pojave, možemo na osnovi toga znanja pristupiti pitanju o subjektu duševnih pojava — t. j. o »duši«. Ovim pak pitanjem, kako ćemo vidjeti, upravo prekoračujemo unutrašnje iskustvo (empiriju) i prelazimo na područje metempirijskog (nadiskustvenog) izučavanja.

B i l j e š k a. Priroda je velika i puna najrazličitijih pojava, pa zato imade različnih p r i r o d n i h n a u k a, od kojih svaka izučava neki isječak prirode, t. j. svaka se zanima samo za jedan dio prirode, na pr. samo za biljke (botanika) ili za životinje (zoologija), za gibanje i druge pojave

* Ne valja zamjenjivati izraze »psihički« i »psihologijski«. Prvi izraz znači isto što »duševan«; a drugi označuje nauku o »psihičkome«. Naše će znanje u ovoj knjizi biti »psihologijsko« — za razliku od matematičkog, historijskog i drugog znanja —; a predmet toga znanja bit će sve ono što je »psihično«.

na nebeskim tjelesima (astronomija) i t. d. Fizika ispituje neživu prirodu i njezine zakone na pr. kad tijelo pliva, istisnuta tekućina teži koliko i plivajuće tijelo (Arhimed), ili na pr. tjelesa, kojima se taljenjem obujam poveća (smanji), povećavanjem tlaka povećavaju (snizuju) temperaturu taljenja (J. Thompson), ili na pr. dva plina jednakog tlaka i jednake temperature imadu u jednakim obujmovima jednak broj molekula (Avogadro) i t. d.

Svaki prirodonaučenjak imade u cjelokupnoj prirodi posebni svoj predmet naučnog istraživanja. Uzmemo li pak da i psiholog imade zasebni svoj predmet — duševni život —, koji nije rastavljen od fizičkog svijeta i ako je od njega različan, možemo opravdano reći, da se psihologija naslanja na prirodne nauke. Zapravo se naslanja samo na one prirodne nauke, koje se bave našim t i j e l o m, i koje ukupno zovemo »somatologija«. Ovamo spada »anatomija« i »fiziologija« — kao što ćemo kasnije doznati (u §. 5.). Budući da je naš duševni život vezan uz naše tijelo — koje je sastavni dio fizičkog svijeta —, jasno je, da psiholog mora naučno poznavati i čovjekovo tijelo.

Prirodne se nauke zovu također »iskustvene ili empirijske«, jer se osnivaju na iskustvenom znanju. I psihologija je jedna jedinstveno sastavljena ili sustavna skupina **iskustvenog** znanja. Ali psihologija se razlikuje od prirodnih nauka zato, jer su njezin predmet psihičke, a ne fizičke pojave; a znanje o njima stečeno je neposrednim, a ne izvanjskim opažanjem. Kako se do toga znanja dolazi, vidjet ćemo u idućem paragrafu.

Pitanja za §. 1. i §. 2.

1. Čime se bavi psiholog ili: šta je predmet njegova izučavanja? Odgovor: Duševni život ili sveukupnost doživljajâ (subjektivnih događaja).

Kako još zovemo »duševni život«? O.: unutrašnji svijet ili psihičke pojave. — Šta je »izvanjski« svijet ili priroda ili fizičke pojave?

2. Zašto ih zovemo »pojave ili fenomeni«? O.: jer ih opažamo. — Kakovo je opažanje izvanjskog, a kakovo unutrašnjeg svijeta? O.: posredno (osjetilno, izvanjsko) i neposredno (usebno). — Kako zovemo opažajno znanje? O.: iskustvo (dvostruko).

Kako kažemo za čovjeka ukoliko znade za svoje doživljaje? O.: da je sebi svijestan. — Šta kod »svijesti« razlikujemo? O.: 1. doživljaje, i 2. onaj »ja«, koji znade za svoje doživljaje.

Ukoliko ja znadem za svaki svoj doživljaj? O.: utoliko što ga pažljivo opažam.

3. Po čemu se psihičke pojave razlikuju od fizičkih? O.: imadu neka nefizička obilježja. — Koja?

4. Kakova je nauka psihologija? Definicija. — U koju grupu naukâ spada? O.: u prirodne ili empirijske nauke. — (Je li »duša« predmet psihologije?)

Školske vježbe (koje može nastavnik upotrijebiti u dijaloškoj formi s učenicima, da objasni §. 1. i 2.; a jednako će postupati s čitavim gradivom knjige).

Da li ovaj stol, klupa, ploča, kreda, spužva, šešir... išta d o ž i v l j u j u? Da li može slijepac — koji nema vidne sposobnosti (vidnog osjetila) — doživjeti to da vidi svjetlost i boje; a može li gluhi čovjek — bez slušnog osjetila — doživjeti da čuje glasove i pjesme? A što je to: vid, sluh, njuh, okus, dodir..., t. j. šta znači vidno, slušno... osjetilo ili sposobnost gledanja, slušanja...? Zar je to sasvim isto kao da kažem, »oko, uho, nos, jezik...«? — Nije isto, jer j a s a m s p o s o b a n gledati, ja sam sposoban slušati i t. d., — a »ja« nisam isto što i oko, »ja« nisam što i uho i t. d. Oko, uho... jesu dijelovi mojega tijela, b e z k o j i h »ja« ne bih sposoban bio za gledanje i slušanje; zato i kažemo da su ovi tjelesni dijelovi sredstva ili pomagala za vid i sluh, t. j. oni su »osjetilni organi«, s pomoću kojih mi upoznajemo »izvanjski svijet«. Taj svijet zovemo također fizički svijet (priroda); a kad ga gledamo, slušamo, i t. d. — kažemo jednom riječi, da ga osjetilno upoznajemo ili o s j e t i l n o o p a ž a m o. Šta sada opažate u ovoj sobi, a šta opažate kad prolazite ulicom? Sve su to vaši doživljaji o s j e t i l n o g o p a ž a n j a. A sve stvari u izvanjskom svijetu, koje mi osjetilno opažamo, kažemo da nam se »pojavljuju«; zato sve što je u fizičkom svijetu, zovemo f i z i č k e p o j a v e.

Da li vi j e d i n o to doživljujete što gledate, čujete... t. j. što osjetilno opažate? **Ne;** vi se sjećate djetinjskih događaja, vi možete sebi predstaviti ili predočiti rodnu kuću, koje ne vidite, vama su nekoje stvari ugodne a neke neugodne, a možete željeti prvi red, pa jakom voljom učiti, i t. d. Vi dakle od jutra do noći svaki dan mnogo toga doživljujete. Sve doživljaje zovemo d u š e v n i i l i p s i h i č k i ž i v o t.

Mogu li ja vidjeti i čuti (ako mi ne iskažete), šta vi sada mislite, čega se sjećate, šta želite? Za ove vaše doživljaje ja ne znam, a vi za njih znadete. K a k o? Niti ih vi gledate i ne čujete, t. j. ni vi ih osjetilno ne opažate, a ipak za svoje doživljaje znadete bez osjetilnog posredovanja, — zato kažemo, da svaki od vas za svoje vlastite doživljaje znade iz n e p o s r e d n o g o p a ž a n j a. Doživljaji vam se ne pojavljuju tako kao fizičke pojave, pa zato zovemo doživljaje »psihičke pojave«.

Kad zaspite ili kad je neki čovjek sasvim pijan, a pogotovu kad umre — kažemo da nije u s v i j e s n o m stanju, da nije svijestan svojih doživljaja ili ih uopće i nema. Kad dakle čovjek znade (neposrednim opažanjem) za svoje doživljaje, kažemo da se nalazi u svijesnom stanju; a ovo stanje zajedno s doživljajima zovemo »svijest«.

P a z i t e šta ću vam sada reći: »Gdje ste bili o ljetnim praznicima?« Svaki od vas imade sada u svijesti neko sjećanje, jedan o ovome, a drugi o onome, što je o praznicima doživio, t. j. svakome se od vas nešto u svijesti nalazi ili je u svijesti »sadržano«. A sad opet pazite na ovu riječ: »Vaš prijatelj«. Opet sad svakome od vas dolazi nešto na pamet o nekom vašem prijatelju; u svijesti je sad nešto drugo sadržano nego prije kad ste pazili na »praznike«. A sad će biti opet nešto drugo, ako pazite na ovu riječ: »Pučka škola«. Kako iz tih primjera razabirate: u svijesti vam se jasno nalazi svaki put ono, na što upravo pazite. Ako čitate, pa ništa ne pazite, morate kadgod ponovno čitati i bolje pripaziti, da vam postane jasnije. Ako u školi ne pazite na tumačenje, onda vam ono ne ulazi u svijest, pa zato ne znate. U svijesti je dakle svaki put samo ono jasno sadržano, na što pazite; a na što slabo i nikako ne pazite, to je slabo ili nikako u vašoj svijesti. Pažnja je dakle kao pogled oka: na što se okrene, ono u svijest jasno ulazi. Mi ne možemo ni svojim okom najedamput sve stvari vidjeti, nego jednu za drugom pogledom obuhvatamo; a tako nije ni u svijesti odjedamput sve sadržano štogod čovjek doživljuje, nego samo ono je jasno u svijesti, na što je pažnja upravljena ili što ona sabrano obuhvata.

§. 3. KAKO PSIHOLOG UPOZNAJE DOŽIVLJAJE?

5. Nastaje pitanje: kako ćemo kao psiholozi izučavati ili upoznavati svoj predmet?

a) »Upoznavati« duševni život ne znači ništa drugo nego odgovoriti na pitanje: **šta su** pojedini doživljaji i kako se oni međusobno razlikuju? Na pr. šta je to »osjećati i opažati« izvanjski svijet; šta znači »misliti«; kakav je to doživljaj »htjeti«; po čemu se razlikuje »pojam« od »suda«; kakovih imade »čuvstava«, i t. d.?

Ali nije dovoljno da samo znademo »šta jest« pojedini doživljaj, nego treba još nešto znati. Šta?

Budući da čitav naš duševni život nije kao gomila mrtvog kamenja, nego se naši doživljaji jedan za drugim razvijaju, jedan u svezi s drugim nastaje, zato je potrebno odgovoriti još i na ovo pitanje: **kako nastaje pojedini** doživljaj? — A odgovor na ovo pitanje bit će potpun tek onda, kad budemo znali, kako od pojedinih doživljaja nastaje svijesna **cjelina,** t. j. kako je od pojedinih duševnih događaja sastavljena ili izgrađena cjelina.

Cilj, Ako je netko psiholog, te se za ova dva pitanja zanima i želi na njih odgovoriti, onda je odgovor na ta dva pitanja cilj psihologijskog izučavanja. Cilj je dakle psihologije: upoznavati duševni život, t. j. odgovoriti

I. šta je ili kakav je pojedini doživljaj, zatim

II. kako nastaju pojedini doživljaji i kako nastaje njihova sastavljena cjelina?

b) Kad sada znademo, koji je cilj psihologijskog našeg izučavanja ili upoznavanja, lakši će nam biti odgovor na pitanje, koje smo u početku postavili: kako ćemo taj cilj postići ili kako ćemo duševni život upoznavati? Ovo naime pitanje može sada i ovako da glasi: kako ćemo saznati I. šta su naši doživljaji, i II. kako oni nastaju (pojedince i u cjelini)?

K I. Ja znadem, šta je neka stvar, kad je znam opisati; a prema tome ćemo i na I. pitanje odgovoriti, ako znademo pojedine doživljaje **opisati.**

zadaća, Prva je dakle zadaća psihologije, da pojedine doživljaje opiše. Na taj ćemo ih način donekle već upoznati.

A kako ćemo neki doživljaj opisati?

Uzmimo neke doživljaje iz svakidašnjeg našeg života kao primjere, te ćemo odmah vidjeti, da su ovi doživljaji veoma sastavljeni ili kompleksni (kao što smo već razabrali kod točke 1.). Ja čujem sa tornja zvonjenje; ovaj doživljaj, koji se u prvi mah čini jednostavan ili nesastavljen, ipak je sastavljen od više događaja. Ponajprije moraju treptaji zraka podražiti moje uho da osjetim zvuk. Osim toga ja zajedno s ovim osjetom zvuka

predstavljam sebi crkveni toranj, koji sam već prije nekoć vidio i saznao iz prijašnjeg iskustva, da je na tornju zvono od koga dolazi zvuk. A napokon izreknem sud: na tornju zvoni. Osjećanje, predstavljanje i suđenje — sasvim su različiti duševni događaji ili procesi, koje psiholog otkriva promatrajući navedeni primjer. — Ili drugi primjer. Kad novorođenče gleda u svjetiljku, njegov doživljaj gledanja nije sastavljen. Dijete samo osjeća svjetlost, a odrastao čovjek osim toga još znade razlikovati svjetiljku od sunca, znade daljinu svjetiljke od svog oka i t. d. Doživljaj gledanja zajedno s ovakovim znanjem svakako je sastavljen, te pretpostavlja nesastavljeni doživljaj »osjećanja« svjetlosti. Tek s vremenom se dijete toliko razvije, da na pr. može shvaćati daljinu i t. d. (zato novorođenče kadgod rukom posiže za svjetiljkom i mjesecom, jer još ne raspoznaje daljine). Još jedan primjer. Ja čujem jednu pjesmu ili pripovijest, te se sjetim slične pjesme, za koju ujedno znadem gdje, kada i od koga sam je čuo. Ovaj moj sadašnji doživljaj zapravo je skupina ili sastavljena cjelina od različitih duševnih događaja: 1. sada čujem, 2. vraća mi se u svijest nešto slično iz prošlosti, t. j. nekadašnji doživljaj se obnovi — a to se opet ne bi dogodilo, da ga nisam zapamtio —, 3. znadem i neke prilike, koje su s doživljajem bile u vezi i t. d.

Iz ovih primjera vrlo dobro razabiramo, da su doživljaji međusobno isprepleteni i povezani u jednu cjelinu, koja je sastavljena od različitih pojedinih događaja. Šta će dakle psiholog učiniti kad opisuje duševni život? On će sastavljenu jednu cjelinu rastvoriti ili **analizirati** u pojedine sastavine, te će potražiti i one najjednostavnije (elementarne) događaje, od kojih cjelina sastoji. Drugim riječima, psiholog će u jednom duševnom kompleksu pojedine komponente zasebno ili odjelito (analitički) razmotriti i tako ih međusobno razlikovati. Prema tome će psiholog **opisni ili deskriptivni svoj zadatak izvršiti analizirajući** duševni život. Zato ovaj dio psihologijskog posla i zovemo deskriptivna analiza.

K II. To dakako nije još sav posao; jer nakon što je psiholog analitički (rastavljeno, zasebno) uočio pojedini doživljaj, t. j. kad ga već znade razlikovati od drugih doživljaja, on treba da taj doživljaj **rastumači ili eksplicira s obzirom na njegov postanak ili genezu.** Ovaj eksplikativni zadatak psihologije sastoji dakle u tome, da psiholog potraži sveze jednog doživljaja s drugima, te da pokaže kakova je među njima zavisnost u nastajanju. Psiholog na taj način upoznaje pojedine doživljaje **genetički.**

Ali genetički zadatak ili posao psihologov nije samo taj, da protumači postanak pojedinog doživljaja za sebe, nego on mora još protumačiti, kako od pojedinih psihičkih događaja nastaje jedinstveno sastavljena svijesna cjelina. Drugim riječima, psiholog će potražiti one psihičke događaje, koji

izgrađuju jednu sastavljenu cjelinu (kompleks). Duševnu radnju sastavljanja ili ujedinjivanja u cjelinu zovemo **sinteza.** Psiholog će dakle tumačeći postanak duševne cjeline pokazati, u čemu sastoji ujedinidba ili spojidba (= sinteza) psihičkih događaja, ukoliko su jedna sastavljena svijesna cjelina.

Ako sad u definiciju psihologije stavimo nesamo njezin predmet, nego i njezin zadatak, možemo reći, da je psihologija ona nauka, koja opisuje i tumači duševne pojave.

izvor i metode psihologije.

c) Poznat mi je sada cilj i zadatak; a gdje da ja kao psiholog nađem svoj predmet, za koji mi je zadaća da ga proučim? Nalazim ga sâm u sebi t. j. u vlastitoj svijesti, a i kod drugih ljudi. To su izvori ili vrela, iz kojih ja crpem građu ili materijal svoga proučavanja.

Kad znadem izvore, lako ću sada saznati onaj postupak ili one putove (metode), s pomoću kojih ću ja kao psiholog iz izvora svoj predmet crpsti i upoznavati. Kod samoga sebe psihičke pojave opažam, a opažati moram i doživljaje drugih ljudi; dakle je **opažanje** onaj put, kojim psiholog upoznaje duševni život. — U prirodnim naukama imade i pokusnog opažanja, pa će ga možda biti i u psihologiji; ali ovo ćemo pitanje odgoditi za idući paragraf.

a) Samopromatranje

6. a) Napomenusmo (2.), da su doživljaji pristupačni neposrednom opažanju svakog pojedinca. Otuda izlazi, da će i psiholog najlakše upoznati dožavljaje, ako ih sam u sebi, i to pažljivo opaža, t. j. ako ih »promatra«. Zato ovaj način psihologijskog saznavanja ne zovemo »neposredno opažanje« samoga sebe, nego **samopromatranje** ili »introspektivna« metoda psihologije. Svaki čovjek znade za svoje doživljaje, i to znade za njih iz neposrednog (usebnog) opažanja, a psiholog postaje upravo time, što doživljaje pažljivo opaža ili promatra.

Dakako da samopromatranjem saznaje psiholog samo za svoje vlastite doživljaje, pa kad bi mu to bio jedini izvor saznanja, ne bismo mogli reći, da takova psihologija vrijedi, kao svaka prava nauka, općenito za sve ljude s obzirom na njihov duševni život. — A osim toga i s obzirom na vlastite svoje doživljaje imade psiholog dosta poteškoća kod samopromatranja. Jer promatrajući svoje doživljaje psiholog ih ne može zaustaviti ili po volji izazivati, niti ih može po volji mijenjati, nego ih obično može opažati po sjećanju, kad su već minuli. — Ali je samopromatranje uza sve te nedostatke glavni izvor psihologije, jer svaki pojedinac pažljivo opažajući vlastite doživljaje upoznaje ih onako, kako su mu »neposredno« nazočni, t. j. ne upoznaje ih tek posredovanjem govora ili nekih tjelesnih kretnja (kojima se duševni doživljaji izražavaju ili očituju). Samopromatranje služi psihologu kao uputa, kad promatra doživljaje kod drugih ljudi po sličnosti (analogiji) sa vlastitim doživljajima.

b) posredno promatranje

b) Psiholog naime može i druge ljude promatrati s obzirom na njihov duševni život. Dakako da je to moguće samo u onim slučajevima, kad opažanik (promatranik) neki svoj doživljaj očituje ili izrazi (manifestira) izvanjskim znakom, na pr. govorom ili izražajem na licu i t. d.

Psiholog se zanima u prvom redu za ono, što je kod svih odraslih ljudi karakteristično (tipično) ili svima zajedničko. Utoliko je psihologija »opća«. — Ali psiholog se uzato još zanima za pojedinačne osebine ili razlike (diferencije), i utoliko se bavi »diferencijalnom psihologijom«, na pr. promatrajući duševnost zločinaca (»kriminalna psihologija«) i duševno bolesnih ili patološki abnormalnih ljudi (»patopsihologija«). Diferencijalna se psihologija zajedno s »općom« naziva kadgod »individualna«.

Psiholog se još napose zanima za duševne pojave, kojih kod samog sebe i ne može razmotriti. On se bavi duševnim razvitkom kod djeteta, i tako je nastala »psihologija djeteta«. Štoviše, psiholog će i kod životinja naći neke sličnosti sa svojim duševnim životom (»životinjska psihologija«). Pojedini čovjek imade također koješta zajedničko s drugim ljudima koliko je s njima u društvu (t. j. kao socijalno biće), na pr. različne običaje, jezik, religiju i t. d., a sve to može smatrati izrazom nekih zajedničkih duševnih pojava. O tome raspravlja t. zv. socijalna psihologija ili psihologija naroda. — U životinjskom, dječjem i društvenom životu može psiholog da promatra postepeni razvitak, pa zato ove grane sačinjavaju t. zv. genetičku psihologiju. Ona nadopunjuje »opću« psihologiju (koja je u ostalom također »genetička«, jer objašnjava ili tumači postanak i razvitak pojedinih doživljaja).

§. 4. NASTAVAK.

Eksperimentalno (pokusno) promatranje.

7. a) Fizičar, kemičar i drugi prirodoslovci mogu proučavati ili nastojati da upoznaju prirodne pojave s pomoću pokusa ili eksperimenata. To će reći, oni mogu na različite načine (s pomoću nekih sredstava) pokušati da nastane neka pojava, t. j. da se nešto dogodi, na pr. toplinom mogu se izazvati različite pojave i t. d.; zato kažemo, da se pokusom neka pojava može izazvati ili **provocirati.** — Zatim se mogu mijenjati uvjeti i prilike, uz koje će ta pojava nastati ili se promijeniti. Ovakovim mijenjanjem ili **variranjem** upoznaje prirodoslovac neku pojavu ili čitavi niz pojava s obzirom na stalnu međusobnu svezu; on upoznaje pravilnost ili zakonitost prirodnog događanja. Zato su prirodne nauke tačne (eksaktne) t. j. sigurne u svojim rezultatima.

osniva se na

Ovom se metodom već odavna pokušalo i u psihologiji, a u novije doba znamenit je osobito E. H. Weber, zatim G. Th. Fechner, a napokon je (g. 1875. u Leipzigu) W. Wundt osnovao prvi institut za »eksperimentalnu psihologiju« (danas ima takovih instituta po svima većim svjetskim učilištima.)

zavisnosti doživljaja od fizičkih događaja (procesa)

Htjelo se naime i pojedine duševne pojave upoznati na taj način, da se nekako izazovu i pod različnim prilikama ili uvjetima mijenjaju. Uzmimo jedan doživljaj; na pr. kad nešto gledam ili slušam. Kod tih doživljaja nema nikoje sumnje, da su zavisni od oka i uha, na koje djeluje svjetlost i zvuk; a sve ono, od čega

su *doživljaji zavisni, tako te bez toga ne bi ni nastali*, zovemo *»uzroci« doživljaja*. *Ako uzroke pod različitim prilikama variramo, svakako će se i sâm doživljaj kao njihov učinak* (efekat) *pri tom varirati*. *A to i ne znači drugo nego da eksperimentalno upoznajemo doživljaj*, t. j. *da mu na taj način možemo protumačiti postanak i njegove sveze*. Tako se je eksperimentalno saznalo, da vidno opažanje, na pr. kad gledam ovaj stol, peć..., zavisi od izvjesnih događaja u vidnom živcu i od pokretnih događaja nekih mišića; a variranjem na pr. različitih utega na ruci mogu se — dakako s izvjesnim pravilnim postupkom — konstatirati različiti učinci u doživljajima osjećanja težine.

b) Psihologijski eksperimentator može dakle utjecati na svjetlost, zvuk, toplinu... t. j. na one fizičke procese, koji djeluju na naše tijelo (oko, uho, kožu...). Takove procese zovemo »podražice«, a njihov tjelesni utjecaj ili njihovo djelovanje na tijelo zovemo »podraživanje ili *podražaj*«. Imade nesamo fizičkih ili *izvanjskih* podražaja (na pr. svjetlost, zvuk, miris, toplina...), nego i *unutrašnjih*, koji se nalaze u našem tijelu. Zavisno od podražajâ nastaju živčana »*uzbuđenja*«, kojima se bavi »fiziologija«.

Fiziologijska psihologija

Koliko psihologijski eksperimentator ispituje psihičke događaje u svezi sa živčanima, bavi se **»fiziologijskom psihologijom«.** Ona dakle proučava *svezu duševnih pojava sa živčanim uzbuđenjima*.

Psihofizika

A koliko psihologija ispituje svezu *duševnih pojava s fizičkim procesima ili podražicama*, zove se **»psihofizika«.** Ona nastoji, da mjerenjem podražicâ upozna psihičke fenomene. Same ove fenomene teško je mjeriti, jer nemaju prostornih dimenzija, kao tjelesa; ali ih možemo svesti na tjelesne pojave, koje se dadu mjerenjem odrediti i *prema ovima odmjerujemo* duševne pojave, i to s obzirom na njihovo trajanje i jačinu (kako ćemo podalje saznati).

c) Ali eksperimentiranje *nije ograničeno samo na sveze u duševnih događaja s tjelesnima*, time što eksperimentator za duševne pojave traži fiziologijske uvjete. Eksperimentirati se može i tako, da se osobi, s kojom se prave pokusi, stavljaju različita *pitanja* s izvjesnim ciljem i po nekoj osnovi (planu), na pr. da eksperimentator ispita kod opažanika njegovo pamćenje ili pažnju ili fantaziju ili inteligenciju ili volju. Pri tome mora opažanik sebe promatrati i izvijestiti o svome doživljavanju. Mogu se dakle eksperimentalno proučavati i one duševne pojave, za koje je teže naći pripadne fiziologijske pojave.

Pokusnim ispitivanjem kod mnogih ljudi možemo pojedinačno njihovo *samopromatranje korigirati i usavršavati*;

a to i jest svrha eksperimentu, da *protumači* duševne pojave s obzirom na fiziologijske uvjete i da *upotpuni* samopromatranje.

Koliko se psihologija služi eksperimentalnom metodom (= **eksperimentalna psihologija**), *ona spada u okvir čitave iskustvene ili empirijske* t. j. *na promatranju osnovane psihologije*; *prema tome nije istoznačno »eksperimentalna« i »empirijska« psihologija*. Mi možemo naime koješta empirijski znati, t. j. na osnovi opažanja — osjetilnog i usebnog —, da nam pri tome nije potreban nikakav pokus; tako i bez pokusa možemo doživljaje pažljivo opažati: a to znači empirijski ih upoznavati.

»*Čista*« psihologija promatra samo psihičke pojave i odnose među njima, a ne obazire se na fiziologijske i fizičke procese, od kojih zavise psihičke pojave; zbog toga se ona manje služi eksperimentalnim metodama, premda nije pokus za nju sasvim nemoguć i prema tome nema opreke među eksperimentalnom i čistom psihologijom.

Samopromatranje i eksperimenat

Iz rečenoga se razabira, da eksperimenat ne isključuje potrebu samopromatranja, već da je nasuprot uključuje ili pretpostavlja. Prvo zato, jer eksperimentator može na opažaniku s pokusnim pomagalima promatrati pojedine doživljaje samo onda i toliko, nakon što ih je donekle već sam kod sebe upoznao samopromatranjem. A drugo, i opažanik može (govorom i kretnjama) izražavati svoje doživljaje i opisivati ih samo koliko ih upozna samopromatranjem. U psihologijskom su eksperimentu zapravo *kombinirana dva promatranja*: opažanik na osnovi samopromatranja izražava svoje doživljaje, a eksperimentator ove izražaje promatra prema postavljenom si cilju i zadatku.

Ipak se eksperimentalno dadu izraziti neki duševni događaji (procesi, zbivanja), kojih nikako samopromatranjem ne možemo upoznati; na pr. mi ne možemo iz čistog samoopažanja potpuno saznati, od česa je zavisan doživljaj »htijenja«, ili šta se sve događa kod »pamćenja« ili kod »čitanja«. Upravo kod čitanja i pisanja čini se kao da je to sasvim jednostavni doživljaj, ali se pokusima dokazalo protivno, t. j. da je to veoma sastavljeni (složeni, kompleksni) doživljaj. On je naime zavisan od različitih fiziologijskih procesa: vidnih (optičkih), slušnih (akustičkih), kretnih (motornih), kojima treba još pribrojiti i procese razumijevanja (apercipiranja) onoga, što je pročitano. U jednoj se riječi obično i ne pročitaju sva slova, nego samo pojedina ili se dobije jedan glavni utisak od čitave riječi.

Prednost je eksperimenta prema čistom samopromatranju, kako već napomenusmo, u tome:

1. što možemo duševni jedan događaj *izolirati* ili zasebno promotriti;

2. što jedan doživljaj možemo provocirati tako, da se *nepromijenjen ponavlja*; to se postizava time, da postavljamo jednake vanjske (podražajne) uvjete.

Napokon 3. što doživljaj možemo provocirati *promijenjeno*. Na taj način možemo doživljaje lakše uporeďivati.

Eksperimentalnim promatranjem *analiziramo* duševni događaj, te ga time *genetički tumačimo*. Osim toga još eksperimenat *korigira* samopromatranje. Kad jednu svijesnu pojavu hoćemo protumačiti genetički t .j. kako ona nastaje ili kako biva, nije dovoljno da nju samu

promotrimo. A nije zato dovoljno, jer koliko pojava nastaje, ona je zavisna od druge neke pojave. Mi dakle moramo promotriti s v e z u jedne pojave s drugom. Svijesna pojava može da bude zavisna i od neke takove pojave, koja n i j e n i p r i s t u p a č n a s a m o p r o m a t r a n j u; na pr. svijesna pojava gledanja neke boje, slušanja nekog glasa... zavisi od živčanih ili f i z i o l o g i j s k i h događaja. Kad se nekadašnji moj doživljaj ponovno javlja ili reproducira u svijesti, on nastaje zavisno od nekih drugih doživljaja, s kojima je u stalnoj vezi udružen. Takovu vezu mogu upoznati samo onda, ako doživljaje u više slučajeva međusobno promotrim. Tek ovakovi ponovno opaženi slučajevi uvode me ili i n d u c i r a j u u poznavanje stalne njihove sveze, na osnovi koje neki doživljaj u svijesti ponovno nastaje. Stalne sveze u bivanju pojava zovemo »z a k o n i t o s t«. Napose je važna »u z r o č n a« zakonitost, koja sastoji u tome, da je svako bivanje neke pojave zavisno od »uzroka« t. j. od nečega, bez česa ne bi pojava ni eksistirala. — Mi dakle ne možemo upoznati zakonitost jedne pojave, t. j. ne možemo joj nastajanje protumačiti bez induktivno-apažajne metode.

Iz rečenoga izlazi, da za tumačenje neke svijesne pojave nije dovoljno samo neposredno opažanje te pojave.

Fiziologija o psihičkim pojavama

Bilješka. Neki drže, da psihologiju treba svesti (reducirati) na fiziologiju. Oni ne poriču da naši doživljaji ili psihičke pojave pokazuju neke znakove (simptome) — kako smo mi naveli pod 3. — kojima se razlikuju od svih fizičkih pojava; ali po ovima se posebnim znakovima zapravo očituju fiziologijski procesi, tako da proučavanje duševnog života i nije drugo nego simptomatologija fiziologijskih procesa. Psihologija dakle ne bi imala svoj zasebni predmet niti introspektivnu metodu, nego treba da sve fiziologijske događaje, pa i one koji se očituju (manifestiraju) kao svijesni život — prepusti fiziologiji kao njezin predmet izučavanja. Ovako misli jedna posebna vrsta »fiziologijskih psihologa« (osobito Rihard Avenarius).

Ali, to mišljenje nije ispravno. Uzmemo li naime — po pretpostavci nekih fiziologijskih psihologa — da se jedino u mozgu mora naći potpuno tumačenje za sve psihičke pojave, onda moramo ipak p r i j e t o g a v e ć p o z n a v a t i t e p o j a v e, t. j. t o č n o i h o d r e d i t i (d e f i n i r a t i). Jer ako ne znamo, koje su psihičke pojave — jamačno ih na osnovi moždanskih (fiziologijskih) procesa ne možemo ni protumačiti. Psihologija je dakle bar toliko samostalna nauka, što mora da fiziologiji pokaže posebno svoje područje psihičkih pojava, te odredi fiziologiji zadaću njezina proučavanja. A do svojih definicija o psihičkim pojavama (doživljajima) ne može psihologija doći bez introspektivne metode.

Nadalje, zar može fiziologija odgovoriti na pitanje: o t k u d a r a z l i k e između pojedinih psihičkih pojava — opažanja, sjećanja, suđenja, htijenja i t. d. Ove naime razlike nijesu kvantitativne, nego kvalitativne, t. j. kod svakog se doživljaja pita, »kakav« je to doživljaj, a ne »koliki« je (po veličini ili broju gibanja). Zato se razlike u kakvoći svijesnih pojava ne mogu nikako svesti na kvantitativne razlike mozga. Sve kad bi imali pravo fiziologijski psiholozi, da se dva doživljaja samo nama usvijesno pojavljuju kao različna — kao A i B —, a zapravo da izlaze iz fiziologijskog zbivanja — tako da je toliko A = B —, ipak još treba odgovoriti: z a š t o m i n i j e s m o s e b i s v i j e s n i f i z i o l o g i j s k o g z b i v a n j a u p r a v o t a k o k a o i r a z l i č i t i h s v o j i h d o ž i v l j a j a? I l i: z a š t o s e d o ž i v l j a j i i p a k p o j a v l j u j u p o j e d i n o m s v i j e s n o m s u b j e k t u k a o r a z l i č n i?

Na ovo pitanje jednostavno odgovaraju neki psiholozi (na pr. Münsterberg), da su svijesne pojave subjektivna strana fiziologijskog zbivanja, a tu stranu naprosto ne može psihologija upoznati. Ali, moramo pitati: kako onda može fiziologija ispitivati ili izučavati ovu subjektivnu stranu? Također nikako! Fiziologijski psiholozi doduše kažu, da dvije različite svijesne pojave nastaju time, što jedno fiziologijsko stanje izazove ili prouzroči drugo stanje. Ali, taj uzročni odnos između oba fiziologijska stanja opet ne možemo upoznati drukčije, nego samo n a o s n o v i s t a l n e i l i n u ž n e s v e z e i z m e đ u o b j e s v i j e s n e p o j a v e. Dakle između tih pojava postoji također nužni uzročni odnos. Nedosljedno je priznavati fiziologijsku uzročnost, a poricati psihičku, koja nas tek upućuje da tražimo fiziologijsku uzročnost.

Kako je psihologijsko istraživanje komplicirano i onda kad hoćemo da prikažemo samo pojedine doživljaje, razabrati je otuda, što je s v a k i d o ž i v l j a j n e r a z d i j e l j e n a s a s t a v i n a j e d n e c j e l i n e, te nema pojedinih doživljaja bez utjecaja čitave duševne cjeline. Kako da se ova duševna uzročnost svede na fiziologijsko zbivanje?! — Svakako je dakle psihologija nužna i samostalna nauka.

Sveukupnost doživljaja i njihova klasifikacija

8. Sad smo doznali, kojim će putovima psiholog doći do poznavanja duševnog života.

A kojim će redom otpočeti kod pojedinih doživljaja? Ne bi li se dali svi doživljaji nekako rasporediti, staviti u pojedine grupe ili razrede, da tako preglednije možemo razlikovati jednu doživljajnu grupu od druge, i prema tome čitavi duševni život razdijeliti na glavna neka područja? Možemo li, ukratko, cjelinu duševnog života r a z r e d i t i i l i k l a s i f i c i r a t i?

Možemo; i to možemo postaviti t r i najopćenitije grupacije svijesnih pojava (kako smo već vidjeli odmah u početku, 1. a).

Najobičniji su doživljaji kod svakog čovjeka, da gleda, da sluša, da njuši, da kuša... t. j. da doživljuje koješta toliko što s pomoću osjetilâ opaža različite pojave. Ovaj način doživljavanja znači svakako »s a z n a v a n j e«, a nazvali smo ga »o s j e t i l n o i s k u s t v o«. Ali to nije jedina vrsta saznavanja, jer čovjek može iskustveno znanje uzeti kao predmet novog saznavanja, koje ćemo — za razliku od opažajnoga — nazvati »m i s a o n o«; čovjek može naime i o iskustvenim predmetima saznati nešto sasvim drukčije, nego što mu se opažanju pojavljuju, a može saznati koješta i o nepojavnim stvarima, na pr. o pravdi, o poštenju i slobodi i t. d. Ipak se ovi različni načini saznavanja mogu obuhvatiti u jedan razred kao doživljaji »z n a n j a (s a z n a v a n j a, s p o z n a v a n j a).«

Osim različitog shvaćanja ili saznavanja čovjek još doživljuje i različna č u v s t v a ugodnosti i neugodnosti. Napokon osim ove druge grupe nailazimo i na treću, a to su doživljaji »h t i j e n j a« ili naše volje.

Da se u ove tri grupe mogu najopćenitije rasporediti sve svijesne pojave, imade dovoljno primjera iz svakidašnjeg života, na pr. već dijete z n a d e što je stol, svjetiljka, jabuka i t. d., a kad jede jabuku, imade čuvstvo u g o d n o s t i, pa zato za njom t e ž i ili n a-

stoji da je postigne; to su tri sasvim različita doživljaja — pa zato smo i čitavu knjigu podijelili na I. II. i III. Dio; a IV. Dio promatra sve doživljaje u zajedničkoj cjelini.

Sad još samo treba da pred tim saznamo: kako su doživljaji zavisni od tijela?

Pitanja za §. 3. i §. 4.

5. a) Šta želi psiholog postići, t. j. koji je cilj psihologije? — Upoznati »duševni život«, t. j. odgovoriti: I. Šta su pojedini doživljaji (kako se u svijesti pojavljuju) i II. kako nastaju — i to pojedince i u cjelini?

b) Koja je zadaća psihologova? — I. Da svaki pojedini doživljaj zasebice — odjelito od cjeline ili analitički — opiše, i II. s obzirom na postanak (= genetički) protumači. — Šta je »sinteza«?

c) Gdje će psiholog naći doživljaje (= svoj predmet)? U sebi i u drugima.

Kako ili kojim putem (metodom) psiholog dolazi u kontakt s »doživljajima«? — Samopromatranjem, promatranjem tuđih doživljaja i pokusom.

6. a) Šta je neposredno promatranje i koliko vrijedi?

b) Posredno promatranje? (Različite vrste psihologije?)

7. a) Eksperimentirati (provocirati i varirati)?

b) Fiziologijska psihologija? Psihofizika?

c) Eksperimenat i introspekcija? — Eksperimentalna, empirijska i »čista« psihologija?

8. Kojim će redom svoju zadaću izvršiti? — Prema klasifikaciji doživljajà.

Ja doživljujem
- I. saznajem
  - 1. opažanjem
    - izvanjskim (osjećajući)
      - gledajući
      - slušajući
      - kušajući
      - i t. d.
    - unutrašnjim (neposrednim)
  - 2. predočavanjem
  - 3. mišljenjem
    - poimajući
    - sudeći
    - izvodeći
- II. čuvstvujem
- III. težim (nastojim)

Sl. 1. Grafička shema, koja prikazuje raspored doživljajâ (= predmet psihologije) i njihovu vezu s izvanjskim svijetom.

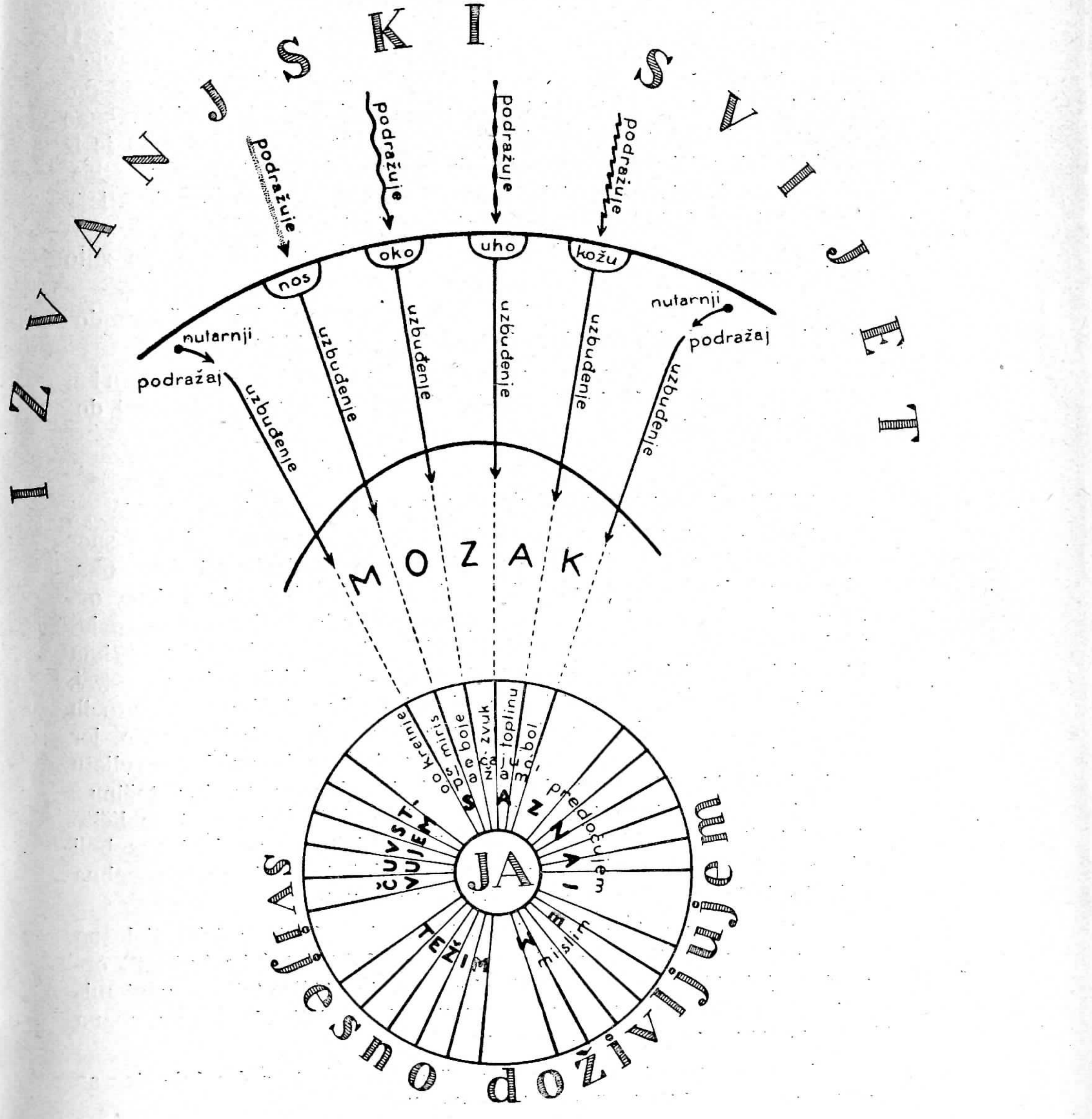

§. 5. KAKO SU DOŽIVLJAJI ZAVISNI OD TIJELA?

Psiholog promatra, rekosmo, psihičke događaje za razliku od fizičkih. Zato bi sad mogao netko pomisliti, da se psiholog u svome izučavanju ne treba ni obazirati na fizički svijet. Ali nije tako. *Čovjek naime ne bi mogao mnogo toga doživjeti bez svoga* **tijela,** koje dakako spada u fizički ili tjelesni svijet. Tako na pr. ne bi mogao imati doživljaje gledanja bez oka, ni doživljaje slušanja bez uha, ni kušanja bez jezika, niti bi čovjek mogao doživljavati hotimične kretnje bez mišića i zglobova. Još nam je iz svakidašnjeg iskustva poznato, da na pr. doživljaji straha, stida, srdžbe i t. d. utječu na tijelo, a opet i obratno, tjelesno stanje utječe kadgod i na duševno raspoloženje. Činjenica je dakle, da je *duševni život u svezi s tijelom* svakog pojedinca; pa zato psiholog mora da poznaje

I. one **dijelove tijela,** koji upravo služe za pojedine duševne događaje ili bez kojih ovi događaji ne bi mogući bili, a zatim

II. treba psiholog da znade, *koje su u tima tjelesnim dijelovima* **funkcije ili djelatnosti,** od kojih zavise duševni događaji ili promjene.

Organi:

9. a) Kad čovjek neke pojave gleda, sluša, njuši, kuša, dotiče..., u svakom tom slučaju svijestan je, da nešto *doživljuje*. A spomenusmo (1. a, 2.), da toga ne bi mogao doživljavati bez **oka, uha, nosa, jezika i drugih tjelesnih aparata, koji služe kao organi,** naime kao sredstva za izvanjsko opažanje, te ih zovemo **»osjetilni (senzorni) organi ili osjetila.«** Njihovim posredovanjem prima ili recipira čovjek sastavine ili elemente izvanjskih pojava — t. j. različite boje, glasove, mirise, studen i toplinu, težinu — i zato ih zovemo »receptorni« organi. A nazvali smo ih »osjetilni« zato, jer s pomoću njih opažamo predmete ili pojave u izvanjskom svijetu *osjećajući* njihova svojstva, t. j. boje, glasove, toplinu, težinu... — Osim ovih pojava izvanjskoga svijeta doživljavamo i različite događaje, koji se zbivaju unutar našega tijela, na pr. kad nas boli glava, zub, želudac... — i u takovom slučaju služe nam posebna osjetila, koja se nalaze u onim dijelovima tijela.

osjetilni i kretni

Oni pak organi, s pomoću kojih se izvode izvanjska tjelesna očitovanja različnih doživljaja, zovu se **»efektorni (eksekutivni) organi«,** od kojih se napose ističu kao **»motorni (kretni)«** organi mišići, a kao organi izlučivanja različnih sokova žlijezde (na pr. suzna žlijezda, žlijezde slinovnice i t. d.).

Senzorne i motorne organe možemo nazvati **»animalni«,** jer se njima napose odlikuju životinje (animalia).

b) Organe, koji služe za disanje, probavu, izlučivanje, rasplodnju i t. d. t. j. za sva ona djelovanja, od kojih zavisi opstojanje i razvitak čitavog tijela ili organizma, zovemo **»vegetativnima«** (jer su ove funkcije zajedničke svima živim bićima: životinjama i biljkama ili vegetabilijama).

10. *Jesu li senzorni i efektorni organi jedina tjelesna sredstva, koja nam služe za duševni život?*

Živčani sustav (sistem) ili živčevlje

Ne; osjetilni organi zapravo su tek završni ili krajnji dijelovi onog organskog ustroja, koji imade svoje središte u mozgu i hrptenjači, — a to je *živčani sustav* ili *živčevlje* (Sl. 2.). Mozak i hrptenjaču zajedno zovemo *središnji* ili *centralni* živčani sustav. Ovo centralno živčevlje (mozak i hrptenjača) stoji sa senzornim i efektornim organima u vezi s pomoću *periferijskih živaca*. Oni zajedno s centralnim živčevljem sačinjavaju **»cerebro-spinalni živčani sustav«.**

Osim cerebro-spinalnog živčanog sustava postoji još **»autonomno** (*vegetativno*) živčevlje«, koje ima svoja središta također u centralnom živčevlju, a k tome mu pripadaju još živčani čvorovi ili gangliji uzduž hrptenice i između različitih dijelova utrobe. Ono upravlja poglavito vegetativnim organima (kretnjama utrobe, naponom krvnih sudova, kucanjem srca i t. d.). Periferijski su dio toga autonomnog sustava oni živci koji polaze od tih središta na različite organe. — Oba dakle sistema, cerebrospinalni i autonomni, imadu svoj središnji i svoj periferijski dio.

Autonomno živčevlje obavlja svoj rad bez utjecaja naše volje i bez naše svijesti, t. j. samo od sebe ili autonomno (samoupravno). Često se upotrebljava za autonomno živčevlje i naziv *simpatičko* živčevlje, koji naživ zapravo označuje samo jedan znatni dio autonomnog živčevlja.

Sastav (struktura) živčevlja

11. *Od česa sastoji živčevlje?*

Kako istakosmo, kod živčevlja možemo da razlikujemo centralne dijelove — mozak i hrptenjaču —, te periferijske dijelove — živce —, koji vežu centralno živčevlje s ostalim dijelovima tijela i njegovom površinom. Osim toga ima još i izvan mozga i hrptenjače malih nakupina istih elemenata, od kojih sastoji središnje živčevlje; ove nakupine živčane tvari zovemo »gangliji ili živčani čvorovi«.

Mozak i hrptenjača izgrađuju se od *bijele* i *sive* supstancije; posljednja je smještena kod mozga na površini i stvara *moždansku koru* (cortex), a u hrptenjači se nalazi u sredini. Bitni sastavni dio sive supstancije i ganglijâ jesu **živčane stanice,** koje često nazivamo i »ganglijskim stanicama« (Sl. 3.).

Živčane su stanice sitna tjelešca, izgrađena od žive tvari (protoplazme). Dok većina ostalih stanica tijela pokazuje zaokružen oblik, živčane su stanice opremljene različitim izdancima i produljcima. *Kod svake živčane stanice možemo prema tome razlikovati stanično tijelo i produljke*. Ima izdanaka, koji se razgranjuju poput granâ drveta, pa se zato zovu *dendriti* (gr. déndron = drvo). Jedan pak izdanak pokazuje oblik nîti, te je obično vrlo dug. Taj izdanak zovemo *neurit* ili *akson*. I neurit ima ogranke, ali su oni uvijek nitasta oblika, a zovu se *kolaterale*. Na svome krajnjem završetku akson i kolaterale rašljaju se poput sićušnog grmića; ovi njihovi krajnji ogranci zovu se *telodendriji* (gr. telos = svršetak, kraj).

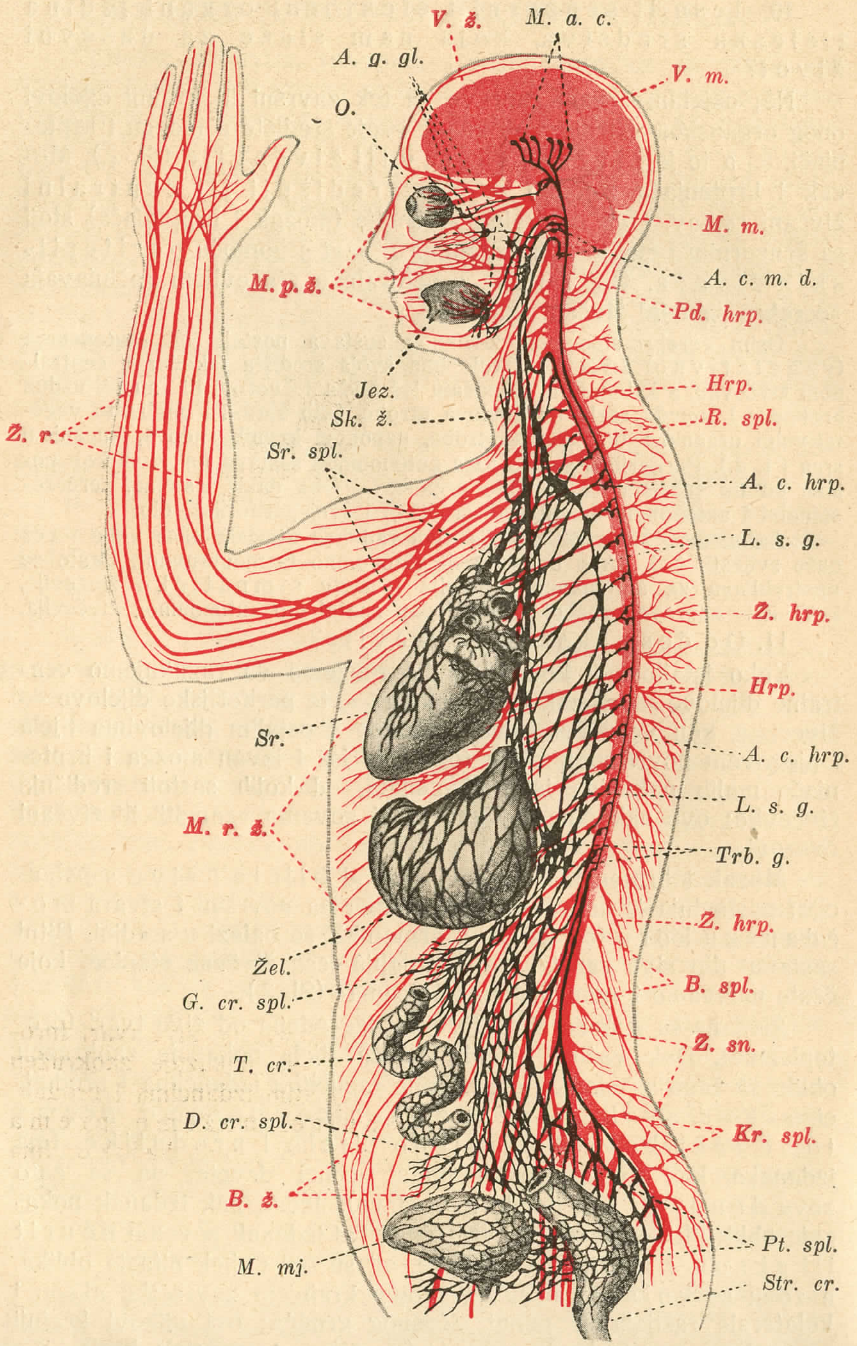

Sl. 2. Polushematski prikaz cerebrospinalnog i autonomnog živčevlja. Tijelo je zamišljeno u uzdužnom prosjeku, tako da se vidi desna polovica sa nutarnje strane. Neki organi utrobe ucrtani su u svojoj zbiljskoj formi i položaju. Živci, koji bi bili od ostalih dijelova većinom pokriveni, nisu ucrtani. (Po crtežu g. prof. Zarnika.)

Oznake: Cerebrospinalno živčevlje je istaknuto *crvenom* bojom, autonomno živčevlje *crnom.*

I. Cerebrospinalni sustav.

A. Centralni dio: *Hrp.* hrptenjača, — *M. m.* mali mozak, — *Pd. hrp.* produljena hrptenjača, — *V. m.* veliki mozak.

B. Periferni dio: *B. spl.* bočni splet hrpteničnih živaca, iz kojeg izlazi jedan dio živaca noge; — *B. ž.* bočni hrptenični živci; — *Kr. spl.* križni splet hrpteničnih živaca, iz kojeg izlazi veći dio živaca noge; — *M. p. ž.* moždani periferni živci, koji opskrbljuju mišiće i osjetila glave; — *M. r. ž.* međurebreni hrptenični živci; — *R. spl.* ramenični splet hrpteničnih živaca, iz kojeg izlaze živci ruke; — *V. ž.* vidni živac; — *Ž. r.* živci ruke; — *Ž. hrp.* živci hrpta (oni su ogranci dotičnih hrpteničnih živaca); *Ž. sn.* živčani snop (tzv. konjski rep, cauda equina), koji je smješten u kralježnici u nastavku hrptenjače, te sastoji iz početnih konopa bočnih, križnih i trtičnih živaca.

II. Autonomni sustav.

A. Centralni dio: *A. c. hrp.* autonomni centri hrptenjače; — *A. c. m. d.* autonomni centri moždanog debla; — *M. a. c.* moždani autonomni centri.

B. periferni dio: *A. g. gl.* autonomni gangliji glave; — *D. cr, spl.* donji crijevni splet; — *G. cr. spl.* gornji crijevni splet; — *G. g. vr.* gornji simpatički ganglij vrata; — *L. s. g.* lanac simpatičkih (autonomnih) ganglija; — *Pt. spl.* podtrbušni splet; — *Sk. ž.* silazna grana skitnog živca (nervus vagus); — *Sr spl.* srčani splet; — *Trb. g.* trbušni gangliji.

Ini organi: *Jez.* jezik, — *M. mj.* mokračni mjehur, — *O.* oko, *Sr.* srce, — *Str. cr.* stražnje crijevo, — *T. cr.* komad tankog crijeva, — *Žel.* želudac.

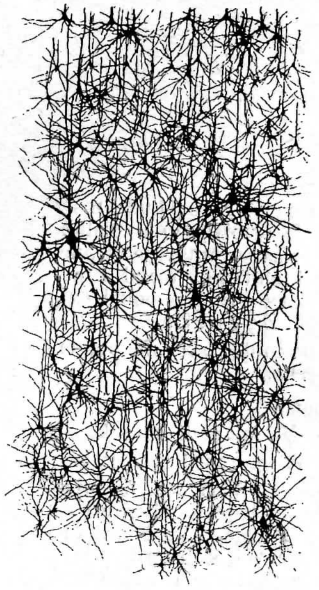

Slika 3.

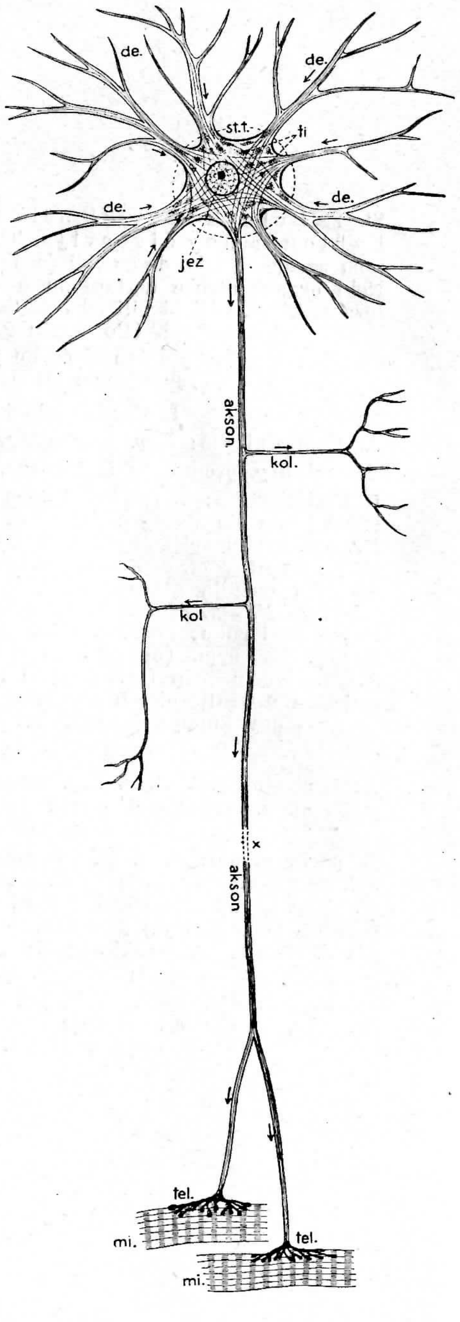

Slika 4.

Sl. 3. Jedna partija presjeka kroz koru velikog mozga, jako povećana. Vide se živčane stanice sa gustim pletežem njihovih dendrita. (Po K o e l l i k e r-u).

Sl. 4. S h e m a n e u r o n a. Kao uzor je poslužila motorna multipolarna živčana stanica iz hrptenjače. (Po crtežu g. prof. Z a r n i k a.)
akson živčani produljak, akson ili neurit; — *de.* dendriti; — *jez.* stanična jezgra; — *kol.* kolaterale; — *mi.* mišićno vlakno, na kojem završava akson; — *st. t.* stanično tijelo; — *tel.* telodendriji; — *ti.* pričuvna tvar živčane stanice (tzv. tigroid); — od aksona je prikazan samo početni i konačni dio; kod *x*, gdje su konture punktirane, bio bi u zbilji još jedan komad aksona od bar tisućstruke duljine.

Živčane stanice i njihovi produljci sadrže u svojoj nutrini vrlo fina v l a k a n c a — n e u r o f i b r i l e —, koje prolaze kroz produljke ravnosmjerno, a u staničnom tijelu skreću različitim smjerovima, te se kod ulaza u produljke ponovno skupljaju u snopiće. Neurofibrile provode živčane procese (živčano uzbuđenje). Drži se, da se širi uzbuđenje po dendritima prema stanici (celulipetalno), a po neuritu ili aksonu se uzbuđenja odvode iz stanice (celulifugalno).

Dok tijela živčanih stanica nalazimo u spomenutim dijelovima centralnog živčevlja (u kori mozga, sivoj supstanciji hrptenjače, te u ganglijima), to njihovi produljci sačinjavaju bijelu supstanciju, a odavle mogu da izlaze iz središnjeg živčevlja i kreću na periferiju, gdje završavaju. Ovakovi produljci živčanih stanica izvan centralnog živčevlja izgrađuju — povezani u snopove — **živce ili nerve.** Jedan živac sastoji se dakle od vlaknastih tvorbi, koje nisu ništa drugo nego produljci stanica koje se nalaze u središnjem živčevlju.

Prije se mislilo, da su vlakna u živcima zasebne tvorevine, a da nisu sastavni dijelovi živčanih stanica. A pod živčanim stanicama se razumijevala samo stanična tijela, koja se nalaze u centralnom živčevlju. Da se istakne, da vlakna u živcima i stanična tijela u centrima sačinjavaju jednu staničnu jedinicu, uveden je za ovu jedinicu naziv **neuron.** »Neuron« označuje dakle jednu živčanu stanicu sa svim njezinim produljcima (Sl. 4.). Neuroni su poredani u živčevlju poput jednog lanca. Jedan neuron zahvata telodendrijima svog neurita dendrite ili tijelo drugog neurona; a neurit ovog drugog neurona rasplиće se oko tijela ili dendrita trećeg neurona i t. d. (Sl. 5.).

Mozak i hrptenjača

12. a) Glavni organ za psihički život jest **mozak.** Mi postajemo svijesni nekoga tjelesnog događaja samo onda, ako se on dojavljuje mozgu time, da mu živci dovode tim događajem izazvano uzbuđenje.

Mozak je smješten u lubanjskoj šupljini, a dijeli se na v e l i k i mozak, m a l i mozak i m o ž d a n s k o d e b l o, koje sastoji iz produljene hrptenjače, moždanskog mozga, moždanskih krakova i nekih manjih centralnih dijelova (Sl. 6.).

Veliki mozak zauzima gornji dio lubanjske šupljine. Uzdužnom je usjeklinom razdijeljen na dvije polukugle (hemisfere), kojih je površina brazdama podijeljena na vijuge. — Mali je mozak smješten ispod zatiljnoga dijela velikoga, a ispred njega je moždansko deblo, kojega dolnji dio — produžena moždina — veže mozak s **hrptenjačom.** Ona se nalazi u cjevastoj šupljini (kanalu) hrpetnice ili kralježnice. Na moždanskom deblu i hrptenjači nalazi se siva supstancija (izgrađena od tijela živčanih stanica) u nutrini, a površinski sloj sastoji od živčanih vlakana. Tu je dakle obratno nego u mozgu: bjelina je na površini, a siva supstancija iznutra. U hrptenjači je ova siva tvar tako namještena, da je na prerezu nalik na slovo H ili na leptira.

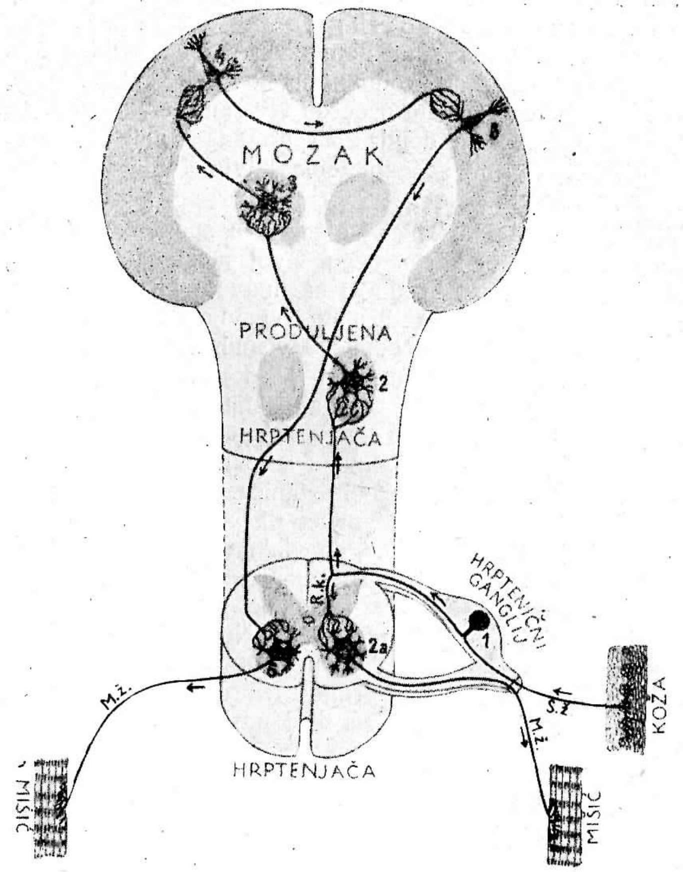

Sl. 5. **Shema neuronskog lanca.** (Po crtežu g. prof. Zarnika.). Moždana kora kao i ostale nakupine sive substancije označene su sivim tonom. — *M. ž.* vlakno motornog (kretnog) živca; — *R. k.* refleksna kolaterala; — *S. ž.* vlakno senzibilnog (osjetnog) živca; — *strelice* označuju pravac, kojim kreće živčano uzbuđenje; — *1—6* označuju neurone, preko kojih kreće uzbuđenje, koje ima za posljedicu *svijesnu* reakciju: *1* prvi osjetilni neuron (stanica hrpteničnog ganglija), — *2* drugi osjetilni neuron (stanica produljene hrptenjače), — *3* treći osjetilni neuron (stanica t. zv. vidnog humka u mozgu), — *4* stanice osjetilnog kortikalnog centra, — *5* stanica motornog (kretnog) kortikalnog centra, — *6* motorna stanica hrptenjače, koja napokon prenaša svojim aksonom uzbuđenje na mišić. Veza preko neurona *1* i *2a* prikazuje najkraći put uzbuđenja kod *nesvijesne* reakcije (refleksa): osjetilni neuron *(1)* prenaša putem refleksne kolaterale *(R. k.)* uzbuđenje izravno na motorni neuron hrptenjače *(2a)* i odavle na mišić.

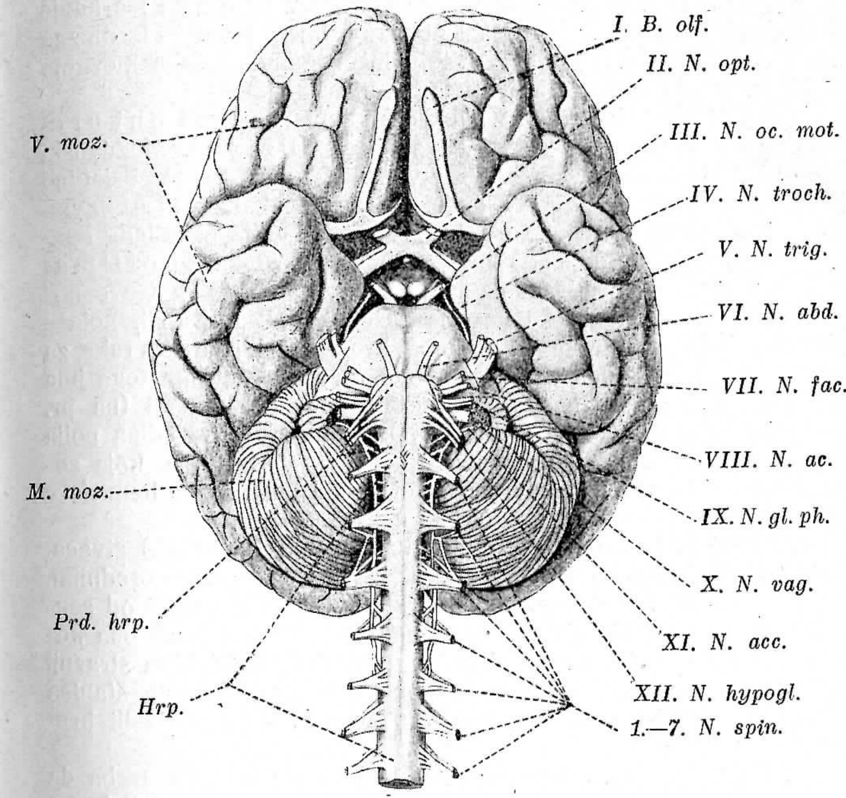

Sl. 6. **Čovječji mozak sa komadom hrptenjače**, gledan sa donje strane; vide se izlazišta moždanih živaca, koji su na korjenu odrezani. ½ prir. veličine. (Po Villiger-u, nešto promijenjen).

Oznake: *Hrp.* hrptenjača, — *M. moz.* mali mozak, — *Prd. hrp.* produljena hrptenjača, — *V. moz.* veliki mozak.

I. B. olf. njušna nabubrina (bulbus olfactorius), koja je izlazište njušnih živaca; — *II. N. opt.* vidni živac (nervus opticus); — *III. N. oc. mot.* kretni živac oka (n. oculomotorius); — *IV. N. troch.* obratni živac oka (n. trochlearis), — *V. N. trig.* peti ili trodjelni živac (n. trigeminus); — *VI. N. abd.* odvlačni živac oka (n. abducens); — *VII. N. fac.* lični živac (n. facialis); — *VIII. N. ac.* osmi ili slušni živac (n. acusticus); — *IX. N. gl. ph.* deveti ili jezično-ždrijelni živac (n. glossopharyngeus); — *X. N. vag.* deseti ili skitni živac (n. vagus); — *XI. N. acc.* živac sudružnik (n. accessorius Willisii); — *XII. N. hypogl.* kretni živac jezika (n. hypoglossus); 1.—7. *N. spin.*, korjeni gornjih sedam hrpteničnih živaca (nn. spinales).

b) Površinski sloj mozga ili moždanska **k o r a** (cortex) sastoji od nekoliko milijarda živčanih stanica i njihovih izdanaka. Dok ovaj sivi sloj sadrži stanična tijela, to se srž mozga ili bjelina izgrađuje od živčanih vlakana, koja u masi pokazuju bijelu boju. — Iz mozga izlazi 12 pari živaca, koji vežu osjetilne organe glave s mozgom i pokreću mišiće lica, grkljana i jednog dijela utrobe.

U k o r i v e l i k o g m o z g a d o g a đ a j u s e s v i o n i p r o c e s i, n a k o j i m a s e o s n i v a s v i j e s n i ž i v o t. Moždanski procesi od kojih zavise doživljaji izvanjskog opažanja (= osjetilno opažanje izvanjskoga svijeta), smješteni su ili lokalizirani na izvjesnim mjestima moždanske kore, i to za svaku vrstu osjetilnog opažanja (gledanja, slušanja...) na posebnim mjestima, »p o l j i m a« ili centrima. Ova se mjesta nazivaju s e n z o r n a polja (= centri na površini kore). Jednako postoje zasebna polja, iz kojih polaze pokretna uzbuđenja (na pr. za govor = kretnju grkljana; za ruke, za noge i t. d.); ta se polja nazivaju m o t o r n i centri. Osim toga ima i drugih polja, od kojih zavise izvjesni psihički događaji (na pr. pamćenje pojedinih osjeta, sjećanje...). Sva su ova pojedina polja međusobno povezana, i to polja iste hemisfere vlaknima, koja zovemo a s o c i j a c i o n a; a vlakna, koja vežu polja jedne hemisfere s poljima druge, zovu se k o m i s u r n a (Sl. 7.).

Iz h r p t e n j a č e izlazi 31 par hrpteničnih (spinalnih) živaca. Svaki od njih izlazi iz hrptenjače sa dva korijena: jednim prednjim, koji sadrži motorna vlakna, i jednim stražnjim, koji sastoji od senzibilnih (senzornih ili osjetnih) vlakana. Na mjestu gdje se oba korijena sastaju i spoje, stvarajući tako spinalni živac, dobiva stražnji korijen odeblji oblik — a ova zasebna nakupina živčanih stanica slična je svežnjiću, te je zovemo »s p i n a l n i g a n g l i j« ili hrptenični čvor (Sl. 8.).

13. Nakon što smo upoznali građu živčanog sustava, treba da znademo: **koji procesi u organizmu omogućuju naše doživljaje izvanjskog opažanja i kretanja?**

Živčani procesi („uzbuđenja") posreduju između podražajâ i naših doživljaja, a to su doživljaji izvanjskog opažanja i kretanja.

Čovjek ne bi opažao izvanjskog svijeta, kad svijet ne bi utjecao na oko, uho i druge osjetilne organe. Imade naime u izvanjskom svijetu izvjesnih f i z i č k i h d o g a đ a j a, k o j i p r o i z v o đ e n a p o j e d i n e o r g a n e n e k i u t j e c a j; takovi su fizički procesi na pr. svjetlosne zrake, koje djeluju na oko, titraji uzduha, koji djeluju na uho i t. d. K o l i k o u t j e č u i l i d j e l u j u n a p o j e d i n e o r g a n e, kažemo da ih fizički procesi **»podražuju«**. »Podražaj« je utjecaj, koji izaziva izvjesnu promjenu, t. zv. uzbuđenje žive tvari. Podraživanjem »uzbudi« se vidni, slušni ili koji drugi živac, t. j. u živcu nastaje promjena, koja se poput vala širi po njemu; a to »u z b u đ e n j e« i jest upravo proces, b e z k o j e g a n e b i m o g a o n a s t a t i d o ž i v l j a j i z v a n j s k o g o p a ž a n j a. Kad su osjetilni organi podraženi, njihovi živci svojim uzbuđenjem prenesu podražajni utjecaj do centralnog živčevlja. Drugim riječima, osjetilni organ prima utisak ili podražaj, živac se uzbuđuje i d o v a đ a utisak u centralno živčevlje; a s tim u svezi nastane doživljaj »i z v a n j s k o g o p a ž a n j a«.

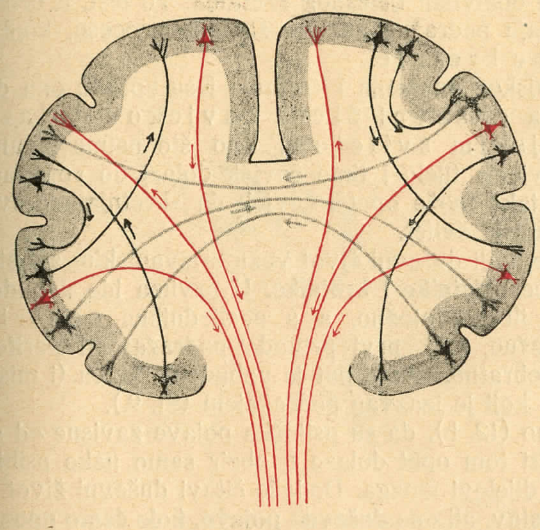

Slika 7.

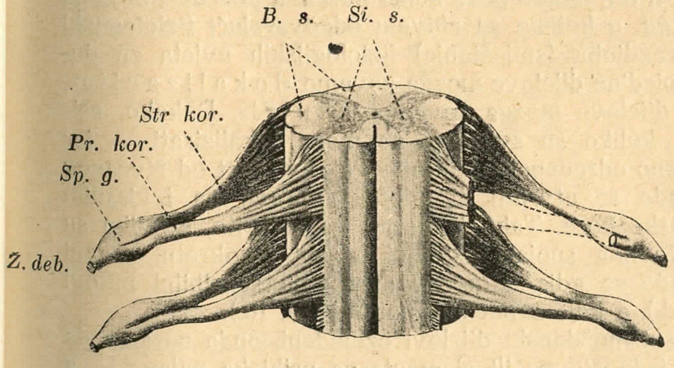

Slika 8. A.

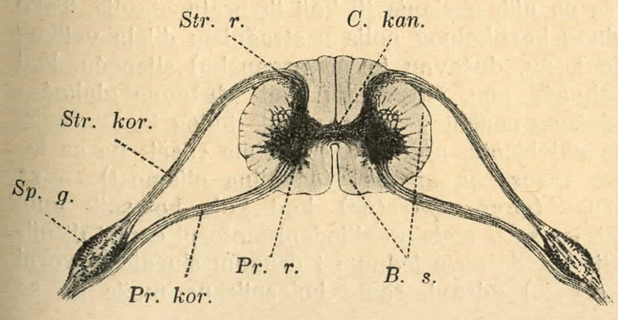

Slika 8. B.

Sl. 7. S h e m a t s k i p r i k a z v e z a u v e l i k o m m o z g u. Moždana kora je označena *sivim* tonom. *Strelice* pokazuju smjer, koji mide uzbuđenje. *Crno* su označena asocijaciona vlakna, t. j. vlakna koja vežu razna mjesta kore iste hemisfere; *sivo* komisurna vlakna, koja spajaju koru jedne hemisfere sa korom druge; *crvene* projekciona vlakna, koja vežu koru velikog mozga sa drugim živčanim centrima (Po crtežu g. prof. Z a r n i k a).

Sl. 8. H r p t e n j a č a s a k o r j e n i m a ž i v a c a. Položaj živaca je nešto shematiziran. (Po crtežu g. prof. Z a r n i k a.) *A.* komad hrptenjače iz šije, gledan sa trbušne strane. Na desnoj strani je izrezan jedan živčani korjen, da se bolje vidi položaj stražnjeg korjena. *B.* Poprečni presjek kroz hrptenjaču na mjestu, gdje izlaze živci; i živci su presječeni po čitavoj duljini.

B. s. bijela supstanciaj ili bijelina, koja sastoji iz živčanih vlakana; — *C. kan.* centralni kanal; — Pr. kor. prednji (motorni) korjen hrptenog živca; — *Pr. r.* prednji rog sive supstancije, koji sadrži motorne stanice; — *Si. s.* siva supstancija, koja sastoji iz živčanih stanica; — *Sp. g.* spinalni (hrptenični) ganglij, koji sadrži stanična tijela prvog osjetnog neurona; — *Str. kor.* stražnji (senzibilni) korjen hrptenog živca; — *Str. r.* stražnji rog sive supstancije; — *Ž. deb.* deblo spinalnog ili hrptenog živca, koji sačinjavaju udružena motorna i senzibilna vlakna.

Drugi opet živci odvode podražaj iz mozga na kretne organe, i time nastaju doživljaji tjelesnog kretanja. To jest, u centralnom živčevlju nastaju podražaji za one živčane procese, kojih su posljedica tjelesne kretnje.

Doživljaji izvanjskog opažanja i kretanja jesu upravo ona dva smjera, kojima duševni život čovjekov dolazi u svezu s izvanjskim svijetom. Kao što naime izvanjski svijet utječe na čovječje tijelo i time čovjek dolazi do »opažanja« izvanjskog svijeta, tako može opet i čovjek da »kretnjama« svoga tijela utječe na izvanjski svijet.

Sve dakle živce, koji duševni život vežu s izvanjskim svijetom, razlikujemo na živce **osjetnike i kretnike.** U prvima ide uzbuđenje centripetalno ili sredotežno, a u posljednjima centrifugalno ili sredobježno, t. j. prvi privode podražaj od periferije k središtu, a drugi obratno. Svaki put je uzbuđenje živca (i mišića) promjena ili proces, koji je izazvan podražajem (Sl. 9.).

Lokalizacija kortikalnih procesa u centru

14. Istaknuli smo (12. b), da su psihičke pojave zavisne od sive moždanske kore. Pri tom opet dolaze u obzir samo neke psihičke pojave i samo neki dijelovi mozga. Doduše čitavi duševni život vezan je uz živčani sustav, ali one **duševne pojave, koje ćemo upoznati kao elementarne ili osnovne, t. j. koje su vezane uz osjetilne organe (oko, uho i t. d.), imadu neka svoja posebna područja ili polja (»centre«) u mozgu, u kojima se zbivaju odgovarajući fiziologijski procesi.** Ovu porazdiobu (smještanje) fiziologijskih uvjeta za duševne pojave u pojedine dijelove mozga zovemo »lokalizacija«, a ona mjesta ili dijelove mozga zovemo »centri«. Dakako, psihičke se pojave, koliko su svijesne, ne mogu lokalizirati — jer one nijesu prostorno određene —, ali njihova zavisnost od živčanog funkcioniranja dade se utvrditi ili odrediti upravo na izvjesnim mjestima moždanske kore. Tako je dosad već otkrito, s kojim su moždanskim dijelovima spojeni osjetilni organi i pokretni organi (mišići), t. j. znade se gdje u mozgu svršavaju senzibilni putovi (vidni, slušni i t. d.), a gdje započinju motorni (Sl. 10.).

Ako su izvjesni moždanski dijelovi ozlijeđeni, onda nesamo da su onemogućene jednostavne ili elementarne psihičke pojave — a to su izvanjski opažaji i kretnje —, nego sav onaj složeni ili viši duševni rad, koji se na njih naslanja ili koji ih pretpostavlja. Tako na pr. povreda jednog kortikalnog polja u stražnjem dijelu velikog mozga prouzrokuje t. zv. duševnu (a ne organsku) sljepoću, kod koje bolesnik ne shvaća ono, što gleda. Kod »duševne gluhoće« opet — ozljedom slušnog centra — ne razumije tuđeg izgovaranja, te ne zna naći i za najobičnije predmete potrebne riječi; pa se takova povreda zove »senzorna afazija« (osjetilna nijemost) — za razliku od »motorne« (govorno-kretne), kod koje bolesnik gubi govornu sposobnost, jer su u mozgu ozlijeđeni motorni centri ili njihove veze. Razumije se, da su u jednom i drugom slučaju govorni organi (grkljan, jezik...) zdravi, samo bolesnik ne može da se njima služi.

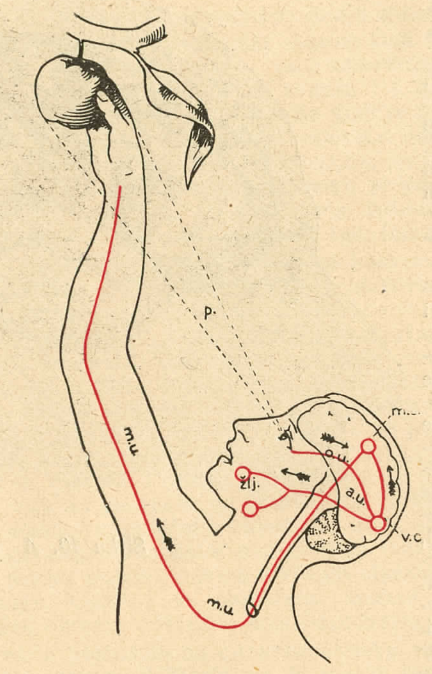

Sl. 9. Shema živčanog djelovanja. Prikazano je, kako ide uzbuđenje, kada vidimo jabuku, pa je uhvatimo. (Po Poljancu.)

a. u. autonomno uzbuđenje, koje kreće prema žlijezdama slinovnicama; — *m. c.* motorni centar u velikom mozgu; — *m. u.* motorno uzbuđenje, koje ide iz mozga kroz hrptenjaču u živce ruke te podražuje mišiće, kojih kontrakcija ima za posljedicu, da ruku ispružimo i uhvatimo jabuku; — *o. u.* osjetilno uzbuđenje, koje ide od mrežnice oka u vidni centar mozga; — *p.* podražica, t. j. svjetlene zrake, koje od jabuke padaju u naše oko i podražuju mrežnicu; — *v. c.* vidni centar u velikom mozgu; — *žlj.* završeci autonomnog živca, koji podražuju žlijezde slinovnice, da počinju izlučivati slinu; — *strelice* označuju smjer, kojim ide uzbuđenje.

Sl. 10. Lokalizacija živčanih funkcija u kori velikog mozga (po crtežu g. prof. Zarnika).
A. Izvanja strana lijeve hemisfere velikog mozga. Konture glave pokazuju zbiljski položaj pojedinih dijelova mozga. *B.* nutarnja strana desne hemisfere velikog mozga.
Punktirana mjesta su osjetilna polja kore. Napisi na pojedinim poljima označuju, da tamo završavaju vlakna, koja dovode dotična osjetilna uzbudjenja sa periferije, i da se tamo zbivaju procesi, koji su popraćeni sa dotičnim osjetom. *Osjetilna sfera* tijela posreduje osjećaje topline, studeni, pritiska i boli na površini tijela. Posredovanjem *slušnog centra govora* razumijevamo riječi, koje čujemo. *Vidni centar govora* nas osposobljuje, da možemo predmete, koje vidimo, označiti pravim riječima. Polje *vidnih upamćenih slika* omogućuje nam pamćenje vidnih predodžbi, tako da pomoću tog centre prepoznajemo predmete, koje smo već jedamput vidjeli.
Sivi ton označuje motorna polja. Od ovih polja izlaze svijesna uzbuđenja, koja podražuju mišiće napisom označenog dijela tijela i time uvjetuju dotične kretnje.

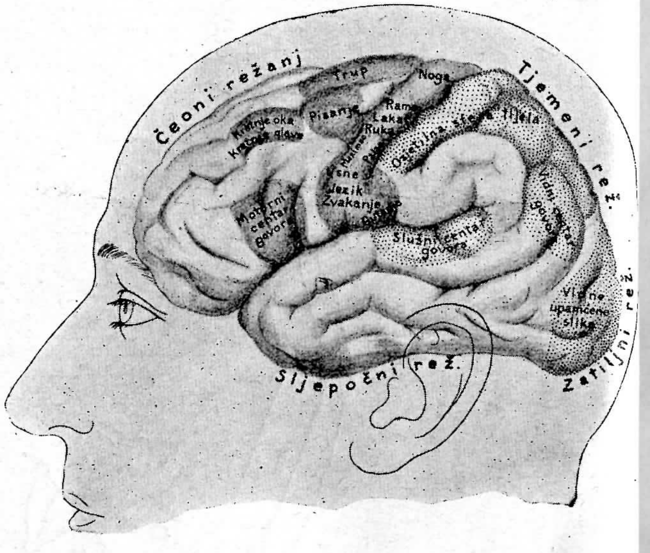

Slika 10. A

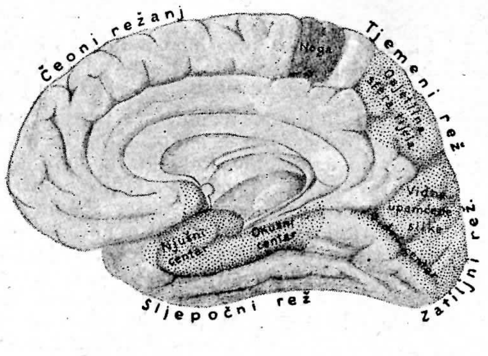

Slika 10. B.

Napose je duševni život zavisan od različitih živčanih veza, koje postoje u samoj moždanskoj kori između pojedinih motornih i senzornih područja. K tome ima posebnih mjesta u kori, u kojima se povezuju (asociiraju) različni senzorni i motorni procesi, koja mjesta zovemo »asocijacioni centri«. Glavni asocijacioni centri nalaze se u čeonom i sljepočnom dijelu mozga.

Ima oko 100 godina, što je njemački anatom Gall (umro 1829.) zasnovao nauku, da svakoj psihičkoj pojavi — pa i najsavršenijoj, na pr. zaključivanju, htijenju, umjetničkoj i religijskioj svijesti i t. d. — odgovara neki zasebni centar ili »osjetilo« u mozgu. Štoviše Gall je držao, da se jači ili slabiji razvitak tih njegovih moždanskih »osjetila« odrazuje na vanjskoj površini lubanje posebnim izbočinama na mjestima iznad onih centara, pa da se prema tome već po reljefu lubanje mogu prepoznati duševne sposobnosti. Ova Gallova nauka o prepoznavanju duševnih sposobnosti po formi lubanje nazvana je »frenologijom« (gr. frenes = osjetila).

Premda se Gallova nauka u ovim svojim konsekvencijama pokazala potpuno krivom i neosnovanom, to je bila ipak njegova temeljna misao — da su izvjesne duševne pojave zavisne od određenih dijelova mozga — klicom za modernu nauku o lokalizaciji. Ova je nauka osnovana na proučavanju duševnih oboljenja, koja su se pokazala uvjetovana povredom određenih dijelova moždanske kore; a napose je osnovana na eksperimentalnim metodama provedenima na životinjskom mozgu, osobito na majmunima, kojih je mozak najsličniji čovječjemu. Jedan od glavnih osnivača moderne lokalizacione nauke je njemački učenjak Flechsig.

Od naročite su važnosti i moderna istraživanja o mikroskopskoj građi moždanske kore, koja su pokazala, da ima velikih razlika u poretku, formi i broju živčanih stanica u različnim okružjima kore, te da ova raznoliko građena polja odgovaraju raznolikim moždanskim funkcijama. Ovaj ustroj moždanske kore prema poretku i broju živčanih stanica zovemo njegovom »citoarhitektonikom«. Osobito je obilježeno svojom citoarhitektonikom vidno polje i njušno okružje i okružja, koja odgovaraju motornim centrima.

Napose se ističu pogledom na citoarhitektoniku razlike između životinjskog i čovječjeg mozda. Mišljenju, da bi mozak mogao uvjetovati duševne pojave, često se prigovaralo i kao primjer navodio se mozak delfina, koji ima gotovo istu veličinu kao čovječji mozak, a k tome mnogo više nabora i zavoja nego čovječji mozak. Međutim su najnovija istraživanja pokazala, da je citoarhitektonika delfinova mozga vrlo primitivna, i da se s obzirom na broj stanica ni izdaleka ne može uporediti s čovječjom moždanskom korom.

Bilješka. a) Kretnje i druge manifestacije organizma izazvane podražajima, zovemo reakcije organizma (živog bića); na pr. ako nas netko ubode, uslijedi reakcija da povučemo ruku; ako nam netko baci zrcalom sunčane zrake na oko, uslijedi reakcija, da zažmirimo; ako nas nešto škaklja, reagiramo time, da se počnemo grepsti i t. d. **Kretnje:**

Najjednostavnije reakcije, koje se zbivaju posredovanjem centralnog živčevlja, zovemo **refleksi**, jer se javljaju kao odsjev (refleks) podražaja. Refleksi su obilježeni time, što nisu podvrgunti našoj volji, te uslijede nesvijesno. Ovakav refleks je na pr. dizanje noge, ako pokucamo na tetivu ispod koljena, ili da zakašljemo ako nas nešto podražuje u grlu, ili da kihnemo, kad se podraže nosnice i t. d. Za refleksnu reakciju je bitno, da uzbuđenje — nakon što je po senzibilnom živcu ušlo u centralno živčevlje — najkraćim putem prelazi na motorne stanice, tako te uslijedi reakcija, da uzbuđenje nije ni doprlo do moždanske kore. Kod najjednostavnijih refleksa **refleksne,**

(na pr. kod dizanja noge nakon podraženja tetive potkoljenice) ide uzbuđenje samo preko tri neurona hrptenjače. Ovaj put, koji vodi od osjetila preko središnjeg živčevlja do efektornog organa (mišića ili žlijezde), zovemo r e f l e k s n i l u k. (Sl. 11.).

Premda se refleksi zbivaju nesvijesno, mogu postati naknadno ipak svijesni, naime koliko kretnja proizvedena refleksom izazove podražaje, koji dopiru do moždanske kore.

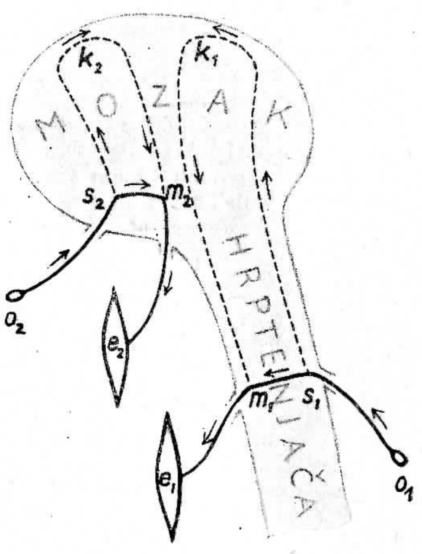

Sl. 11. S h e m a r e f l e k s n o g l u k a (po crtežu g. prof. Z a r n i k a). *e* efektorni organ (mišić ili žlijezda); — *k* kora velikog mozga; — *m* mjesto, odakle izlazi motorno uzbuđenje iz centralnog živčevlja; — *o* osjetilo na periferiji; — *s* mjesto, gdje ulazi osjetilno uzbuđenje u centralno živčevlje; — o_1 s_1 m_1 e_1 refleksni luk, koji vodi kroz hrptenjaču; o_2 s_2 m_2 e_2 refleksni luk, koji vodi kroz mozak. Punktirane linije pokazuju put, kojim mora da ide uzbuđenje, da nam bude svijesno i da uslijedi svijesna reakcija.

Evo primjerâ, koji pokazuju da se mnogi refleksi zbivaju uopće b e z s u r a d n j e m o z g a. Jednome nesretniku presječena je bila hrptenjača u šiji, i time prekinuta svaka živčana veza između mozga i trupa. Unatoč toga noge su i ruke proizvodile kretnje, da se na pr. noga povlačila ako su je boli. Naravno, da on nije bio svijestan tih kretnja, te se čudio, kako se miče noga bez njegove volje. — I novorođenče izvodi različite pokrete — sisanja, deranja, valjanja — i prije nego mu veliki mozak otpočne funkcionirati. — Žaba s odsječenom glavom, ako joj kožu bolno podražujemo, reagira svojim kracima na podraženo mjesto, da otkloni podražaj (otuda se vidi, kako i ovakovi pokreti imadu svrsishodnu funkciju).

Kako može jedan refleks p o s t a t i s v i j e s t a n, vidimo na ovom primjeru. Smjestimo jednu nogu iznad druge tako, da potkoljeno slobodno visi, te pokucajmo na tetivu ispod koljena. Noga će se dignuti, a da o živ-

čanom poticaju zbog kojega se noga digla, ništa ne znamo, nego mi samo naknadno (kada se već noga digla) osjećamo da je promijenila svoj položaj: jer osjećamo napon mišića i napon kože, koje su pojave skopčane dizanjem noge i koje djeluju kao obične podražice. Ili drugim riječima: kada se uslijed refleksa — t. j. uslijed uzbuđenja, koje je od tetive ispod koljena prešlo preko osjetilnog živca kroz hrptenjaču na motorna vlakna, koja podražuju mišić — noga digla, stezanje mišića podražilo je izvjesna osjetila u mišiću, a uzbuđenje se kod ovih osjetila proširilo preko hrptenjače sve do moždanske kore, pa smo si zato svijesni, da se mišić napeo; isto tako je dizanjem noge podražena koža, koliko se na različnim mjestima nategnula, pa nam ovo osjetila u koži saopćuju.

Mi možemo i svijesno (hotimično) u t j e c a t i na refleksne pokrete, na pr. kad namjerice zijevamo ili kad nastojimo tiše kašljati, suzdržavati smijeh i t. d. Obične refleksne kretnje — na pr. gutanje, govorenje, smijanje — postaju nam kadgod teške ili nezgodne, kad naročito na njih mislimo; u tom slučaju asocijativni centri sprečavaju refleksne pokrete nižih centara.

Osim refleksa, koji se zbivaju na osnovi živčanih putova, koji služe i svijesnome životu — t. j. c e r e b r o s p i n a l n i h putova —, ima još čitavi niz refleksa, koji se zbivaju posredovanjem s i m p a t i č k o g živčevlja. Tâ sve reakcije, koje su uvjetovane djelovanjem simpatičkog živčevlja, kao na pr. kretnje crijeva, izlučivanje različitih žlijezda, suživanje i proširivanje zjenice pod utjecajem jakog i slabog svijetla — sve su to refleksi. Ovi se refleksi nižu često jedan na drugi, tako da stanje prouzročeno prvim refleksom, služi kao podražica za drugi refleks, a promjena postignuta ovim refleksom izaziva treći refleks i t. d.

Svi su refleksi p r i r o đ e n i, jer se osnivaju na prirođenoj građi živčevlja. Oni se dakle kod svakog normalnog čovjeka zbivaju na jednaki određeni način; zato ispitivanje refleksa igra veliku ulogu u medicini kod pretraživanja živčanih oboljenja. Čim se naime jedan refleks javlja slabije ili jače nego što odgovara normalnom stanju, ili ga pače i nema, znak je, da su živčani putovi poremećeni.

Premda su refleksi prirođeni, ipak mogu tijekom života u načinu izazivanja nekih refleksa nastupiti izvjesne promjene. Jedan primjer. Kada gladnu psu pokažemo jelo, počne mu teći slina iz sinovoda, jer njušni i vidni podražaji, koje izaziva jelo, reflektornim putem uvjetuju izlučivanje sline. Ako sada uz to, što pokažemo psu jelo, izazovemo ujedno još koji drugi podražaj, na pr. da zafućkamo ili napadno dignemo ruku ili da damo kakav drugi sličan znak, pa da to češće ponovimo — da dakle uz pokazivanje jela svaki put damo jedan te isti znak —, nakon nekoliko ovih pokusa pas će već samo na taj znak (makar da mu više ne pokažemo jela) reagirati izlučivanjem sline. Sada će dakle fućkanje ili dizanje ruke — koji su utisci bili prije za psa sasvim indiferentni — izazivati refleksno izlučivanje sline. Ovakove promijenjene reflekse nazvao je slavni ruski naučenjak Pavlov, koji ih je svestrano proučavao, u v j e t n i r e f l e k s i. Na takovim uvjetnim refleksima osniva se veliki dio dresure životinja. Ako ovakovu dresuru ne ponavljamo, živčani će put, koji smo njome utrli, postepeno oslabiti, i nakon izvjesnog vremena dresura ne će više djelovati (u našem slučaju napokon ne bismo fućkanjem više mogli izazvati izlučivanje sline). Dok uvjetni refleks bez trajne vježbe izblijedi i napokon iščezne, obični refleks nikad ne može da gubi intenziteta. A to nam upravo pokazuje, da je takav refleks nešto trajno i nešto, što se osniva na određenoj građi živčevlja.

b) Uvjetni refleksi znače već jedan prijelaz kretnjama, koje zovemo **automatske**. Kod običnog smo refleksa pronašli, da ide uzbuđenje (kod nekog podražaja) svojim od početka utrtim putem u središnje živčevlje i odanle po efektornom vlaknu do njegova periferijskog završetka. Kod uvjetnog refleksa prvi je dio toga puta vježbom promijenjen: naime toliko, što jedan novi podražaj jednim novim putem ide u središnje živčevlje i odavle po prvobitno utrtom putu na efektorni organ. Živčani pro-

automatske,

cesi pak, kod kojih se i put, kojim ide uzbuđenje od periferije prema centru, kao i put koji vodi od centra na periferiju, razviju na osnovi vježbe, zovemo »automatizmima«. Oni se dakle stiču tek tokom života. Jednako kao refleksi, i automatizmi djeluju nesvijesno. Tako su na pr. hođanje, plesanje, sviranje, pisanje na stroju i t. d. automatske kretnje, t. j. one su efekat ovakovih automatizama. Ima cijeli niz kretnja, koje u početku svijesno provodimo, ali češćom vježbom postaju sve više nesvijesne, dok se ne razviju u potpune automatizme. Ako na pr. učimo plivati, treba najprije da svijesno provodimo svaku kretnju, kako nam je pokazuje učitelj, ali su kretnje baš onda dok ih još svijesno provodimo, nesavršene. Tek kad su prešle u nesvijesno stanje, onda plivamo sigurno. Kada su ovakove kretnje prešle u automatizam, onda uopće ne možemo više da ih sasvim popraćujemo našom sviješću; pače može uroditi pokušaj svijesnog izvođenja već automatiziranih kretnja posljedicom, da nam ove kretnje ne uspijevaju tako brzo ili pače potpuno zapnu. Na pr. ako bi netko htio kod plesa na svaki korak da pazi i da ga svijesno izvodi, ne bi bio kadar da održi ritam.

Sve kretnje, koje nisu svijesne — bile one refleksne ili automatične — zovemo **mehaničke** kretnje. Ove se zbivaju na osnovi jednog prirođenog ili određeno stečenog ustroja, koji uvjetuje uvijek jednako djelovanje: kao kod stroja, koji uvijek na isti način djeluje, kadgod ga pokrenemo.

instinktivne c) Slične automatskim kretnjama jesu **instinktivne** kretnje, koje se isto kao automatske izgrađuju iz više pojedinačnih pokreta. Instiktivne kretnje uvijek su udešene tako, da služe samoodržanju organizma, t. j. da se njima postizava po organizam korisni efekat. Za razliku od automatizma instinktivne se kretnje osnivaju na prirođenoj sposobnosti ili instinktu. Već od prvog početka, bez ikakove vježbe organizam proizvodi te kretnje u glavnom na isti način, kao jedan odrasli organizam. Jednako, kao što smo kod refleksa utvrdili, da na osnovi vježbe može pored običnog podražaja i jedan novi podražaj poslužiti da taj refleks izazove (uvjetni refleks), tako su i instinkti podvrgnuti utiscima, koji djeluju na organizam u toku života, pa može na osnovi ovakovih utjecaja da uslijedi neka modifikacija prvobitnog instinkta.

Da navedemo nekoliko primjera. Pčela ima (među ostalim) instinkt, da sakuplja med, te ga nosi u košnicu; jedan je instinkt pauka, da plete mrežu; ptice imadu instinkt da grade gnijezdo, a svojim mladima donose hranu, te ih nahranjuju i t. d. Instinkt kod psa jest na pr. da bačen u vodu pliva, da njuhom traži trag i t. d. Kako je jedan instinkt podvrgnut modifikacijama prema različitim izvanjskim utjecajima, neka posluži ovaj primjer. Ima jedna osa, koja hvata skakavce, te ih nosi u svoje gnijezdo, kao hranu za svoje ličinke. Ovaj je instinkt tako udešen, da osa uhvati skakavca uvijek za ticala. Ako pak osi pružimo skakavca kome smo odrezali ticala, uslijediti će jedna mala modifikacija, da naime osa uhvati skakavca za pipala. Ako pak i pipala odrežemo, onda osa uopće ne može skakavca uhvatiti, jer je promjenljivost tog instinkta vrlo usko ograničena. Pile ima instinkt, da kljuca za svakojakim malim pokretnim životinjama. Tako kljuca i za pčelama i osama. Čim je pčela jedamput ubola pile, koje ju je kljucnulo, ovo pile nikad više ne će kljucnuti ni za pčelom ni za ikojom drugom malom životinjom, koja po boji i obliku naliči na pčelu. Instinkt je dakle ovim jednim doživljajem modificiran.

Dok većina kretnja kod životinja uslijedi na osnovi refleksa i instinkta — a ove se kretnje ne temelje gotovo ni na kakvoj spoznaji —, kod čovjeka igra spoznaja glavnu ulogu, a instinkti stupaju sasvim u pozadinu, tako da možemo kod odrasla čovjeka jedva još utvrditi tragove nekih instinktivnih reakcija. Kod novorođenog djeteta pak ima jošte jasnih instinkta, kao na pr. kad dijete gladno posiže za majčinim grudima.

I. DIO.

O različnim doživljajima saznavanja.

1. PRVI STEPEN SAZNANJA.

Za predmete izvanjskog svijeta saznajemo time, što ih pomoću periferijski podraženih i uzbuđenih osjetilnih organa „opažamo ili percipiramo".

§. 1. KAKAV JE TO DOŽIVLJAJ: »OSJETILNI OPAŽAJ ILI PERCEPCIJA«?

Deskriptivna definicija opažaja

15. a) Promatrajmo svijesno područje našega saznanja, te se odmah pitajmo:

Kako mi **otpočinjemo saznavati** za izvanjski svijet? Ili: kako dolazimo duševno u kontakt s izvanjskim svijetom? Ili: s kojim doživljajima otpočinjemo shvaćati izvanjski svijet?

Evo odgovora. Izvanjski svijet u kome se ja sada nalazim, jesu: ovaj stol, ovaj šešir, ova svjetiljka i druge stvari u sobi; a osim ovih stvari spadaju u izvanjski svijet i različiti događaji, na pr. da sada udarim nogom u pod, da zapalim svjetiljku, da kroz prozor pogledam na ulici gibanje ljudi i kôla i t. d. Sve ove stvari i događaje zovemo »izvanjske (fizičke) pojave«. Mi ih gledamo, slušamo, dotičemo, njušimo, kušamo — a sve to ukupno kažemo jednom riječi: mi ih »opažamo«.

Izvanjski svijet počinjemo dakle shvaćati ili spoznavati našim opažanjem. Ovo psihičko događanje ili doživljavanje nazivamo »**izvanjsko opažanje**«; a sâm doživljaj ili svijesnu pojavu nazivamo »**izvanjski opažaj**«.

b) Šta se u **svijesti nalazi,** kada doživljujemo »opažaj« izvanjskog predmeta (na pr. ovog stola)?

Jamačno neko znanje o predmetu. U čemu sastoji to »opažajno znanje«?

Ja znadem, da stvar (događaj) ili »predmet«, koji sada »opažam«, **izvan mene, eksistira tako, da je mome opažanju nazočan ili prezentan.** Ja dakle »opažajno« znadem za izvanjski svijet toliko, što sam kod svakog opažanja sebi **svijestan da je 1. jedan izvjesni ili određeni predmet (stol, olovka, šešir...) 2. izvan mene nazočan (= opažanju kao izvanjski prezentan).**

Time smo evo *opisali* doživljaj »izvanjskog opažanja«. [To je bio posao »čiste« psihologije, koja se naslanja na samopromatranje, te uzima u obzir sâm svijesni događaj.]

Genetička eksplikacija opažaja

16. Sad se pitajmo:

Kako dolazimo do toga opažanja? Ili: koji su uvjeti, da može **nastati** izvanjski opažaj? To znači: mi moramo taj doživljaj genetički *protumačiti*.

Da na ovo pitanje odgovorimo, treba samo pripaziti na neke činjenice. Slijepac ne može da vidno opaža: jer nema vidnog organa — oka. Ako ja sada svoje oči zatvorim, ne opažam stola, koji je preda mnom, jer mi svjetlost ne utječe na oko ili jer ne »podražuje« vidnog živca. Nazočni ovaj stol nije pristupačan mojem opažanju — kod zatvorenih očiju — upravo kao i veoma udaljena moja rodna kuća. Kad mi dakle kažemo, da je kod izvanjskog opažanja predmet »nazočan«, onda to ne znači, da on nije mnogo udaljen od moga tijela; tà ja mogu da opažam i daleke zvijezde! »Nazočan« znači toliko, da *podražuje osjetilni organ*.

Za postanak izvanjskog opažanja **uvjet je dakle to, da izvanjski predmet podražuje osjetilne organe.** Zato ovo opažanje zovemo »*osjetilno*«. Osjetilni ili izvanjski opažaj nazivamo također »*percepcija*«.

§. 2. OPAŽAJNI (PERCEPTIVNI) ELEMENTI — OSJETI ILI SENZACIJE — I NJIHOVA SPOJIDBA ILI SINTEZA.

I.

Analiza opažaja u elemente, koje zovemo

17. a) Nameće nam se 1. pitanje: Je li percepcija možda sastavljena ili složena (kompleksna) psihička pojava? Ako jest: koje su njezine **sastavine ili elementi?** Mi želimo dakle vidjeti: može li se percepcija rastvoriti ili rastaviti (analizirati) u elemente, koje mi promatramo kao sastavne dijelove perceptivnog doživljaja?

Da je percepcija uistinu sastavljeni doživljaj, lako ćemo na primjeru razabrati. Ja sada percipiram »ovaj stol«; koliko percipiram taj predmet? Svakako toliko što opažam da je četverouglast, velik, žut, da je tvrd i t. d.; to mi zovemo »svojstva« predmeta. Dakle je ono što se u mome opažanju nalazi, sastavljeno; mi kažemo da je opaženi »sadržaj« sastavljen. Sve ove sastavine — četverouglast... — tek onda kad su sastavljene ili spojene u jednu cjelinu t. j. kad sačinjavaju čitavi opažaj, tek u tome slučaju označuju upravo ovaj određeni predmet (stol).

Mi možemo promatrati *neku sastavinu samu za sebe* (*zasebno, odjelito, izolirano*), t. j. *bez cjeline i prema tome bez obzira na čitavi opaženi predmet*. **Ovako zasebno promatrani elemenat zovemo osjet ili senzacija.*** **osjeti ili senzacije.**

Još koji primjer. Fingirajmo čovjeka, koji čitavi svoj život ne bi ništa drugo doživio, nego samo to, da vidi »crveno«. Čitav bi duševni život toga čovjeka sastojao u jednom »osjetu«; on bi samo osjećao »crveno«, a ne bi znao koji je »predmet« crven, niti bi svijestan bio da je predmet »izvan« njega. — Uzmimo na pr. da putnik u noći zapazi u daljini crveno svijetlo, a ne zna koji se predmet crveni — kažemo da ima »osjet« crvenoga; a kad bi, približujući se, razabrao da je tamo kuća sa crveno osvijetljenim prozorom — on »opaža« čitavi predmet. — Vidno osjećamo: crveno, žuto, zeleno...; slušno osjećamo: glas a, c, e... i neki štropot; okusno osjećamo: slatko, gorko, kiselo... i t. d. Kao što s našim osjetilima — vidom, sluhom, njuhom, okusom... — »opažamo«, tako prema svakom pojedinom osjetilu koješta »osjećamo«: samo, kako rekosmo, »osjet« manje izriče nego »opažaj«, jer je *zasebni njegov dio*. I kod »osjeta« doživljujemo »nešto«, ali ovo »nešto« još *nije kao potpuni predmet određeno ili nama poznato*. Kad bismo čuli jedan glas, a ne znamo otkuda je, kad bismo osjetili nepoznati ubod, kad bismo u potpuno mračnoj sobi vidjeli bljesak, ne znajući da je to električna iskra — sve bi to bili »osjeti«, kod kojih *nemamo svijest o izvanjskom tijelu kao predmetu shvaćanja*.

Genetička eksplikacija osjeta

b) Dosad smo opisali »osjet« analitičkim putem. Sad bi još trebalo, da ga i genetički osvijetlimo, t. j. da pronađemo uzrok »osjećanja«. Kako **nastaje** osjećanje?

Kad smo već upoznali postanak percepcije (16.), lako je znati i za postanak senzacije. Ona je **svijesno stanje; koje nastane izoliranim jednim podražajem ili samo jednim senzornim uzbuđenjem.** Bez podražaja naime ne može nastati osjet; mi možemo samo onda »osjećati«, ako osjetilni ili senzorni (senzibilni) živac bude podražajno uzbuđen. »Osjećanje« je takovo *događanje*, kojim *u svijesti nastaje od organskog uzbuđenja zavisni jednostavni sadržaj*. Ovo događanje zajedno sa svijesnim sadržajem zovemo upravo »osjet«. Zato kažemo da je osjet *svijesni korelat uzbuđenja senzibilnog živca*.

Fizički faktor osjećanja jesu svjetlost, zvuk, toplina i ostale podražice, koje utječu na (podražuju) naše tijelo — osjetilne organe — time, da uzbude koji osjetilni živac; a »uzbuđenje« se prenese od periferijskog organa na svoje mjesto u mozak. Zavisno od ovoga fizičkog događaja nastane psihičko događanje — »osjećanje«.

Budući da fizičke događaje (svjetlost, zvuk, toplina...) izučava fizika, a živčane događaje (uzbuđenje) fiziologija ili organska fizika, zato će njihovu svezu sa psihičkim zbivanjem (»osjećanjem«) izučavati »*psi*-

* Po »osjetima« možemo i opažanje zvati »osjetno«. Gledamo li naime na ono što je u opažanju sadržano, nazvat ćemo ga »*osjetno*« opažanje — jer su »osjeti« u njemu sadržani; a gledamo li na postanak opažanja, ono je »*osjetilno*« — jer nastaje posredovanjem osjetilnih organa. »Osjetilno« zovemo dakle izvanjsko opažanje toliko, što je zavisno od osjetilnog uzbuđenja i što je postanak takovog opažanja moguć samo posredovanjem osjetilnih organa i njihovih uzbuđenja (zato smo i nazvali takovo opažanje »posredno«). Izrazom »osjetilno« opažanje bolje je karakterizirana razlika posrednog opažanja od neposrednoga.

hofizika«. Ona s pomoću eksperimenta mjeri podražaje, da uzmogne približno matematičkom točnošću odrediti i psihički faktor, koliko je zavisan od podražaja (kako ćemo vidjeti kod točke 23.).

Brzinu podražajnog gibanja mjerio je fizičar Helmholtz. On je izračunao da na pr. podražaj pritisnutog prsta treba $^{1}/_{60}$ sek. da stigne u mozak; a toliko vremena treba da podražaj stigne iz mozga do prsta, kad ga hoćemo pomaknuti. — Kad je podražaj sa tjelesne površine već stigao u mozak, potrebno je — kako je Helmholtz izračunao — barem $^{1}/_{20}$ sek., da ga svijesno osjetimo. Za prijelaz od centralnog uzbuđenja do osjetnog doživljaja iziskuje se dakle još veći vremenski razmak, nego za prijenos uzbuđenja od periferije do centruma. A to je dokaz, da se osjet ne zbiva ni u podraženom živcu ni u mozgu; jer bi u tome slučaju suvišan bio ikoji vremenski razmak između uzbuđenja i svijesnog osjećanja. »Osjećanje« nije dakle fiziologijski, nego psihički događaj.

Da je uistinu tako, znademo i otuda, što podražaj nije svijesno doživljavanje jastva, a osjet jest. Kad bi osjet bio isto što i moždano uzbuđenje, ne bi ni jastvo (»ja«) bilo drugo nego skupina tih uzbuđenja. A da to nije tako, pokazati će IV. Dio ove Psihologije. — Pitanje o razlici podražaja i osjeta i ne spada u deskriptivnu psihologiju, koja — na osnovi samopromatranja — opisuje doživljaj osjeta. Raspravljanja i dokazivanja koja se od samog promatranja udaljuju, spadaju u filozofijsku psihologiju.

Sada poznamo **razliku između percepcije i senzacije.** Mi percipiramo uvijek ovaj stol, ovog čovjeka, ovu knjigu . . ., t. j. mi percipiramo uvijek neki »predmet« ili izvanjsku stvar; a senzacija **ne uključuje znanje o izvjesnom (ovom ili onom) »predmetu«.** Dakako da prema tome **nije sa senzacijom skopčano niti znanje o izvanjskoj eksistenciji** predmeta. Stoga ćemo reći, da je u opažaju dvostruki »plus«. Shvaćanje izvjesnog predmeta (objekta) — a to zovemo »objektiviranje« opaženog sadržaja — i konstatacija njegove »izvanjske eksistencije«.

II.

18. a) Nakon što nam je poznata razlika između osjeta i opažaja, sada još treba da znademo, **kako se osjet nalazi u opažaju.**

Mi obično u životu imademo o izvanjskom svijetu opažaje, a ne samo osjete, koji bi se zasebno ili odjelito od opažaja u svijesti nalazili. Mi na pr. čujemo pjesmu i govor, a ne samo pojedine glasove zasebice, mi čujemo zvono i štropot kola, pa znademo za predmet, koji nas slušno podražuje, a to znači da »opažamo« a ne samo da »osjećamo«; mi vidimo stol, sliku, kuću, drvo . . ., a ne samo crveno, zeleno, žuto i druge boje zasebice, a to znači, da vidno opažamo obojene predmete, a ne da samo osjećamo jednu boju za drugom bez ikojeg predmeta i t. d. A sada treba da naglasimo ovo: **u svakom opažaju nalazi se skupina osjetâ, t. j. ne samo jedan, nego više osjeta zajedno;** jer rekosmo, da opažamo »stol«, koji je žut, tvrd, gladak . . ., t. j. da imade različna svojstva, koja zasebice — bez obzira na čitavi predmet (stol) — »osjećamo«, a osjeti skupno ili zajedno nalaze se u čitavom »opažaju« stola.

Skupina osjetâ

b) Kad smo dosada saznali, 1. da osjet nije isto što i opažaj, a 2. da se u opažaju nalazi skupina osjetâ — sada nam se nameće pitanje: **da li skupina osjetâ ili njihov zbroj (os + os + os + . . .) već sam po sebi znači »opažaj« nekoga određenog izvanjskog predmeta — ili se u opažaju osim zbroja osjetâ nalazi još koja komponenta?**

Kako je vidjeti, naše promatranje ide sada drukčijim smjerom, nego kad smo opažaj analizirali. Mi smo onda (16. a.) promatrali opažaj s obzirom na njegove elemente, t. j. rastvorili smo ga u njegove sastavine, premda se one u svijesti nalaze samo kao opažaj. Sada naše promatranje potpuno odgovara svijesnoj pojavi — percepiji — koju promatramo: jer se obaziremo na čitav opažaj, kako ga zaista doživljujemo. Mi doduše i sada analitički promatramo opažaj, jer nam je namjera, da u njemu potražimo još jednu sastavinu (komponentu) osim samih osjeta. Ali mi sada kod našeg promatranja, već uzimamo osjete zajedno, a ne zasebice, t. j. mi ih već uočujemo ujedinjene u cjelovit opažaj. Ovakovo promatranje zovemo »sintetičko«. A pitali smo: u čemu sastoji opažajna sveza osjetâ, t. j. da li nam sâm njihov zbroj daje potpuno opaženi predmet? Odgovor će biti — kako ćemo sada vidjeti — negativan.

Zbroj osjetâ nije sve ono, od čega sastoji opaženi predmet. To razabiramo po tome, što neki predmet ostaje isti i onda kad se pojedini osjeti izmjenjuju, na pr. neki čovjek ostaje isti i kad ga vidimo s promijenjenom bojom lica, pjesma ostaje ista i kad su njezini glasovi za oktavu viši, slika ili kuća ostaje ista i uz male promjene, koje na njoj vidimo. — O istom opaženom predmetu, na pr. o jabuci, mogu različiti ljudi imati nejednake senzacije, pa je zato kod istog predmeta jednom čovjeku slatko, što je drugome kiselo, jednome crveno, a drugom žuto. — Da »osjeti« nijesu sve ono od čega sastoji neki opaženi predmet, lako ćemo se još uvjeriti i na ovim primjerima: kod »stola« možemo razlikovati osjete — boju, tvrdoću, težinu, glatkoću — od prostorne njihove sveze ili poređaja prema gore, dolje, desno, veliko, četverouglasto; kad opažamo da nastane svjetlost, a zatim toplina, onda »osjete« svjetlosti i topline povezujemo po vremenskom slijedu; mi opažamo da je u sobi nastalo toplo, jer je u peći naloženo — i opet stavljamo osjete u uzročnu vezu; predmete još opažamo u odnošaju cjeline i dijela i t. d. Iz svih ovih primjera vidimo, da su »osjeti« kao neki građevni materijal, koji je **povezan ili spojen** tako, da se od njega »oblikuje« ili formira jedna cjelina (slično kao što od opekâ nastaje njihovom svezom »oblik« kuće).

Prema tome ćemo reći, da onaj »plus«, koji se u opažaju nalazi osim ukupnog broja osjetâ, sastoji u tome, što su **osjeti povezani ili spojeni ili ujedinjeni u jednu cjelinu** — a to je upravo opaženi predmet. Opažene dakle predmete ne sačinjavaju samo osjeti, nego i »oblikovni faktor«, a to je **spojidba ili sinteza osjetâ.** Različiti osjeti spojeni su u svijesti i na taj ih način svijesno objektiviramo.

spojena je u opažaju jednog predmeta.

Tendencija je dakle naše svijesti, da pojedine osjete spaja ili sintetizira u jednovitu cjelinu opaženog objekta.

Osjeti mogu da budu spojeni u jednu sastavljenu cjelinu ili kompleks tako, da su medjusobno slabije ili jače povezani. Ako na pr. sada glasno pročitam ovu riječ »Aristotel«, onda je ovdje zajedno osjet vidni, slušni (jer samoga sebe čujemo) i govorno-kretni. Ovi osjeti nijesu ipak tako čvrsto u svijesti spojeni kao da na pr. čujemo jedan suzvuk (akord), u kome su pojedini glasovni osjeti tako tijesno povezani, upravo stopljeni u jednu cjelinu, kao da se međusobno i ne razlikuju. Zato možemo razlikovati dvije grupe osjetnih spojeva: obične (slabije) veze i stapanja.

Osim što smo duševne spojeve razlikovali po njihovoj čvrstoći ili po stepenu njihove tjesnoće, možemo još da ih razlikujemo i prema tome o d k a k o v i h s u o s j e t â sastavljeni. Kad se na pr. crvena i žuta boja spoje u narančastu, imademo spoj od istovrsnih osjetnih kakvoća (t. j. dvije boje); a kad opipamo hladni predmet, spojen je u ovom »opipu« osjet pokretanja ruke, osjet dodira i osjet hladnoće, t. j. spojeni su raznovrsni osjeti.

Još mogu da budu osjeti spojeni po p r o s t o r u i v r e m e n u, na pr. kad čitam retke u knjizi, gdje su slova jedno pokraj drugoga, a retci jedni iznad ili ispod drugih i t. d.; a kad čujem abecedu ili skalu, slijedi (vremenski!) jedan glas iza drugoga.

Posebni je spoj, kad na pr. kažemo, da je u sobi nastalo toplo zato, jer je u peći naloženo; loženje je »uzrok«, s kojim spajamo toplinu kao »učinak«. O tima ćemo spojevima napose raspravljati u §. 5.

Na »opaženi objekat« utječu i prijašnji doživljaji, koje je pojedini čovjek već imao o istom ili sličnom predmetu i koje ukupno zovemo »i s k u s t v o«. Ovakovi p r i j a š n j i doživljajni elementi udružuju (asociiraju) se sa senzacijama te ih n a d o p u n j u j u i time oblikuju opaženi predmet, na pr. mi kažemo da opažamo čitavi stol, i ako mu pojedine dijelove ne vidimo, te njima nadopunjujemo faktične senzacije o stolu, ili na pr. kad gledamo snijeg, znademo i da je studen, a med da je sladak.

Ako f a n t a z i j o m nadopunjujemo osjete, tako da opaženi predmet krivo tumačimo, nastaje »krivi opažaj ili iluzija«, na pr. kad bismo drvo u magli ili u sumraku smatrali životinjom ili čovjekom.

Imade još i drugih, napose f i z i o l o g i j s k i h faktora, od kojih zavisi tvorba opaženih predmeta.

§. 3. OSJETNE KAKVOĆE I JAČINE.

I.

Raznovrsnost osjetnih kvaliteta

19. Kad osjećamo »crveno, zeleno, glas a, slatko, kiselo, toplo,« i t. d. —, svaki pojedini takav doživljaj nazvasmo »osjet«. I ako je osjet sasvim jednostavna sastavina naše svijesti, mi ćemo ipak našim promatranjem još i osjete međusobno razlikovati; i to — kako ćemo odmah vidjeti — s obzirom na njihovu k a k v o ć u i j a č i n u.

Isporedimo li osjete međusobno, vidjeti je da su neki slični — na pr. boje međusobno —, a neki se sasvim razlikuju, na pr. boje i glasovi. Da među osjetima nije jednaka razlika, očito je po tome što se neki osjeti, na pr. žuto i crveno, međusobno toliko približuju, da im kadgod jedva zapažamo razliku, dok si neki drugi osjeti — boja i glas — nijesu ništa srodni, nego su sasvim disparatni ili raznovrsni, t. j. među njima je »specifička« razlika.

Ono po čem se osjeti međusobno razlikuju ili ono, što svaki pojedini osjet čini upravo onim što on jest — zovemo k a k v o ć a i l i k v a l i t e t osjeta.

Svi oni osjetni kvaliteti, koji pripadaju istom osjetilnom području, sačinjavaju »m o d a l i t e t«, tako na pr. vidni modalitet obuhvata sve kvalitete bojâ (crveno, zeleno, žuto...), a slušni sve zvučne kvalitete (glas a, e, g...) i t. d.

Sámo nam se od sebe sad nameće pitanje: kako ćemo osjete razlikovati po njihovim kvalitetima ili **kolikovrsni su osjeti?**

Najlakše ćemo odgovoriti, ako pripazimo na doživljene osjete, t. j. na dosadašnje naše iskustvo. Mi imademo senzacije v i d n e, s l u š n e, n j u š n e i o k u s n e — a sve su one vezane uz izvanjske organe. I u koži se nalaze posebni senzorni organi za osjete p r i t i s k a, t o p l i n e, s t u d e n i i b o l i. Sve zajedno možemo nazvati **»izvanjskim«** senzacijama, jer su im osjetilni organi na vanjskoj površini tijela. — U našem tijelu imade također senzornih organa, koji nam služe da osjećamo k r e t n j e, n a p o r i t e ž i n u, zatim tjelesni svoj p o l o ž a j i napokon o r g a n s k e osjete, koji su provocirani vegetativnim funkcijama disanja, probave, kolanja krvi i t. d. Ovu grupu osjetâ zovemo **»unutrašnji«** osjeti.

Sve vrste osjetâ nijesu potpuno još istražene: a navedene su vrste najjednostavnije, te se od njih sastavljaju »složeni« osjeti, na pr. opipni osjet, koji je sastavljen od pritiska ili dodira i kretnog osjeta.

Kasnije (24. sl.) ćemo još objasniti svaku vrstu osjeta napose.

Raznovrsnost podražajâ

20. **Kolikovrsni su podražaji?**

Senzacije u prvoj grupi nazvali smo »izvanjske«, jer su vezane uz izvanjske organe; a »unutrašnje« su senzacije vezane uz organe u našem tijelu. Tako možemo i podražaje, koji utječu na organe, podijeliti u **»izvanjske« (epiperiferne) i »unutrašnje« (entoperiferne)** — prema tome je li podražica (fizički uzrok podražaja) izvan organizma, na pr. svjetlost, zvuk..., ili u njemu, na pr. podražaji vegetativnih procesa, zatim podražaji kretni i centralna podraživanja u mozgu.

Izvanjski su podražaji a d e k v a t n i i i n a d e k v a t n i.

Kad izvjesna podražica — na pr. svjetlost i zvuk — podražuje samo jedan organ, te provocira uvijek istovrsne senzacije, kažemo da je njezino podraživanje »s p e c i f i č n o i l i a d e k v a t n o«, t. j. p r i m j e r e n o upravo posebnom osjetilu. — Nasuprot kažemo, da je podražaj »i n a d e k v a t a n«, kad nije primjeren osjetilu na koje utječe, t. j. kad mu ne odgovara po samoj naravi, ali može ipak da provocira senzaciju, na pr. električna struja nije adekvatna podražica za jezik, a ipak pobuđuje okusne senzacije; zračni valovi su adekvatni podražaj za slušni organ, a slušni živac može da bude podražen i električki, pa zato kažemo da su galvanske struje inadekvatni podražaj.

Podražaje možemo razlikovati nesamo s obzirom na naše osjetilne organe, nego ih još možemo razlikovati i po načinu ili naravi njihova djelovanja. Jedni su naime podražaji m e h a n i č k i — kod senzacije pritiska i sluha —, drugi su k e m i č k i — kod osjetila njuš-

nog i okusnog, a vjerojatno i kod drugih osjetila. U svakom je dakle slučaju »podražaj« neko fizičko zbivanje ili gibanje: gibanje svjetlosti, gibane zvučnih valova, plinovito i tekuće gibane, mehaničko i vegetativno zbivanje i t. d.

Osjetila možemo — prema podražajima — razlikovati u izvanjska, unutrašnja, mehanička i kemička. Još ih možemo razlikovati u »spoznajna ili viša« i »čuvstvena ili afektivna«. Vidno i slušno je osjetilo »spoznajno«, toliko, što nam služi za senzacije, kojima upoznajemo izvanjski svijet bolje nego s osjetilom njušnim ili okusnim, uz koje nastaju čuvstva ugodnosti i neugodnosti.

21. Raznovrsnost osjetnih kvaliteta (t. j. njihove razlike po modalitetima) — na pr. raznovrsnost između boja i glasova — nameće nam pitanje: otkuda je ta raznovrsnost?

Svako pojedino osjetilo — vidno, slušno i t. d., t. j. svaka pojedina naša sposobnost osjećanja — imade uvijek istovrsne osjete, na pr. niz bojâ ili niz glasova i t. d. pa se pita: da li ta kvalitativna istovrsnost (= »modalitet«) zavisi od samog osjetila ili samo od podražaja ili od oba faktora zajedno?

„Teorija (zakon) o specifičnoj energiji osjetilâ“

Kod traženja odgovora na ovo pitanje konstatiralo se, da imade i takovih podražica, kojima podražaj nije adekvatan, t. j. koje mogu utjecati nesamo na jedno osjetilo, nego na više osjetila; na pr. električna struja može podražiti kožne organe, te vidni, njušni, slušni i okusni organ. A ipak — istovrsni ovaj podražaj provocira kod svakog pojedinog organa uvijek onu vrstu senzacijâ, koja tome organu odgovara; to će reći, električnom strujom podraženo oko omogućuje samo vidne senzacije, a njome podraženo uho samo slušne senzacije i t. d. Iz ove bi činjenice imalo slijediti, da i s t o v r s n i o s j e t n i k v a l i t e t i n e z a v i s e o d p o d r a ž i c e, n e g o o d s e n z o r n o g s i s t e m a s v a k o g p o j e d i n o g o s j e t i l a; ili drugim riječima: p o j e d i n a v r s t a s e n z a c i j â z a v i s i o d s p e c i f i č n e i l i p o s e b n e (s v o j e v r s n e) o n e e n e r g i j e i l i f u n k c i o n a l n e s p o s o b n o s t i, k o j u i m a d e p o j e d i n o o s j e t i l o. Ovu svoju nauku prozvao je fiziolog Joh. Müller god. 1826. »zakon o specifičkoj osjetilnoj energiji«.

Ovo tumačenje (teorija) o zakonitoj svezi između vrsne (specifične određenosti osjetnih kvaliteta i fiziologijske energije i danas je još predmetom naučnog raspravljanja. Budući da se za pojedinu osjetnu kvalitetu iziskuje neki podražaj, ne može se pretpostaviti, da i pojedini modalitet (specifično diferencirane osjetnih kvaliteta) ne bi nikako zavisio od izvjesnog fizičkog podraživanja. Müllerovu teoriju o specifičnim energijama osjetilâ ostavljaju neki psiholozi — priklanjajući se Wundtu — zato, jer stoje na gledištu evolucije, koje uzima da se ta energija razvija prilagođivanjem na izvanjske prilike, t. j. da je osjetilna energija zavisna od podražajnog svijeta.

II.

Osjetne jačine

22. a) Osim što se osjeti kvalitativno razlikuju, imade među njima još i razlike s obzirom na j a č i n u ili i n t e n z i t e t. Dva kvalitativno sasvim jednaka osjeta mogu da se razlikuju po intenzivnosti: jedan osjet može da je jači ili slabiji od drugoga.

Razlog je ove činjenice u tome, što o s j e t z a v i s i o d p o d r a ž a j a, a p o d r a ž a j i s v a k a k o m o g u d a i m a d u r a z l i č i t u j a č i n u, na pr. slaba i jaka svjetlost, šapat i velika buka, slabi i jaki miris... izvesti će različito jake osjete. Prema podražajnoj jačini ili prema jačini fiziologijskog događaja nastat će i jačina u promjeni svijesnog stanja, koje od podražaja zavisi; a svaki je osjet upravo takav elementarni psihički događaj, kojim nastaje o podražaju zavisna promjena svijesnog stanja.

Kako možemo zapažati razliku između dvije osjetne jačine? Ako su osjeti kvalitativno veoma različni — na pr. crvena boja i glas c — teško je i upravo nemoguće da ih razlikujemo po njihovoj intenzivnosti. Tek onda lako opazimo razliku u intenzivnosti kod dva osjeta, ako su kvalitativno slični, na pr. kod dvije jednake boje lako ćemo ustanoviti, koja je od njih svjetlija, a tako možemo i kod glasova lako prepoznati razlike u jačinama.

i njihove dvije granice

b) Fiziolog Weber i psihofizik Fechner prvi su e k s p e r i m e t a l n o ispitivali, kako bismo intenzitetne razlike (kod jednakih i sličnih osjeta) mogli m j e r i t i. Pitalo se naime: 1. je li kakogod slabi podražaj dovoljno jak, da proizvede osjet ili se iziskuje upravo izvjesna podražajna jačina — t. zv. »podražajni prag« — da t e k n a s t a n e »minimalni osjet? A 2.: je li neka podražajna jačina tako velika, da više ne nastaje osjet, t. j. ima li i neki »podražajni vrhunac« kome odgovara »maksimalni osjet«? Drugim riječima: ima li neka granica, u kojoj je pojedino osjetilo podražljivo tako da nastaje osjet, t. j. ima li izvjesna **početna** granica podraživanja, kod koje tek počinjemo osjećati, i završna ili **dočetna** granica, kod koje prestaje podraživanje provocirati osjete? Početna se granica osjećanja naziva »prag osjeta«, te znači istom ili jedva primjetni, najslabiji osjet, koji nastaje uz izvjesnu podražajnu jačinu (»podražajni prag«).

Istraživanjem se pokazalo, da kod svakog osjetila postoji izvjesna »početna« granica, ispred koje fizičko gibanje još ne pobuđuje osjetila da bi nastao osjet, a također da postoji granica, iza koje se više ne pobuđuje osjetilo da bi nastao osjet. Tako na pr. etersko gibanje, koje bi u sekundi imalo manje od 450 ili više od 790 bilijuna treptaja, ne pobuđuje u nama vidnih senzacija; uzdušno gibanje sa manje od 16, a više od 40.000 valova u sekundi, ne podražuje nam slušnog organa.

Osjetne jačine u vezi sa podražajnim jačinama

23. Spomenuti su eksperimentatori dalje istraživali: u k a k o v o j s u s v e z i p o j e d i n e p o d r a ž a j n e i o s j e t n e j a č i n e (između početne i dočetne granice)? To jest, oni su mijenjali podražajne jačine (na pr. uzeli su različito jaku svjetlost, težinu, toplinu, zvuk), te su htjeli saznati: sa kojom ćemo jačinom ovakove podražaje osjećati? H o ć e l i s e i n a š e o s j e t n e j a č i n e j e d n a k o m i j e n j a t i k a o i p o d r a ž a j n e?

Na ovo se pitanje ne može odgovoriti jedino na osnovi samopromatranja, jer samopromatranjem (introspektivnom metodom) znademo samo za osjete koliko su svijesna stanja, a za podražaje i njihove jačine ne možemo znati drukčije nego fizikalnim mjerenjem, t. j. pokusno ili eksperimentalno. Navedeni su dakle eksperimentatori mijenjali (varirali) podražice ili fizičke uvjete za osjećanje, te su izazivali (provocirali) različito jake osjete. Oni su znali, da osjetna jačina zavisi od podražaja; jer bez ikoje fizičke promjene ne bismo mogli osjećati razlike u jačinama kod neke težine, svjet-

losti, zvuka i t. d. Ali se pita: *jesu li razlike osjetilnih jačina u nekoj stalnoj ili zakonskoj zavisnosti od podražajnih jačina?*

Netko bi mogao misliti da mi svaku razliku ili diferenciju podražajne jačine jednako osjećamo. Ali — nije tako. *Nije naime dovoljan kakavgod prirast podražajne jačine, da prema tome jednako poraste osjetna jačina.* Što je podražaj na višem stepenu jačine, to se *veći prirast* iziskuje, da uzmognemo *osjetiti razliku podražajnih jačina*; na pr. kad je na ruci veliki uteg, ne bi najsitniji dodatak ili prirast bio dovoljan, da osjetimo razliku u težini, nego je prema većem utegu potrebno dodati i veći prirast, da nastane osjetna razlika t. j. da opazimo veću težinu; ili na pr. gdje je velika svjetlost, ne bismo osjetili razliku jačine, da pridonesemo recimo plamen od jedne svijeće, nego bi trebalo više svijeća zapaliti, da uzmognemo osjetiti pojačanje svjetlosti. To znači, da prema podražajnoj jačini mora njezin *prirast biti upravo u određenom odnosu ili omjeru* — da uzmognemo taj prirast osjetiti t. j. da se time proizvede jači osjet. Ili drugim riječima, **podražajna se jačina mora baš za određeni neki stepen povisiti, da osjetimo minimalnu promjenu (»prag intenzitetne razlike«) prema prijašnjoj jačini.** Ako na pr. nekom utegu treba dodati jednu trećinu njegove težine, da osjetimo razliku drugog tlaka prema prvome, trebat će utegu dvostruke težine dodati dvije trećine, a trostrukom utegu tri trećine težine prvoga utega (t. j. svaki put po jednu trećinu težine utega o kojemu se radi) i t. d. — da svaki put razaberemo ili osjetimo razliku svakog idućeg tlaka prema prethodnom.

Time smo za razlikovanje osjetnih intenziteta pronašli *stalne fizičke uvjete*; a kad uz izvjesne uvjete neka pojava pravilno nastaje, onda kažemo, da smo time spoznali njezinu zakonitost. Navedeni odnos psihičkih i fizičkih jačina zovemo **psihofizički ili Weber-Fechnerov zakon.**

Eksperimentalno se je utvrdilo, da je kod tlačnih i kod slušnih senzacija potrebno povisiti podražajnu jačinu za $^1/_3$, kod vidnih za $^1/_{100}$, kod mišičnih za $^1/_4$ — da razaberemo razliku osjetnih jačina. Uzmimo takav jedan niz osjetnih jačina prema nizu podražajnih jačina, na pr. kod utega s početnom težinom ili podražajnom jačinom od jednog ($^3/_3$) kg. Ovaj osjetni intenzitet (O) promijenit će se (u O_1) kad težina dobije plus $^1/_3$ (= $^4/_3$ kg.); a za O_2 treba drugi podražajni utisak ($^4/_3$) povisiti za $^1/_3$ (t. j. $^4/_3 + [^1/_3 \cdot {}^4/_3] = {}^{16}/_9$ kg.); za O_3 opet predhodnu težinu ($^{16}/_9$ treba podići za $^1/_3$ (t. j. $^{16}/_9 + [^1/_3 \cdot {}^{16}/_9] = {}^{64}/_{27}$ kg.) i t. d. Osjetne se dakle jačine odnose prema podražajima ovako $O_1 : O_2 : O_3 \ldots = (^4/_3)^1\ (^4/_3)^2 : (^4/_3)^3 \ldots$, a to znači, da *podražajne jačine moraju rasti u geometrijskoj progresiji, da uzmognemo intenzitetne njihove razlike osjetiti.*

Ovaj Fechnerov pokušaj, da matematičkim mjerenjem odredi intenzitetne razlike između podražaja i osjeta, ne može se smatrati sasvim pouzdanim, jer se osjetne intenzivnosti ne dadu matematičkom točnošću odrediti. I to zato ne, jer su osjeti dakako psihičke pojave, a mi nemamo nikoje čisto psihičke jedinice, koja bi nam služila za mjerenje. Pokusno mjerenje osjetnih jačina jest neizravno (indirektno), t. j. s pomoću mjerenja podražajnih jačina. Fechner je doduše — ali krivo — pretpostavio, da je »prag intenzitetne razlike« uvijek ista jedinica mjerenja, t. j. da je minimalni, tek primijećeni osjet razlike između dvije najbliže osjetne jačine, jedan te isti, pa zato da nam može služiti kao jedinica za direktno mjerenje osjetnih jačina kao psihičkih pojava. Ali takav osjet razlike jest veoma nestalan (relativan, subjektivan), t. j. on se mijenja i prema samim onim osjetnim jačinama, koje želimo razlikovati, i prema ukupnom duševnom stanju. Matematički se dakle ne dâ formulirati naše razlikovanje osjetnih jačina. Osim toga Weberov zakon i ne vrijedi kao opći zakon naše osjetljivosti, nego samo donekle u srednjoj granici između slabih i jakih osjeta.

Podražajni se prag može eksperimentalno odrediti kod pojedinih osjetila različitim aparatima (za opipne senzacije na pr. esteziometrom na vlas, za slušne fonometrom i t. d.). Granica osjetljivosti nije kod svih ljudi jednaka, te zavisi ponajviše od tjelesnog ustroja, zatim od pažnje i t. d. »Opseg« osjetljivosti jest to veći, što je viši vrhunac podraživanja. Kad ne bi bilo podražajnog praga i vrhunca, ne bi moguć bio naš život, jer bi se time duševna snaga zagušila.

§. 4. O RAZLIČITIM VRSTAMA OSJETA NAPOSE.

Razvrstavanje osjetâ. Treba da se vratimo na točku 19., te je podrobno objasnimo.

Po nekadašnjoj razdiobi čovjek bi imao pet osjetnih sposobnosti (osjetilâ): vid, sluh, njuh, okus i »opće osjetilo«. Ovo posljednje obuhvata sve one osjete, koji se ne dadu svesti na prva četiri. A budući da su već obični ljudi i neki psiholozi opazili, da je sva površina tijela (koža) osjetljiva, držali su da se »opće osjetilo« nalazi u koži, te su ga i nazivali »kožno osjetilo«. Međutim se pomnim izučavanjem utvrdilo, da osim četiri navedena osjetila imade još raznovrsnih osjeta, koji se ne mogu subsumirati jednom »općem osjetilu« — i to upravo zato, jer su ovi osjeti sasvim svojevrsni (specifični). Ovamo spadaju »organski« osjeti, koji nemaju naročitog organa, nego su zavisni od živaca, povezanih s unutrašnjim organima. Zatim su »kretni« (mišićni) osjeti. A u koži imadu svoje organe osjeti »temperaturni« i »dodirni«. Sve su to međusobno sasvim različiti (disparatni) osjeti, pa ih zato ne možemo grupirati kao »opće osjetilo«. Zajednička im je ipak karakteristika, da nam oni poglavito služe za održanje života, te da su kaotični, t. j. da je teško raspoznati točne njihove razlike. Ipak nam kretni i dodirni osjeti znatno pomažu u saznavanju izvanjskog svijeta — kako ćemo još podalje vidjeti. Kaotične su naravi također osjeti njušni i okusni, te nam i oni nijesu pouzdano pomagalo za spoznaju izvanjskog svijeta. U osobitom su smislu »spoznajna« osjetila vid i sluh; zato će kod njih i otpočeti naša psihologijska deskripcija.

Vidni (optički) osjeti

24. Okrajnji (na površini tijela) organ za vidne senzacije jest *oko*. Fizički podražaj za oko jest *svjetlost*, t. j. svjetlosne zrake, koje dopiru u oko.

Ponajprije da nešto reknemo iz morfologije vidnog organa. Očna je jabučica ovijena trima opnama. Izvanjska opna (»bjeločnica«, t. j. »bijelo« kod oka) ima u pozadini otvor, kroz koji ulazi vidni živac. Sprijeda prelazi bjeločnica u prozirnu opnu (»rožnicu«), iza koje je vidljiv obojeni dio

oka ili »šarenica« (modro«, »smeđe« i t. d.) s otvorom u sredini (»zjenica« t. j. »crno« nasred oka). Šarenica je dio »žilnice«, t. j. druge ovojnice oka, koja obavija čitavo oko i leži tijesno uz bjeločnicu. Iza šarenice u nutrinji oka sprijeda leži »leća«, koja ima oblik bikonveksnog sferičnog tijela. Ona je iz sasvim bezbojne prozirne tvari, a obavijena je prozirnom elastičnom kožicom. Unutrašnji je dio očne jabučice ispunjen kao voda prozirnom

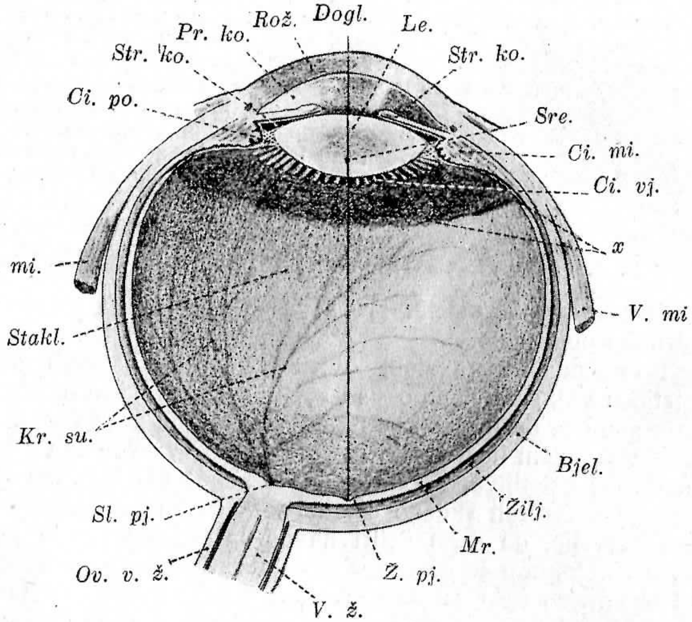

Slika 12.

Sl. 12. Oko, horizontalno presječeno, nešto shematizirano. Staklovina je izvađena. (Po Sobotti, kombinirano.)
Bjel. bjeločnica; — *Ci. mi.* ciliarni mišić, čijom se kontrakcijom oko prilagođuje za gledanje u blizini; — *Ci. po.* vlakna, na kojima je leća pričvršćena, tzv. ciliarni pojas; — *Ci. vj.* vijenac ciliarnih nastavaka, na koje se hvataju vlakna ciliarnog pojasa; — *Dogl.* doglednica; — *Kr. su.* krvni sudovi, koji se proširuju u mrežnici; — *Le.* leća; — *Mr.* mrežnica; — *Nu. mi.* nutarnji ravni mišić oka; — *Ov. v. ž.* ovojnica vidnog živca; — *Pr. ko.* prednja očna komora; — *Rož.* rožnica; — *Sl. pj.* slijepa pjega, mjesto, gdje ulazi vidni živac; — *Sre.* središte dioptričkog aparata oka; — *Stakl.* prostor, koji je ispunjen staklovinom; — *Str. ko.* stražnja očna komora; — *V. mi.* vanjski ravni mišić oka; — *V. ž.* vidni živac; — *Žilj.* žiljnica; — *Ž. pj.* žuta pjega ili centralna jamica, mjesto, kamo padaju slike predmeta, koje fiksiramo; — *x* granica između debljeg osjetilnoj dijela mrežnice i tanjeg dijela, koji presvlači ciliarno tijelo.

polutekućom tvari (»staklovina«). Stražnji dio jabučice iznutra je obložen prozirnom opnom, koja je organ vidne senzacije, a to je »mrežnica« (retina). Njezina je struktura veoma zamršena; od mnogih njezinih slojeva najznatniji je onaj, što ga sačinjavaju osjetilne stanice s nastavcima u obliku štapića i čunjića.

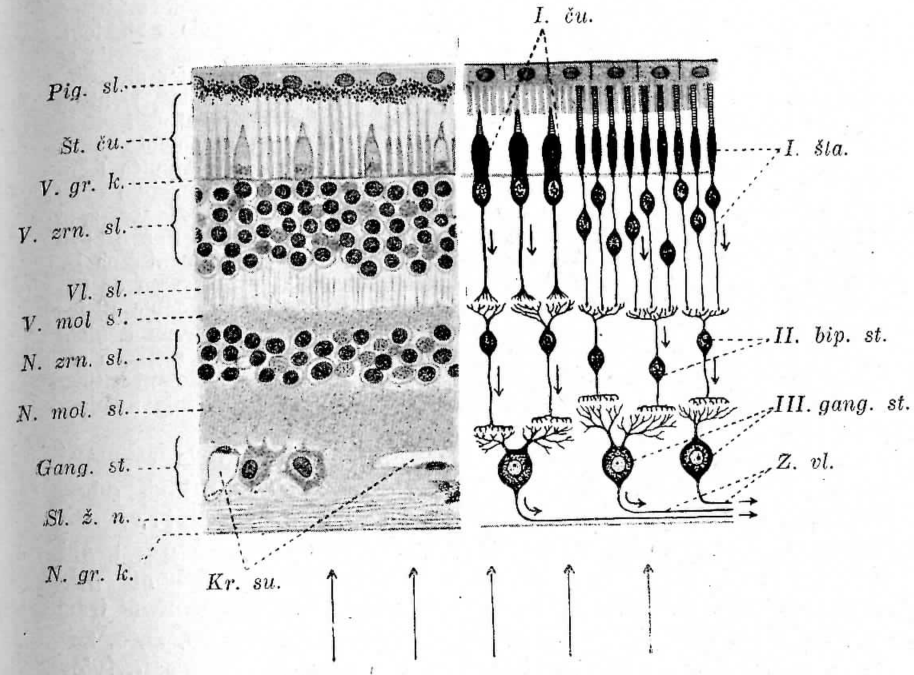

Slika 13.

Sl. 13. Presjek kroz osjetilni dio mrežnice, 500 puta povećan, (Po crtežu g. prof. Zarnika).
Duge strelice na donjoj strani označuju pravac, u kojem upada svjetlo. *Lijevi dio* slike pokazuje zbiljski izgled običnim načinom priređenog presjeka, dok je u *desnom dijelu* shematski prikazan poredak glavnih neurona.
Oznake lijeve polovice: *Gang. st.* sloj ganglijskih stanica; — *Kr. su.* presjeci malih krvnih sudova; — *N. gr. k.* nutarnja granična kožica, koja ograničuje mrežnicu prema šepljini oka ispunjenoj staklovinom; — *N. mol. sl.* nutarnji molekularni sloj; — *N. zrn. sl.* nutarnji zrnati sloj; — *Pig. sl.* sloj pigmentnih stanica, koje graniče na žiljnicu; — *Sl. ž. n.* sloj živčanih niti; — *St. ču.* sloj štapića i čunjića; — *V. gr. k.* vanjska granična kožica; — *V. mol. sl.* vanjski molekularni sloj; — *Vl. sl.* vlaknati sloj; — *V. zrn. sl.* vanjski zrnati sloj.
Oznake desne polovice: *I. ču.* stanice I. neurona (osjetilne stanice) sa osjetilnim čunjićima; — *I. šta.* stanice I. neurona sa osjetilnim štapićima; — *II. bip. st.* stanice II. neurona (bipolarne živčane stanice); — *ž. vl.* živčana vlakna (aksoni) multipolarnih stanica, koje vode u vidni živac. *Kratke strelice* u slici označuju pravac, kojim kreće uzbuđenje, ako svjetlo podražuje štapiće i čunjiće.

Fiziologijski se proces u oku zbiva na ovaj način. Zrake svjetlosti prodiru kroz rožnicu, prolaze kroz zjenicu na leću, zatim prolaze staklovinom i padnu na retinu. U svima ovim sastavnim dijelovima oka svijetlo se lomi, a najjače u leći. Kako je i retina prozirna, to i kroz nju zrake prodiru sve do stražnjeg sloja, koji sadrži osjetilne štapiće i čunjice. U njima izaziva svjetlost jedan kemijski proces, koji djeluje kao podražaj na živčana vlakanca osjetilnih stanica. Odavle ide podražaj kroz ostale elemente retine na vlakna vidnog živca, koji vodi u mozak. A budući da tih štapića i čunjića — kao ni podražajnih stanica — nema na onome mjestu, gdje vidni živac izlazi iz oka, nego je na tom mjestu samo vlaknati sloj živaca, zato je to mjesto neosjetljivo za svjetlost (= »slijepa pjega«). Posve blizu slijepe pjege, u središtu oka, nalazi se na retini žućkasto pigmentirana jamica t. zv. »žuta pjega« ili centralna jamica, koja sastoji samo od čunjića, te je najosjetljivija za boje. Vidnim živcem ide uzbuđenje djelomično putem nekih subkortikalnih centara, a djelomično izravno u vidni centar u zatiljnom režnju velikog mozga, čime je uvjetovano svijesno saznavanje vidnog osjeta. Taj pak centar povezan je asocijacionim nitima sa susjednim centrom vidnih upamćenih slika, kojega uzbuđenje uvjetuje prepoznavanje onoga, što vidimo (Sl. 12. i 13.).

a) **Osjeti spektralnih boja.** Deskriptivna psihologija razlikuje dva niza vidnih kvaliteta. Jedan niz vidimo kod dúge, a zovemo ih »kromatske« boje ili boje spektra. Do spektra ćemo doći, ako u mračnom prostoru kroz uzani otvor propustimo sunčani trak, da prođe staklenom prizmom i padne na bijelu plohu. U prizmi se je bezbojni sunčani trak prelomio u sedam (spektralnih) boja: **crveno,** narančasto, **žuto, zeleno, modro,** indigo (između modrog i ljubičastog) i ljubičasto (violetno). Prema kraju spektralnog niza (počevši kod modre boje) približuju se boje početnoj, tako te je ljubičasta najsličnija (osim žute) crvenoj. Grafički dakle možemo taj niz boja prikazati kružnom crtom, koja se vraća u ishodište.

U ovom »krugu boja« četiri daju posebni utisak: crveno, žuto, zeleno i modro. Sve ostale nijanse između ovih parova pričinjaju se kao da su od njih složene, a one četiri kao da su nesložene ili jednostavne, pa zato navedene četiri boje zovemo glavne, a ostale izvedene ili sporedne. Ako hoćemo grafički prikazati čitavi niz bojâ, a pri tom »glavne« istaknuti, možemo ih simbolizirati s četverokutom, kome se na uglovima nalaze glavne boje. — Zapravo su sve spektralne boje fizikalno jednostavne, a ne složene, jer su jednostavni njihovi treptaji; dok je »bijeli« sunčani trak fizikalno složen, budući da se može rastaviti u spektralne boje, a kao osjetni sadržaj je jednostavan.

b) **Osjeti svjetline ili neutralnih boja: bijelo-sivo-crno.** Mi smo vidnim našim osjetilom sposobni nesamo da osjećamo boje u različitim njihovim kvalitetima, nego mi osjećamo svjetlost i onda, kad nam se ne pojavljuje u bojama. Mi naime osjećamo svjetlost koliko je svijetla (jasna) ili tamna; a prema tome i razlikujemo osjete »svjetline« (jasnoće ili svjetloće). To će reći, mi osjećamo da je neka svjetlost u različitim stepenima više svijetla ili manje svijetla (tamna). Stepeni svjetline obuhvataju

»bijelo« i »crno« (dvije glavne »boje«), te njihov prijelaz »sivo«. Ovaj niz osjetnih kvaliteta (bijelo-sivo-crno) sačinjavaju t. zv. bezbojne (akromatske) ili neutralne boje. Sve se njihove nijanse (kvalitativni prijelazi) međusobno udaljuju, pa bismo ih s obzirom na njihovu srodnost grafički mogli prikazati pravcem, s bijelom i crnom bojom na okrajnim tačkama.

c) **Osobine bojâ.** Spektralni niz i niz bezbojnih boja mogu se kvalitativno kombinirati, t. j. svaka spektralna boja može se miješati s bijelim, sivim i crnim. Crvena boja s bijelom zajedno postaje jasnija ili »otvorenija«, a s crnom tamnija ili »zatvorenija«. Prelazeći prema crnoj postaju boje »zagasite«, a prema bijeloj postaju »bijele«. Što više ima jedna boja sivih nijansa, kažemo da je po svom kvalitetu blijeda ili manje čista. Bez miješanja s kvalitetima bezbojnog niza, postaju spektralne boje kvalitativno izrazite ili »čiste« ili »pune« ili »zasićene«.

Kod spektralnih boja možemo dakle osim njihova kvaliteta (tona) i intenzivnosti razlikovati još i »treću dimenziju«, t. j. stepen zasićenosti (punoće ili čistoće), koja zavisi od toga, koliko je jedna boja pomiješana s bezbojnom svjetlošću (bijelo-sivo-crnim osjetom); boja je to manje puna ili čista, što više imade u njoj bezbojne svjetlosti; zato kažemo na pr. da su kod bijele sunčane svjetlosti sve boje bjelkaste ili jako nečiste.

Osobine bojâ jesu dakle 1. ton ili kvalitet, t. j. ono obilježje, kojim se jedna boja od druge razlikuje kao ova ili ona boja: crveno, zeleno, modro... 2. jakost ili intenzivnost, koja zavisi od podražajne jačine. 3. zasićenost.

Od intenzivnosti treba još da razlikujemo kod boje njezinu »posebnu (specifičnu) ili unutrašnju svjetloću«, t. j. onu osobinu, koja čini, da neke boje već same po sebi osjećamo kao svjetlije, a neke tamnije; najsvjetlije je žuto, pa onda opada unutrašnja svjetloća kod crvenoga i zelenoga, a najtamnija je modra boja.

d) **Neke pojave kod vidnih kvaliteta.** Kod jake svjetlosti bivaju neki tonovi boja (crvena i zelena) potisnuti od drugih (od žute i modre), a napokon kod najintenzivnije svjetlosti prelaze sve boje u bijelo. Kod slabe intenzivnosti (u sumraku) gube boje postepeno svoj ton, i to najprije crveno, pa zeleno, žuto i modro — dok pri potpuno slaboj svjetlosti nestanu sve boje, a preostane samo bezbojna bjelkasta pruga s različitim svjetlinama. Ovo iščezavnje bojâ, koje nastaje slabljenjem ili umanjivanjem intenziteta svjetlosti, zovemo Purkinjev fenomen (jer ga je zapazio češki fiziolog J. Purkinje).

Neki parovi spektralnih boja izmiješani daju osjet bijele ili sive boje, t. j. neutraliziraju se ili međusobno uništavaju i nadopunjuju u bijelo. Takove boje (svjetlosne valove) zovemo komplementarne ili dopunske (crvena i modro zelena, narančasta i zeleno modra, žuta i indigo modra ili ultramarin, žutozelena i ljubičasta, zelena i purpurna). Komplementarnost bojâ možemo pokusno vidjeti: ako okruglu plohu obojimo komplementarnim parovima, te ovu plohu brzo okrećemo — ona će nam se prikazati kao bjelkasta ili siva.

Sve boje kontrastiraju, t. j. kvalitativno jedna na drugu utječu, te nastaje među njima neka suprotnost ili kontrast, na pr. crveno pokraj zelenoga postaje punije, a i zeleno se jače istakne. — »Simultani« je kontrast, kad na pr. sivi papir

stavimo na crnu podlogu, pa nam se čini manje siv (bjelji ili svjetliji), a obratno je, kad ga stavimo na bijelu podlogu. Na crvenoj podlozi postaje siv papir zelenkast, a na plavoj žućkast. Na jasnoću i ton boje utječe dakle i okolina, t. j. zajednički ili simultani položaj dviju boja. — »Sukcesivni« ili sljedovni kontrast nastaje kad na pr. crveni papirić stavimo na sivu podlogu, te ga oštro fiksiramo i onda naglo uklonimo, zapazit ćemo na istom mjestu podloge zelenu boju. Iza žute i modre boje nastat će ljubičasta i narančasta. Ova se pojava osniva na tome, što fiziologijski proces u mrežnici traje dulje od fizičkog podražaja. Slika, koja ostaje na mrežnici još iza podražaja, zove se »naknadna slika ili paslika«. »Pozitivna« paslika jednako je obojena kao prvobitni utisak, a »negativna« se pojavljuje u komplementarnoj ili suprotnoj boji.

Taj isti fiziologijski razlog objašnjava nam i pojavu adaptacije, t. j. navike ili prilagođenja oka na tminu ili svjetlost. Kad iz tamna prostora izađemo na jako svijetlo, ono nas smeta, jer je još zaostao na mrežnici niski podražaj; a obrnuto, kad uđemo u mračan prostor, jedva i vidimo štogod, jer je mrežnica adaptirana na visoki podražaj, a novi podražaj je preslab, da bi proizveo osjet svjetlosti, te se tako osjećamo u mraku — dok ne prestane učinak na mrežnici od jakog podražaja.

Nesamo vidno, nego i ostala se osjetila mogu nalaziti u stanju adaptacije. To jest, organizam i podražaj mogu se nalaziti u takovom međusobnom odnošaju, da ne nastane osjet; na pr. kad pritisak na tijelo duže vremena traje, ne osjećamo ga, jer mu se tijelo prilagodilo; poslije nekog vremena ne osjećamo više intenzivnog mirisa; a zimi smo neosjetljivi za onu studen, koju bismo ljeti osjetili, jer je koža ljeti drukčije udešena za temperaturu nego zimi. Ovo udešavanje ili prilagođivanje na podražaj zovemo adaptacija. U odnošaju adaptacije organizma na podražaj ne nastaje osjet. Kad izvanjski podražaj prestane, poremećena je adaptacija, te iz samog adaptiranog stanja nastaje osjet, na pr. kad iz tmine izađemo u osvijetljeni prostor ili obratno, pa osjećamo »zaslijepljenost«; slušni se organ prilagodi na buku, te kad ona prestane, osjetimo tišinu; ovamo spada osjet vrtoglavice iza vrtnje, te osjet mučnine kod nekih ljudi kad se zaustavi voz i t. d.

Neosjetljivost za boje zovemo »sljepoćom boja«. Ona je djelomična, kad samo neke boje jasno ne razabiramo na pr. zelenu i crvenu boju samo kao nijanse žute boje. A posvemašnja ili totalna je sljepoća kod onih ljudi, koji sve boje osjećaju samo kao neke nijanse sivoga. Ovakove se nenormalne pojave zovu dishromatopsije, od kojih je daltonizam (po engleskom fizičaru J. Daltonu) jedna vrsta sljepoće za crveno i zeleno.

Iz navedenih smo primjera (adaptacija, kontrast) razabrali, da vidne senzacije jedna na drugu kvalitativno utječu. Prema ovom našem iskustvu možemo kao **opći zakon za osjećanje** postaviti pravilo: **Pojedini je osjet zavisan nesamo od podražaja, nego i od toga, kako je novi utisak u svezi s postojećim i sa istovremenim drugim utiscima.** Taj zakon vrijedi nesamo za vidne kvalitete, nego i za sve druge osjete. Kako novi osjetni utisak zavisi od prijašnjeg ili

već postojećeg osjetnog stanja, razabiramo na pr. po tome, što istu temperaturu u jednoj sobi osjeća kao studen — onaj, koji je u sobu ušao iz vruće kupke, a kao toplinu je osjeća, tko je došao sa studenije ulice. Ili tko bi na pr. jeo meda i odmah zatim pio najbolje vino — bilo bi mu neugodno ili netečno. Adaptacija dakle utječe na osjetni kvalitet. A kako jedan osjet zavisi od drugoga istovremenog osjetnog utiska, razabrasmo kod simultanog kontrasta.

Slušni (akustički) osjeti

25. Sa morfologijskoga gledišta dijelimo slušno osjetilo u tri glavna dijela: vanjsko, srednje i unutarnje uho (Sl. 14.). Vanjsko uho, koje je sastavljeno od ušne školjke (ono što zovemo uhom) i provodnog kanala ili slušnika, služi za primanje zvučnih valova iz okoline i njihovo provođenje unutra. Taj se kanal završuje jednom opnom, t. zv. bubnjićem, koji dijeli izvanjsko uho od srednjega. Srednje uho je šupljina, koja je uskim kanalom (»Eustahijeva truba«) spojena s gornjim dijelom ždrijela. U šupljini srednjeg uha smještene su tri slušne koštice (čekić, nakovanj i stremen), koje međusobno povezane u zglobovima spajaju bubnjić s unutarnjim uhom. Taj treći dio slušnog organa zbog svoje složene građe zove se labirint, i služi nesamo za slušne senzacije, već i za osjećanje položaja našeg tijela (glave) prema sili teže, naime da li stoji glava uspravno, koso ili obrnuto (statički osjet), te za osjećanje promjene u brzini kod okretanja (rotatorno osjećanje). Labirint je razgranjena šupljina u koštanoj masi sljepočne kosti (koštani labirint). U toj se šupljini nalazi kožnata, tekućinom ispunjena vrećica (kožnati labirint), koja se proširuje po cijeloj koštanoj šupljini i njezinim ograncima. Labirint se dijeli u dva dijela: pužnicu i trijem s tri polukružne cijevi.

Pužnica — kanal u obliku puža — predstavlja glavni aparat za slušne senzacije: u nutrini toga kanala nalazi se više tisuća osjetilnih stanica, koje poredane na poseban način sačinjavaju t. zv. Cortijev organ. Ove su stanice obavijene živčanim vlakancima, koja se skupljaju u pužnični živac, a taj vodi uzbuđenje do kore velikog mozga u slušni centar.

Zvučni valovi (zračni titraji) ulaze kroz slušnik i dospijevaju na bubnjić, koji stoga zatitra. Ovi se titraji prenose preko slušnih koštica do unutrašnjeg uha, te preko ovalnog prozorčića izazivaju valovito gibanje tekućine u pužnici. Ovi titraji napokon djeluju kao podražica na osjetilne stanice Cortijeva organa, a ove podražuju živčana vlakanca: i tako ide uzbuđenje po slušnom živcu u mozak, gdje izaziva procese od kojih zavisi slušni osjet.

Trijem ima dvije vrećice i tri polukružne cijevi, a unutra se nalazi tekućina. Na vrećicama iznutra smještene su u obliku pjege dvije grupe osjetilnih stanica; slične nakupine osjetilnih stanica nalazimo u proširenim dijelovima polukružnih cijevi, t. zv. ampulama. Osjetilne pjege vrećice služe za osjete položaja glave (i tijela) u prostoru, dok osjetilne stanice na ampulama polukružnih cijevi služe za osjete rotatornih kretnja (tijela) — desno i lijevo oko osovine — i glave na sve strane. Nîti koje polaze sa osjetilnih stanica vrećice i polukružnih cijevi, stvaraju trijemni živac (nervus vestibularis), koji preko moždanskog debla vodi u mali mozak.

Pužnični i trijemni živci sačinjavaju zajedno slušni živac (nervus acusticus), koji, kako vidjesmo, služi za tri različite funkcije, t. j. za osjet sluha, statički osjet i rotatorni osjet (Sl. 15.).

Deskriptivna psihologija razlikuje kod slušnih senzacija šumove, na pr. pucanje, šuštanje, cviljenje, škripanje i t. d., koji nastaju nepravilnim treptanjem zraka, i zvukove ili tonove.

Kod zvukova razlikujemo visinu i jačinu; visina ili kvalitet zvuka zavisni su od broja treptaja u sekundi, a jačina od dužine valovnog treptanja.

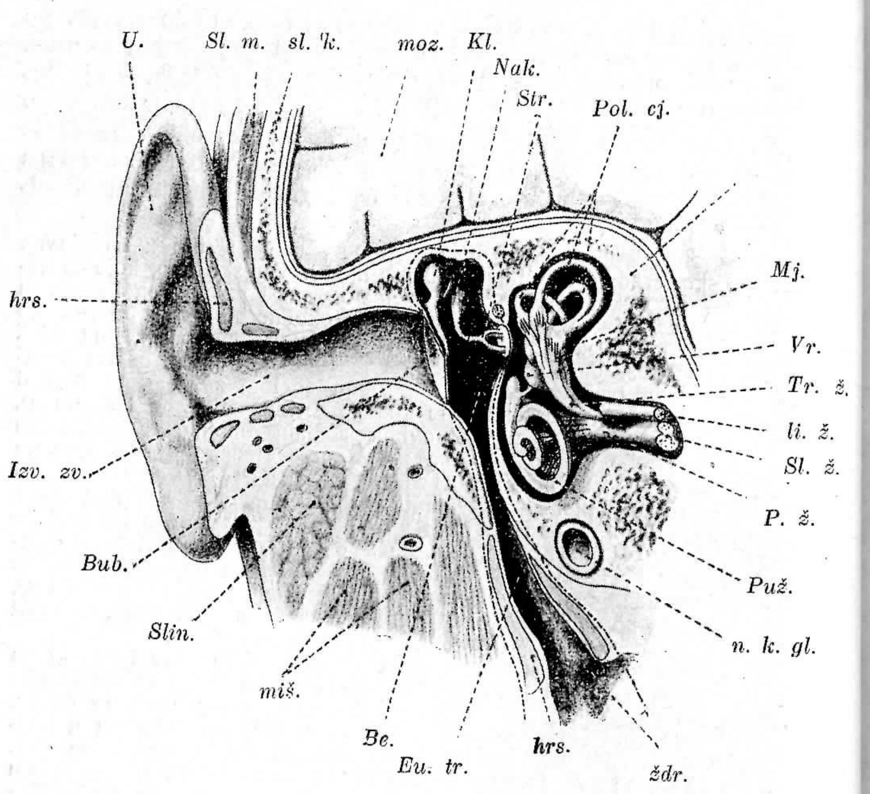

Slika 14.

Sl. 14. Osjetilni organi u h a i njihov pomoćni aparat, nešto shematizirani. (Djelomično po C o r n i n g-u).
Linija iz crtica i točaka, koje su krajevi označeni sa x, ograničuje *srednje uho;* što je lijevo od toga, sačinjava *izvanje uho*, a što je desno, *nutarnje uho*. Pojedini dijelovi osjetilnih i pomoćnih aparata označeni su sa velikim, a razni okolni organi sa malim početnim slovima.
Oznake osjetilnog aparata: *Be.* bubnjište, t. j. šupljina srednjeg uha; — *Bub.* bubnjić; — *Eu. tr.* Eustahijeva truba, koja veže bubnjište sa ždrijelom; — *Izv. zv.* izvanji zvukovod; — *Kl.* kladivac (turski: čekić); — *Mj.* mješak, koji sadrži jedno osjetilo teže; — *Nak.* nakovanj; — *Pol. cj.* polukružne cijevi, osjetila okreta; — *Puž.* pužnica, osjetilo sluha; — *P. ž.* pužnični živac; — *Sl. ž.* zajednički slušni živac, koji sastoji iz pužničnog i trijemnog živca; — *Str.* stremen; — *Tr. ž.* trijemni živac; — *U.* uška; — — *Vr.* vrećica, koja sadrži drugo osjetilo teže.
Oznake okolnih organa: *hrs.* hrskavica; — *li. ž.* komad ličnog živca, koji polazi u početku istim putem kao i slušni živac; — *miš.* mišić, — *moz.* mozak; — *n. k. gl.* nutarnja kucavica glave; — *slin.* podušna žlijezda slinovnica; — *sl. k.* slijepočna kost; — *sl. m.* slijepočni mišić; — *ždr.* ždrijelo.

Od običnog ili akustičnog zvuka razlikuje se muzikalni ton ili z v e k, koji je složen s popratnim, t. zv. višim tonovima. Zvek imade svoju posebnu »boju«, prema tome na kojem je instrumentu izveden, na pr. ton c na glasoviru i na guslama. Boja zveka zavisna je od toga, koji članovi niza viših ili parcijalnih tonova prate temeljni ton. (U muzici se i razlikuje »ton» od »glasa« toliko, što je »ton« bezbojno karakteriziran, te je elemenat, od koga je sastavljen »glas«; ali za psihologiju ta razlika ne dolazi u obzir, jer su akustične senzacije provocirane od sastavljenih treptaja, t. j. one su glasovne.)

Muzikalni s u z v u k ili a k o r d je istodobno zvučenje tonova različite visine, koji stoje međusobno u izvjesnim akustičnim odnošajima. (Ako samo dva tona zajedno zvuče, zovemo to »interval«.) »Konsonantne« ili

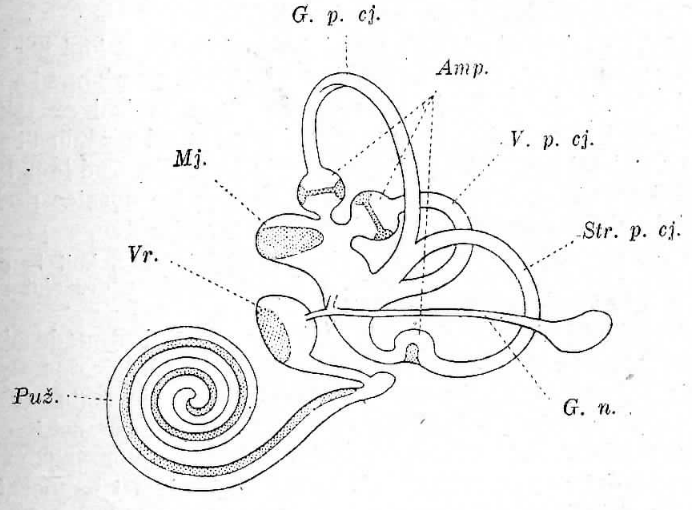

Slika 15.

Sl. 15. Kožnati l a b i r i n t desnog uha, gledan sa nutarnje strane, polushematički. (Po S c h a f f e r-u.) *Punktirana mjesta* su opremljena osjetilnim stanicama, tamo završavaju dotični osjetilni živci.
Amp. ampule; — *Cj. n.* cjevasti nastavak (ductus endolymphaticus); — *G. p. c.* gornja polukružna cijev; — *Mj.* mješak; — *Os. okr.* osjetilo okreta; — *Puž.* pužnica; — *Sl. os.* slušno osjetilo; — *St. o.* statičko osjetilo; —*Str. p. c.* stražnja polukružna cijev; — *V. p. cj.* vanjska polukružna cijev; — *Vr.* vrećica.

harmonične akorde sačinjavaju oni tonovi, koji nam istodobnim zvučenjem gode; ako nam pako smetaju, te traže da poslije njih zazvuči konsonantni suzvuk, kažemo da sačinjavaju »disonantni« suzvuk. Kod disonantnog akorda nastoji jedan ton ili jedno gibanje da uništi drugo. Muzička skala je niz postepeno sve viših tonova, kod kojih je svaki ton sa osmim od njega najsličniji (oktavna konsonancija). Svi se tonovi — s obzirom na svoju visinu — uzdižu od najnižih prema višima, te bismo to grafički mogli prikazati ravnom crtom na uspon. Ali kako su prima i oktava, rekosmo, najsličnije od ostalih tonova, trebalo bi muzičku skalu grafički prikazati spiralom (krivuljom na plaštu valjka), na kojoj je točka oktave iznad prime, a u istoj liniji.

Osjeti položaja 26. Kad se na pr. okliznemo, te se nagnemo da padnemo, osjećamo da gubimo ravnotežu. Ili na pr. kad se oko svoje osi okrećemo i zatim naglo zaustavimo, osjećamo poremećeni tjelesni smjer gibanja. U običnom životu, dok nije iznenadno promijenjen smjer našeg tijela, nemamo posebnih senzacija, jer smo se adaptirali na ravnotežu ili se pojedini tjelesni dijelovi reflektorno (nesvijesno) održavaju u ravnoteži, na pr. kod nekih igara. Posebno još osjećamo položaj glave i tijela u mirnom i pokretnom stanju.

Kao organ za osjetilo položaja — t. zv. »statičko osjetilo« — služi živčani ogranak u unutrašnjem dijelu uha. Prema tome je uho nesamo slušni organ, nego i statički.

Okusni o. 27. Posebne stanice na gornjoj strani jezika (i kod nepca) služe kao organ za okusne senzacije: slatko, gorko, slano i kiselo. Ovi se kvaliteti mogu izmiješati; a zavisni su također od dodirnih i temperaturnih senzacija, i napose od njušnih ili mirisnih, na pr. osjetni kompleks (»okus«) cimeta i vanilije. Kad je neko jelo ili piće ljuto, vrelo, hrapavo . . ., ili kad su nam još nosnice prehlađene, postaju okusne senzacije vrlo složene i promjenljive.

Njušni o. 28. U gornjem dijelu nosa nalazi se njušni živac, koji je obično za najmanji podražaj veoma osjetljiv, t. j. imade niski podražajni prag. Podražajni je utisak uvijek plinovito-kemijski.

Kvalitete njušnih senzacija teško je odrediti ili međusobno razlikovati, nego ih obično nazivamo prema podražicama — na pr. miris ruže — i prema njihovu čuvstvenom elementu (ugodni ili neugodni mirisi). Međusobno se mogu miješati, a neki se mirisi mogu međusobno i toliko neutralizirati, da se potpuno izgube. Obično su povezani sa senzacijama okusnima, dodirnima i temperaturnima.

Za pojedine mirise postoje vjerojatno i posebni živčani dijelovi. Oni se mogu na izvjesni miris naviknuti ili mu se prilagoditi.

Dodirni (taktilni) o. 29. U koži — koja sama po sebi nije osjetilni organ — nalaze se takovi dijelovi, koji su udešeni kao osjetilni organi, te omogućuju postanak dodirnih ili taktilnih osjeta. Jači dodir zovemo »pritisak«. S dodirnim su osjetima udruženi i osjeti kretanja, a često još i drugi osjeti (temperaturni), pa na taj način dolazimo do kompleksa različitih osjeta o tvrdom, mekom, šiljastom, glatkom, hrapavom, suhom, mokrom i t. d. Ovakav složeni osjet zovemo »opip« (Sl. 16.).

Karakteristično je kod dodirnih osjeta, da ih obično možemo točno lokalizirati na površini tijela. Ali sva mjesta na koži nijesu jednako osjetljiva; pokusima je Weber ustanovio, da je lokalizacija najtočnija na jeziku i na vršcima prstiju, a najslabija na leđima. Najosjetljivija mjesta zovemo »točkama pritiska«. Osjetljivost zavisi i od umora, temperature i t. d. Kad su dva utiska na koži (na pr. dodir sa šiljcima šestila) toliko udaljena, te otpočnemo osjećati razliku dvaju dodirnih utisaka, t. j. kad lokaliziramo utisak ne na jednom, nego na dva mjesta u razmaku, onda ovu početnu ili najnižu granicu dodirne lokalizacije zovemo »prag prostora«.

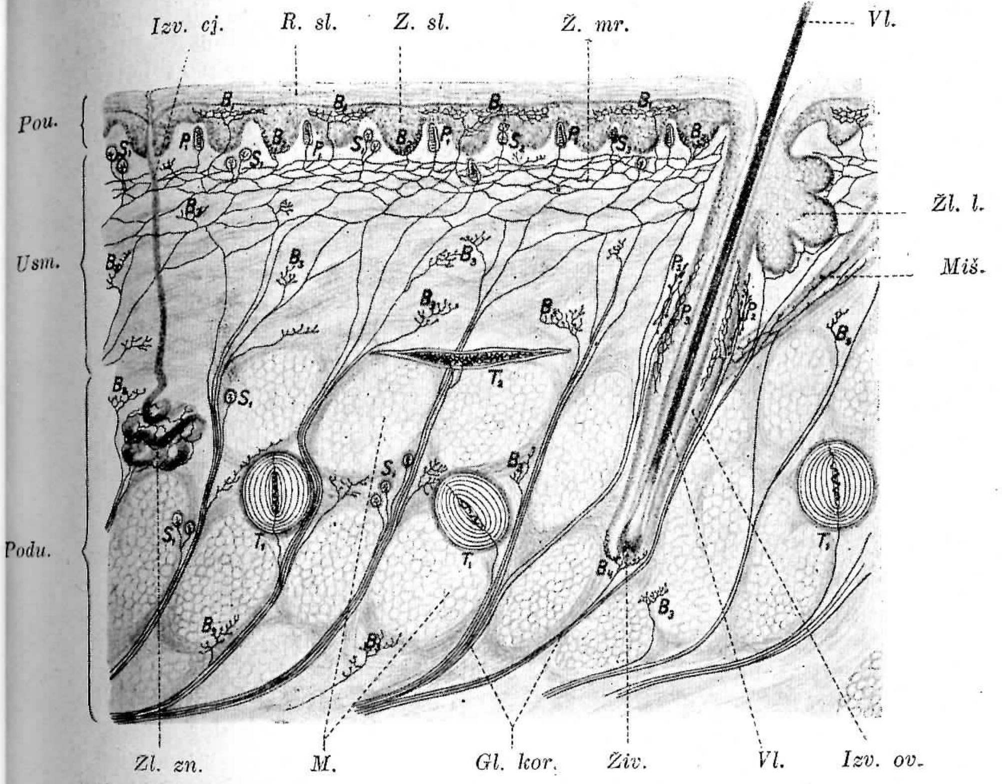

Slika 16.

Sl. 16. Shematički presjek kože sa kožnim osjetilima, povećan. (Po crtežu g. prof. Zarnika).
Oznake *u* slici: B osjetila za bol i to: B_1 Langerhansove okončine, B_2 Dogielove košarice, — B_3 Dogielovo drveće, — B_4 okončine na donjem kraju vlasi; — P osjetila za pritisak odn. opip: P_1 Meissnerova tjelešca, — P_2 okončine na ovojnici korjena vlasi, — P_3 u izvanjoj ovojnici korjena vlasi. (P_2 *i* P_3 budu podraženi, ako taknemo dotičnu vlas ili dlačicu). — S osjetila za studen; S_1 Gogli-Mazzoni-eva tjelešca, — S_2 Dogielova tjelešca, — S_3 Ruffini-eve pahuljice. — T osjetila za toplinu: T_1 Vater-Pacini-eva tjelešca, — T_2 Ruffini-eva tjelešca.
Oznake *izvan* slike. *Gl. kor.* glavica korjena vlasi; — *Izv. ov.* izvanja ovojnica korjena vlasi; — *M* potkožna mast; — *Miš.* mišić, koji uzdiže vlas, kada se koža naježi; — *Podu.* podusmina (donji sloj kože); — *Pou.* pousmina (površni sloj kože); *R. sl.* roženi sloj pousmine; — *Usm.* usmina (srednji sloj kože); — *Vl.* vlas; — *Z. sl.* zametni *sloj* pousmine; — *Živ.* živčana vlakna; — *Žl. l.* žlijezda lojnica; — *Žl. zn.* žlijezda znojnica; — *Ž. mr.* mreža živčanih vlakana u gornjem sloju usmine.

S p o z n a j n a v a ž n o s t dodirnog osjetila je u tome, što njime upoznajemo izvanjske ili tjelesne stvari. Dakako, kao što napomenusmo, poglavito zato, što su s taktilnim senzacijama spojene i različite druge, a osobito kretne. Tako saznajemo za o t p o r tjelesa, za čvrstoću i nepronicavost. Do ovakove spoznajne vrijednosti dolaze senzacije tek u međusobnom spoju, sačinjavajući gotovi ili potpuni opažaj nekog predmeta. Na osnovi dodirnih i vidnih senzacija upravo i dolazimo do shvaćanja p r o s t o r n o g svijeta — kako ćemo još podalje vidjeti.

Temperaturni o. 30. U koži nalaze se i t. zv. temperaturni organi, i to napose za osjete t o p l i n e i s t u d e n i. Samo podraživanje nije mehaničko, kao kod dodirnih osjeta, nego je kemički proces u živčanim okrajcima, i to napose u t. zv. točkama toplote i studeni ili hladnoće. Od mnoštva tih točaka zavisi temperaturna osjetljivost kože, koja nije na svima mjestima jednaka.

Čitavo tijelo imade više manje stalnu temperaturu, koju napose i ne osjećamo; i upravo jer je ne osjećamo kao temperaturni plus ili minus, nazivamo običnu kožnu temperaturu »f i z i o l o g i j s k a n i š t i c a«. Ona nije kod svih ljudi jednaka; a od nje zavisi koliko pojedinac reagira na izvanjske temperaturne promjene.

Kao što se kod dodirnog osjećanja možemo prilagoditi ili adaptirati nekom pritisku — na pr. odijela i cipelâ — da ga napose i ne osjećamo, tako je i kod temperaturnog osjećanja.

Temperaturni kvaliteti — toplo i hladno — mogu imati različne stupnjeve intenzivnosti: vruće, mlako, ledeno i t. d.

Osjeti bola 31. Među senzacije t. zv. kožnih osjetila spadaju — osim dodirnih i temperaturnih — i senzacije b o l a. Zovu se također senzacije »uboda«, jer kadšto — na pr. kod škakljanja iglom — nijesu skopčane s bolom. U ovu grupu spadaju svi oni osjeti, koji nastaju kad se ubodemo, opečemo, porežemo, udarimo i t. d. U koži se razlikuju točke bola od točaka temperature i pritiska. Osjeti bola razlikuju se od čuvstva neugodnosti time, što se mogu lokalizirati na različitim mjestima tijela, na pr. u glavi, zubu i t. d. Teško je odrediti granicu između osjeta bola i čuvstva neugodnosti.

Kretni (kinestetski, muskularni) o. 32. Kad krećemo rukom ili nogom, mi za ove kretnje znademo t. j. osjećamo ih bez dodirnih senzacija, pa i onda ako ih ne gledamo t. j. i bez vidnih senzacija. Očito je dakle, da imamo i posebnu vrstu k r e t n i h osjeta. S pomoću njih opažamo naše tijelo i pojedine njegove dijelove u različitom kretnom i nekretnom ili mirnom stanju, na pr. kad sjedimo, hodamo, ustanemo, rukom zamahnemo i t. d. Kretnje su vezane uz mišiće (i toliko ih zovemo »mišićne« ili muskularne kretnje) i zglobove pojedinih pokretnih organa. Kretni osjeti nijesu dakako identični sa samim fizičkim kretnjama u mišicama i zglobovima, nego su njihova svijesna pojava; a zovemo ih »pokretni« samo koliko nastaju fizičkim podražajem pokretnih organa.

Kad kretno i mirno stanje svoga tijela i njegov p o l o ž a j ili s m j e š t a j opažamo, onda je takav opažaj složen od različnih senzacija: dodirnih, kretnih, vidnih i položajnih.

Osjeti napora i težine 33. Kad bi mi netko u mraku pomaknuo ruku iz mirnog položaja, svakako bih ja taj pokret ruke osjetio. Ovaj je kinestetski osjet sasvim različan od dodirnog, jer njime postajem svijestan o promjeni položaja ruke i o njezinu gibanju. Ovoj vrsti osjeta pribrojili smo i »mišićne« osjete, jer kod kretnje osjećamo kadgod da je njezin izvor u mišićnom gibanju, na pr. kad spruženu ruku zatvaram do ramena.

Ali mi imamo osim kretnih osjetâ i osjete n a p o r a, koji proizlaze iz mišića i zglobova; ja mogu na pr. krenuti rukom, mogu dirnuti stol, a još ne osjećam napora, koji nastane tek onda kad pritiskom stola osjetim njegov otpor. U tom je slučaju osjet napora složen, ali ja mogu doživjeti napor u ruci i bez pritiska. Osim ovog osjeta možemo još imati i posebni osjet t e ž i n e.

Organski o. 34. Napokon imade i različitih t. zv. o r g a n s k i h ili vegetativnih ili vitalnih osjeta — na pr. gladi, žeđe, umora i t. d. — koji su provocirani podražajima unutarnjih organa, koji ne služe za kretnje. U njima je glavni izvor različitih čuvstava.

§. 5. OPAŽAJNA OBJEKTIVACIJA I SINTEZA (SPOJ OSJETA).

I.

35. Već smo kod definicije osjetilnog opažaja doznali (15.), da je to doživljaj, kojim shvaćamo neki osjetilno nazočni ili izvanjski predmet (objekat). To će reći: osjetilno opažane sadržaje mi svijesno **izmećemo ili projiciramo** izvan samog opažanja. Mi na pr. smatramo, da se boja, oblik, veličina, tvrdoća i miris opažene jabuke nalaze na samoj jabuci kao svojstva »izvanjskog« predmeta ili objekta — koji eksistira izvan našega tijela. A osjet bola projiciramo u tijelo, na pr. u zub ili nogu. Bolesnik kome je amputirana noga, projicira i naknadnu bol u prijašnju nogu. Kad se vrškom štapa dotičemo tvrdog i okruglog kamena, mi kao da projiciramo naše osjete na sâm vršak. Da mi tek s vremenom otpočinjemo projicirati svijesne sadržaje, opazilo se je prigodom operacije rođenoga slijepca, koji progledavši nije vidio predmete u daljini, nego kao da se dotiču oka.

Kad svijesni sadržaj projiciramo izvan našega tijela, nazivamo to »e k s t e r n a l i z a c i j a«, a kad u vlastito tijelo projiciramo, zovemo to »l o k a l i z a c i j a«. Time upravo što objetivnu stranu opažaja — ili opaženi »sadržaj« — projiciramo, kaže se da percipirani sadržaj objektiviramo, t. j. da opažamo »i z v a n j s k i (f i z i č k i) o b j e k a t«.

Sad nastaje pitanje:

Kako dolazimo do toga, d a o p a ž a m o »i z v a n j s k e s t v a r i i l i p r e d m e t e«? Drugim riječima: **Kako ćemo »objektivaciju« genetički protumačiti?**

Postanak opažajne objektivacije

Štogod čujemo, njušimo i kušamo — to smatramo kao svojstva ili stanja n a n e č e m u, š t o v i d i m o i d o d i r u j e m o; dakle se vidno i dodirno opažanje već pretpostavlja prije nego drugim kojim osjetilom štogod opažamo u izvanjskom svijetu. Zasebne ili samostalne »stvari« u svijetu opažamo zapravo **vidnim i dodirnim** osjetilom. Naročito su dodirne senzacije prvotni uvjet za postanak našeg shvaćanja o izvanjskim stvarima; tako na pr. kad dijete nešto dodiruje, nastaju u njemu senzacije o t p o r a, a time se djetetu očituje samostalna »stvar«. Nakon što dijete stane i gledati po okolnom svijetu, te viđene stvari primati u ruke, osjeti svaki put otpor — i tako se iskustvom priuči, da »stvari« opaža i samo vidnim, bez dodirnog osjetila. Najvažniji je ipak izvor za upoznavanje »stvarne zbiljnosti« dodirno osjetilo (zato za sve naše saznavanje upotrebljavamo izraz »shvaćanje«).

Budući da pojedine senzacije ne dolaze odjelito, nego u spoju, zato je »objektivacija« genetički uvjetovana u **opažajnoj spojidbi ili sintezi.** To znači, da za »stvari ili predmete (objekte)« doznajemo tek spajanjem mnogih, osobito taktilnih i optičkih senzacija. Na osnovi ponovnih opažanja razvija se i naše i s k u s t v o (= opažajni sudovi), a time postaje i naše shvaćanje stvari (= objektivacija) jasnije i potpunije. Kao subjekat suda dobiva stvar (objekat) neko obilježje stalnosti ili nepromjenljivosti.

Objektivacija jednog osjeta = zamjedba

36. a) Time što opaženi sadržaj objektiviramo, dobiva i s v a k i p o j e d i n i o s j e t — koji je u opažanju sadržan — k a r a k t e r o b j e k t i v a c i j e; to će reći, mi pojedine osjete smatramo kao sastavne dijelove ili svojstva fizičkog objekta. **Koliko je osjet objektiviran, zovemo ga »zamjedba«;** ili **zamjedba je na predmet projicirani osjet.** Zato na pr. kažemo da zamjećujemo u daljini crvenu svjetlost, da smo u sobi zamijetili neki šušanj, a lovac je zamijetio da je nešto skočilo iza grma i t. d. U svim ovim primjerima vidimo, da »zamjećivati« ne znači još potpuno »opažati« jedan objekat; lovac nije opazio šta je skočilo, a za crvenu svjetlost u daljini još ne opažamo šta se svijetli, i t. d. »Zamjedba« znači samo projicirani j e d a n osjet: u daljini, u sobi, iza grma ... — na svako ovo mjesto projiciramo pojedini naš osjet.

b) Kad nešto opažamo, to može da bude v e ć m a i l i m a n j e j a s n o o p a ž e n o, na pr. j a s n o opažam ovaj stol, a nejasno onu kuću u magli. Potpuno opažamo neki predmet tek onda, kad nam je j a s a n t. j. kad ga razlikujemo od drugih predmeta i kad je r a z g o v i j e t a n, t. j. kad ga poznamo po njegovim sastavnim dijelovima; tako na pr. potpuno opažam jednu kuću, koliko je različita recimo od drveta i koliko razabiram na njoj prozore, vrata, krov...; konj je potpuno opažen koliko su vidljivi njegovi dijelovi: veličina, glava, noge i t. d. Ovakav spoj jasno poznatih sastavnih dijelova sačinjava potpuno opaženi predmet. — Da nam opaženi predmet bude jasan, ne moramo točno znati u čemu se on razlikuje od ostalih predmeta, i ne moramo znati nabrojiti sve njegove dijelove, jer

na pr. dijete toga ne zna i ako jedan predmet potpuno opaža. Potpuni se opažaj u običnom životu nadopunjuje ponovljenim opažanjem mnogih predmeta, sjećanjem, upoređivanjem i suđenjem.

Osjetilni zor

Opaženi predmet — koliko je (posredovanjem osjetila) u svijesti jasno nazočan, kažemo da je **osjetilno zoran.** »O s j e t i l n a z o r n o s t« z n a č i d a k l e j a s n o ć u o s j e t i l n o n a z o č n o g o b j e k t a; a »o s j e t i l n i z o r« z n a č i u p r a v o **opažanje sa osjetno jasnim sadržajem.** Sve ono, što jasno opažam, jest »zor«, na pr. olovka, knjiga, kuća... koliko je j a s n o opažena. Dogod ovu knjigu ili ovaj stol gledam, t. j. dogod mi podražuju vidno osjetilo, ja imam o njima u svojoj svijesti jasnu »sliku« a upravo ovu s **podražajem skopčanu jasnu sliku zovemo »osjetilni zor«.** Kad pak zatvorim oči, nemam više zora; jer zor nije drugo, rekosmo, nego sadržaj opažanja. Meni doduše zaostane u svijesti »slika« o knjizi, stolu... i nakon opažanja, t. j. i kad mi ovi predmeti više ne utječu na osjetila — ali takovu »sliku« bez osjetilno nazočnog predmeta ne zovemo više zor, nego »spomen slika ili predodžba« — kako ćemo odmah podalje doznati.

»Zornost« svijesnih sadržaja treba da pomno razlikujemo od »osjetilnosti«; **nije svaki zorni sadržaj podjedno i osjetilan.** Značenje izraza »zor« nije ograničeno samo na svijesne sadržaje o s j e t i l n o g opažanja. Za čovjeka kažemo da piše ili govori »zorno«, kad tako opisuje neki predmet, da ga čitalac ili slušalac opaža, t. j. **neposredno shvaća** u v l a s t i t o j n j e g o v o j z b i l j n o s t i. A takovo neposredno opažanje imademo i o onim svijesnim sadržajima, koji nijesu osjetilni; na pr. ja znadem jasno i razgovjetno da se crveno razlikuje od modroga, a broj dva da se razlikuje od pet. Ispoređujući prva i druga dva objekta — crveno, modro i dva, pet — nalazimo neposredno ili »zrijemo« među njima »različnost«, a sâmo ovo zrenje kao i smisao »različnosti« nije osjetilni, nego neosjetilni — misaoni —, a ipak zorni sadržaj svijesti.

U didaktičkoj se upotrebi uzima obično izraz »zorno« umjesto »osjetilno«, te se na pr. kaže, da treba pojmove i sudove učiniti »zornima«, ili da treba »zorno« prikazati ono što mislimo. Kod ove se dakle upotrebe stavlja u opreku pojmovna spoznaja ili mišljenje i osjetilno doživljavanje. Prema tome bismo mogli reći, da osim osjetilnih sadržaja imade u svijesti i nezornih sadržaja — t. j. neosjetnih —, koji su kao i osjetilni sadržaji predmetom neposrednog opažanja.

Ali ova je upotreba izraza »zorno« preuska, jer su i neosjetilni sadržaji zaista zorni ili neposredno opaženi — kako smo na primjerima vidjeli. Nije naime neposredno opaženo samo ono što osjetilima neposredno opažamo, nego imade neposrednog opažanja, koje nije zavisno od osjetila — kako ćemo vidjeti. Na osjetilno opaženom predmetu — na pr. kad gledam kuću, drvo, sajam na trgu ... — zorno je samo ono što upravo osjećam, a čega na opaženom predmetu ne osjećam, nije mi zorno, na pr. obrnuta strana kuće.

II.

37. Već smo doznali (18. b), da osjeti tek u spoju ili sintezi sačinjavaju opaženi objekat. Zato još moramo doznati, **u kojim spojevima osjeti sastavljaju pojedine opažene objekte.**

Obilježja (određenja) prostornosti

a) N a j o p ć e n i t i j i o s j e t n i s p o j, u k o m e o p a ž a m o i z v a n j s k e p r e d m e t e, j e s u n j i h o v i **prostorni** o d n o š a j i; tako na pr. za opaženi stol znadem da je d u g a č a k, š i r o k,

četverouglast, da su mu neki dijelovi smješteni gore, a drugi dolje, da je udaljen od peći, koja mu je desno, u istom smjeru sa svjetiljkom i t. d. Za ova obilježja koja se nalaze u opažajnom sadržaju stola, kažemo da sačinjavaju »prostornost«.

Takova su obilježja: **mjesto** (gore, dolje, desno...) i **protežnost**, a na protežnosti razlikujemo **oblik** (okrugao, četverouglast...) i **veličinu** (velik, malen). Kod tjelesa još razlikujemo — kao jednostavnije prostorne tvorevine — plohe, crte i točke. A svima ovim prostornim tvorevinama pripisujemo izvjesni **položaj**, t. j. razmake (udaljenosti, distance) i smjerove (dimenzije). Glavni smjerovi jesu: širina, visina i dubina.

Da je »prostornost« različna od zbroja senzacijâ, t. j. da ona znači spajanje senzacija, razabiramo po tome, što iste osjetne kvalitete možemo opažati u različnim prostornim određenjima i obratno.

Opažanje prostornost

Za opažanje prostornosti služe nam **kretnje**; hodanjem nastaju pokretni osjeti, s pomoću kojih možemo i u tmini zapažati udaljenost i smjer predmeta, a i pipanjem ruke — t. j. doživljujući mišićne, zglobne i dodirne osjete — možemo raspoznati položaj, veličinu i oblik tjelesa.

Kod **vidnog** pak opažanja prostornosti služe nam također pokreti glave i različito pokretanje očiju. Ona točka na nekom predmetu, koje zrake padaju na žutu pjegu, zove se »vidna točka« (točka gledanja). Kad oko miruje, može se vidna točka mijenjati samo kretanjem predmeta. Ali mi možemo (s pomoću mišića) kretati okom, pa zato mogu različne predmetne točke da postanu vidne točke, t. j. mi možemo sad ovu i sad onu točku na jednom predmetu (ili na više njih) izravno ili direktno gledati. Pokret oka, koji je potreban da neki predmet direktno gledamo, zovemo fiksiranje. »Fiksirati« neki predmet znači dakle kretnjom oka upraviti pogled na jednu točku, tako da od nje padne zraka u žutu pjegu. Slika predmeta na žutoj pjegi je najjasnije viđena i po njoj gledamo predmet direktno; a nejasno i indirektno je viđen predmet po slici, koja pada na mrežnicu izvan žute pjege. Svi oni predmeti, kojih slike padaju kod izvjesnog položaja oka na mrežnicu i izazivaju vidne opažaje — sačinjavaju naše »vidno polje«. Slika na mrežnici je dakle glavni fiziologijski uvjet za opažanje izvanjskih predmeta.

Prostorne utiske, koje primamo različnim putovima i s pomoću različnih osjetila, stavljamo na osnovi iskustva u međusobne odnošaje koji se stapaju u prostorni zor.

Teorije (tumačenja) o postanku opažene prostornosti

b) Opažajući izvanjski svijet mi s vremenom dolazimo do toga, da se sve bolje orijentiramo u prostoru. Na osnovi ove činjenice mogao bi se tumačiti postanak našeg opažanja prostornosti na taj način, da se ono tek **iz iskustva** razvije, t. j. da mi otpočinjemo opažati prostorna određenja nakon mnogih doživljaja tjelesnog kretanja, tako da tek **udruženjem (asocijacijom) pokretnih senzacija** nastaje svijest o prostoru. Doživljaj prostornosti izveden je dakle iz drugih doživljaja, t. j. on kao rezultanta nastaje posredovanjem nekih prvobitnih ili primarnih elemenata u svijesti: sáma pak svijest prostornosti **nije prvotna**, kao što su doživljaji senzacijâ. Ovakovo tumačenje zastupaju **empiristi** (Berkeley, St. Mill, Helmholtz).

Protivni su ovom nazoru **nativistički psiholozi** (Joh. Müller). Kao što je **psihofizičkom našem ustrojstvu prirođeno** (nativno), da na podražaje odgovara doživljajima senzacijâ, tako imade nekih podražaja, koje moramo svijesno (opažajno) doživjeti kao prostornost. Podražaji ili tjelesni utjecaji na nas nijesu sami po sebi u nikojem prostornom poretku, t. j. oni su neprostorni, a mi ih po duševnom našem ustrojstvu prostorno oblikujemo.

Osim ova dva nazora zastupano je u psihologiji još treće tumačenje o postanku opažajnoga našeg shvaćanja prostornosti u izvanjskom svijetu. Evo ga. Istina je — kako empiristi kažu — da mi izvanjske stvari po prostornim njihovim obilježjima (veličini, obliku, udaljenosti...) to jasnije opažamo, što više (već doskora iza rođenja!) steknemo iskustva, t. j. nakon što smo se okretali i ogledali po okolini. Ali nije istina, da tek skupljanjem ili udruživanjem doživljajâ otpočnemo napokon i prostorna svojstva opažati. Naprotiv, mi već s prvim osjećanjem (pokretnim i vidnim) zajedno imademo i opažanje prostornosti. Toliko imadu pravo nativisti (proti empiristima). Ali ni to opet nije istina — kako nativiste uče —, da u osjetne elemente mi po našoj psihičkoj strukturi (ustroju) unosimo prostorna obilježja, nego **podražajni utisci u nama izazivaju prostorni spoj osjeta.**

Da je ovaj nazor ispravan — t. j. da naše opažanje prostora zavisi neposredno od podražajnih utisaka — dokazuje se time, što smo mi opažene predmete u izvanjskom svijetu prisiljeni lokalizirati u izvjesnom položaju i smjeru prema našem tijelu; ako se na pr. neki predmet nalazi prema meni desno i gore, onda ga ja ne mogu svojim gledanjem drukčije smještati; ili na pr. ako gibanjem oka uprem pogled u (= fiksiram) jedan objekat — tako da zrake svjetlosti padnu na mjesto najjasnijeg gledanja ili u žutu pjegu (= »mjesto fiksacije«) — onda ću na fiksiranom polju jasnije razlikovati prostorni poredak (t. j. izvjesnu veličinu, oblik, položaj, udaljenost), nego kod ostalih predmeta, koje još obuhvata moje vidno polje (ja na pr. fiksiram sat na svome stolu i sasvim jasno razabiram prostorna njegova određenja, ali pri tome obuhvata moje gledanje još i druge predmete, koji sačinjavaju sada moje vidno polje.) To naime znači, da ja ne mogu svojevoljno opažati prostorni poredak, nego da podražena mjesta na mrežnici određuju moje opažanje prostornosti t. j. od njih zavisi da bude fiksirani objekat u sredini mojeg vidnog polja, a ne desno ili lijevo, kao što od njih zavisi svaki određeni prostorni položaj, koji svijesno doživljujem. Vidno je dakle osjetilo ustrojeno tako, da prema izvjesnim podražajima shvaća svijesne utiske kao prostorno određene. To vrijedi također za osjetilo dodirno, mišićno i kretno; pokretom uz dodiranje, t. j. opipom opažamo prostorne protege u različitim smjerovima.

Kod vidnog su organa, rekosmo, fiziologijski uvjeti za postanak opažanja prostora vezani uz mrežnicu i neke mišiće. U sredinu mrežnice ili u točku najjasnijeg vida pada u isti mah više svjetlosnih zraka (i kad je oko u nepokretnom stanju). Prema podraženim točkama retine mi ove podražajne utiske različito lokaliziramo, t. j. određujemo njihova mjesta u prostoru, određujemo veličinu, smjer i daljinu. Koliko pojedine podražene točke retine omogućuju opažajno razlikovanje dviju prostornih točaka, zavisna je od toga oštrina vida ili osjetljivost lokalizacije.

Kako nastaju pojedini opažaji različnih prostornih određenja (veličine, oblika i t. d.)?

c) Što se napose tiče našeg opažanja **veličine**, ono je zavisno od retinske slike. Naše je oko naime dioptrički aparat, t. j. ono imade dijelove, koji lome svjetlost. Sredinu između oba žarišta dioptričkog aparata zovemo »dioptričko središte«. A onaj kut, koji čine spojnice krajnih točaka gledanog predmeta sa dioptričkim središtem oka, zovemo »vidni kut«. [Spojnicu između dioptričkog središta i žute pjege zovemo pravac gledanja ili doglednica (»vizirlinija«).] Vidni je kut uglavnom mjerodavan za prosuđivanje objektivne veličine: pod jednakim vidnim kutom predmeti nam se čine jednaki. Kad je od dva jednaka predmeta jedan udaljeniji, čini

nam se manji, jer je vidni kut manji. Ali pri tom još odlučuje iskustvo i osobito pokretne senzacije, provocirane gibanjem o č n i h m i š i ć a. Veličinu naime bolje upoznajemo, kad na pr. pogledom po predmetu pomičemo; ili na pr. jednaku dužinu dvaju pravaca lakše zapažamo, ako su istog smjera, nego kad su raznosmjerni (vertikalno i horizontalno). Sl. 17.

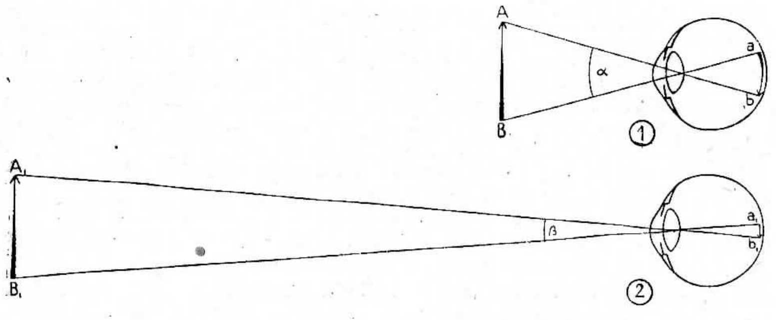

Slika 17.

Sl. 17. Shematski prikaz zavisnosti veličine slike u oku od v i d n o g k u t a. 1.) Predmet *AB* gledamo iz bliza; zrake sa njegovih krajnjih rubova upadaju u oko pod velikim kutem *α* i stvara se na mrežnici slika *ab*. 2.) Isti predmet *AB* gledamo iz veće daljine; vidni kut *β* je vrlo malen i prema tome i sličica a_1b_1, koja se stvara na mrežnici. (Po crtežu g. prof. Z a r n i k a).

Budući da je opažanje veličine i oblika zavisno od mišićnih osjeta, nastaju kadikad o s j e t i l n e o b m a n e ili varke o veličini i smjeru; takove se obmane obično geometrijski prikazuju, pa ih zato nazivamo »geometrijsko-optičke obmane«. Uzmemo li na pr. dva pravca — a to su najjednostavniji prostorni sadržaji — jednake dužine, ipak nam se drugi privida duži, jer nam otvoreni kutovi — nacrtani na oba kraja toga pravca — očno gibanje u smjeru pravca produžuju; a kod prvog pravca je gibanje zatvorenim kutovima prekinuto, te nam se pravac privida kraći (Sl. 18.). Paralelne crte čine se konvergentne i divergentne, jer precjenjujemo one šiljaste kutove, koje čine kose crtice s paralelama; zato nam se paralele pričinjaju s prividno promijenjenim položajem (Sl. 18.).

Sl. 18. G e o m e t r i j s k e o b m a n e.

Kao što opažanje veličine, tako je i opažanje **oblika** zavisno od retinskih točaka, koliko njihovu razmještaju odgovaraju točke predmeta. Ali i ovo je opažanje potpunije s pomoću m i š i ć n i h senzacija; kad na pr. oko pomičemo po granici predmeta. Što su pri tom očni pokreti jednostavniji, postat će nam oblik predmeta ugodniji; prema tome je u ovim mišićnim senzacijama prvi početak ljepotnih ili estetskih ugođaja. — M i š i ć n e senzacije omogućuju nam također shvaćanje **uspravnosti i obrnutosti** kod predmeta, a pri tom obrnuta slika na retini nije mjerodavna. Mišićnim naime senzacijama raspoznajemo one dijelove našeg tijela kao »dolnje«, koji su u smjeru tjelesne naše težine, i obratno; zato se i u mraku možemo mišićno orijentirati. Svakako treba pri tom uvažiti činjenicu, da je opažanje predmeta fiziologijski uvjetovano nesamo u perifernom nego u centralnom organu svakog osjetila; zato i naše opažanje uspravnosti predmeta nije zavisno samo od retinske slike.

Gibanje ili kretanje predmeta t. j. njegovu izmjenu mjesta opažamo time, što ga motrimo ili fiksiramo neprestanim p o k r e t a n j e m o k a. Kinestetske nas senzacije upućuju o smjeru i brzini gibanja, na pr. kad ruku pomičemo po tijelu.

Otuda opet nastaju o b m a n e, kao na pr. kad nam se kod vožnje u vlaku prividaju brzojavni stupovi kao da se giblju u protivnom smjeru vožnje — jer ih moramo fiksirati okretanjem glave jednako kao kod onih stvari, koje se zaista u protivnom smjeru gibliju.

Razmak opažamo s pomoću a k o m o d a c i j e, t. j. s pomoću lećina gibanja, kojim se oko prilagođuje na račične daljine, da uzmognemo jasno vidjeti do izvjesne granice nablizu i nadaleko postavljene predmete. Osim toga još opažamo razmak s pomoću k r e t a n j a očnih mišića — prema gore, dolje, desno i lijevo —, koji nam proširuju vidokrug ili horizont. Ako oko akomodiramo na najveću daljinu, te se krećemo oko svoje osi, sve će najudaljenije vidne točke imati prema nama jednaki radius, te prema tome sačinjavaju jednom kružnicom ograničeni naš vidokrug. Uzmemo li zemlju kao plohu, koja je okrugom ograničena — i takovo ograničenje zovemo »horizont« (gr. horizo =ograničujem) —, mi možemo kretanjem glave unatrag iznad sebe uzdignuta pogleda opisati nebeske polukruge, tako da se nalazimo kao u središtu šuplje polukugle. Razmak opažamo dakle akomodacijom i tjelesnim kretnjama. Takova nam se daljina čini kao neprekidno kretanje ili kao suvisla (neisprekidna) ploha, koja je ograničena, t. j. mi ne opažamo prostora, koji bi bio bez granica. Ipak i opažanje proširenog horizonta rađa misao neograničenosti ili beskrajnosti.

Izvanjski svijet ili skupinu izvanjskih predmeta opažamo u dvosmjernom ili dvodimenzionalnom prostoru t. j. kao p l o h u — širinu i visinu —, u kojoj su isprekidano sadržane vidne senzacije. U d a l j e n o s t te plohe u okomitom smjeru na naše vidno ishodište znači treću dimenziju ili **dubinu.** Vidni se naime predmeti nalaze u prostoru nesamo jedan uz drugi i jedan iznad drugoga, nego i jedan i z a drugoga; kad na pr. stupim na vrata sobe, moram pogledom promjeriti razmak sobe prije nego mi pogled padne na suprotnu stijenu; ili na pr. pogledavši kroz prozor vidim da se predmeti nalaze u različno dubokoj udaljenosti; za ormar kažemo da je dubok i t. d. Opažanje je dubine najvećma omogućeno t. zv. b i n o k u l a r n i m g l e d a n j e m, t. j. s pomoću kombiniranja obiju retinskih slika. Na objema retinama postoje t. zv. »identične točke«, t. j. takova mjesta, koja međusobno tako odgovaraju, da se predmet vidi jednostavno, a ne dvostruko. Identične su obje centralne točke žute pjege i sve one, koje su od njih u istom pravcu jednako udaljene. Istovremeni podražaj dviju takovih točaka daje jednu sliku. I kad podražajni utisak padne na neidentična ili disparatna mjesta, slika je ipak jedna a ne dvostruka, ali nam daje za-

mjeđu dubine ili tjelesnog predmeta, a ne samo površine. Fiziologijski je dakle uvjet neposrednog opažanja tjelesnosti (dubine) u n e j e d n a k o j s m j e š t e n o s t i r e t i n s k i h s l i k a. Ona iščezava kod velike udaljenosti predmeta od nas; pa zato kod veoma udaljenih stvari, na pr. zvijezdâ, i ne opažamo dubinu i debljinu (Sl. 19.).

Kako kombinacijom retinskih slika nastaje utisak dubine, može se pokazati stereoskopom. Taj optički aparat sastoji od dvije prizme, kroz koje svakim okom gledamo po jednu fotografiju istog predmeta; samo su

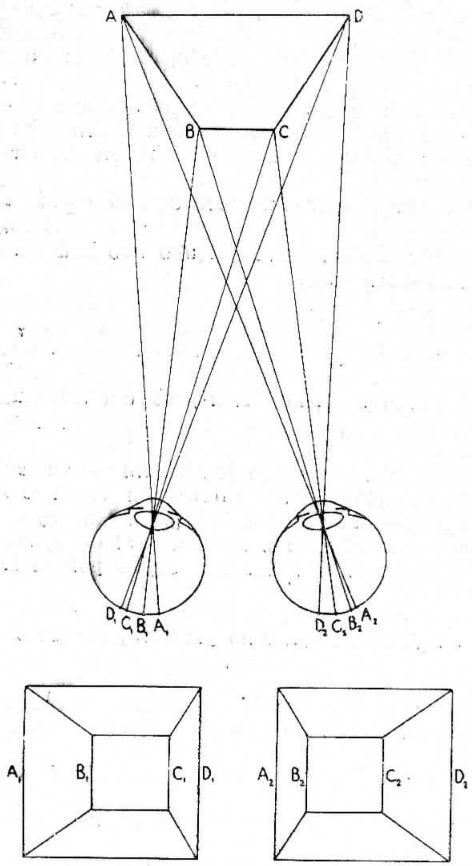

Sl. 19. Shematski prikaz b i n o k u l a r n o g g l e d a n j a.
I. Zrake, koje polaze sa krajnih rubova odsiječene piramide A B C D okrenute sa svojim vrhom prema nama, pogađaju mrežnicu u tačkama, koje su u svakom oku nešto drugačije razmještene. Dok je u lijevom oku razmak između C_1 i D_1 malen, a razmak između A_1 i B_1 velik, to je u desnom oku obratno: A_1 i B_1 su vrlo blizu, a C_1 i D_1 su razmaknuti.
II. Odsiječena piramida, kako je vidimo sa lijevim i desnim okom. Slika je ovdje prikazana uspravna, kako je saznavamo, dok se uistinu stvara na mrežnici obrnuta slika. Zato u gornjoj shemi slijede na mrežnici od lijeva na desno točke D_1 C_1 B_1 A_1; ako pak si zamislimo ovu (obrnutu) sliku na mrežnici u uspravnom položaju, to dobijemo poredak, kakav je u donjem crtežu.

Slika 19.

te fotografije u tom nejednake, što je predmet snimljen s dvaju stajališta, upravo onako kao što dvostruko pada na obje retine. Fotografijske slike ne padaju na identične točke, a mi ipak vidimo jednu sliku i to kao tjelesni predmet t. j. trodimenzionalno ili reljefno (ispupčano).

Za opažanje tjelesnosti pomaže nam i o p i p n o osjetilo; po otporu nekog predmeta na naš pritisak prepoznajemo tjelesnu nepronicavost (masivnost). Svakako su s vidnim i dodirnim senzacijama skopčane i k r e t n e; smjer, daljinu, oblik opažamo jasnije kad okom krećemo ili kad

se opaženi predmet giblje. Za udaljenost nam služi akomodacija; a za fiksiranje predmeta u ovećoj daljini konvergencija (sastajanje vidnih pravaca, koji kod prevelike udaljenosti predmeta gube konvergenciju, te ostaju paralelni).

Sve senzacije zajedno, nakon ponovnoga opažanja, t. j. nakon iskustva daju nam tek posve jasnu sliku izvanjskog ili tjelesnog, upravo trodimenzionalnog svijeta. — Isporedivaje prostornih oblika i odnosa t. j. **mjerenje** nije više opažajna, nego **misaona funkcija**. Mjerenje (= isporedivanje jednog prostornog dijela s drugim) stalo se iznajprije ravnati subjektivno ili prema dijelovima našeg tijela (palac, lakat, pedalj...). Poslije su nastale stalne i općenite o b j e k t i v n e mjere prostora.

Shvaćanje vremena

38. a) Područje naše opažajne svijesti još nije iscrpeno. Mi ne samo da opažajući shvaćamo različite predmete u prostornim snošajima, nego opažajno znademo i za različite d o g a đ a j e ili p r o m j e n e, kod kojih smo svijesni, da različito t r a j u i različnom b r z i n o m da nastaju ili prestaju. Sasvim je drugo nešto kad kažem, da neki veliki predmet mijenja svoje mjesto u ovom ili onom smjeru t. j. da se prostorno giblje, a drugo opet kad kažem, da »brzo« mijenja mjesto, ili da ga baš »sada« mijenja, ili da ga je »nekoć« promijenio i t. d. Koješta dakle što se s nama samima i s drugim predmetima događa, možemo i v r e m e n s k i shvaćati: jer opaženi p o č e t a k ili p r e s t a n a k nekog događaja, zatim t r a j a n j e između jednog i drugog, te s l i j e d dvaju događaja — zovemo vremenskim shvaćanjem. Mi možemo na pr. opažati, dokle traje neki pritisak na ruku; kada otpočne i prestane zubna bol; a znademo da smo čas prije hodali, a sada sjedimo i t. d. — t. j. mi nalazimo događaje vezane uz neko vrijeme.

Kad s a d a nešto doživljujem — na pr. čujem kratku ariju ili izgovorenu kratku rečenicu, mirišem cvijet, ćutim bol u glavi... —, znadem iz neposrednog opažanja, da taj doživljaj u meni t r a j e; i trajanje toga kratkog trena (= »psihologijski trenutak«) zovemo **»psihologijska sadašnjost«**. Ona je svakako osnovni elemenat vremenske svijesti. Neki događaj, na pr. povik, može biti tako kratkotrajan, te mu i ne zamjećujemo trajanje. Psihologijska sadašnjost ili momentano, od 2—3 sek., trajanje nema točno određene granice; ono je zavisno poglavito od pažnje, a utječe na nj netom minulo trajanje, koje se stapa sa sadašnjošću.

Shvaćanje **slijeda** ili sukcesije nije već tako jednostavno ili neposredno kao psihologijska sadašnjost. Minimalni vremenski razmak ili interval, koji se iziskuje da dva utiska opazimo kao sukcesivna, zovemo »prag vremena«. Za ovo je opažanje najosjetljivije s l u š n o osjetilo; zato ga i zovemo »vremenotvorno«. Pravilnim trajanjem i izmjenjivanjem slušnih senzacija omogućeno nam je, da ispoređujemo vremenske dijelove, t. j. da ih točno mjerimo. — Genetički je ispred slušnog osjetila v i t a l n o; jer između vitalnih senzacija, na pr. gladi, žeđe, bola, temperature..., koje su skopčane s jakim čuvstvima, može se već kod djeteta zaroditi neka svijest o vremenskom razmaku ili slijedu. Za shvaćanje sukcesije iziskuje se p a m ć e n j e ili sposobnost zadržavanja i obnavljanja minulih doživljaja,

pa zato i kažemo da sljedovno-vremenska svijest nije neposredna, t. j. nije u jednom doživljaju osnovana, nego je moguća tek posredovanjem nekih obnovljenih ili reproduciranih doživljaja; toliko je ona složena svijesna pojava.

Razlike usvijesnog trajanja presudujemo (ocjenjujemo) ili *subjektivno* **mjerimo** prema broju i vrsti svijesnih sadržaja u tom vremenu. Kad nam je nešto interesantno i kad smo pažljivi, čini nam se (= subjektivno) vrijeme kraće nego je uistinu (= objektivno). Kad nam je svijest slabo zabavljena ili kad pazimo samo na vrijeme, na pr. u nekom iščekivanju, vrijeme nam se čini dugo. Budući da je vrijeme ispunjeno svijesnim radom, kažemo na pr. da »vrijeme liječi rane«, t. j. u zaposlenosti se zaboravlja i ublažuje nešto nemilo kao da je davno minulo, ili na pr. da »rastjerujemo« vrijeme, t. j. da neugodno čuvstvo duševne nezaposlenosti nečim prekinemo. Subjektivno je mjerenje upravo u tome subjektivno, što manja ili veća dužina zavisi od toga, da li su slijedovni dijelovi sadržajno puni ili prazni. Budući da je takovo mjerenje nestalno i pojedinačno, mjeri se vrijeme i *objektivno*, i to prema gibanju zemlje oko sunca i oko svoje osi, te prema njihalu sata; zato imamo vremenske mjere godinu, dan, sat...

Tumačenje o postanku vremenskog opažanja

b) Pitanje je: *kako dolazimo do vremenskog opažanja i kako se ono razvija?*

Kao kod pitanja o postanku prostornog opažanja, tako ni glede vremenske svijesti nemamo još definitivnog tumačenja. »**Nativisti**« drže, da opažanje vremena izvire u elementarnoj ili osnovnoj psihičkoj sposobnosti, a »**empiristi**« uče, da postepeno nastaje iz nevremenskih svijesnih sadržaja.

Ako se prvi nazor i može smatrati donekle opravdan — glede psihologijske sadašnjosti —, ipak nema sumnje, da je postanak vremenskog shvaćanja zavisan (uvjetovan) od samih doživljaja, i to s obzirom na njihovo *vraćanje* ili ponovljen nastup u svijest. To će reći: kad ja sada nešto doživljujem, te sam sebi svijestan, da je drugi neki doživljaj neposredno prethodio sadašnjemu — eo ipso imadem svijest o neprekinutoj promjeni ili o vremenu. Ova svijest vremena ne bi dakle nastala, kad se *sadašnji novi doživljaj ne bi nadovezao i stopio s prethodnim doživljajem*; jer bi nam »vrijeme« ostalo zauvijek sasvim nepoznato, kad bi sav naš svijesni život sastojao u jednom osjetu ili jednom čuvstvu — kao što i onda, kad bi svijest sastojala od više doživljaja, ali međusobno nepovezanih, nego sasvim zasebice isprekidanih. »Vrijeme« je dakle *neprekidna izmjena svijesnih doživljaja.*
ili jednom čuvstvu — kao što i onda, kad bi svijest sastojala od više doživljaja, ali međusobno nepovezanih, nego sasvim zasebice isprekidanih. »Vrijeme« je dakle *neprekidna izmjena svijesnih doživljaja.*

Fizičke pojave kao svijesni sadržaji

Bilješka. Sada ćemo lako razumjeti, koliko se može reći, *da su fizičke pojave nešto psihičko*, t. j. da su u svijesti sadržane. Uzmimo na pr. crveno i okruglo, koje sada gledam, ili zvuk koji čujem. Crveno, okruglo i zvuk jesu fizičke pojave, koje ja doživljujem gledajući i slušajući. Za svoje doživljaje ne mogu reći da su obojeni, okrugli i zvučni — kao što je jabuka i zvono — a ipak je crveno, okruglo i zvučno u mojoj svijesti sadržano, t. j. mojem je opažanju neposredno nazočno. Moramo dakle priznati, da *fizičke pojave imadu dvostruki sasvim različiti način eksistiranja, fizički i psihički*; a posljednji sastoji u tome, da su fizičke pojave *doživljajno poznate ili opažajno nazočne*. — Da fizičke pojave eksistiraju opažajno ili svijesno doživljene, te se kao takove razlikuju od svoje fizičke eksistencije, dokazom su nam također različne obmane u osjetnom našem opažanju, na pr. da je opaženi štap u vodi prelomljen, da se ravna ulica u daljini

suzuje, da je sunce na izlazu veće i t. d.; kod tih primjera vidimo, da fizičke pojave osim svoje fizičke eksistencije imadu i opaženi način eksistiranja, koji se razlikuje od fizičkoga.

Sad nastaje pitanje:

Šta sačinjava one pojave, koje su sadržane u doživljajima izvanjskog opažanja?

Uzmimo dva primjera: ja opažam ružu i opažam jabuku. Ružu opažam kao crvenu, mirisnu, meku i u nekom obliku, a jabuku opažam kao žutu, tvrdu, okruglu i slatku. Sve te oznake ili obilježja, koja zovemo »svojstvima« ruže i jabuke, sadržana su u mome dvostrukom doživljaju: opažanju ruže i opažanju jabuke. Ovi sadržaji u mojim opažanjima ne bi nastali — t. j. ja ih ne bih doživio ili ja ne bih o njima bio svijestan — bez nekih osjetilnih uzbuđenja. Ta »uzbuđenja« znače one utjecaje od ruže i jabuke (na vidno, njušno, dodirno i okusno osjetilo), koji se živčanim putovima prenose u mozak; a kod toga se prenošenja mora u živcima nešto događati (= »uzbuđenje«), da uzmognemo »osjetiti« pojedina svojstva: crveno, mirisno... Svaku sadržajnu sastavinu ili elemenat — crveno, mirisno, tvrdo... zovemo »*osjet* ili *senzacija*«; a opažanje s osjetnim sadržajem zovemo »*osjetno opažanje*«.

Štogod je u opažanju osjetno sadržano, zovemo »*izvanjska ili osjetilna pojava*«; nama se dakle izvanjski svijet osjetno pojavljuje. Dakako da izvanjski svijet ne postoji samo time i samo onda kad se našem opažanju pojavljuje: izvanjski svijet je nezavisan od doživljaja osjetnog opažanja. A »pojavan« je upravo time što je pristupačan osjetnom opažanju. Prema tome ćemo reći, da se *u opaženim pojavama pojavljuje nešto što je nezavisno od samoga opažanja* — i od našega »ja« — te je kao »metnuto pred« opaženu pojavu; pa zato ovo nešto pojavno, a nezavisno od opažajnog doživljaja, zovemo »*predmet* ili *objekat*« osjetnog opažanja. Osjetno opažene pojave ili osjetne sadržaje opažanja možemo dakle nazvati »*objektivna*« strana opažajnih doživljaja.

Predmeti koji podražuju naša osjetila i time omogućuju osjetne sadržaje, zovu se »fizički predmeti«; oni su nezavisni od osjetnog sadržaja, te upravo sačinjavaju »fizički svijet ili prirodu«. Oni su predmet izučavanja prirodnih nauka. Koliko su pak fizički predmeti opažene pojave, t. j. koliko su sadržani u doživljajima osjetnog opažanja, spadaju u ono područje, koje izučava psihologija; jer psiholog ispituje sve doživljaje naše svijesti, a prema tome i one doživljaje u kojima se pojavljuju fizički objekti — a to su osjetni opažaji.

Sad nam je jasna granica između prirodnih nauka i psihologije: ona ispituje sve *doživljaje ili svijesne pojave, pa prema tome i one kod kojih se nalazi osjetni sadržaj*, dok *prirodne nauke izučavaju one objekte osjetnih sadržaja, koji su nezavisni od osjetno-opažajnih doživljaja i našega jastva.*

SUMARNI PREGLED O 1. STEPENU ZNANJA.

Nakon svega što je dosad rečeno, lako ćemo uočiti čitav raspored psihologijskog našeg razmatranja o osjetilnom opažanju. Evo ga:

Osjetilni opažaj (§. 1. i §. 2.)

elementi (§. 3. i §. 4.) sinteza (§. 5.)

Osjetilni opažaj (percepcija) jest znanje (shvaćanje) o ovome ili onome predmetu (objektu) koliko za moje gledanje, slušanje, mirisanje, kušanje, dodirivanje ... — ukupno: za moje »osjećanje« — izvan mene eksistira (15.). — To je opisna (deskriptivna) definicija osjetilnog opažaja.

Osjetilni opažaj nastaje onda, kad izvanjski predmet utječe na osjetilne organe, t. j. kad ih podražuje (16.). — To je genetičko tumačenje (eksplikacija) opažaja.

Osjetilni opažaj je složen doživljaj, sastavljen od osjetâ (senzacijâ), t. j. takovih svijesnih stanja, od kojih svako nastaje posebnim podražajem. Sposobnost »osjećanja« (= imati osjete) zovemo »osjetilo«. Ova je sposobnost psihička, jer su i osjeti psihička (jastvena) stanja; a ujedno je i fiziologijska (organsko-fizička), jer su osjeti fiziologijskim funkcijama uvjetovani. »Osjetila« su dakle psiho-fizičke sposobnosti. (17.). — To je psihologijska analiza opažaja.

Osjetilni opažaj razlikuje se od osjeta time 1. što izriče neki određeni predmet, koji 2. izvan mene eksistira. U opažaju nije samo jedan osjet, nego je svaki opažaj s k u p i n a o s j e t â. Od ove skupine (zbroja) nastaje opažaj time, da osjete spojim ili ujedinim ili sintetiziram (16.).

Dotuda je §. 1. i §. 2.

Osjeti su kvalitativno raznovrsni (19.); a i podražaji su raznovrsni (20.). — [Kvalitativno zavise osjeti od vlastitog svoga osjetila (21.).]

Osjeti imadu s obzirom na jačinu (intenzitet) neke granice (22.). Intenzitetne njihove razlike zavisne su od međusobnog snošaja podražajnih jačina (23.).

Vidni i ostali osjeti (24—34).

Dotuda je §. 3. i §. 4.

Osjeti (napose dodirni i vidni) koliko su sintetizirani, daju nam opaženi objekat (35.); a pojedini osjet objekta zovemo zamjedba ili zamjećaj. Kad je percipirani predmet sasvim jasan, kažemo da je osjetilno zoran (36.). Za osjetilni opažaj rekosmo da je skupina osjetâ — koliko su objektivirani —, a osjetilni zor je s k u p i n a o s j. o p a ž a j â o istom predmetu: ta skupina čini predmet jasnim i razgovijetnim.

Kao što je »opažanje« različito, tako može i »zor« da je različit.

Opažanje
- osjetilno (izvanjsko)
- neposredno (unutrašnje)

Poslije ćemo vidjeti, da imade i »misaono opažanje« (t. j. opažanje različitih snošaja, na pr. sličnosti, različnosti). Opažanje je uvijek takovo shvaćanje, kome je predmet u svijesti neposredno ili sâm po sebi nazočan. Koliko je jasno nazočan, zovemo ga »zor«; dakle: jasno opažanje predmeta ili zor
- osjetilni
- unutrašnji

Pažljivo opažanje = promatranje.

Opažajima stečena suma znanja = iskustvo
- osjetilno
- unutrašnje

Osjete sintetiziramo prostorno (37.) i vremenski (38.).

Dotuda je §. 5.

---

2. DRUGI STEPEN SAZNANJA.

Opažajne sadržaje možemo i bez perifernih podražaja usvijesno obnoviti (reproducirati), i na taj način podražajno nenazočne predmete „predočiti".

§. 1. KAKAV JE TO DOŽIVLJAJ: »PREDODŽBA ILI PREDSTAVA«?

39. a) Na svijesnom području saznanja mi smo dosad o p i s a l i d o ž i v l j a j e i z v a n j s k o g o p a ž a n j a; a to naše opisivanje zahvatilo je posebice elemente opažanja — t. j. pojedine senzacije — i čitavi opažaj kao jedan kompleksni doživljaj. — Osim samog opisivanja mi smo p r o t u m a č i l i postanak senzacijâ i postanak opažanja — s obzirom na fiziologijske i psihičke uvjete ili uzroke (komponente) njihova postanka.

Sada moramo da kao psiholozi same sebe još dalje promatramo, te se pitamo: j e s m o l i s e b i s v i j e s n i, d a z a p r e d m e t e i z v a n j s k o g s v i j e t a z n a d e m o i d r u k č i j e, a n e s a m o k o l i k o i h o s j e t i l n o o p a ž a m o? Drugim riječima, je li sve naše znanje o izvanjskom svijetu o g r a n i č e n o s a m o n a o s j e t i l n o n a š e o p a ž a n j e i l i n i j e?

Nije; mi možemo znati za izvanjski svijet i onda, kad ga ne opažamo. Kad naime ne bi čovjek ništa drugo znao o izvanjskom svijetu nego samo ono što osjetilima opaža i d o t l e d o k o p a ž a — onda bi dakako sve naše znanje prestalo u onom trenu, kad prestaje doživljaj opažanja; t. j. ja bih znao za ovaj stol, kuću, drvo ... samo dotle dok ih gledam, ili dok su ovi predmeti mome opažanju nazočni (prezentni), a čim zatvorim oči ili se od tih stvari udaljim, ne bih više ništa o njima ni znao.

Ali nije tako; jer mi svi vrlo dobro znamo, da sebi možemo u svijesti **»predstaviti ili predočiti«** i ono, česa ovaj čas ne opažamo; ja mogu na pr. prilično vjerno sebi »predstaviti« svoga pokojnog prijatelja (njegovo obličje, govor, ponašanje ...), t. j. ja mogu sebi »dozvati iz pameti« njegovu »sliku« i »obnoviti« je u svojoj svijesti — premda toga prijatelja sada ne vidim (osjetilno ga ne opažam): ovaj nekoć opaženi (percipirani) objekat postaje sadržajem moje svijesti, i ako mi ne podražuje izvanjskih ili perifernih osjetilnih organa. I taj sadržaj je upravo »predstava ili predodžba«. Evo još koji primjer: ja znam za svoju rodnu kuću i kad je ne vidim, znam za jučerašnji razgovor koji sada ne čujem, znam za ovaj stol, olovku, šešir ... pred kojima sam sada zatvorio oči i t. d. **Ja dakle**

Reprodukcija ili reprezentacija nekoć opaženog sadržaja = predočavanje (predstavljanje)

mogu svoje znanje, stečeno nekadašnjim opažajnim doživljajem ili: ja mogu ono što sam osjetilno opazio, da u svijesti svojoj obnovim (reproduciram), te mogu time učiniti da mi je nekoć opaženi predmet u svijesti ponovno nazočan (prezentan). Ukratko **ja mogu reproduktivno ili reprezentativno shvatiti nekoć opažene sadržaje svijesti.** To naime znači, da **ja mogu u svijesti svojoj proizvesti »spomen-sliku« nekog predmeta, koji sam nekoć opazio, a sada ga ne opažam, jer on sada više ne podražuje nikojeg moga osjetila;** i bez fizičkoga podražaja ja mogu da sliku nekoć opaženog predmeta — kuće, ptice, prijatelja, stola, olovke, šešira... — u svijesti obnovim, tako da mi je sad ponovno nazočna.

Šta znači dakle »reproducirati« neki svijesni sadržaj (lat. re — producere, ponovno proizvesti)? Definirati možemo »reprodukciju« ovako: **postanak svijesnog sadržaja, koji je jednak ili sličan jednom prijašnjem sadržaju, a nijesu nazočni prvobitni podražajni ili drugi neposredni uvjeti postanka.** Može se i ovako reći: *obnova ili ponavljanje prijašnjeg sadržaja bez obnove prvobitnog uzroka, koji je prijašnji doživljaj svijesnog sadržaja omogućio (uvjetovao).* Ili ovako: »reprodukcija« je *nezavisno od izvanjskog utjecaja* (*podražaja*) *obnovljeno prikazivanje otprije stečenog utiska.*

Reproducirani sadržaj zovemo **predodžba ili predstava;** a sam psihički događaj reprezentativnog shvaćanja zovemo *predstavljanje ili predočavanje.*

Najjednostavnija sastavina predodžbe — t. j. reproducirani zamjećaj — naziva se obično **»pomisao«,** na pr. kad pomislim na crvenu boju karanfila, koji sam nekoć vidio, ili kad pomislim na visinu nekoć opaženog tornja i t. d.

b) Kad smo u definiciji rekli, da je predodžba »obnavljanje« svijesnog sadržaja, koji je »jednak ili sličan« nekoć opaženom sadržaju svijesti — treba da ove riječi u definiciji ispravno razumijemo. Mi si naime možemo predstaviti nekoć opaženi predmet tako, da je on u predodžbi skoro **nepromijenjeno** sadržan kao što je nekoć bio u opažanju. A možemo si predstaviti na pr. pegaza (konja s krilima), sfingu, drvo sa zlatnim jabukama i t. d. — čega nijesmo nikad opazili upravo tako kao što sebi predočujemo: to su predodžbe našega »maštanja« (fantazije). Njima dakle ne odgovara jednaki opaženi predmet, nego su one od nekih percipiranih sadržaja nastale **promijenjene.** Zato su to dvije vrste predodžbi (o prvima će posebice raspraviti §. 3., a o drugima §. 4.).

Karakteristika predočavanja

40. Kad opisujemo neki doživljaj, treba da ga dobro razlikujemo od drugih doživljaja; zato ćemo još istaknuti razlike između osjetilnog opažaja i predodžbe.

Štogod upotrebom svojih osjetila opažam, sve je to za moju svijest nazočno; osjetilno su mi nazočne i zvijezde kad ih gledam, a osjetilno nenazočan mi je i stol predamnom — ako ga ne gledam i ne dotičem. Takav predmet, koji mi osjetilno nije nazočan, mogu sebi predstaviti, *ako mi je prije već bio opažajno nazočan.* Slika predstavljenoga predmeta uglavnom se ne razlikuje od nekoć opažene slike, koja je u svijesti bila nazočna. Po svome sadržaju ne mora se dakle razlikovati predodžba od opažaja (premda se mogu i razlikovati, kako ćemo odmah spomenuti). Razlika je u tome, što je *opažajni sadržaj izazvan u mojoj svijesti osjetilnim podražavanjem,* dok kod *predodžbe* **nema** *izvanjskog* (*perifernog*) **podražaja;** predočavanje je zavisno samo od *centralnog* živčanog uzbuđenja.

Da se za postanak naših predodžbi iziskuju neki fiziologijski uvjeti (Aristotel ih zove »moždanski otisci ili tipovi«!) — izlazi otuda, što mi živo ili zorno predočujemo onaj isti predmet, koji smo — i koliko smo ga — *osjetilno* opazili, t. j. u predodžbi su sadržani »reproducirani osjeti«; a osjetilni ili sentizivni sadržaj predodžbe ne može nastati bez ikakva živčanog uzbuđenja. — Osim toga, mi ne možemo predočiti nekoć opaženi sadržaj, ako ga nijesmo »zapamtili« — a dokazano je, da pamćenje zavisi od mozga; jer kad *obole* neka mjesta u mozgu, onda čovjek ne može svijesno obnavljati nekoć doživljene sadržaje, kao što imademo primjer kod duševne sljepoće i gluhoće. — Napokon, da je predočivanje uvjetovano fiziologijskim uzbuđenjem, zaključujemo i otuda, što neke promjene *moždanskog stanja* — izazvane na pr. alkoholom, narkozom, starošću — utječu na lakše ili teže zapamćivanje; a bez pamćenja, rekosmo i još ćemo reći, ne možemo ništa predočiti.

Iz ove razlike izlazi, da je čovjek u predočivanju (predstavljanju) izvanjskog svijeta samostalniji ili *većma nezavisan od izvanjskog svijeta* nego u svom osjetilnom opažanju. Dok izvanjski svijet utječe na naša osjetila, mi smo tako vezani uz taj izvanjski svijet koji nas okružuje, da ga ne možemo opažajno shvaćati drukčije, nego što ga vidimo, čujemo, dotičemo... A kad nijesmo pod utjecajem izvanjskih podražaja — i onda na pr. kad bi netko zatvorenih očiju osamljen sjedio — mi sebi možemo predstaviti gradove i krajeve, u kojima smo nekoć bili, ljude s kojima smo se razgovarali, pa i one koji ne žive. Predstave (predodžbe) dakle prolaze kroz našu svijest *slobodno i nezavisno* od izvanjske okoline. Zato su predodžbe obično manje zorne nego opažaji, brži im je tijek i udruživanje s drugim sadržajima, te katkad zavise i od naše volje.

Još je znatno obilježje naših predodžbi (i pomislî ili centralno uzbuđenih osjetâ), da imadu tendenciju višekratnog ponavljanja (»*iteracija*«), ako ne nastane izvanjska ili unutrašnja zapreka.

Napokon je svojstvo predodžbi, da se nastoje kroz duže vremena održati (»*perseveracija*«) time, što trajno ostaju u duševnim zaostacima ili tragovima (residuima) — da se prigodice opet same od sebe obnove (reproduciraju).

Ove karakteristike (zakoni) predočavanja dokazuju, da predočavanje nastaje sasvim drukčije od percipiranja; zato ćemo odmah u §. 2. — da protumačimo postanak naših predodžbi — potražiti one *psihičke uvjete,* od kojih zavise doživljaji predočavanja ili od kojih zavisi reproduciranje opaženih sadržaja.

Bilješka 1. Mi smo dosad raspravljali samo o reprodukciji onih opažaja, u kojima su sadržane fizičke pojave. Ali mi sebi možemo predstaviti nesamo one predmete, koje smo nekoć opazili u fizičkom svijetu, nego si možemo predstaviti i nekadašnju svoju žalost i radost ili nekadašnji doživljaj razmišljanja i odluke; ja se na pr. sjećam kako sam se nečemu nadao, kako sam o nekoj stvari promišljao i t. d. Svakako dakle možemo reproducirati nesamo sadržaje izvanjskog ili osjetilnog opažanja, nego i psihičke pojave, t. j. pojave unutrašnjeg opažanja. Ali reprodukcija psihičkih događaja većma je komplicirana nego reprodukcija izvanjskih opažaja; mi si duševna stanja ne predstavljamo, nego zapravo o njima »mislimo«, t. j. mi nekadašnja stanja hotimično izvodimo kao da ih sasvim iznova proživljujemo, te proživljujući nanovo svoju prošlost mi o njoj razmišljamo ili je pažljivo promatramo. Reprodukcija duševnih stanja spada dakle već u područje mišljenja.

Bilješka. 2. Kod nekih se ljudi javljaju u svijesti pretežno vizualne ili optičke »slike« (predodžbe), a kod drugih auditivne ili akustične, kod nekih opet motorne. U tome se smislu i govori o vizualnom, auditivnom i motoričnom čovjeku, ili o psihologijskom optičaru, akustičaru ili motoričaru. Kod jednoga će se njegova shvaćanja zorno očitovati u vidnim prostornim slikama, a kod drugoga u zvukovnim utiscima (riječima); jedan lakše zapamti i reproducira ono što je vidio, a drugi ono što je čuo.

Prema ovome trostrukom načinu predočavanja, koliko je pojedini od njih kod nekih ljudi istaknut, možemo ljude podijeliti na tri t. zv. predodžbena tipa (vizualni i auditivni kombinira se s motoričnim, i tako nastaju još dva mješovita). Time dakako nije rečeno, da čovjek, kod koga je istaknuti način predočavanja u jednom smjeru (na pr. vizualnom), ne bi sposoban bio za raznovrsno predočavanje. Izrazom »tip« hoće se označiti grupu ljudi, koliko imadu nešto zajedničko, i ako to nije točno ili strogo određeno.

§. 2. KAKO NASTAJU PREDODŽBE ILI OD ČEGA ZAVISI REPRODUKCIJA?

41. Na redu je da sad protumačimo postanak naših predodžbi. Pita se dakle: **kako dolazi do toga,** da se u svijesti obnavlja nešto od nekadašnjih doživljaja? Ili: koji psihički i fiziologijski činioci (faktori) ili uzroci utječu na vraćanje nekadašnjih opažajnih elemenata? Ukratko: **zašto** se nekadašnji moji doživljaji sadržajno reproduciraju?

Čini se, da na ovo pitanje nije lako odgovoriti, i to zato, jer mi sebi od jutra do noći — pa i u snu — koješta predstavljamo, te je tijek našeg predstavljanja tako mnogostruk i nepravilan, da je teško naći neku pravilnost ili stalni poredak (zakon) u nastajanju naših predstava. Sad si predstavimo ovo, a za čas opet sasvim nešto drugo i t. d. — pa kako je tu moguća neka pravilnost?! Ipak možemo — promatrajući različne slučajeve reprodukcije — postaviti neke uvjete (uzroke), od kojih zavisi reprodukcija doživljajnih sadržaja, t. j. mi možemo naći pod kojim se uvjetima pravilno ili redovito vraćaju u svijest sadržaji prijašnjih naših doživljaja.

Uzroci reprodukcije:

Odgovor: obično se doživljajni sadržaji vraćaju u svijest **na osnovi udruživanja ili asociiranja,** t. j. vraćaju se zato,

1. asociiranje

I. jer se međusobno povezuju ili jer se jedan sadržaj s drugim udruži (asociira),

II. jer ovako udruženi ostaju i zadrže se u pamćenju. — Da opažajni sadržaji, nakon što se udruže, ustraju i dalje kao udruženi, vidjet ćemo kasnije (u 45.); a sada je pitanje:

kako se jedan sadržaj s drugim udružuje?

Odgovor: na četiri načina, i to po sličnosti, oprečnosti, prostornoj i vremenskoj zajednici.

a) Kad čujem neku pjesmu ili dosjetku ili neku pripovijest, kad vidim neku osobu ili neki kraj ili kuću ili drvo ili životinju i t. d. — često se događa, da se s ovim opaženim predmetima zajedno u svijest povrati (ponovno izvede ili obnovi ili

reproducira) nekoć opaženi slični predmet. To će reći: ja sam već nekoć čuo sličnu pjesmu prema ovoj koju sada čujem, vidio sam sličnu osobu prema ovoj koju sada vidim, pa mi se kod sadašnjeg opažanja vraćaju nekadašnji doživljaji zato, jer su međusobno slični. Kad su dakle doživljaji iz prijašnjeg moga iskustva slični sa sadašnjim kojim doživljajem, onda ovaj sadašnji dozove stare slične, koji se opet u svijesti pojave ili reproduciraju. Reprodukcija ili obnavljanje nastaje zato, jer je reproducirani sadržaj po sličnosti povezan (udružen) s drugim doživljajem. **Povezivanje ili asocijacija po sličnosti jest dakle zakon ili pravilo za svjestito obnavljanje doživljenih sadržaja.**

b) Biva kadgod i suprotno: da predstave nastaju (t. j. da se u svijesti reproduciraju) po kontrastu ili opreci, tako da predstava jednog predmeta izazove njemu oprečni predmet; na pr. predstava o bogatašu podsjeti me na siromaha, predstavu o junaku na kukavicu i t. d. Reprodukcija dakle kao i asocijacija ravna se također prema oprečnosti sadržaja, t. j. **za asocijacije vrijedi i zakon oprečnosti.**

c) Opet će valjda svatko znati iz iskustva, da mu predodžba rodne kuće umah u svijesti obnovi predodžbu dvorišta, bašće, ulice i okolnih krajeva. Nekoć smo te stvari opažali upravo onako kako zajedno postoje (koeksistiraju) u jednom prostornom skupu ili spoju. Pa kad nam se vrati predodžba o jednom predmetu kao dijelu prostorne zajednice, mi si predočimo i druge stvari, koje su za taj prostor vezane. Jedna predodžba vraća dakle u svijest druge predodžbe udružujući se s njima **po prostornoj poređajnosti ili koeksistenciji.** Ovaj (treći) zakon glasi: predodžba o jednom predmetu udružuje se s predodžbama drugih predmeta, koji zajedno s prvim sačinjavaju prostorno-poređajnu cjelinu.

d) Napokon će svatko iz svoga života znati, da mu predodžba nekog događaja (ili neke stvari) provocira čitavi niz slika o događajima, koji su s prvim bili nekoć vezani vremenski; na pr. sjetivši se svoga boravka u nekom društvu dolaze mi u svijest redomice (slijedom, sukcesivno) oni razgovori i događaji, koje sam opažajno doživio; ili kad čujem početak novog napjeva, pomišljam na njegov nastavak; sjetim se školskog vremena, pa mi se pojedine predstave javljaju udružene prema onim događajima, koji su nekoć sačinjavali jednu vremensku cjelinu. Predodžbe se dakle reproduciraju i asociiraju na taj način, da predstava o jednom predmetu izaziva ostale o drugim predmetima, koji su s prvim zajedno sačinjavali vremensku poređajnu cjelinu. I slijed (sukcesija) je jedan činilac, koji redovno utječe na udruživanje, a po tom i na reprodukciju, pa zato kažemo, da predstave nastaju i udružuju se **po zakonu sukcesije.**

Prve dvije vrste asocijacijâ zovemo »unutrašnjima«, jer su osnovane u samim sadržajima udruženih predstava; dok posljednje dvije vrste zovemo »izvanjskima« (ili: »po dodiru« ili »kontiguitetu«), jer je u ta dva slučaja udružba zavisna od prostorno-vremenskih prilika, koje su izvan samih predstavljenih objekata.

Protiv ova 4 zakona asocijacije iznose neki psiholozi različne prigovore. Wundt ih odbacuje zato, jer da uopće i nema takovih predodžbenih sadržaja, koji bi značili nešto stalno i koji bi se međusobno asociirali; samo se jednostavni elementi (osjeti i pomisli) u svome hitrom tijeku svezuju, sprečavaju i prepliću. Ali nam iskustvo nasuprot kaže, da postoje i predodžbeni sadržaji kao jedna konstantna cjelina.

Neki su psiholozi (Ziehen, Ebbinghaus, Jodl...) sva 4 zakona sveli samo na jedan. U novijoj se psihologiji ovaj zakon naziva »*zakon vremenskog kontiguiteta*« (= dodira, graničenja), i glasi ovako: *Predodžba A asociira se s predodžbom B, kad su one obje — ili njihove percepcije — više puta dolazile u svijet istovremeno ili uzastopce.* To vrijedi nesamo za predodžbe, nego za svaki svijesni sadržaj (čuvstva, težnje).

Asocijacije po sličnosti i kontrastu imadu važnu zadaću kod obuke, koja nastoji da po sličnostima i oprekama objašnjava obučno gradivo tako, da se poredbenim promatranjem odvoji ili rastavi slično i zajedničko od različnog i pojedinačnoga. Ovim se putem dolazi do upoznavanja onoga, što je kod sličnih predmeta (na pr. kod svih ljudi) zajedničko i glavno ili »bitno«; a shvaćanje onoga što je na stvarima bitno, zovemo »poimanje«, na pr. svima je ljudima zajedničko da su živa bića i da imadu sposobnost suđenja ili mišljenja.

Asocijacija sličnosti služi nam također za naše zaključivanje po analogiji (o čemu će biti govora kod 3. stepena saznanja).

3. i 4. zakon pomaže nam kod mehaničkog pamćenja (o kome će također poslije biti govor).

Asociirati mogu se nesamo po dva svijesna sadržaja, nego i čitavi niz, pa zato i zovemo ovakovo višestruko povezivanje »asocijativni niz.«

Još treba da istaknemo činjenicu, da svaki čovjek imade svoj t. zv. psihički asocijativni centar (za razliku od moždanskih centara). To će reći: kod svakog se čovjeka s vremenom — pod utjecajem škole, okoline (milieu), staleškog zanimanja i životnih događaja — razvije i ustali izvjesni asocijativni sklop duševnih sadržaja, tako da se oni u skupu javljaju i u svijesti prevladavaju; zato su na pr. neki ljudi neprestano okupirani mislima iz svoga zvaničnog poslovanja (đak će najviše govoriti o školi, a drugi opet o igri) i t. d.

Vidjeli smo dakle, da se **opažajni sadržaji vraćaju u svijest na osnovi različnih asocijacija; a ove su opet pravilne, t. j. osnovane na relacijama sličnosti, oprečnosti, prostora i vremena.**

Kako se naš svakidašnji život odvija na osnovi asocijativnog tijeka u predočavanju, lako ćemo razabrati po nekim primjerima. Već kad izjutra ustanemo, mi se bez posebnog razmišljanja oblačimo, peremo i čitavi niz radnja izvršujemo, jer je njihov slijed tako asociiran, da jedno izaziva drugo. Jednako je čitav niz radnja povezan na polasku od kuće do škole, te mi i bez razmišljanja znademo kojom se ulicom krećemo: jedna slika okoline doziva u svijest drugu, jedan posao izaziva drugi, jer su već otprije tako udruženi po svome vremenskom i prostornom savezu. Slično je tako kod svake naše navike ili običaja i neke stečene vještine, na pr. kod udaranja u klavir je udruženo gibanje prstiju s poznavanje nota, pa se na osnovi te udružbe prsti pravilno pokreću i kad ne pazimo; a to znači, da na reprodukciju prijašnjih pokreta prstiju utječe njihova već otprije poznata veza s čitanjem nota. Nesamo pojedini čovjek, nego i pojedina obitelj, zatim ljudi istog staleža i zanimanja, pa i čitavi pojedini narodi naviknu se na svoju okolinu ili na izvjesne običaje, t. j. vraćaju se u svijest neke doživljajne skupine, koje su međusobno povezane. A napokon, da je asocijacija važan faktor za duševni odgoj djeteta, vidjeti je po tome, što na pr. dijete uči majčin govor na taj način, da se glasovni utisci (akustične senzacije) pojedinih riječi udružuju po svome značenju s vidnom slikom predmeta, koji označuju; zato će majka pokazujući djetetu lutku, konja,

mačku... izgovarati ove riječi, a djetetu će asocijacija vidne i slušne slike omogućiti reproduciranje. Kad opet uči dijete izgovarati pojedine riječi, za izgovornu reprodukciju pomaže mu asocijacija slušnih i govorno-kretnih doživljaja. Slično je kod čitanja i pisanja.

Iz svega rečenog izlazi, da doživljajnu reprodukciju možemo smatrati kao posljedicu asocijacije. Drugim riječima, u šarolikom mnoštvu svijesnih sadržaja, koje smo već nekoć doživjeli te nam se ponovno u svijest vraćaju — razlog (motiv) toga vraćanja ili ono što određuje da se povrati (reproducira) upravo ovaj ili onaj doživljaj, jesu međusobne sveze (asocijacije) naših doživljaja. **»Asocijacije« su dakle ona povezivanja ili udruživanja svijesnih sadržaja, koja omogućuju njihovu reprodukciju.**

Predodžba o jednom predmetu, na pr. o jabuci, sastavljena je obično od raznovrsnih pomisli: crvena, okrugla, tvrda, slatka, mirisna. Ove pojedine pomisli jesu sastavni dijelovi ili sastavine (komponente) čitave predodžbe. *Svezu pojedinih pomisli — koje pripadaju različnim (disparatnim) osjetilnim područjima.* (vidnom, dodirnom, okusnom, njušnom) — *u jednu redodžbenu cjelinu, zovemo* **»komplikacija«.**

Obično se vezuju *optičke i akustičke* pomisli; pa zato možemo na pr. bolje predočiti jedan govor, ako govornika nesamo čujemo, nego i vidimo. — Zatim je najobičnija komplikacija *govor*; t. j. mi možemo predočiti značenja pojedinih riječi obično na taj način, da se vežu akustična i govorno-kretna komponenta, a s njima i optička. Neki ljudi ne mogu razumijevati ni zapamtiti tekst, ako ga samo čitaju, nego ga moraju također izgovarati; to znači, da se optička govorna komponenta vezuje (komplicira) s govornom motornom komponentom. — S pomislima se u jednu cjelinu vrlo često još komplicira pomisao o *gibanju*, t. j. spomen-slika nekoć zamijećenoga gibanja; zato na pr. bolje upamtimo nešto, kad smo to gibanjem ruku (pisanjem) utisnuli u svijest, a kod pjesme-koračnice pomišljamo na gibanje nogu i t. d. Olakšavanje pamćenja različnim pokretima veoma je važna činjenica za pouku djece (pedagogiju). — Predočavanje (i opažanje, zor) *prostornosti* jest također komplikacija od dodirnog i vidnog osjetila (zato i kažemo, da optičko i kinestetičko osjetilo sačinjavaju »prostorno osjetilo«, zapravo »prostorotvorno«). Opažanje dubine (= udaljenosti predmeta od našeg oka) — od čega zavisi tjelesnost ili trodimenzionalnost — komplicirano je od vidnih i mišićnih (pokretnih) osjeta i od dodirnih osjeta ruku i nogu (doticati, obujmiti, koracati).

Kod »komplikacije« smo istaknuli, da se spoje ili povežu u jednu cjelinu dvije komponente, koje spadaju *različnim osjetnim područjima*. Koliko su dvije sastojine *od istog osjetnog područja* u jednu cjelinu sastavljene ili stopljene i to po svojoj *sličnosti*, zovemo takav spoj **»asimilacija«**; na pr. kad pogrešno štampanu riječ čitam, a i ne zapazim pogrešku, jer sam u brzom čitanju *spojio s ovom riječi reproduciranu meni poznatu riječ*. Tako se je primjerice meni desilo, da nijesam opazio, kako je u knjizi umjesto »intencionalan« krivo štampano »internacionalan«; prema smislu rečenice ja sam s pogrešno štampanom riječi »internacionalan« reproducirao i s osjetnim utiskom (»internacionalan«) spojio ili stopio reproduktivnu komponentu (»intencionalan«). Asimilacija se događa na pr. i onda, kad jedno brdo (koje se nalazi kod Krapine) izaziva ili reproducira spomen-sliku slonove glave, kojoj je slično (i zovu ga »slon«). Ili na pr. asimilatorno je stapljanje, kad u žuboru potoka ili u štropotu stroja »čujemo« neku pjesmu: s osjetnim elementima *stapamo u jedinstvenu cjelinu* reproduktivnu komponentu, koja je slična osjetnom utisku,

Događaj asimilacije sastoji dakle u tome, da *osjetni utisak, koji stupi u svijest, izazove sličnu spomen-sliku, te se obje ove sastojine spoje (stope, srastu) u jednu cjelinu.*

Asimilacija može da nastane nesamo između osjetnog i reproduciranog elementa, nego također i između dvije reproducirane slične sastojine.

Karakteristika je asimilacije, da obuhvata dvije istovrsne (sa istog osjetnog područja) komponente, koje se spoje u jednu cjelinu tako da svaka njezina sastavina (komponenta) gubi svoju zasebnost, t. j. prestaje biti posebni — prema drugoj komponenti samostalni — sadržaj svijesti; kao što na pr. kod kemijskog spoja postaju dvije sastavine ujedinjena cjelina (dok »komplikacija« većma naliči mehaničkoj sastavini, kod koje komponente zadržavaju svoju samostalnost).

42. Sad nastaje dalje pitanje: jesu li asocijacije jedini uvjet za reprodukciju? Ili: zar se nekadašnji doživljaji reproduciraju samo zato i toliko što su bili udruženi? Treba li pronaći još koji faktor, na osnovi kojega možemo protumačiti postanak naših predodžbi ili reprodukciju doživljenih sadržaja?

2. pamćenje Jest, **još je jedan uvjet za reprodukciju, a zovemo ga »pamćenje«.** Jer asocijacije nam još ne mogu protumačiti, kako je došlo do toga ili na osnovi čega se je dogodilo, da reprezentirani sadržaj sada dolazi u svijest nakon što ga u svijesti nije bilo sve do onog vremena, kad je bio doživljen. Ako ja znadem, da je reproducirani sadržaj nekoć bio u mojoj svijesti, te **iz svijesti nestao — a sada opet nastao:** očito je 1. da je nakon nekadašnjeg mojeg doživljaja, t. j. i onda kad je on već nestao iz svijesti, još nešto od tog doživljaja i dalje eksistiralo i prema tome da on nije sasvim nestao; a 2. da ovo nešto što je preostalo omogućuje sadašnju predodžbu. Ove »ostake« (residue) ili »tragove« nekadašnjeg doživljaja, koji određuju ili determiniraju reproducirani sadržaj toliko što omogućuju ili osposobljuju (»disponiraju«) na reprodukciju, zovemo »dispozicije«, ostaci ili tragovi **pamćenja.** Funkcija je dakle naše sposobnosti (dispozicije) pamćenja u tome, **da doživljene svijesne sadržaje zadrži (»retencija«), da se tako uzmognu svijesno obnoviti (reproducirati).** »Obnoviti« se dakako ne može onaj isti doživljaj, koji smo nekoć doživjeli i koji je zauvijek prestao; ali ga možemo nečim novim nadomjestiti, koliko naime predodžbeni sadržaj odgovara (jednako ili ne sasvim jednako) nekoć doživljenom sadržaju. U tom smislu i kažemo, da je nekadašnji svijesni sadržaj opet u svijesti nazočan — ili »obnovljeno nazočan« (reprezentiran).

Sad smo definirali »pamćenje« i dokazali smo, da je ono uzrok reprodukcije. Da još malo objasnimo, koliko reproduktivni sadržaj (= predodžba) izvire iz pamćenja!

Budući da je nekadašnji svijesni doživljaj prestao svijesno eksistirati, a preostao od njega samo »trag« u pamćenju, zato mora ono o čemu sam u sadašnjem doživljaju predočivanja svijestan, nanovo nastati. I to na taj način, da proizađe iz onih »ostataka«, koji su se od nekadašnjeg doživljaja još zadržali u pamćenju: — jer samo na taj je način moguće da nekadašnji doživljaj reprezentiramo. Prema tome imade onaj događaj, kojim u svijesti nastaje reprezentativni sadržaj, karakter obnavljanja ili uspostavljanja ili reprodukcije — za razliku od onog događaja, kojim se u svijesti izvodi ili producira opaženi sadržaj

ili opažaj. Jer ako ja sad ovaj stol opažam, nakon što sam ga pred pol sata i jučer i x puta opažao — ne ćemo za sadašnji moj doživljaj opažanja reći da je »reproduciran«. Ponovljeno opažanje ne znači »reproduciranje«, nego ponovno produciranje opažaja; a reproduciran je sadržaj samo onda, kad nema perifernog podraživanja, t. j. kad predmet ne opažamo. Time što je nekoć opaženi sadržaj iz svijesti nestao, treba reći da je sadašnji reproducirani sadržaj jedan novi, drugi doživljaj. On je »reproduciran« u tom smislu, da je njegov svijesni nastanak uvjetovan komponentama pamćenja, ili drugim riječima, **reprodukcija osniva se u dispozicijama pamćenja.**

Utvrdili smo ponajprije (još u §. 1.), da nam nekoć opaženi predmeti mogu postati svjestiti i onda kad ih više ne opažamo; mi ih u tom slučaju »predočujemo ili predstavljamo«.

Od čega zavisi doživljaj predočavanja? — pitali smo u §. 2. I odgovorili smo, da se za psihički događaj obnavljanja — kojim u svijesti nastaje predodžba — ima pretpostaviti pamćenje, t. j. nesvijesni zaostatak nekoć opaženih sadržaja. A budući da ne opažamo u svijetu tek po jedan predmet, nego mnoštvo različnih predmeta, zato se jedan opažajni sadržaj s drugim na različne načine udruži (asociira), — a ovo udruživanje utječe također na pamćenje i na obnavljanje.

Predodžbe dakle nastaju u svijesti kao rezultat pamćenja i udruživanja. To je glavni zakon predočavanja.

Ima još — osim pamćenja i udruživanja — i drugih uvjeta, od kojih zavisi naša sposobnost, da nekadašnje doživljaje reproduciramo. Ta se sposobnost jača time, što se je prvobitni doživljaj u svijesti jače istaknuo; jer što je jači bio nekadašnji moj doživljaj, to dublji ostavlja »trag« i lakše se obnovi. — Pogotovu zavisi obnavljanje od toga, kako je nekadašnji doživljaj imao značenje ili važnost za čitavi moj duševni život. — A napokon vježbanje ili ponavljanje istog doživljaja učvršćuje ga tako, da postajemo sposobniji (»raspoloženi«) za češće i lakše reproduciranje. Zato i kažemo: vježba i navika postaje »druga narav«.

Na redu je sada, da se napose još pozabavimo pamćenjem, koliko je izvor naših predodžbi — i to **onih predodžbi, kod kojih sam ja svijestan, da nepromijenjeno reprezentiraju onaj predmet, koji sam ja nekoć opažajno doživio.** Kad je opaženi sadržaj nepromijenjeno u mojoj svijesti reproduciran i kad ja znadem, da sam ga nekoć opažajno doživio — onda se ja nekadašnjeg doživljaja »sjećam«. O tome treba da sada nastavimo u §. 3.!

Bilješka. Ne smije nam ostati neobjašnjen izraz »**dispozicija**«. U psihologiji ima ovaj izraz slično značenje kao prirodonaučni izraz potencijalna energija, te nam pomaže tumačiti postanak psihičkih pojava. Uzmimo na pr. doživljaj sjećanja; taj je doživljaj psihična pojava ili događaj, kod kojeg ja sebi predstavljam nešto, što sam već

nekoć doživio, t. j. ovo nekoć doživljeno u mojem se sjećanju upravo reproducira. I sad pazimo! — nekoć doživljeni sadržaj svijesti (na pr. nekoć opažena moja rodna kuća) nije ostao spremljen u nekom nesvijesnom skladištu ili spremištu, da tako čeka dok se opet u svijest vrati, nego sam ja — nakon što je nekadašnji moj doživljaj minuo! — ostao s p o s o b a n i l i s p r e m a n da ga u svojoj svijesti obnovim. Drugim riječima, u meni je ostala »dispozicija« za obnavljanje ili vraćanje nekoć doživljenog sadržaja. Ovakvu smo dispoziciju nazvali »pamćenje«; pa zato svaki čovjek ima dispoziciju ili sposobnost da ono što je doživio (= sadržaj svijesti) zadrži i kasnije opet obnovi kao svijesni doživljaj sjećanja. (Time dakako još nije rečeno, da svaki čovjek imade dobro pamćenje, t. j. takvu dispoziciju, kojom može i oveću skupinu ili niz opaženih i lako naučenih stvari nepromijenjeno reproducirati ili sjećati ih se.)

Osim dispozicije pamćenja imade još i mnogo drugih psihičkih dispozicija, upravo toliko, na koliko je različnih načina čovjek sposoban da nešto doživljuje. Tako na pr. matematičar, historičar, botaničar, jezikoslovac... — svatko od njih imade posebnu dispoziciju, da se na svome području znanja lako snalazi i da ispravno prosuđuje; svatko se naime od njih sticanjem znanja toliko uvježbao ili osposobio, da je disponiran svakom prilikom svoje znanje obnoviti. Na čitavom dakle području s a z n a n j a imade čovjek različite dispozicije: sposoban je za sjećanje, za razmišljanje, za maštanje ili stvaranje fantastičnih slika (t. j. da od opaženih elemenata stvara nove slike) i t. d. — A nesamo na području shvaćanja ili saznanja, nego čovjek je također sposoban da na izvjesni način č u v s t v u j e, te se pojedini ljudi i razlikuju prema tome, kako su čuvstveno disponirani (= po svome »temperamentu«), na pr. da li su disponirani da se često raduju ili da se ozbiljno zabrinjuju i t. d. — Napokon i na području v o l j e svaki je čovjek disponiran ili sklon da u izvjesnim prilikama nešto hoće ili ne će, t. j. svaki čovjek imade određeni svoj smjer voljnog djelovanja, na pr. da rado uči, da traži zabave, da sluša ili ne sluša svoju savjest; svaki čovjek ima svoj »karakter«, koji ga disponira na djelovanje u pojedinom slučaju.

I tako možemo najrazličitija svojstva ili osobine kod pojedinog čovjeka nazvati njegovim dispozicijama: darovitost ili talent za učenje, za sviranje, za jezike, za čitanje i pisanje i t. d., zatim razboritost ili sposobnost za brzo prosuđivanje, dispozicija za izvjesne želje, čuvstvena raspoloženja, za neki posao i t. d. Neke od ovih dispozicija imade čovjek već od prirode, pa se i zovu p r i r o đ e n e, na pr. sposobnosti za osjetilna opažanja; a druge su opet dispozicije s t e č e n e, na pr. sposobnost sviranja, čitanja i t. d. Svaka stečena spremnost zavisi dakako i od fiziologijskih dispozicija, jer na pr. govoriti, pisati, pjevati, svirati... ne može čovjek da nauči ako nije zato fiziologijski (tjelesno) sposoban. A i za prirođene psihičke dispozicije iziskuju se tjelesne sposobnosti, na pr. sposobnost gledanja za vidne opažaje i t. d. Kao što su dakle doživljaji ili psihični događaji zavisni od fiziologijskih procesa, tako su i psihičke dispozicije zavisne od fiziologijskih.

§. 3. NEPROMIJENJENO REPRODUCIRANE PREDODŽBE, t. j. »ZAPAMĆENE PREDODŽBE ILI PREDODŽBE SJEĆANJA«.

(1. vrsta predodžbî.)

43. Što sam nekoć opažajno doživio — na pr. stol, koji sam čas prije gledao, pjesmu, koju sam jučer čuo ili neki događaj koji sam još u djetinjstvu doživio — ja mogu kadgod da reproduciram **manje više vjerno ili nepromijenjeno.** Ovakve predodžbe, kod kojih su nekadašnji doživljaji donekle nepromijenjeno reproducirani, zovemo »p r e d o d ž b e s j e ć a n j a ili z a p a m ć e n e p r e-

d o d ž b e«. Zato i kažemo na pr. ja se sjećam da sam nekoć vidio onu kuću, onu bašču, sjećam se nekog događaja i različnih svojih doživljaja. K a r a k t e r i s t i č n o j e d a k l e z a p r e d o d ž b e n i s a d r ž a j s j e ć a n j a, š t o j e **vezan** u z n e k o ć o p a ž e n i o b j e k a t. To upravo znači, da je nekoć opaženi objekat u mojoj svijesti **nepromijenjeno** reproduciran. A nepromijenjeno se može reproducirati (obnoviti) samo zato, jer je ostao **zapamćen;** zato predodžbe sjećanja i zovemo »zapamćene predodžbe«. **Karakteristika sjećanja: 1.**

Osim ove karakteristike sjećanja — da znači n e p r o m i j e n j e n u r e p r o d u k c i j u — treba osobito istaknuti, da u doživljaju sjećanja ima još jedan važan momenat. Kod sjećanja naime znadem da sam **ja** taj reproducirani sadržaj **već jednoć imao u svojoj svijesti;** ili drugim riječima, kod sjećanja znadem, da je u svijesti nazočna stvar već bila jednoć u m o j o j svijesti sadržana. Sjećanje je dakle način p r e d o č a v a n j a, k o d k o g a s m o **svijesni o trajnoj istoti doživljujućeg jastva** (subjekta), t. j. svaki pojedini »ja«, koji se nečega sjeća, znade da je ono čega se sjeća, upravo u njegovoj vlastitoj svijesti već nekoć bilo nazočno. To pak znači, da je od nekadašnjeg svijesnog doživljaja do sadašnjeg sjećanja ostalo nešto nepromijenjeno ili isto u subjektu svijesti (jastvu). Na ovu ćemo se činjenicu još vratiti pod konac ove Psihologije. **2.**

Bilješka 1. U svakom doživljaju sjećanja sadržana je v r e m e n s k a predodžba. Kad sam ja sada svijestan sebi, da sam na pr. malo prije čuo udarac svoje ruke po stolu, t. j. kad se sjećam događaja, koji se je zbio pred sadašnjim doživljajem sjećanja — time sam podjedno sebi svijestan n e p r e k i d n o g (kontinuiranog) tijeka svojih doživljaja. A znanje o neprekidnoj izmjeni svijesnih doživljaja i nije drugo nego znanje o vremenskom zbivanju. Da nastane znanje (predodžba) o vremenu, nije dakle dovoljan samo jedan sadašnji (neposredni) doživljaj, nego treba da se u isti mah reproduciraju prijašnji doživljaji. Kad bismo imali na pr. samo jedan osjet ili jedno čuvstvo, ne bismo nikad saznali za »vrijeme«; a ne bismo ni onda, kad bi naši doživljaji nastajali prekidom, t. j. kad bi međusobno bili sasvim rastavljeni. Do znanja o vremenskom zbivanju dolazimo dakle toliko, što se u svijesti pojavi nešto novo, što se stapanjem nadovezuje na prijašnje doživljaje. U psihologijskom dakle smislu znači »vrijeme«: jednosmjerno neprekidni tijek svijesnih doživljaja.

Time što je postanak našega znanja o »vremenu« vezan uz doživljajni tijek, dobiva ovo znanje i jednu važnu osobinu, koja se pokazuje u izmjeni ili tijeku naših doživljaja. Duševni se naime život zbiva r i t m i č k i, t. j. kao periodičko povraćanje nekih slijedova (susljedicâ); to se osobito očituje u doživljavanju slušnih osjeta. [Zato i smatramo slušno osjetilo kao eminentno vremenotvorno.] Ritam slušnih osjeta znatan je za čitavi tijek duševnog života; a utječe znatno na naše kretanje (na pr. glazba kod koracanja). Kako je i otuda vidjeti, duševni se naš život ne razvija u zasebnim prekinutim doživljajima, nego u cjelovitoj povezanosti.

Bilješka 2. Doživljaj sjećanja nalazi se i u poznatom doživljaju, koji zovemo »p r e p o z n a v a n j e«, na pr. kad na ulici opazim čovjeka i u njemu prepoznam onog istoga, kojega sam već jedamput vidio. U ovom su doživljaju »prepoznavanja« zapravo dva sastavna dijela, koja se asimiliraju (pa zato je i prepoznavanje asimilatorni događaj): 1. sadašnje opažanje čovjeka i 2. sjećanje ili svijest, koja se na to opažanje naslanja, da smo istoga čovjeka već nekoć vidjeli. Ovaj drugi dio — t. j. reprezentiranje prijašnjeg opažajnog doživljaja na osnovi sadašnjeg nazočnog ili prezentnog opažanja — jest upravo »p r e d o č a v a n j e«. Doživljaj sje-

ćanja imade dakle svakako karakter »predočavanja«; jer sjećanje sastoji u tome, da predmet — kojega se sjećam — sada ne opažam, t. j. da mi nije prezentan, nego znam da sam ga nekoć doživio i sada ga reprezentiram, a to upravo i znači »imati predodžbu o njemu (ili predstaviti si ga)«. Kod »prepoznavanja« je doduše nazočan i predmet, t. j. ja ga sad opažam, ali doživljaj sjećanja nije uvijek vezan na opaženu nazočnost predmeta.

Kao što se »sjećanje« pojavljuje u formi prepoznavanja, tako se ono očituje i kod »d o m i š l j a n j a«. Katkada se naime događa, da se ne možemo nečega sjetiti ili da ne možemo odmah nešto reprezentirati — na pr. neko ime —, pa zato se tek domišljamo, t. j. tražimo neke putove i neka uporišta, koja bi nas dovela do onog predmeta, kojemu se želimo dosjetiti. »Sjećanje« je dakle u takovom slučaju cilj, koji želimo postići, pa treba i duže vremena da ga postignemo, i to na taj način, da dozovemo u svijest na pr. ono mjesto, gdje smo predmet sjećanja doživjeli, ili ono vrijeme u kome smo ga doživjeli, ili da nađemo nešto slično onome predmetu, kojega želimo da se sjetimo. Istom kad je »domišljanje« prošlo ovim putovima i napokon došlo do cilja, kažemo da smo se »sjetili« onoga, čemu smo se domišljali.

Kako se može otuda razabrati, za doživljaj sjećanja moramo katkada tek upoznati različne s v e z e, u kojima se nalazi predmet sjećanja, da tek na osnovi tih sveza nastane u svijesti ona reprezentacija predmeta, koja znači upravo doživljaj sjećanja. Bez tih sveza ne bi ni došlo do reprezentacije nekoć doživljenog predmeta, za koji sam svijestan da sam ga nekoć doživio; a ovu svijest, da sam reprezentirani predmet jednoć već imao u svijesti, nazivamo »sjećanje«. Na putu do sjećanja vode nas dakle katkada neke s v e z e ili u d r u ž b e ili a s o c i j a c i j e, koje predstavu sjećanja udružuju ili asociiraju s nekim doživljajima, na pr. rekosmo, s doživljenom okolinom, koja je u vezi s predodžbom sjećanja, ili s vremenom, u kome smo predodžbu sjećanja nekoć doživjeli i t. d. Od tih sveza neke su posebno važne, jer su njima predodžbe obično povezane, te na osnovi ove međusobne povezanosti i dolazi lakše do reprezentacije u sjećanju. Ove smo ascijacije već upoznali.

44. Da protumačimo postanak s j e ć a n j a, treba da objasnimo p a m ć e n j e, koje je uvjet za sjećanje, t. j. bez koga ne možemo reproducirati nepromijenjene predodžbe.

Tumačenje o pamćenju

U č e m u s a s t o j e »t r a g o v i« p a m ć e n j a?

Moglo bi se činiti, da nekoć doživljeni sadržaj — nakon što nestane iz svijesti — nastavi svoju eksistenciju samo kao **fiziologijsko** stanje, kao neki moždanski događaj u kome upravo i sastoje dispozicije pamćenja. Ovo mišljenje zastupaju fiziologijski psiholozi.

Proti njima upozoruju drugi psiholozi na činjenicu, da d o ž i v l j a j s j e ć a n j a n i j e s a m o r e p r o d u k c i j a, n e g o z n a n j e i l i s v i j e s t, k o j o m j e d o ž i v l j u j u ć i »j a« s v i j e s t a n o t o m e, d a j e r e p r o d u c i r a n i s a d r ž a j v e ć b i o j e d n o ć s a s t a v n i d i o i s t e s v i j e s t i. Prema tome da dispozicije pamćenja, koje se za reprodukciju iziskuju, moraju biti **psihičke** naravi, a ne samo fiziologijske. Po fiziologijskom tumačenju trebalo bi reći, da je za postanak ove svijesti sjećanja dovoljan fiziologijski podražaj — kao i za doživljaj osjetilnog opažanja. Ali u takovom podražaju ne možemo smatrati dovoljan uzrok, da postanemo svijesni o p r i p a d n o s t i n e k a d a š n j e g d o ž i v l j a j a i s t o j s v i j e s t i sadašnjeg sjećanja.

Ovo »psihologijsko« tumačenje o psihičkoj naravi pamćenja dokazuje se ovako. Nekadašnji se je doživljaj morao zadržati ili zaostati — nakon što je prestao — u n e k o j s v e z i s a s a m o m s v i j e š ć u, a nije ostavio samo jedan »moždanski trag«: jer moždansko stanje ne može u sadašnjoj mojoj svijesti sjećanja — da sam na pr. jučer šetao — proizvesti z n a n j e o t o m e, d a s a m »j a« j u č e r b i o o n a j i s t i k o j i s a m s a d a, i d a s a d a š n j i d o ž i v l j a j s j e ć a n j a p r i p a d a o n o m e s v i j e s n o m »j a«, k o m e j e p r i p a d a o j u č e r a š n j i d o ž i v l j a j. Kad bi ovakovo znanje — a ono je upravo karakteristika sjećanja! — bilo proizvod moždanskog stanja, t. j. kad bi ovo stanje spajalo jučerašnji doživljaj sa sadašnjim sjećanjem (na taj doživljaj), morali bismo reći, da u t o m e m o ž d a n s o m s t a n j u (»t r a g u«) e k s i s t i r a n e p r e k i n u t i s v i j e s n i »j a«. Subjekt svijesti — »ja« — bio bi mozak, a prema tome bi svijesni događaji (doživljaji) bili samo moždanski procesi. To jest, svijesni se doživljaji ne bi ni razlikovali od fizičkih pojava. (O problemu jastva, rekosmo, raspravlja Filozofijska psihologija.)

Sama narav sjećanja pretpostavlja dakle, da se je nekadašnji doživljeni sadržaj održao kao p s i h i č k o stanje; a budući da »pamćenje« znači upravo održanje (retenciju) doživljenog sadržaja, zato je pamćenje p s i h i č k e n a r a v i.

S ovim se dokazivanjem služe psiholozi proti fiziologijskom tumačenju o naravi pamćenja.

45. Da li se u pamćenju nalaze asocijacije?

Mi smo upoznali (41) asocijaciju kao psihički događaj, koji sastoji u tome, da se jedan opažajni sadržaj udruži s drugim. Ali sad je pitanje: kad prestane opažajni doživljaj, **jesu li onda sasvim nestale one veze,** koje su udruživanjem (asociiranjem) nastale? Ako nijesu, treba reći da su zaostale u pamćenju; i ovako z a p a m - ć e n e (»l a t e n t n e«) veze zovemo također »asocijacije«.

Zapamćene asocijacije

Izraz »asocijacija« znači dakle 1. p o v e z i v a n j e i l i u d r u ž i v a n j e svijesnih sadržaja, t. j. onu psihičku djelatnost ili onaj događaj, kojim se prvobitno sastave dva različna svijesna sadržaja (A + B).

Nakon što su već povezani, ostaju svijesni sadržaji i dalje u međusobnoj vezi, t. j. mi njihovu v e z u z a p a m t i m o. Ovako zapamćenu vezu nazivamo također »asocijacija«. Ona je učinak (efekat) asocijativne djelatnosti — t. j. »asocijacije« pod 1. — i znači ono trajno stanje koje iz udruživanja (asocijativne djelatnosti) rezultira. U ovom je sada 2. značenju »asocijacija« z a p a m - ć e n i p r e o s t a t a k p r v e a s o c i j a c i j e: ponajprije su se dva doživljena sadržaja povezala, a kad su oba sadržaja prešla u nesvijesno (»sakriveno ili latentno«) stanje pamćenja, z a o s t a l a j e u p a m ć e n j u i n j i h o v a v e z a i l i u d r u ž b a (= asocijacija). Zapamćeni su sadržaji (a b) u »zapamćenoj (latentnoj) asocijaciji« (a + b).

Otkuda mi to znademo? Evo dokaza!

Da su zapamćeni sadržaji asociirani, razbiramo otuda, što smo mi s p o s o b n i d a s e s j e t i m o č i t a v e j e d n e s a s t a v l j e n e s a d r ž a j n e s k u p i n e: a kako bismo jednu povezanu cjelinu (kompleks) mogli u sjećanju reproducirati, kad ne bi i u pamćenju postojala ta veza (asocijacija)?! Kaošto dakle sadržaj sjećanja, tako i samo zadržavanje ili retencija pamćenja obuhvata s a s t a v l j e n e s k u p o v e ili k o m p l e k s e i n i z o v e r a z l i č n i h s a d r ž a j a, na pr. kad napamet znademo veliku pjesmu, ili kad se sjetimo neke osobe, njezina imena, obličja, načina u govoru, mjesta gdje smo je vidjeli i t. d. Kako je vidjeti, mi u tim slučaje-

vima zadržavamo u pamćenju ili reproduciramo neke cjeline, koje sastoje od prostorno ili vremenski sastavljenih dijelova. Očito je dakle da mora postojati neka *veza, koja te dijelove sastavlja u cjelinu i koja ih u pamćenju zajedno drži*. Ovakova sveza ili asocijacija znači prema tome **međusobnu povezanost svijesnih sadržaja u jednu cjelinu, tako da ova veza ostaje i nakon svijesnog doživljaja tih sadržaja — u pamćenju.**

Da u dispozicijama pamćenja zaista postoje asocijacije, saznajemo i drugim putem: nesamo iz *kompleksnog sadržaja* sjećanja, nego također iz onog *slijeda*, kojim se sjećanje razvija.

Već smo kod »domišljanja« vidjeli, kako do sjećanja dolazimo više puta na taj način, da *u nizu svijesnih sadržaja jedan izazove drugi*, tako da predašnji član niza uvjetuje reprodukciju i sjećanje idućeg člana; na pr. sad se sjećam šetnje, gdje sam susreo prijatelja, te mi s tim u vezi »dolazi na pamet« naš razgovor o zajedničkom boravku na moru i o doživljajima na putovanju, kojih se sada redomice sjećam. Po ovom se primjeru vidi, da predstave možemo reproducirati po njihovim međusobnim vezama, tako da jedan svijesni sadržaj vraća u svijest druge. Nema dakle sumnje, da postoje **veze među dispozicijama pamćenja koliko one omogućuju, da vraćanje u svijest jednog sadržaja izaziva i drugi** (a ⇒ b).

Iz ovoga izlazi, da je »asocijacija pamćenja« onaj *vez, kojim su zapamćeni ostaci nekadašnjih doživljaja povezani*, a *na osnovi ovog veza genetički je uvjetovana »reprodukcija«*, t. j. postanak predstave iz zapamćenih tragova o nekadašnjim doživljajima. Asocijaciju možemo nazvati uzrokom reprodukcije u tome smislu, što jedan doživljaj, koji iz zapamćenih svojih ostataka nastupi u svijest, dozove ili povrati u svijest onu predstavu, od koje su ostaci pamćenja s prvima povezani. *Asocijativno dakle pamćenje moramo razlikovati od reprodukcije kao uzrok od učinka*; razvitak predstave ili reprodukcija izlazi iz asocijacije. — Ne uvijek; jer ima slučajeva, da na dispozicije pamćenja utječe samo fiziologijsko uzbuđenje u centrima predstavljanja, na pr. događaji u krvi mogu utjecati na predstave u snu ili na sanje. Ima dakle i neasocijativnih reprodukcija.

Od svake opet reprodukcije treba da razlikujemo sam *čin sjećanja*, t. j. znanje o nekadašnjoj nazočnosti reproduciranog sadržaja u svijesti.

Dosadašnje nam razlaganje dopušta zaključiti, da **zadržavanje u pamćenju imade svoj zakon:** *mi zapamtimo pojedine sadržaje to lakše, ako su oni međusobno povezani; i to bolje ih zapamtimo, ako su čvršće svezani.*

Pamćenje ne usvaja (zadržava) tako lako one sadržaje, koji su bez ikakve veze; pa zato ovako osamljeni sadržaji moraju po više puta ulaziti u svijest, da ih zapamtimo. Prema tome ćemo reći, da je zadržavanje u pamćenju (zapamćivanje) *zavisno od cjeline*, t. j. da se pojedinosti tek u cjelovitoj sastavbi (svezi) lakše održe ili zapamte. Mi ćemo još kasnije vidjeti, da mišljenje ide protivnim smjerom: ono cjelinu (sadržajni kompleks) *rastavlja ili analizira*, t. j. mišljenje ide za tim, da upoznamo (»razumijemo«) pojedinosti, koliko ih zasebno shvatimo (= rastavljeno od cjeline). U tom smislu možemo reći, da je mišljenje protivno pamćenju. Zato na pr. naučenjaci, koji svojim mišljenjem intenzivno analiziraju pojedinosti a gube s vida povezanu cjelinu, postaju zaboravljivi, t. j. nemaju osobitu sposobnost pamćenja. I kod školske se djece može zapažati, da lakše upamte ono, što im se iznosi u povezanoj cjelini. Time što zadrže sastavljenu cjelinu nije dakako rečeno, da je već i »razumiju«; za razumijevanje potrebno je upravo protivno — da se cjelina rastavi u dijelove (analizira). »Razumijevanje« znači upoznavanje pojedinosti, a pamćenje obuhvata cjelinu; zato đaci teže pamte pojedine matematičke zasade, kod kojih se iziskuje teže razumijevanje. Obuka će dakle najbolje postupati tako, da učitelj iznese gradivo u povezanoj cjelini, zatim da (radi razumijevanja) analizira, i završno opet sastavi dijelove u cjelinu (= sintetizira)

— radi lakšeg zapaćenja. Kad dijete dobije zorne utiske, i kad ih je sposobno svesti u neku povezanu cjelinu, najlakše ih zapamti. Zato se mi i u starijoj dobi lakše sjetimo onih doživljaja iz najranijeg djetinjstva, koji su jače na našu duševnu cjelinu utjecali, t. j. koji su ušli u neku povezanu svijesnu cjelinu, te se na taj način trajnije održali u pamćenju. A napokon kako je pamćenje zavisno od udruženih sadržaja ili od njihovih veza, vidimo još na jednom primjeru kod djece: da na pr. deklamirajući pjesmu katkad zapnu — t. j. ne pamte nastavka — i onda ponavljaju zadnje izgovorene riječi, ne bi li one same od sebe izazvale dalnji slijed riječi, kojim su povezane. Djeca lakše upamte ritmički sadržaj (u stihovima), jer im takav sadržaj kao jedna melodija jedan dio s drugim povezuje.

46. Eksperimentalno je počeo izučavati asocijacije Ebbinghaus. Nastojalo se pronaći one temelje, iz kojih proizlaze asocijacije, kad hoćemo nešto naučiti napamet ili memorirati, t. j. zadržati u pamćenju. Zadržavanje se osniva na asocijacijama, a pita se: **na čemu su osnovane asocijacije?** Kad na ovo pitanje odgovorimo, t. j. kad saznamo uzroke, koji vode do udruživanja (= »asocijacija« u prvom značenju), time ćemo ujedno saznati i uzroke zapamćenih veza (= »asocijacija« u drugom značenju). Zato možemo i ovako postaviti pitanje: **na čemu se osniva postanak zapamćenih asocijacija?**

Da uzmognemo pamćenjem zadržati »mehanički« materijal, t. j. takove sveze, koje nemaju logičke vrijednosti, na pr. brojčani niz, različne figure i riječi i t. d., treba da pažljivo neke članove od čitavog mnoštva jače *međusobno povežemo u kompleks*. Ali ovo **stvaranje kompleksa** nije još jedini izvor za asocijacije. Drugi je izvor u tome, da *kod pojedinih članova neke opažene cjeline pronađemo međusobnu njihovu pripadnost po sličnosti, po zajedničkom mjestu u nekom prostoru i t. d.* To će reći, oni članovi nekog doživljenog mnoštva, kod kojih zapazimo izvjesne međusobne odnošaje, zadrže se kao sastavni dijelovi ili nosioci jedne asocijacije. **Opažanje odnošaja** među doživljenim sadržajima jest također znatan faktor u tvorbi ascijacijâ. Koji su najvažniji odnošaji — saznali smo u t. 41.

Osim navedena dva načina, kojima se dolazi do asocijacijâ, imade i drugih; tako je na pr. i volja jedan faktor, koji utječe na asocijacije. Ali najopćenitiji izvor asocijativnog stvaranja jest **pažnja,** t. j. *intenzivna duševna zaokupljenost* oko nekog predmeta. Ono što je pažljivo doživljeno, jače se u svijesti zaustavi i zadrži; pa zato kad se na osnovi pažnje u svijesti potpuno razvije onaj odnošaj, u kome se jedan doživljaj nalazi prema drugim doživljenim sadržajima, onda će taj odnošaj ostati i dalje u dispoziciji pamćenja — kao asocijacija ili veza među nekoć doživljenim sadržajima. Pažnjom stvorene asocijacije i nijesu drugo nego zapamćeni odnošaji prijašnjih doživljaja. *Asocijativno se dakle zadržavanje u pamćenju osniva na zakonu, da svi oni svijesni sadržaji, s kojima smo duševno bili jače zaokupljeni — t. j. koji su s pažnjom bili doživljeni —, ostavljaju izvjesnu dispoziciju za svoje svijesno obnavljanje.*

47. Gledamo li na vezu među zadržanim predodžbama, pamćenje može da je »*mehaničko*« i »*logičko*«.

Vrste pamćenja

a) Mi mnogo puta, osobito u djetinjstvu, nepromijenjeno reproduciramo predodžbene skupine, na pr. pjesme i pojedine riječi, *prema njihovoj udružbi ili vezi po koeksistenciji i sukcesiji*. Dakle su prema tim udružbama predodžbe i zapamćene. Takovo nam pamćenje samo omogućuje, da reproduciramo ono što smo opazili, a da pri tom još i ne znamo u kakovim su relacijama predmeti međusobno, t. j. da još i ne znamo njihov zajednički smisao; tako primjerice učenik govori kadgod naizust,

a i ne razumije toga: on je zapamtio slijed riječi, zapamtio je mjesto njihovo u knjizi — ali mu je sve pamćenje naslonjeno samo na ovu koeksistenciju i sukcesiju predodžbi. Takovo se pamćenje zove »mehaničko«; ono je korisno zato, jer nam po njemu opažene stvari postaju naša svojina, na pr. dijete na taj način nauči od majke pojedine riječi, a učenik strane jezične izraze; ali se ovako zapamćeni sadržaj slabo održi, jer nema unutarnjih veza, t. j. jer se ne osniva na poznavanju predmeta po njihovim vezama; zato će na pr. neki učenik, govoreći naizust pjesmu ili jedamput jedan, zapeti i smesti se čim ga prekinemo ili pitanje promijenimo, jer je on samo mehanički naučio a bez razumijevanja.

Mehanički pamtiti ili zapamćivati (»učiti na pamet«) — na pr. jedamput jedan — znači neki često ponovljeni asocijativni niz opaženih sadržaja prenositi u predodžbene asocijacije, stvarajući time latentne asocijacije (asocijacije pamćenja). Zapamćivanje (memoriranje) je dakle hotimično ponavljanje s namjerom da se nešto nauči ili »u pamet utisne« (»utuvi«). A ovo »utuvljivanje« i ne znači drugo, nego primanje kompleksnog sadržaja, i to ili ponavljanjem uzastopce ili odjedamput.

b) Mehaničko pamćenje iz djetinjstva zamjenjuje s vremenom logičko pamćenje. Po njemu zadržavamo predodžbene skupine po njihovim sadržajnim vezama t. j. raspoznavajući predmete po njihovim međusobnim relacijama. Tako će se na pr. učenik dobro sjećati matematičkog dokaza i dobro će prevoditi latinski tekst, ako ga je najprije dobro razumio, t. j. ako je sve brojke ili riječi shvatio po njihovim međusobnim svezama — i tako ih zapamtio. Kad su predodžbe asocirane po sličnosti i oprečnosti, te ih na temelju toga upamtimo, nazivamo takovo pamćenje »ingeniozno ili domišljajno« (dosjetljivo), jer takovu sličnost i opreku treba obično tek potražiti ili joj se domisliti. To već nije sasvim mehaničko pamćenje, jer se kod njega baš ne vežemo na prostorni i vremenski poredak opaženih sadržaja, nego s pomoću nekih poznatih i domišljanjem nađenih znakova, na pr. slova ili slika, olakšavamo zadržavanje predodžbenih skupina. Da je na pr. Karlo Veliki, slavan u miru i u ratu, umr'o god. 814., zapamtit ćemo po sličnosti prve brojke uri pješčari, koja simbolizira smrt, druge strjelici (znak rata), a treće plugu (znak mira). Da je Rim osnovan g. 753. pr. H., može tkogod zapamtiti na taj način, da je svaka iduća brojka za 2 manja. Postoji i t. zv. mnemotehnika, t. j. umijeće koje nastoji da na različne načine i s pomoću znakova asociira raznovrsne (heterogene) predodžbe, na pr. historijske događaje i brojeve, da ih uzmonemo lako upamtiti.

Ingeniozno pamćenje nije u pravom smislu logičko. Ono postaje takovim tek onda, kad stvari same po sebi poznamo i razumijemo — navedeni primjer matematičkog dokaza i latinskog teksta! —, pa ih tako zapamtimo. Pri tom smo dakako stvar najprije razmislili ili rasudili, pa zato ovakvo logičko pamćenje zovemo »rasudno ili judiciozno«. Zapravo tek ono najbolje

pamtimo, što znademo; jer ono što smo nekoć promišljeno znali ili razumno shvatili — s dokazivanjem i zaključivanjem t. j. kombiniranim suđenjem —, to možemo reproducirati — bez obzira na zakone asocijacije. Judiciozno dakle pamćenje nije tek nepromijenjeno ustrajanje pojedinih opažaja po asocijacijama, nego na osnovi onih veza koje mišljenjem upoznajemo; — ali o tome kasnije.

Bilješka 1. Mi osjetilima ne opažamo izvanjski svijet u cjelini, nego samo djelomično. Tu su već postavljene prve granice našeg saznanja. A i sve ono što smo opazili, ne zadrži se u pamćenju. Napokon i što smo već zapamtili, može se s vremenom izgubiti, t. j. mi zaboravljamo. Katkad se dešava, da se nečega upravo ne možemo sjetiti, t. j. ne možemo u svijesti reproducirati, na pr. neko ime, ali znamo da ga nijesmo sasvim zaboravili, a to znači da nam je još u pamćenju. Zaboravljanje je dakle opreka pamćenja. Ne možemo reći, da išta iz pamćenja potpuno i zauvijek nestaje, jer iz iskustva znademo, da se nečega i u snu sjetimo ili iza duga vremena.

Razlog zaboravljanju nije naša volja, jer mi zaboravljamo nehotice. Hotimično možemo zaboraviti samo toliko, da sprečavamo sjećanje priklanjajući našu pažnju na nešto drugo; na taj posredni način oblabljuje se i pamćenje. — Razlozi su zaboravljanja ili u tome, što su prvobitni doživljaji bili slabi, pa im trag iščezne pritjecanjem novih utisaka, ili što su bili slabo udruženi. I fiziologijski su razlozi odlučni, jer kako zaboravljanje tako i pamćenje zavisi od tjelesnih osobina, od zdravstvenog stanja i životne dobi. U starosti obično nestaje pamćenje ili na taj način, da se staro znanje zaboravlja ili da se novo ne može zadržavati. Gubljenje pamćenja (amnezija) obično je samo djelomično, na pr. da se zaboravljaju imena ili neki događaji, koji pod starost dolaze pa se teško zadrže, dok se upamte doživljaji mladosti. Ima bolesnih slučajeva i potpune amnezije, poradi koje se bolesnik nikako ne može sjetiti prošlih događaja ili si nije svijestan da ih je on sam doživio.

Bilješka 2. O pamćenju. U novije se doba psiholozi mnogo bave ispitivanjem pamćenja. Fiziologijski psiholozi upozoruju na činjenicu, da svaki organski događaj (na pr. u živcima i mišićima) i nakon što je prestao, ostavlja naknadni učinak, a to je tendencija ili dispozicija da se ponovi. Na osnovi ove tendencije postaje izvršeno organsko djelovanje, kad se ponovi, puno lakše i s manjim potroškom energije. Samo zato se možemo i uvježbati u nekim djelovanjima (na pr. u pisanju, sviranju...), jer je iza početnog djelovanja naknadno zaostala neka dispozicija ili potencijalna energija, koja olakoćuje ponovnu izvedbu. A i pamćenje nije drugo nego neka vrsta uvježbanosti t. j. fiziologijska tendencija, koja preostaje iza jednog doživljaja, te olakoćuje njegovo svijesno vraćanje ili obnavljanje. — Ovi psiholozi sasvim ispravno konstatiraju, da se za događaje pamćenja iziskuje fiziologijska dispozicija, koja je naknadni učinak iza jednog doživljaja ili svijesnog događaja. Ali pamćenje je također kompleks psihičkih događaja, pa zato ih ne možemo svesti samo na fiziologijske uvjete, nego ih možemo potpuno protumačiti jedino na osnovi psihičkih uvjeta.

Zato novija psihologija nastoji, da narav pamćenja protumači prema njegovu učinku ili svijesnom rezultatu — a to je reprodukcija nekadašnjeg svijesnog sadržaja. Pita se naime: je li reproducirani sadržaj nepromijenjeni »otisak« nekoć doživljenog sadržaja? Stari su psiholozi smatrali da jest, te su učili, da svaki promijenjeno reproducirani sadržaj već ne izlazi iz pamćenja, nego da je tvor maštanja. Ipak nije tako; jer u pamćenju se doživljeni sadržaji također donekle promjenjuju. Mi se naime sjećamo kadgod minulih doživljaja i vrlo nepotpuno, te i nehotice nastojimo da ono, što smo na pr. nekoć opazili — neki kraj, grad, osobu... — upotpunimo u cjelovitu sliku prema sličnim drugim doživljajima, t. j. prema dosadašnjem našem iskustvu. Kad se ja nečega sjećam (= kad se u mojoj svijesti reproducira nekadašnji doživljaj),

onda je ovo sjećanje zapravo rezultanta svih onih doživljaja, s kojima se je predodžba sjećanja povezala (asociirala), stopila i tako preinačila. A k tome još pridolazi, da ja kod sjećanja i sudim o onome čega se sjećam, pa zato predodžba sjećanja nipošto nije čisti ili nepromijenjeni povratak nekadašnjeg doživljaja. To pak znači, da »pamćenje« nije jednostavno, pasivno zadržavanje, nego je psihičko preradivanje doživljenih sadržaja. To se preradivanje osobito naslanja na doživljajno udruživanje; zato i kažemo, da asocijacije (stvorene udružbe) sačinjavaju onu tendenciju ili dispoziciju doživljenih sadržaja, koja utječe na njihovo svijesno obnavljanje. Uvjeti pak da se doživljajni elementi međusobno udruže, nijesu samo oni koje su već stari psiholozi poznavali i nazvali ih »zakoni asocijacije«. Većinom su psiholozi danas zadržali samo još zakon »po dodiru«, koji nam kaže, da se sadržaji asociiraju pod tim uvjetom, da su istovremeno ili sljedovno bili doživljeni. Ali mi znademo, da se ipak takovi sadržaji uvijek ne asociiraju; ja se na pr. ne mogu uvijek točno sjetiti svakog detalja na vanjštini neke osobe, koju sam vidio — dakle se ovi detalji nisu udružili i ako su se u svijesti zajedno nalazili onda kad sam onu osobu vidio. Prema tome nastoji suvremena psihologija da iznađe one posebne uvjete (a to je osobito »pažnja«), na osnovi kojih nastaje asocijacija — i tek ova asocijacija postaje faktor reprodukcije, t. j. imade tendenciju, da neki doživljeni elemenat (član doživljajnog sklopa) ponovno iznese u svijesno stanje (= reproducira). Tek stvorene asocijacije — a ne samo jedan doživljeni sadržaj — zadrže se kao »pamćenje«, koje omogućuje reprodukciju.

Eksperimentalno se pamćenjem stao baviti Ebbinghaus (1885.), pa G. E. Müller, E. Meumann i dr. Uzeti su čitavi nizovi slogova (s jednim vokalom i dva konsonanta), koje su opažanici imali uvijek nanovo čitati, dok ih zapamćene uzmognu reproducirati. Takovim se pokusima utvrdilo, da pamćenje zavisi od dobi i pažnje, da je najbrže kod prvih čitanja, a izatoga se usporuje, te da mehaničko pamćenje ne usvaja cjeline, nego samo pojedine dijelove, bez stvarnog razumijevanja. Osim ove »metode učenja« upotrebljava se i »metoda uštednje«, kojom se sposobnost pamćenja prosuđuje na taj način, da se ispita: koliko je za djelomice već zaboravljenu građu potrebno — da je zapamtimo — manje čitanja, nego kod prvog učenja. Kad se kod takove građe hoće opažaniku pomoći, da zaboravljeno opet reproducira, zove se takav postupak — ispitivanje pameti »metodom pomoći«.

Sposobnost pamćenja zavisi od tjelesnih i duševnih uvjeta. Među prvima je, rekosmo, zdravlje, dob i živčani ustroj, a općeni duševni uvjet jest izvjesni stepen duševne budnosti kod pojedinog čovjeka, te njegova prirođena sklonost, da razvija svoje zanimanje ili interes u izvjesnom smjeru, na pr. za glazbu, za historiju, za matematiku... Kod nekih se ljudi osobito lako zadržavaju vidne predstave, kod drugih slušne, a opet kod nekih predstave kretanja; prema tome se i razlikuje vizualni, auditivni i motorni tip pamćenja. Koliko ovi uvjeti ne zavise od naše volje, nego su pojedincu od prirode dani, možemo reći da je i pamet prirodni dar. Ima nekih primjera izvanredne nadarenosti pamćenja ili memorije, i to mehaničke. Kir i Cezar znali su poimence sve vojnike u svojim vojskama. Seneka stariji mogao je ponoviti za drugim 3000 riječi; a Ciceronov prethodnik Hortenzije doslovno je mogao ponoviti svoj i tuđi govor. Temistoklo je za jednu godinu naučio potpuno perzijski, i sve je Atenjane (oko 20.000) poimence poznavao, a Mitridat je govorio 22 jezika. Za filozofa Leibniza se znade, da je upamtio štogod je čitao; a državnik Fox znao je čitavo Sveto Pismo napamet. Donella znao je napamet čitav »corpus juris«; Scaliger naučio je napamet u 21 dan Homera, a u 4 mjeseca djela svih grčkih pjesnika; kard. Mezzofanti († 1849.) znao je 58 jezika. — Sposobnost pamćenja prosuđuje se katkad prema množini riječi koje netko pamti i njima se služi. U Miltona ima 8000, kod velikih govornika 10.000, a u Shakespeara 15.000 riječi. Veliki engleski dnevnici služe se, kažu, sa 6000 riječi, a obrazovani ljudi sa 4000, radnici sa 300 riječi.

Sposobnost pamćenja nije samo prirodni dar, nego je zavisna i od posebnih nekih uvjeta: od jasnoće ili istaknutosti doživljaja, koji nam ostaje u pamćenju, zatim od pažnje, koju upotrebljavamo s namjerom da nešto zapamtimo, a napokon i od vježbanja ili učenja.

Veliki psiholog sv. Augustin opisao je pamćenje ovim zanosnim riječima:

»Prenesimo se u veličajne dveri pamćenja (pameti), gdje je pohranjeno sve blago nebrojenih slika o svim stvarima, koje smo osjetilno opazili. Tamo je spremljeno sve štogod mi našim mišljenjem razrađujemo: dodajemo, oduzimamo i mijenjamo osjetilnim utiscima primljenu građu — osjete i opažaje. — koliko ih zaborav nije sasvim pokopala. Otuda ja mogu sve redomice da dozivam u svijest. Gdješta se ubrzo svijesno pojavi; drugo opet treba potraživati i kao iz potajnog skrovišta izvlačiti; neke slike nahrupe u svijest hrpimice i dok sasvim drugo nešto želimo i tražimo, one se potiskuju naprijed dozivajući: »Jesmo li mi možda?« I ja ove slike otklanjam rukom srca svoga ispred očiju svoga sjećanja, dok ne iznikne iz magle i dok ne istupi iz svoga skrovišta ono što želim. Neke mi se prikazuju bez muke onim redom kojim ih zovem: prijašnje uzmiču pred pridošlima i povlače se u svoje sklonište, da se prema mojoj želji opet pojave. To je na pr. slučaj, kad nešto pripovijedam po svome sjećanju.

Tamo je sve raspoređano i po izvjesnim odjelima uščuvano — prema onim osjetilnim organima, kroz koje je nekoć ušlo u svijest: tako je ušla svjetlost i sve boje i oblik stvari kroz oči, kroz uši pak različite vrste zvukova, svi mirisi kroz nos, svaki okus kroz usta, a kroz dodirno osjetilo po čitavom tijelu sve što je tvrdo i meko, toplo i hladno, glatko i oporo, teško i lako, izvanjsko i unutrašnje. Sve to prima golemo spremište pamćenja u neizrecivo zabite svoje zakutke, da prigodice opet iznese i svijesno upotrijebi. Sve dakle ulazi u pamet kroz svoja zasebna vrata i stavlja se na svoje mjesto. Dakako ne ulaze sâme stvari, nego se našem sjećanju prikazuju samo predodžbe opaženih stvari.

Kad se nalazim u tâmi i u tihoj osami, ja mogu sebi po volji predstaviti boje, mogu da razlikujem bijelu od crne, i od svake druge od koje hoću. Zvukovi se ovamo ne utiskuju, da bi ometali očima primljene utiske, premda su i zvukovi tu nazočni i u odijeljenom svome boravištu zaklonjeni. Njih mogu također, ako mi se svidi, da dozovem, i oni se umah pojave. I nepomičući jezika niti puštajući iz grla glasa mogu da pjevam koliko mi se mili; a utisci boja, koji su dakako nazočni, ne upliću se niti me ometaju istovremeno dok iz pameti izvlačim onu zalihu, koju sam primio uhom. Jednako se po volji mogu sjetiti ostalih svojih opažaja, koje sam posredovanjem ostalih osjetila pribrao; miris ljiljana razlikujem od mirisa ljubice bez ikakva mirisnog osjeta; a tako mi je miliji med nego mast, glatko milije nego hrapavo, da u tom času i ne kušam niti se dotičem — samo po sjećanju.

Sve ja to oživotvorujem u svojoj nutrini u gorostasnoj građevini svoga pamćenja. Ovdje mi je nazočno nebo, zemlja, more i sve što sam u njima mogao opaziti, osim onoga što sam zaboravio. Tu susretam i sama sebe, i sjećam se što sam, kada i gdje što učinio, i kako sam tada bio raspoložen. Tu je sve što sam vlastitim iskustvom ili tuđim saopćenjem sebi utisnuo... Ljudi polaze da se dive gorskim visinama, silnome morskom valovlju, nabujalim rijekama, oceanskoj opsežnosti i kretanju zvijezda: a pri tom se na sebe i ne obaziru i ne dive se tome, da ja spominjući ove stvari nijesam ih očima pred sobom gledao — a ipak ne bih mogao bio ni da ih spomenem, kad gore i more i rijeke i zvijezde koje sam vidio, i ocean, za koji sam od drugih čuo, ne bih zadržao u pamćenju, kao da sve to izvan sebe gledam u golemom prostorju.« (Confessiones, Ispovijesti, knj. 10. pogl 8.).

§. 4. PROMIJENJENO REPRODUCIRANE PREDODŽBE.

(2. vrsta predodžbi).

48. Čovjek imade i takovih doživljaja, kojima nešto predočuje, a nije toga nikad opazio. Barem nije upravo takovu stvar, kakvu sada predočuje, t. j. predodžba je doduše nastala reprodukcijom od nekadašnjih opaženih elemenata, ali ovi su se elementi vratili u svijest **promijenjeno.** Predmet, koji sada predočujemo — na pr. zlatno brdo, pegaz — sasvim je drukčiji od svih predmeta, što smo ih ikad opazili. Predodžbe, koje su nastale iz opažajnih elemenata, ali prije toga nije nikad bio opažen predmet onako, kako ga one izrazuju ili predstavljaju, zovemo **»fantastičke«** predodžbe ili predodžbe mašte. One **nijesu vezane** na opaženi predmet, a to upravo i znači, da su reproducirane promijenjeno. Ta promjena znači da su se opaženi sadržaji preinačili i modificirali i preobličili ili transformirali — i to najprije toliko, što su asocijativne veze raskinute; one postaju time »disociirane ili razvezane«. Disocijacijom se onda prelazi u nove spojidbene tvorevine; a upravo tim prijelazom ili promjenom prestaju prvobitni spojevi biti nepromijenjeni. Njihove predodžbe ulaze u nove spojeve, i time dobivaju novi skupni oblik. **Sposobnost (dispozicija) za razvezivanje (disocijaciju) predodžbenih skupina s prijelazom u promijenjenu tvorbu zovemo mašta (uobrazilja) ili fantazija.**

Mašta

Grčka riječ »fantazein« znači zapravo svako, i nepromijenjeno, reproduciranje osjetilno nenazočnog objekta, ali u užem smislu označuje samo promijenjeno reproduciranje.

Kako je vidjeti, fantazija već pretpostavlja pamćenje; moglo bi se reći, da je pamćenje kao spremište (magazin), iz koga fantazija vadi elemente, od kojih sastavlja (oblikuje) nove predodžbe.

Maštanje treba razlikovati od lošeg pamćenja. Kad netko loše upamti nešto, znači da su prijašnji ili stari predodžbeni spojevi ostali nepromijenjeni, ali nepotpuni ili krnji ili prekinuti; dok su kod maštanja bivši spojevi promijenjeni, t. j. nastali su novi spojevi, koji sačinjavaju ipak jednu potpunu cjelinu. Kod maštanja nastaje novi cjelokupni oblik, dok loše pamćenje zadržava stare veze ili oblike, ali isprekidano. Pamćenje je reproduktivna sposobnost, a maštanje produktivna.

Kadgod isprekidano ili s nekim prazninama reproduciramo opažajne sadržaje, na pr. neku kuću ili kraj, nastoji fantazija da ih ispuni s predodžbenim elementima, koje imademo otprije i odrugdje u rezervi. Kad kažemo da fantazija nešto novo stvara, ne mislimo time na nove predodžbene elemente ili senzacije; jer mi ne možemo stvarati nove boje ili glasove, nego samo nove veze među senzacijama i njihovim skupovima. Kad takve veze stvaramo promišljeno i po nekoj osnovi, kažemo da je maštanje »razumsko« ili aktivno, a bez toga je »prirodno« ili pasivno.

Ovo je posljednje svojstveno djeci i primitivnim ljudima, a prvo se očituje napose u umjetnosti i kod znanstvenog domišljanja. Za Newtona se na pr. kaže, da je došao na misao svemirske gravitacije gledajući pad jabuke na zemlju. Ovo ga je opažanje ponukalo na sliku o suncu, koje privlači nebeska tjelesa — i tek ova fantastična ili imaginativna predodžba dovela ga na znanstveno utvrđenje zakona o gravitaciji sunčanog sustava. U umjetnosti je mašta upravo stvaralački (kreativno) tvorna ili aktivna; Fidija nije zacijelo vidio čovjeka s jednakim obličjem kao što je njegov Zevs, a Rafael nije vidio lica, kakovim je prikazao Madonu; ni Dante nije vidio onih fantastičnih kreacija kakvih ima u njegovoj Božanstvenoj Komediji.

Načini maštanja

Pita se: kako od razvezanih spojeva nastaju nove predodžbe? Ili drugim riječima: kako dolazimo do toga, da predočujemo predmete sasvim drukčije nego smo ih opažajno doživjeli i zapamtili? Na koji je način moguće promijenjeno vraćanje predodžbi ili »maštanje«?

Opažajni se sadržaji i njihove veze mogu promijeniti na tri načina: tako da im se nešto oduzme ili apstrahira, da im se nešto dodaje ili nečim novim određuje — determinira —, i napokon oboje zajedno, t. j. da se kombinira.

Apstraktivno maštanje oduzima pojedinim predodžbama njihove elemente, a čitavim predodžbenim skupinama pojedine predodžbe — i tako stvara nove predodžbe i nove skupine od pojedinih predodžbi. Na pr. oduzimajući čovjeku veličinu nastaje predodžba o patuljku; a takove su predodžbe o svemu, što zovemo neizmjerno maleno u veličini, brojenju, vremenu i gibanju. Ovo oduzimanje pretpostavlja disocijaciju, kod koje se čitava neka predodžba ili predodžbena skupina raščlani ili razdijeli (analizira), pa se zatim pojedini sastavni dio zasebno oduzme.

Apstraktivnu fantaziju nazivaju psiholozi također »shematizirajuća« fantazija, jer ona od mnogih pojedinačnih i sličnih predodžbi stvara općenite slike ili njihove ocrte (»schemata«). Kad smo na pr. vidjeli mnoge konje, mnoga drveta, mnoge ljude..., nastaju o njima određene predodžbe, kod kojih otpanu neke oznake il obilježja (svojstva), a preostaje u svijesti samo gdješto zajedničko, po čemu su međusobno mnoge pojedinke slične. Ovakova zajednička »slika« neodređena je i može obuhvatiti više pojedinki; ali je pri tom ipak pojedinačna, t. j. sadržava ili izriče pojedinačna obilježja (»individualno tipična predodžba«). Zato je moramo — kako ćemo kasnije vidjeti — razlikovati od »pojma«, koji pojedinke određuje općenito i nužno, dok je shematska slika samo zamućena ili nejasna pojedinačna predodžba. Ipak nam ove predodžbe služe kod postanka pojmova i kod njihova zornog doživljavanja.

Determinativno maštanje dodaje staroj predodžbi nove osjetne elemente, i starim skupinama nove predodžbe s novim spojevima. Na pr. suncu, koje se u luku kreće kao kola u trkalištu,

grčka je mašta dodala kola sa dva konja, te je stvorila sunčanog boga Faetona; a orijaša je stvorila uveličavanjem obična čovjeka; jednako je plod ove mašte neizmjerno veliko u prostoru i vremenu. Kod obuke pomaže fantazija djetetu, da si predstavi (predoči) more i visoke gore i t. d.

Kombinatorna fantazija oduzima i dodaje: na pr. opažanje jahača, koji naglo proleti, dalo je povoda za predstavu o konju, kome je oduzeta glava i dodano čovječje tijelo — stvarajući time kentaura; a od lavljeg tijela sa ženskom glavom stvorila je mašta sfingu. Ovom fantazijom nastaju i t. zv. ideali: kad oduzimamo zle stranke, na pr. prijatelju, a dodajemo ili uveličavamo dobre. Na njoj se osniva i naš optimizam o svijetu i o budućem našem životu.

Iluzije i halucinacije

49. Kod »prepoznavanja« smo spomenuli, da neku predstavu spajamo s osjetilno nazočnim predmetom, koji opažamo — konstatirajući identičnost predodžbe i opaženog predmeta. Ali imade i takovih slučajeva, gdje mi neki **opaženi objekat (pojavu) s pomoću neke predodžbe krivo tumačimo,** t. j. mi senzitivni utisak spojimo s predodžbom, koja mu ne odgovara — i na taj način senzitivnu pojavu krivo prosuđujemo, te se u opažanju obmanjujemo ili zavaramo. U takovom slučaju izmijenjena je predodžba (pojedince ili skupno) toliko, što joj je zapravo predmet izmijenjen: mi svijesnu sliku nekog predmeta prenosimo na sasvim drugi predmet, koji nam je osjetilno upravo nazočan. Tako na pr. gledajući u noći drvo priviđa nam se kao čovjek — t. j. predodžbu o čovjeku prenosimo na drvo —, a i mjesec nam se pričinja s ljudskim licem; noćne sjene tumačimo kao prikaze duhova, slušajući šuštanje lišća ili duhanje vjetra pričinja nam se da čujemo duhove ili zavijanje vukova i t. d. Kadgod dakle neku podražicu s pomoću svoje predodžbe krivo tumačimo, nastaje »privi đanje«: a usvijesne sadržaje priviđanja zovemo **»priviđaji ili iluzije«.**

Iluzije nijesu drugo nego asimilacije s pretežno reproduktivnim elementima. Do iluzijâ se dolazi obično poradi nejasnog osjetilnog utiska, jakog čuvstva straha i očekivanja i t. d. Tako Don Quixote (od Cervantesa) vidi u vjetrenjačama gorostase, a u stadu ovaca neprijateljsku vojsku. Iluzije se osobito javljaju u snu. I prijašnje iskustvo može se asimilirati s osjetnim utiskom, tako da ga krivo tumačimo, na pr. kad unakrsnim kažiprstom i srednjim prstom dodirujemo kuglicu, te nam se priviđa kao dvostruka: jer se kod običnog držanja prstiju iziskuju dvije kuglice, da nastanu dodirni osjeti na suprotnim vršcima prstiju, pa ovo iskustvo utječe kod unakrsnog dodirivanja, t. j. reproduktivna komponenta asimilira se s osjetilnim utiskom.

Može se pak desiti — u bolesnim slučajevima, poradi centralnog nadraživanja —, da i **bez ikakva periferijskog podražaja smatramo da je osjetilno nazočan predmet neke predodžbe** ili njenih spojeva. U tom se slučaju predodžba projicira na nenazočni objekat; tako na pr. grozničav čovjek vidi anđele, vidi životinje i čuje različite govore ili pjesme. I zdravi si ljudi kadgod umišljaju koješta; tako si je na pr. filozof Pascal umišljao, da kraj pisaćeg stola gleda u vatreni ponor, a filozof Hobbes umišljao si, da u noći bez

svijetla vidi strašila; slikar Cellini držao je da vidi Madonu, a Goethe je sebe gledao gdje si ususret jaše. U ovim se slučajevima predodžbe smatraju kao da su opažaji — i takove doživljaje zovemo »umišljanje«, a pojave umišljanja **»umislice ili halucinacije«.** (Optičke halucinacije zovemo **»vizije«).** Halucinacije mogu postati i stalne, te stvaraju bolesno duševno stanje (psihozu); kad si na pr. netko umišlja, da ima vrapca u glavi, da će (kao bogataš) od gladi umrijeti i t. d. A kad si po svojim predodžbama umišljamo zbiljske događaje, nazivamo to **predrasudama** ili tlapnjama, na pr. kad se repatica smatra predznakom rata i t. d.

Sanje

50. Halucinacijama slične pojave jesu **sanje. One su predodžbe s karakterom opažaja,** t. j. projicirane su u objektivnu zbiljnost. Ovakovi reproduktivni sadržaji, koje doživljujemo kao da su opažaji — i to upravo zovemo sanje — nastaju u snu, t. j. u normalnom, a ne bolesnom, ili u pravilno ponavljanom (periodičkom) prekidanju svijesnog stanja.

Spavanje ili san imade različite fiziologijske uzroke. Svakako su neki događaji u centralnom organu, koji provociraju san; a obično dolazi do sna živčanim umorom ili tjelesnom slabošću, opojnim sredstvima i t. d. Vegetativne funkcije i refleksi ne prestaju ni u spavanju, ali svakako prestaje promišljeno djelovanje i htijenje. Upravo po tome što čovjek u snu nema svoje volje niti svijesno sudi o stvarima, kažemo da je snom oslabljena ili prekinuta svijest. Najslabija je svijest i najdublji je san u početku spavanja, a kasnije je slabiji — i obično tek sada dolazi do sanjanja.

Uzroci sanjâ obično su izvanjski podražaji — jer osjetljivost za izvanjske utiske ostaje nam i u snu — i organska podraživanja u tijelu; tako na pr. lavež pasa i štropot kola nametne sanju o ratu ili o grmljvini i potresu; nezgodni položaj tijela izazove predstavu o padanju ili uspinjanju i tešku poslu; bol u tijelu potakne na sanju o ujedu psa ili o rani zadobivenoj u dvoboju i t. d.; teško disanje dovodi do sanje o nemani na grudima, a lako disanje o lećenju i t. d. — Osim podraživanja koje nastaje za vrijeme spavanja, može da bude uzrokom sanjâ i neki podražajni zaostatak otprije; na pr. gledajući preko dana neko intenzivno svijetlo ili ptice i leptire, ostaje nam i u snu neka kombinacija tih opažaja. — Napokon je znatan uzrok sanja sjećanje i različita duševna stanja (žalosti, nade, želje ...); zato katkad sanjamo o davnim doživljajima i pokojnicima.

Obilježja ili osobine sanja u tome su, što ih smatramo za opažaje, t. j. sjećanje i fantastične predodžbe u snu čine nam se kao opažajni doživljaj, te u sanjama na pr. kao da gledamo svoj daleki rodni kraj i pokojnog prijatelja. Zato djeca i primitivni ljudi katkada i ne znaju razlikovati zbiljske doživljaje od sanja. Štoviše, sadržaji sanja još su zorniji od opažaja i običnih predstava; tako nam primjerice može u snu postati posve jasna neka slika ili pjesma ili se nečega sjetimo, što smo preko dana za-

boravili. To se dade protumačiti time, što je za sna u svijesti manje sadržaja — poradi osjetilnog prekida s izvanjskim svijetom i poradi obustave voljnog djelovanja — te se preostali lakše istaknu. Napokon se i sanje donekle ravnaju po asocijativnim zakonima, ali obično su im veze neuredne, pa zato koješta nesmisleno sanjamo. Sanje se udružuju i s kretnjama, te se dešava da neki u snu govore i hodaju; ta se pojava zove »somnambulizam«.

Čovjek se može i umjetno uspavati, na pr. gladeći sljepočice i čelo, ili tako da fiksira svijetao predmet, ili jednoličnim udaranjem i t. d.; takovo uspavljivanje zovemo hipnotiziranje, a njegove pojave sačinjavaju »hipnotizam«. Kod običnog ili prirodnog sna duševne su radnje mnogo više obustavljene nego u hipnotičkom snu. Uspavanik najprije niti šta osjeća niti se kreće; taj prvi stepen hipnotiziranja zovemo »letargija«. Na drugom stepenu ne osjeća, ali se kreće (»katalepsa«), a na trećem kretajući se već osjeća (»somnambulizam«). Uspavanik na trećem stepenu sve izvodi, što mu uspavatelj ili hipnotizer naláže ili utuvljuje (»sugerira«). Nije svaki čovjek sposoban sugerirati, a niti je svatko pristupačan sugestiji. Ona se danas upotrebljava već i u liječenju. Kod pokusa bilo je slučajeva na pr. da se nekom pruža olovka kao cigareta, te je pod sugestijom sa slašću odbijao dimove; da je pijući vodu sugestivno osjećao kao da pije vino; da ja nepoznata čovjeka smatrao bratom i t. d. Dešava se, da si čovjek i sam koješta sugerira (autosugestija), i time prelazi u »carstvo halunacija i iluzija«...

§. 5. TIPIČNE PREDODŽBE.

(3. vrsta predodžbi.)

Shematski općenite ili tipične predodžbe

51. a) Neki psiholozi uče, da imademo nesamo predodžbe sjećanja i maštanja — nepromijenjene i promijenjene predodžbe —, nego još i t. zv »zajedničke ili općenite, shematske, tipične« predodžbe.

Da razumijemo o čemu se radi, uzmimo jednu poredbu (t. zv. Galtonov eksperimenat), koja će nam osvijetliti značenje »shematskih« predodžbi. Ako različite slične fotografije snimimo na istoj ploči, slični će se dijelovi istaknuti, a oni koji nijesu slični, međusobno će se pokrivati i zamutiti sliku. Na taj će se način dobiti jedna zajednička slika, koja će pristajati za sve fotografirane predmete. Analogno tome, kažu neki psiholozi, dešava se i u našoj svijesti, toliko što nastaju »zajedničke slike« (predodžbe) o mnogim predmetima, i kod tih predodžbenih slika jače su istaknuta jednolična obilježja, dok su raznolična potisnuta. Tako ja na pr. mogu da imadem zajedničku predodžbu o svojoj sobi sa svim njezinim namještajem, o školskoj sobi, o trgu i sajmu i t. d. Ove predodžbe označuju pojedinačni predmet (onu moju sobu, Jelačićev trg...) koliko je uzet kolektivno (kao skup opaženih raznovrsnih stvari). A imade i takovih zajedničkih predodžbi koje obuhvataju samo istovrsne predmete, na pr. kuće, drveće, ptice, ljude... Takova predodžba sadržava samo neka obilježja, koja su slična kod svih istovrsnih predmeta, na pr. da sve nekoć opažene kuće — kakogod bile međusobno različne — imadu prozore i krov, a drveta da imadu stablo i lišće, ljudi uspravno tijelo sa dvije noge i neki zajednički oblik.

Svaka predodžba toliko je »općenita ili zajednička«, što je zastupnik ili reprezentant za čitavu grupu predmetâ po nekom njihovu zajedničkom (sličnom) obilježju ili svojstvu. Ona sadržajno označuje glavni ocrt ili lik (gr. shema) od mnogih predmeta, i zato je zovemo »shematična« predodžba. A koliko su istaknuta obilježja karakteristična za taj niz (grupu) predmeta, zovemo i predodžbu »tipičnom«.

Važno je istaknuti, da su zajednička istaknuta obilježja, sadržana u jednoj shematskoj predodžbi, posve individualna, t. j. da i ova »zajednička slika« — samo po nekim obilježjima, koja su se upravo jače istaknula — izriče pojedini individualni predmet. To jest, ono što je sadržano u shematskoj predodžbi, nije odijeljeno ili rastavljeno od ostalih opaženih obilježja — koja nijesu usvijesno jače istaknuta — nego je s njima kao »srašteno« (lat. con-crescere) ili »konkretno«.

Shematske predodžbe ne priznaju neki psiholozi kao posebnu vrstu predočavanja. Mi ne možemo, kažu, shematski predočiti trokut, t. j. neki neodređeni općeniti lik, koji ne bi bio pravokutan ili šiljastokutan, velik, malen, i t. d.; a isto je tako nemoguće imati »općenitu sliku« o drvetu, kući, životinji, biljci... One slične oznake, koje su u jednoj predodžbi o mnogim predmetima sadržane, opet su samo individualne. — Mi ćemo ih ipak još malo objasniti.

Evo primjera za »individualno-kolektivnu« predodžbu.

Opažao sam na pr. svoj pisaći stol, svoju rodnu kuću... i sada imam o tim predmetima u svijesti predstave. Ali zar si upravo onako predstavljam pojedini predmet kako sam ga opažao, ili: zar je predodžbeni sadržaj u svim svojim dijelovima posve jednak opaženome? Nije; na stolu sam opažao jedamput ovaj, a drugi put sasvim drugi razmještaj knjiga i cvijeća, jedamput je bio osvijetljen suncem, a drugi put svjetiljkom i t. d. — a ja si taj isti stol predstavljam samo s nekim njegovim obilježjima ili odredenjima, a ne sa svima onima, s kojima sam ga mnogo puta različito opažao. Ja si taj stol predstavljam s onim svojstvima, koja su uglavnom ostala ista ili koja su »tipična« — uza sve opažene preinake; neka su od opaženih obilježja u predstavi nestala, a katkad mogu na njihovo mjesto u predstavi stupiti nadopunidbeni elementi iz drugih opažaja. Toliko dakle predstava sadržava nešto promijenjeno s obzirom na opažaj. Ali, dakako, ja si predstavljam ipak onaj pojedinačni moj stol u odnošaju s različnim stvarima. Zato kažemo, da ova individualna predstava zapravo zastupa sve opažene slučajeve istog predmeta.

Evo primjera za »općenitu« (zajedničku) predodžbu.

Tipične predodžbe rekosmo da su nesamo kolektivno-individualne, nego i zajedničke ili općenite, t. j. da se tiču nesamo jednog te istog predmeta, nego čitavog niza ili skupine istovrsnih predmeta. Na pr. kad se djetetu pokaže naslikani konj, dijete ima svakako opažaj o tom objektu. U predodžbi, koja je nastala reprodukcijom tog opažaja, ostale su samo neke oznake, koje su zajedničke i drugom i trećem i svakom živom konju, koga dijete s vremenom opaža. Tu dakle predodžbeni sadržaj zastupa čitavu seriju ili niz predmeta, a ne samo jedan.

Predodžbe sjećanja prvobitno su neodređene, jer mi i kod opažanja shvaćamo ponajprije ono što je nepotpuno ili nejasno određeno, t. j. shvaćamo neku cjelinu ili zajedničko obilježje, po kome su predmeti slični, a ne shvaćamo svih pojedinosti. Predstave su sjećanja dakle prije zajedničke, a onda tek individualne: na pr. sva živa bića opažamo i predočujemo samo po kretanju, a ptice po letenju; zato bi djeca i primitivni ljudi smatrali automobil živim, a aeroplan pticom.

b) O postanku tipičnih predodžbi imade različnih nazora ili tumačenja.

Obično se drži, da one nastaju time, što zajedničke oznake (obilježja) sličnih predmeta češće i lakše opažamo nego one, u kojima se objekti razlikuju. Ove zajedničke oznake opažajnim ponavljanjem ostavljaju jaču dispoziciju za reproduciranje te se prema tome u reproduciranom sadržaju ili u predodžbi istaknu većma nego diferentne oznake — ali zajedničke su oznake u jednoj tipičnoj predodžbi ipak nerastavljene od onih posebnih oznaka, po kojima je jedan predmet diferentan ili različan od drugoga; tako na pr. imamo tipično izražena čovjeka u shematskom crtežu.

Drugi opet drže, da je postanak tipičnih predodžbi uvjetovan biologijski, t. j. da se zajedničke oznake zapamte zato, jer su nam one u

životnom djelovanju važnije. To će reći, za naš odnošaj s vanjskim svijetom nije potrebno niti je moguće poznavati sve pojedinosti izvanjskih predmeta, nego je dovoljno samo ono shvatiti, što nam postupak i općenje s njima olakšava i što je prema tome upravo potrebno za život. Tipična predodžba dakle izriče biologijski važna obilježja nekog objekta. Tako je na pr. kod mog pisaćeg stola važno da je tvrd, da je ovog položaja, da je od drva, i na njemu da su stvari — jer mi je sve to važno znati za kretanje po sobi na pr. i u mraku. Ili na pr. i kod životinja potrebno je za život da ih u glavnom samo zapamtimo, koliko se možemo prema njima ravnati. Mi dakle pazimo na stvari koliko one dolaze biologijski u obzir t. j. za životne potrebe i zato ih tipično zapamtimo.

§. 6. PRVI I DRUGI STEPEN SAZNANJA ZAJEDNO SA PRIJELAZOM NA 3. STEPEN.

52. Izvanjski (tjelesni) svijet utječe na čovjekov organizam, i time probuđuje u njemu duševni život. Ovo se probuđivanje otpočinje sa shvaćanjem izvanjskih utjecaja, t. j. čovjek dolazi u svezu s izvanjskim svijetom tako, da ga otpočinje shvaćati ili upoznavati. To je shvaćanje u svome zametku osjetilno (senzitivno), jer se naslanja na one uvjete, koji u čovjeku nastaju time, što izvanjski svijet utječe na »osjetila« t. j. na različite naše sposobnosti »osjećanja«. Početni stepen upoznavanja nazvasmo osjetilno opažanje ili percipiranje.

Iz opažajâ razvija se dalje naše upoznavanje izvanjskog svijeta (i to je 2. stepen u razvitku duševnog života!) — toliko, što mi shvaćamo izvanjski svijet i onda, kad više ne utječe na osjetila ili kad nam nije osjetilno nazočan. Čovjek je naime sposoban i za reproduktivno shvaćanje. A budući da su utjecaji izvanjskog svijeta mnogostruko različiti, tako da imademo najrazličitije perceptivne doživljaje — zato ovo čitavo mnoštvo doživljaja opet utječe na reprodukciju. Doživljaji se različito asociiraju, a njihove se asocijacije održavaju u pamćenju.

Ukupni proces saznavanja, kako smo ga dosad psihologijski objasnili, sačinjava naše **»osjetilno ili izvanjsko iskušavanje«.** To jest, **prvi i drugi stepen zajedno sačinjavaju »iskustveno saznanje«.** Prema tome ćemo reći, da je **»osjetilno ili izvanjsko iskustvo« ono znanje, koje izvire u osjetilnom opažanju, te je asocijativno i reproduktivno povezano u jednu cjelinu. Ili: izvanjsko iskustvo obuhvata cjelinu ili ukupnost (totalitet) osjetilnih doživljaja o izvanjskom svijetu. Izvanjsko iskustvo jest osjetilnim opažanjem stečeno i asocijativno povezano znanje o izvanjskom svijetu.**

Osjetilnim ili posrednim opažanjem saznajemo za fizičke pojave ili za izvanjski svijet, a unutrašnjim ili neposrednim opažanjem znademo za psihičke pojave. Mi dakle imamo nesamo izvanjsko, nego i »unutrašnje iskustvo ili svijest«. Da jednom definicijom obuhvatimo obje vrste iskustva, možemo reći: Iskustvo je opažanjem (izvanjskim i unutrašnjim) stečeno znanje o cjelokupnosti pojavâ (fizičkih i psihičkih).

Sve naše znanje o izvanjskom (tjelesnom) svijetu nazvali smo »iskustvo« (dakako »izvanjsko ili osjetilno«, jer samo o njemu govorimo!). A sad bi se moglo postaviti pitanje: **da li mi znamo samo ono i onako što i kako iskušavamo od izvanjskog svijeta t. j. samo onako, kako nam se on osjetilno pojavljuje?**

Naše naime iskustvo (izvanjsko) nije drugo nego upravo osjetilnim opažanjem stečeno znanje; jer asocijativni i reproduktivni procesi, koji sačinjavaju iskustvo, obuhvataju samo osjetilno opažene ili percipirane sadržaje. Drugim riječima, naše iskušavanje nije drugo nego usvajanje osjetilno primljenih ili recipiranih dáta o fizičkim pojavama. Iskustveno je dakle znanje u našoj svijesti sadržano samo kao povezana skupina opažajâ i predodžbî; a opažajni i predodžbeni sadržaji nijesu drugo nego senzitivni (osjetni) elementi i njihovi spojevi. Sve je to u nama nastalo utjecanjem izvanjskog svijeta ili našim primanjem (recipiranjem) izvanjskih utjecaja (podražaja). Mi se dakle do ovoga momenta nalazimo našim psihologijskim promatranjem u okviru receptivno doživljenog znanja, koje nazvasmo »iskustvo«. Je li taj okvir zatvoren ili ga moramo proširiti. To jest: **ima li na području našega znanja i takovih sadržaja, za koje ne možemo kazati da su receptivni doživljaji?** Ako ih ima, onda oni dakako nijesu nastali ni percipiranjem (1. stepen saznanja!) ni predočavanjem (2. stepen!), nego nekim novim — trećim načinom saznavanja: nazovimo ga »mišljenje«.

Mi dakle kao psiholozi moramo izvidjeti, **je li sve naše znanje završeno ili iscrpeno iskustvom, t. j. senzitivnim shvaćanjem recipiranih sadržaja.** Pitajmo se: **kakovo znanje nalazimo još u našoj svijesti — osim perceptivnih i reproduktivnih sadržaja? Ima li osim 1. i 2 stepena (= »iskustvo«) još jedan + 3. stepen?**

Sumarni pregled o 2. stepenu saznanja.

Opaženi sadržaj obnovljen (reproduciran) bez periferijskog podražaja, naziva se predodžba ili predstava (39. i 40.). — §. 1.

Reprodukcija zavisi od raznovrsnog udruživanja ili asociiranja opaženih sadržaja (41) i od pamćenja (42). — §. 2.

Nepromijenjeno reproducirane predodžbe (»predodžbe sjećanja ili zapamćene predodžbe« — 43. —) zadaju psihologu posao, da protumači pamćenje (47), da pokaže u pamćenju asocijacije (45), da ih genetički protumači (46) i načine zapamćivanja objasni (47). — §. 3.

Promijenjeno reproducirane predodžbe (»maštanja«) — 48 — s iluzijama, halucinacijama — 49 — i sanjama (50). — §. 4.

Treća vrsta predodžbi: tipične predodžbe (51). — §. 5.

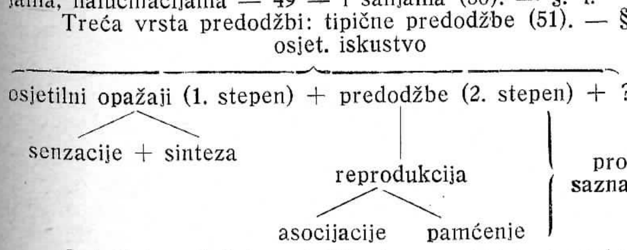

Osjetilni opažaji i predodžbe jesu sviješni sadržaji na području našega »znanja«. Svi zajedno sačinjavaju moje »osjetilno iskustvo«, t. j. ono znanje o izvanjskom svijetu, koje sam ja osjetilno doživio (opažajno stekao).

[Znanje koje imam o svojim vlastitim doživljajima — i koje sam stekao opažajući doživljaje sâm u sebi — zovemo »unutrašnje iskustvo ili svijest«.]

U osjetilnom opažaju sadržane su senzacije (osjeti), koje sam ja usviješno primio ili recipirao od utjecaja ili na podražaj izvanjskog svijeta. I u predodžbama su sadržane reproducirane senzacije; zato možemo reći, da osjetilno iskustvo sastoji od senzitivnih (osjetnih) ili receptivnih (primljenih) elemenata.

Upitnik označuje naš zadatak da ispitamo, da li imade u svijesti osim iskustvenog znanja još jedan + ? I mi ćemo vidjeti, da zaista ima: a to su naši »sudovi« o iskustvenim sadržajima (osjetilnim predmetima). Oni su svijesni rezultat posebnog procesa, koji zovemo »mišljenje«. Nesamo sudovi, nego i naši »pojmovi« i »izvodi« jesu svijesni produkat (funkcije) misaonih procesa (operacija). — Istinite sudove zovemo »spoznaja«. To je 3. stepen znanja; i red je da pristupimo samopromatranju, kojim namjeravamo ponajprije da u svijesti svojoj otkrijemo ili pronađemo »sudove«!

---

3. TREĆI STEPEN SAZNANJA.

O svemu što iskustveno doživljujemo, možemo „misliti".

§. 1. MISAONI SADRŽAJI SVIJESTI.

53. a) Prošli smo čitavo iskustveno područje našeg znanja, t. j. upoznali smo »iskustvene sadržaje« svijesti. Grupirali smo ih na 1. i 2. stepen.

Nametnulo nam se pitanje: **je li naše saznanje uopće, i o izvanjskom svijetu napose, našim osjetilnim iskustvom iscrpeno i završeno — ili imade još jedna nova grupa (3. stepen) svijesnih sadržaja na području znanja?** Drugim riječima: **da li naše shvaćanje izvanjskog svijeta sastoji samo u osjetilnom opažanju i predočavanju, t. j. u iskustvenom doživljavanju izvanjskog svijeta?**

Ako osjetilno-iskustveno doživljavanje (= opažanje + predočavanje) nije jedini način našeg shvaćanja ili znanja o izvanjskom svijetu, onda to dakako znači, da imade još jedan novi — treći — način shvaćanja, koji sačinjava upravo 3. stepen našeg saznanja. Mi moramo kao psiholozi ponajprije potražiti u našoj svijesti takove sadržaje znanja, koji se sasvim razlikuju od osjetilno-iskustvenih sadržaja. Ako ih nađemo, nazovimo ih već unaprijed — za razliku od osjetilnih — **»misaoni ili razumski«** sadržaji. Pitanje je dakle: **Da li se u mojoj svijesti nalaze misaoni sadržaji?**

b) Štap u vodi pojavljuje se našem osjetilnom opažanju (iskustvenom doživljanju) kao prelomljen. Sunce nam se pojavljuje kao da se od jutra do noći nad zemljom okreće. Zemlja nam se ne pojavljuje kao kugla. A mi ipak znademo, da »štap nije prelomljen«, »sunce se ne kreće oko zemlje«, a »zemlja je okrugla«!! Tkogod ove rečenice znade, kažemo da »sudi«. **Jesu li naši sudovi prema osjetilnom iskustvu novi, »misaoni« sadržaji našega znanja?** 1.

Svakako jesu. Zašto? Mi svojim sudovima shvaćamo ono, što smo iskustveno doživjeli, **sasvim drukčije,** nego što smo iskustveno doživjeli. Iskustvene sadržaje (u navedenim primjerima!) mi doživljujemo na taj način, što su nam osjetilno dati, ili time što ih putem osjetilnog utjecanja primamo (recipiramo); za sve svijesne sadržaje izvanjskog našeg iskustva (= za sve osjetilno doživljene sadržaje) možemo reći, da su primljeni ili »receptivni« sadržaji. Mi smo pak sposobni — kako smo kod navedenih primjera vidjeli — da o tim sadržajima sudimo i sasvim drukčije, nego što smo ih receptivno doživjeli, t. j. sasvim drukčije nego ih osjetilno opažamo (percipiramo) i predočujemo — ili jednom riječi »osjetilno iskušavamo«.

Koliko se naše shvaćanje kod suđenja razlikuje od iskustvenog doživljavanja?

Kad sudimo, mi smo sebi svijesni, da se na iskustvene sadržaje pažljivo obaziremo (reflektiramo), da se za njih interesiramo ili pitamo, t. j. da nastojimo saznati i ono što nam nije osjetilno dato. Mi zauzimljemo samostalni svijesni stav prema onome što je doživljeno i kao »metnuto pred« naše obaziranje. Na taj način postaju doživljeni (iskustveni) sadržaji »predmetom« naših sudova, t. j. iskustveni sadržaji jesu »ono, o čemu« izričemo sudove. Sudove o iskustvenim predmetima zovemo »iskustveni sudovi.

Iskustveni sudovi (spoznaje) jesu onaj „plus“, koji ne pridolazi 1. i 2. stepenu znanja

Da zaključimo: **iskustveni (empirijski) sudovi jesu od osjetilnog iskustva različno, i toliko novo znanje.** U tome novom znanju sadržana je **»istina«**, koja se ne nalazi u osjetilno doživljenim sadržajima naše svijesti. Tek onaj »istinu« znade, koji sudi »sunce se ne kreće oko zemlje«, »zemlja je okrugla« i »štap u vodi nije prelomljen«. Tko bi svoje znanje temeljio samo na iskustvenom doživljavanju, ne bi pravu istinu znao, t. j. ne bi »spoznao« stvari onako kako one uistinu ili same po sebi jesu, nego bi za njih znao samo koliko se opažajno pojavljuju. To je upravo tako, kao da netko za četverouglasti stol kaže da je okrugao; jamačno ga nije »spoznao«. **Samo onaj koji istinito sudi, kažemo da »spoznaje«.** Istiniti sud o iskustvenom predmetu nazvat ćemo dakle »iskustvena spoznaja«.

c) Sudovi se nalaze (sadržani su) u našoj svijesti tako, da nekako **nastaju.** Iskustveni sadržaji također nastaju — dolaze u svijest —, pa smo već upoznali sva ona psihička (i fiziologijska) djelovanja ili funkcije, koje se iziskuju, da uzmognu nastati osjetilni sadržaji našega znanja. A kako nastaju sudovi?

Ako su iskustveni sudovi jedan »plus« (+) prema osjetilnom iskustvu, onda taj plus **ne može u našoj svijesti nastati onim psihičkim funkcijama, kojima nastaje osjetilno iskustvo.** Mi ćemo dakle reći, da su **sudovi takav svijesni događaj, koji je genetički uvjetovan posebnim (od iskušavanja različnim) funkcijama. Mi ih ukupno zovemo »mišljenje«;** pa zato smo svijesne sadržaje na 3. stepenu znanja i nazvali »misaoni sadržaji«.

Mišljenje je dakle ono duševno djelovanje, kome je cilj spoznaja, ili koje ide za tim, da o iskustvenim predmetima sazna i ono, što nam iz samog iskustvenog doživljavanja (percipiranja i predočavanja) nije poznato.

Ali, možda nije tako: ako i priznamo da postoje u našoj svijesti sudovi, možda nije potrebno priznati posebne — misaone — funkcije, iz kojih rezultiraju naši sudovi; možda su sudovi proizvod ili tvorina (produkat) iskustvenih funkcija, recimo »asocijacije«. Tako naime i uče t. zv. »asocijativni psiholozi«. Mi ćemo dakle kao psiholozi morati da protumačimo postanak sudova i svih onih svijesnih sadržaja (na području znanja), koji ne spadaju u okvir osjetilnog iskustva. Taj eksplikativni dio našeg zadatka (u §. 2. i 3.) mora voditi računa o psihološkom nazoru, koji smatra, da postanak (genezu) sudova može protumačiti bez posebnih »misaonih« funkcija. Jer kad bi taj nazor bio ispravan, ne bi ni postojao zasebni, treći stepen znanja, nego bi trebalo sav postupak (proces) našeg saznanja svesti na asocijacije primljenih sadržaja. Mi ćemo proti ovoj »asocijativnoj« hipotezi (nazoru, pretpostavci) dokazati, da novo područje znanja naših sudova (i drugih sadržaja, a to su pojmovi i izvodi) iziskuje veoma različite i veoma sastavljene (kompleksne) funkcije, koje nipošto ne spadaju na funkcije osjetilnog iskušavanja. I tek onda ćemo potpuno vidjeti, da se zaista nalazimo na novom, trećem stepenu znanja; vidjet ćemo, da su s iskustvom spojene od iskušavanja različne ili svojevrsne (specifične) funkcije, koje — za razliku od iskustvenih funkcija — kolektivno nazivamo »mišljenje«.

Dakako, prije nego ispitamo psihička djelovanja (funkcije) za postanak »novih« sadržaja na području znanja, treba da ove sadržaje potpuno upoznamo; pa zato se moramo još zaustaviti kod nekih primjera o sudovima. Zatim ćemo (54.) potražiti, ima li još kojih »misaonih sadržaja«, koji nijesu isto što sudovi; a napokon ćemo (55.) za sve njih potražiti ona obilježja (karakteristike), kojima se razlikuju od iskustvenih sadržaja. Kad upoznamo ove dvije grupe — iskustvenih i misaonih sadržaja —, onda ćemo pristupiti (§. 2.) tumačenju o postanku misaonih sadržaja.

d) Drugi primjer o sudovima! Kod prvoga smo primjera vi- 2.
djeli, da možemo o izvanjskom svijetu »istinito suditi« i **protivno** osjetilnom shvaćanju. A sad ćemo vidjeti, da i onda kad ne sudimo protivno osjetilnom opažanju, ipak da je u sudovima sadržan »plus« znanja prema samom osjetilnom opažanju (iskušavanju). Ja na pr. opažam ovaj stol. U tome doživljaju moga znanja nije sasvim ništa sadržano o kakvoj razlici ili o odnosu, u kome bi se ovaj stol nalazio s drugim stvarima, koje su od njega različne. A ipak ja mogu — opažajući ovaj stol — izreći: »stol je četverouglast«, a to znači: on nije drugog kojeg oblika, na pr. nije okrugao. Izreknem li negativan sud: »ovaj stol (koji sada opažam) nije okrugao«, očito izričem razliku između opaženog predmeta i neopaženog okruglog stola. Ovo je dakle **razlikovanje** jedan plus s obzirom na opažaj stola.

e) Napokon imade i takovih sudova — na pr. kod matematike 3.
i prirodnih nauka (na pr. kad sudimo o atomima, o eteru i t. d.), zatim kad sudimo na pr. o pravdi, o slobodi, o idealima... —, o takovim predmetima, koji nam **nijesu osjetilnim putem** poznati.

Iz 1., 2. i 3. vidimo, da ono znanje, koje se nalazi u našim sudovima, zaista znači jedan plus prema osjetilnom iskustvu. Toliko kažemo — za razliku od iskustvenih sadržaja — da sudovi sačinjavaju »misaone« sadržaje svijesti. U njima se naime svijesno očituje novi način shvaćanja, različan od osjetilnog doživljavanja (iskušavanja).

Da li se još na koji način — osim suđenja — očituje novi, misaoni način shvaćanja?

Koji su svijesni sadržaji (oblici) mišljenja ili »misaoni sadržaji“?

54. Mišljenje se u našoj svijesti očituje na tri načina; pa zato ove načine zovemo također »oblici« mišljenja. Proizvodi mišljenja (misaone djelatnosti ili misaonih operacija) u našoj svijesti — t. zv. misaoni sadržaji — jesu: **pojam, sud i izvod.** Drugim riječima: misaono (misleće) jastvo zauzima prema predmetima trostruki stav shvaćanja: da ih poima, o njima sudi i stvara zaključke (izvode).

U čemu sastoje ovi misaoni oblici?

Kad ja izreknem riječ »čovjek«, svakako znadem šta ta riječ znači. Ona označuje nešto takovo što se nalazi u svakom pojedinom čovjeku: Petru, Pavlu... Opažajući Petra vidim da je velik, a opažajući Pavla vidim da je malen; tako imade svaki pojedinac (individuum) svoja pojedinačna obilježja ili »svojstva«: velik, malen, crn, toga obličja, učen, krepostan i t. d. A izraz »čovjek« ne označuje pojedinačna svojstva, nego ono, što je svima pojedinim ljudima zajedničko i što je kod svih nepromjenljivo,

1. pojam

te prema tome glavno ili bitno. A što je to? Svakako su svi ljudi osjetilno-pokretna bica ili »životinje«; a opet se razlikuju od psa, mačke, ptice, ribe i drugih životinja time, što imadu sposobnost misliti ili suditi, t. j. što imadu »razum«. Čovjek je dakle »razumna životinja«. Ovakovo značenje izraza »čovjek« nazivamo pojam. Pojmovno shvaćanje ili poimanje razlikuje se dakle od osjetilnog opažaja toliko, što osjetilnim opažanjem shvaćamo pojedine predmete koliko su pojedini (ovog Petra, ovog Pavla...), t. j. po svima onim obilježjima (svojstvima) — velik, crn, malen... — kojima se jedan od drugoga razlikuju, dok je »poimanje« takovo shvaćanje predmeta, u kome upravo nijesu sadržana pojedinačna osjetilna obilježa. Zato ćemo reći ovako:

Mi možemo shvatiti pojedinačne predmete s obzirom na njihova zajednička i stalna (konstantna) obilježja u jednu neosjetilnu cjelinu, tako da ona obuhvata sve pojedinke jednakih obilježja t. j. imade općenito značenje. Ovakovo shvaćanje zovemo **»poimanje«**, a njegov svijesni rezultat (sadržaj) **»pojam«** (misao).

2. sud

Kad imam pojam, onda još nemam »sud«. Ja na pr. imam pojam (znadem šta znači) »četverouglast«, a još nijesam izrekao nikakva suda. Sada ću izreći: »ovaj stol je četverouglast«, »ova ploča je četverouglasta«, »ova ura nije četverouglasta« i t. d. Svakako je »sud« nešto više nego sam pojam; jer sam kod svakog pojedinog suda izrekao isti pojam o različitim predmetima (stol, ploča, ura). Isti sam pojam u izrečenom svakom sudu priricao ili predicirao (= kao predikat izrekao) o pojedinom predmetu, te sam ga time odredio (za stol sam rekao da je četverouglast, a nisam ga odredio po boji ili veličini, nego samo po obliku). Ukratko:

Mi afirmativno ili negativno priričemo (prediciramo) pojmove o predmetima, te ih time određujemo. Ovakovo shvaćanje nekog predmeta s obzirom na određenje, koje o njemu izričemo, zovemo **»suđenje«**; a svijesni njegov sadržaj **»sud«**. Ako naše određivanje predmeta odgovara njegovu određenju, kažemo da je sud »istinit« i da smo predmet »spoznali«. Tko bi sudio, da »zemlja miruje, a sunce da se oko nje kreće« — ne bi istinito sudio, niti bi spoznao, kako je odnos između zemlje i sunca uistinu određen s obzirom na gibanje.

3. izvod

Mi možemo iz poznatih sudova stvarati ili izvoditi nove, na pr. iz suda »na travi je rosa« izvodim »noćas je rosa pala«, iz

suda »u ovoj šumi je klupa« izvodim »netko ju je načinio«. Ovaj misaoni proces zovemo »izvođenje«; a njegovo svijesno očitovanje **»izvod«** (kad iz jednog suda izvodimo novi, a »zaključak«, kad novi sud izlazi iz više poznatih sudova).

Koje su karakteristike misaonih sadržaja za razliku od iskustvenih?

55. Misaone sadržaje — pojam, sud, izvod — **ne doživljujemo upravo tako, kao što osjetilne sadržaje**; zato kažemo da su misaoni sadržaji **neosjetilni ili za naša osjetila nezorni. Po čemu to znademo?**

Kad na pr. kažemo »životinja«, te znademo šta taj izraz znači (a njegovo značenje je upravo »pojam«!) — onda sasvim neosjetilno doživljujemo ona obilježja ili oznake, koje sačinjavaju sámo značenje tog izraza (i koje se nalaze u pojmu »životinja«, te ih zovemo »sadržaj« pojma). »Životinja« naime znači »imati sposobnost osjećanja i kretanja«. Pa kad mi doživljujemo ovaj pojam »životinja«, i kad doživljujemo sadržajni njegov jednaki odnos na konja, mačku, ribu, pticu, čovjeka — t. j. na sve one percipirane stvari (predmete), u kojima se pojmovna obilježja jednako nalaze — — očito je, da ovako shvaćeni sadržaj (»životinja«) nije osjetilan, t. j. **da nema nikakvih senzitivnih kvaliteta.**

1) nemaju senzitivnih kvaliteta

A možemo li osjetilno shvatiti ove riječi: jest, nije, ipak, dakle, drukčije, doduše, moguće, zaista i t. d.?! U značenju tih riječi nema nikakvih senzitivnih kvaliteta.

Još ćemo jedan primjer navesti, da uočimo razliku između senzitivnog opažanja i misaonog shvaćanja (poimanja) o nekom predmetu. Vidjet ćemo, da prvi način shvaćanja imade karakter osjetilnog organa, t. j. da je senzitivno opažanje po svome predmetu kvantitativno (= da ima sastavljene dijelove, koji su jedan izvan drugoga vezani na prostor) i da je pojedinačno, dok je predmet poimanja nešto neprostorno, jednostavno i općenito. Ova sasvim protivna svojstva između opažajnog i pojmovnog shvaćanja (koliko ih promatramo s objektivne strane) dokazuju, da su to dva po svojoj naravi (specifično) različna psihička događaja. Primjer je ovaj: ja sada opažam svoj pisaći stol, za kojim sjedim i nalijevo opažam knjige, nadesno tintarnicu, a nasred stola različite spise. Sve je to predmet (objekat) moga opažanja! Ako rukom pomičem ispred očiju u smjeru s lijeve strane na desnu, moj će opažaj objektivno gubiti jedan dio za drugim: najprije ne ću opažati knjiga, za tim spisa, a napokon — kad stavim pred oči čitavu ruku — iščeznut će i desni dio stola. Opažaj je dakle pojava, koja se dade rastavljati; — dok pojam »pisaći stol« ne označuje nikakvih sastavnih dijelova niti ikakva prostornog određenja, nego samo onu stvar, koja služi da se uz nju sjedi i piše.

2. nemaju senzitivne intenzivnosti

Zatim, ima li kod pojmova, sudova i izvoda kakve **senzitivne intenzivnosti?** Nijedna misao nije od druge koje sadržajno jača. — I ostalih senzitivnih svojstava (podražajne granice, prostornosti...) nema kod misaonih tvorina.

Osjetilni su elementi *podražajno prouzročeni*, t. j. oni nastaju nužno iz osjetilnih podražaja. Zato sve naše iskustveno znanje obuhvata samo pojave, t. j. mi našim osjetilnim iskustvom doznajemo ono što je opažanju nazočno ili zbiljsko. Iskustvo nam samo kaže, da stvari i događaji u svijetu jesu (postoje), a ne kaže nam *zašto* jesu. U okviru našeg iskustvenog znanja nalaze se samo zbiljske pojave; pa *kad bi sve naše saznanje bilo tek empirijsko* (= *opažajnim doživljavanjem stečeno*), *čitav nam izvanjski svijet ne bi ništa drugo značio, nego ukupnost pojedinačnih i promjenljivih pojava.* — Ali, poznata nam je činjenica, da se ljudi ne zadovoljavaju samo time da znadu za eksistenciju pojavâ, nego oni hoće da pojave i *protumače*; a »protumačiti« znači *navesti razloge*, da je nešto zaista tako i zašto (razlog!) je tako, a ne drukčije. Do mnogih naših spoznaja ili istinitih sudova dolazimo na taj način, da ih obrazložimo ili dokažemo. I upravo na taj način shvaćamo u izvanjskom svijetu *nesamo ono što je pojedinačno i promjenljivo, nego što je općenito* (*zajedničko*) *mnogim pojedinkama i što shvaćamo kao nužno* (= *da ne može drukčije da bude!*).

3. nastaju obrazloženjem

Prema tome moramo reći, da na području znanja imade — osim iskustvenih — i takovih sadržaja, koji **nastaju obrazlaganjem.** Iskustveno znanje ne dobivamo na osnovi obrazlaganja; pa zato je postanak iskustvenih sadržaja sasvim drukčiji, nego što je postanak onih (»misaonih«) sadržaja, do kojih dolazimo obrazlaganjem.

Na obrazlaganju osniva se znanstveno znanje; jer »*znanost*« znači sustavnu cjelinu obrazloženoga znanja. Naša znanstvena »slika« o svijetu ili znanstvena spoznaja zbiljnosti znači sumu znanja o stvarima, o načinu njihova djelovanja i o zakonitosti (pravilnosti) tog djelovanja, a osim toga još tumačenje ili objašnjavanje (obrazlaganje!) svega što je na nekom stvarnom području zbiljski nazočno. Znanost hoće dakle da *opisuje i tumači* (kao i naša psihologija!). Opisivanje ide za tim, da nam jasno i potpuno iznese sve ono, što se našem opažanju u svijetu pojavljuje. Iz opisivanja još ne znamo, zašto nam se svijet tako pojavljuje; dok se stvar pred nama nalazi samo kao činjenica, kojoj ne poznamo uzrokâ — u kojima se osniva eksistencija i postanak stvari — nije stvar za našu spoznaju opravdana ili obrazložena, t. j. ne možemo izreći o toj stvari i njezinu zbivanju općenite i nužno istinite sudove. Zato znanstvena spoznaja traži razloge stvarima i događajima, a to znači: ona ih nastoji protumačiti. Kako ili kojim putem (metodom) ih tumači? T. zv. *hipotetičkom metodom*, t. j. da uzmemo ili pretpostavimo (gr. hipótíthemi, pretpostavljam) nešto, čime mislimo da ćemo najlakše i najbolje neku pojavu obrazložiti. Znanstveno tumačenje sastoji dakle u tome, da nam pruži najprije ono obrazloženje, kojim ćemo

pokušati ili kojim možemo nagađati (pretpostaviti), da ćemo najlakše odgovoriti na pitanje, zašto nam se neka stvar ili događaj tako pojavljuje. Ako nas jedna pretpostavka (hipoteza) ne vodi do potpunog odgovora, treba potražiti drugu. Zato i postoje o istoj pojavi različita tumačenja ili »nazori«.

Gledamo li dakle na postanak našeg znanja, razbiramo, da ono ne nastaje samo osjetilnim putem, i prema tome da ono nije iscrpeno iskustvenim sadržajima, nego da imademo sumu znanja, koje nastaje obrazlaganjem. A to je naročito »znanstveno znanje«.

4. imadu karakter istine (= podudaranja s predmetom) i zato

Nadalje, kod misaonih sadržaja imademo svijet vrijednosti, t. j. mi držimo, kad mislimo, da nije svejedno kako mislimo, nego da naše mišljenje imade svoju vrijednost po tome, što imade neki *cilj*, a to je **»spoznaja istine«.** *Mi naime nastojimo da upoznamo predmete naših sudova onako, kako oni zaista jesu, a ne drukčije. Svaki je dakle sud istinit, kad se podudara ili slaže s onim o čemu sudimo.* Zato imade mišljenje neke svoje putove (pravilnog mišljenja) k cilju. Mi hoćemo, kad sudimo, da »valja« ono što sudimo, pa zato svoj nazor drugom čovjeku dokazujemo. — A i toga nema na senzitivnom području.

Nesamo da se pitamo za vrijednost našeg znanja — da li je istinito ili nije —, nego se također pitamo za vrijednost svojih i tuđih čina: jesu li dobri ili zli. — Napokon imade i takovih pojava, za koje pitamo, jesu li lijepe ili nijesu. Naše dakle prosuđivanje o vrijednosti obuhvata područje istine, dobrote i ljepote.

Čovjek nastoji da postigne istinu i dobrotu i da raspoznaje ljepotu: on nastoji da čitav svoj duševni razvitak svede na ova tri područja ili da se duševno uzdiže u tri smjera. »Uzdiže« — jer se početni stepen u duševnom razvitku nalazi na iskustvenom području, na onome što nam je opažajno dato, a »iznad« toga nalazi se istina i dobrota kao ono što nam je »zadato«, t. j. kao zadatak ili ideal našeg života. Ostvarenje (polučenje) ovih ideala zovemo »*idealna kultura*«.

5. karakter upravljenosti prema predmetu

Iz 4. proizlazi, da svaki misaoni događaj — poimanje, suđenje, izvođenje — uključuje svijesnu *upravljenost ili usmjerenost subjekta na ono o čemu misli t. j. na ono što je »metnuto pred« misaono shvaćanje, i što zovemo »predmet«* (objekat, od lat. ob-jectum). Ja na pr. sudim: »ovaj stol je četverouglast«, a zatim izreknem drugi sud: »ovaj stol razlikuje se od ovog šešira« i t. d. — svaki put sam svijestan, da se »ja« s onim što je u pojedinom sudu sadržano, upravljam prema onome o čemu sudim, t. j. da se ja sa svojim doživljenim sudom stavljam u odnos prema »predmetu« (= prema onome, što je *nezavisno* od moga doživljenog suda). Ovaj odnos upravljenosti između misaonog sadržaja i njegova predmeta nazivaju psiholozi **»intencija«** (intencionalni odnos). Tek mišljenjem dakle **razlikujemo sadržaj shvaćanja od njegova predmeta.** — U senzitivnim doživljajima nema toga razlikovanja.

6. služe nam kod finalnih čina.

Napokon, gledamo li na čovjekovo djelovanje u životu, možemo razabrati, da je uvjetovano posebnim, od osjetilnog iskustva različnim — upravo »misaonim ili razumskim« (intelektualnim, racionalnim) — znanjem. A to je t. zv. finalno ili svrhovito djelovanje, kod koga si **postavljamo ciljeve, tražimo i upotrebljujemo sredstva za ostvarenje ciljeva.**

Da je uistinu tako, razbiramo kod svakog »otkrića« (pronašašća). Čovjek je sebi postavio cilj, da pronađe aparat za lećenje (zrakoplov); i imajući pred očima postavljeni zadatak, da pronađe nešto, što je od zraka lakše, naišao je na vodik i helij. — Čovjek radi po različitim »metodama«, na pr. za najlakše učenje stranog jezika, za najlakše obavljanje napornog ručnog posla i t. d. A očito je, rekosmo, da zadatke, koje sebi čovjek postavlja, i metode, kojima svoje zadatke (ciljeve) izvodi, ne nalazi u svojem osjetilnom shvaćanju, nego se nad osjetilno shvaćanje (iskustvo) uzdiže novim znanjem.

Na otkrićima i metodičnom radu osniva se napredak čovječanstva prema svemu onome, što je korisno za održanje života i za njegovo uljepšavanje; a taj napredak zovemo »materijalna kultura ili civilizacija«.

Bilješka. Budući da se mišljenje razlikuje od senzitivnog shvaćanja (opažanja i predočavanja), zato neki psiholozi ukupno naše znanje ne grupiraju na tri stepena — primarni, sekundarni i tercijarni —, nego samo u dvije grupe: osjetilno i neosjetilno (duhovno) saznanje. U prvu grupu spada osim percipiranja još i predočavanje.

S obzirom na utjecaj pažnje kod saznanja, razlikuju neki psiholozi perceptionalno (»psihologijsko«) znanje i aperceptionalno (»logično«). Prvo nastaje onda, kad izvanjski podražaj izazove pažnju i naša svijest nehotice usvaja taj izvanjski utjecaj (= kad ga percipira). A kad hotimično priklanjamo pažnju k objektu i odvraćamo je od njega, tako da novopridošli utjecaji ne ulaze u duševnu svojinu bezredno, nego ih mi namjerno u duševnu svoju cjelinu uklopljujemo, t. j. kad ih stavljamo u međusobne snošaje, onda je naše shvaćanje logičko ili aperceptivno. »Apercepcija« je u tom smislu već misaoni proces, koji se nadovezuje neposredno na percipiranje.

PREGLED ZA §. 1.

Kod točke 52. u »sumarnom pregledu« donesli smo shemu za 1. i 2. stepen znanja. Drugi smo stepen završili s upitnikom, na koji sad odgovara ovaj §. 1.

Na području znanja postoje također istiniti sudovi ili spoznaje, t. j. takovi svijesni sadržaji, koji se razlikuju od osjetilnih opažaja i predodžbi (= od senzitivnih sadržaja ili od iskustvenih doživljaja). Ovi novi (s obzirom na prva dva stepena) sadržaji znanja nastaju posebnim funkcijama, koje zovemo »mišljenje«; pa zato njihov svijesni učinak (sudove) zovemo »misaoni sadržaji« (53.). — Sposobnost mišljenja zovemo »razum«, pa zato se misaoni sadržaji zovu i »razumski«.

Jesu li samo sudovi »misaoni sadržaji«? — Ne; takvi su također i pojmovi i izvodi (54.).

Koje su karakteristike misaonih sadržaja (55.)?

Sada možemo nadopuniti shemu od 52. i umjesto upitnika staviti ovako:

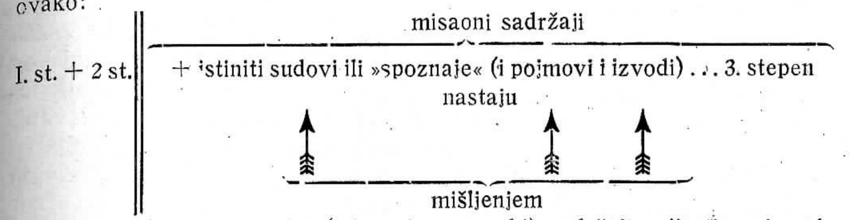

Trostruki su spoznajni (misaoni, razumski) sadržaji svijesti: pojmovi, sudovi i izvodi. Drugim riječima, osim senzitivnog shvaćanja (osjetilno iskustvenog doživljavanja) mi još imamo sposobnost (= »razum«) na 3 načina shvaćati predmete: poimanjem, suđenjem i izvođenjem. Sva 3 načina nastaju »mišljenjem« ili »razumskim djelovanjem«. Kako nastaju? — na ovo će pitanje odgovoriti §. 2. i §. 3. Proces poimanja — §. 2. — veoma je kompliciran, t. j. sastoji od mnogih misaonih funkcija. Ipak ne može psihologija sasvim mimoići genetičku eksplikaciju poimanja; to više, što ona sačinjava osnovni problem psihologije, u historiji i sadašnjici. Nastavnik će postupati prema prilikama.

§. 2. POSTANAK POJMOVA.

(Genetička eksplikacija.)

56. Poznato je, da se u našem znanju služimo općenitim riječima, kojima posve dobro razumijemo značenje, na pr. čovjek, ptica, kuća, svjetlost, toplina, boja, gibanje, tri, sedam, eksistencija, različnost, jednakost, sloboda, pravda, krepost i t. d. Uzmimo izraz »čovjek«! Pojedini se ljudi međusobno razlikuju, tako da je svaki od njih pojedinka za sebe ili individuum, dok izraz »čovjek« znači nešto svima pojedinkama (pojedinim ljudima) zajedničko ili općenito. Ovakav općeniti sadržaj našeg znanja zovemo »pojam«.

Za pojmove smo već dokazali (55), da se razlikuju od osjetilnih sadržaja, t. j. da ih ne doživljujemo upravo tako kao osjetilne sadržaje. **A da li ih možda doživljujemo sasvim rastavljeno od osjetilnih sadržaja?** Budući da pojmovne sadržaje ne doživljujemo onako kao osjetilne sadržaje, moglo bi nam se činiti, da ih niti zajedno s njima (nego rastavljeno) doživljemo. Zato pitajmo: **kako mi doživljujemo pojmovne sadržaje (značenja)? Da li ih doživljujemo zajedno s doživljavanjem osjetilnih sadržaja ili bez njih?**

a) Šta znači: »doživljavati« svijesne sadržaje znanja? Kad kažemo, da »doživljujemo« različite sadržaje našeg znanja, onda to znači, da mi »doživljujemo« sve ono, što je našem (izvanjskom i unutrašnjem) opažanju dano, t. j. sve ono što je u svijesti neposredno nazočno ili zorno. Svi ovi zorno dani sadržaji sačinjavaju ukupnost (fizičkih i psihičkih) pojava ili mnogostruko različitu zbiljnost (izvanjskog i unutrašnjeg) našeg iskustva.

Hoćemo li dakle da »pojmovne« sadržaje opaženih objekata **doživimo**, nemoguće je da to bude na drugi koji način, nego jedino tako, da ih **neposredno opažamo ili da ih zorno doživljujemo u pojedinim doživljenim sadržajima našeg (izvanjskog i unutrašnjeg) opažanja**, t. j. u pojedinim (fizičkim i psihičkim) pojavama.

Zorni pojmovi

Jedino u pojedinačnoj ili individualnoj zbiljnosti (izvanjskog i unutarnjeg svijeta) **možemo doživjeti pojmovna značenja — i to samo s pomoću zrenja ili neposrednog opažanja tih pojmovnih sadržaja u svijesno nam danoj zbiljnosti.**

Koliko pojmove zorno doživljujemo u osjetilnim sadržajima, zovemo ih **»zorni pojmovi«**, na pr. čovjek, životinja, drvo, ptica, riba, boja, stol...

b) Ali, imade nekih riječi — na pr. sloboda, pravednost, Bog, zakon gravitacije, atom, diferencijalni račun i t. d. — kojima ne možemo značenje doživjeti u neposredno (svijesno) nam danoj zbiljnosti. Zato ćemo pojmove morati razlikovati. Kod jednih nam je njihovo značenje potpuno (adekvatno) poznato iz zornog shvaćanja, te ih stoga nazvasmo »zorni pojmovi«.

Nezorni pojmovi

Druga je vrsta **»nezornih ili transcendentnih«** pojmova, kojima značenja ne možemo zorno doživjeti, (te nam zato i nijesu iz opažanja adekvatno poznati), nego ih upoznajemo tek **posredovanjem različitih odnošaja — analogije i negacije — t. j. mi im sadržaj tek neizravno (indirektno) određujemo.** To će reći: naše znanje nezornih pojmova moguće je samo na osnovi zorno nam dane zbiljnosti i zornih pojmova, koje u toj zbiljnosti opažamo, a koji u sebi uključuju odnos s nečim nezornim (neiskustvenim).

Primjeri će nam to objasniti. Ja na pr. imam pojam »promjene ili zbivanja ili događanja« (kad nešto u svijetu nastaje ili nestaje). Došao sam do njega svakidašnjim opažanjem: da je u sobi nastala toplina, svjetlost, da je nastao udarac po stolu, narisana slika na ploči, buka na ulici i t. d. U tome pojmu »nastajanja promjene« uključen je odnos prema nečemu, od čega je zavisno ono što nastaje, i što zovemo »uzrok« nastajanja. Štogod se naime događa, imade svoj uzrok, t. j. nalazi se u odnosu uzročnosti (ili: štogod se događa, jest prouzročeno); nastala je toplina, jer je u peći naloženo (= uzrok), nastao je udarac, jer sam rukom udario po stolu i t. d. Sve dakle promjene u svijetu moraju imati svoj uzrok — — pa ako je sigurno (a to ispituje filozofija!), da ja za sve promjene u svijetu ne mogu naći dovoljnog uzroka u samom svijetu, moram reći, da su te promjene u odnosu uzročnosti s nečim izvan svijeta: i tako sam došao do pojma o »izvansvjetskom (ekstramundanom) uzroku svih promjena u svijetu«. Takav uzrok zovemo »Bog«.

Nezorni pojam o »Bogu« dobivamo dakle posredovanjem svemirskih promjena, koliko su u relaciji s uzrokom. — Pojam »atoma« imademo negirajući tjelesnu sastavljenost (koju opažamo); a pojam »životinjske duše« po sličnosti (analogiji) s čovječjom duševnošću.

Postanak zornih pojmova:

57. Od kojih je psihičkih događaja sastavljeno naše shvaćanje »općenitoga« u pojedinačnim sadržajima? Ili: **koji psihički događaji uvjetuju postanak (tvorbu) zornih pojmova?**

a) Da na ovo pitanje odgovorimo, treba naglasiti, da pojmovi sadržajno izriču (znače) ono, što se »u pojedinačnosti« nalazi kao **»općenito«**! A takovo je shvaćanje moguće samo na taj način, 1. da se na pojedinačna obilježja **ne obaziremo** ili da na njih ne gledamo, i 2. da kod pojedinačnog sadržaja **oduzmemo** ili izlučimo (izoliramo ili zasebno shvatimo) i zadržimo ono što je općenito. Ovaj način shvaćanja zovemo **»apstrahiranje«** (pod 1. je »negativna«, a pod 2. »pozitivna« apstrakcija).

apstrakcija i

Zorni pojmovi nastaju dakle apstraktivnim procesom; ili: »apstrakcija« je misaona operacija, kojom nastaju zorni pojmovi. »Apstrakcija« znači **rastavljeno promatranje onih obilježja na nekom predmetu, koja u zbiljnosti nijesu rastavljena.**

b) Ali, apstrakcija je sastavljeni (kompleksni) događaj. **Od kojih je komponenata sastavljen?**

Uzmimo koji primjer. Kako dolazi dijete do pojma o »drvetu«? Percipira neko drvo i zapamti mu spomen-sliku, koju može reproducirati (t. j. predočiti nekoć percipirano drvo). Zatim percipira i druga drveta. Od različitih ovih percipiranih sadržaja nastaje shematska spomen-slika, koja označuje tipična neka obilježja kod svakog drveta. [Shematska predodžba nije ni potrebna, nego je dovoljna percepcija, koja sadržava neka sasvim pojedinačna obilježja određenog drveta.] Kad je dijete steklo čitavu skupinu (kompleks) iskustvenih sadržaja, ono na njima instinktivno (nenamjerno ili samo od sebe, spontano) **razlikuje ili distingvira** neka obilježja, na pr. lišće i stablo. A razlikovati ne bi moglo, kad ne bi iskustvenu cjelinu **razdijelilo ili raščlanilo (analiziralo)** u sastavine.

analiza

Dakako da i analiza ne bi bila moguća, kad ne bi čovjek bio sposoban, da se na reproducirane (ili samo percipirane) sadržaje obazire ili osvrće **(reflektira)**, te ih **relativno opaža** (= stavlja u međusobne snošaje). — Tek ovim putem — refleksije i analize — dolazi dijete do toga, da **za sebe (izolirano) shvati glavna obilježja, t. j. odužme ili rastavljeno shvati (= apstrahira)** ono što je svim drvetima zajedničko.

Kako se dolazi do pojma o »životinji«? Izraz »životinja« znači svako biće, koje ima »osjetilnu i kretnu« sposobnost. To je dakle sastavljeni pojam. Postanku ovoga pojma mora također da prethodi iskustveni materijal, t. j. opažanje mnogih životinja i neživotinjskih stvari. U njemu treba analizirati sastavne momente, da ih uzmognemo razlikovati. Kako ćemo razlikujući jedna obilježja od drugih pronaći ona, koja su upravo glavna ili **»bitna«**, t. j. ona, koja označuju što je zajedničko, što se općenito nalazi kod svih životinja? Ili: kako ćemo shvatiti ono, što je stalno ili trajno (konstantno) kod svake opažene životinje, i što upravo sačinjava poj-

movni sadržaj ili značenje riječi »životinja« — za razliku od svih promjenljivih ili nebitnih obilježja? Sad već nije dovoljna samo instinktivna distinkcija, nego se iziskuje **uporeďivanje** između opaženih životinja i drugih stvari. Tek ovim poredbenim promatranjem opaženih životinja s neživotinjama i uporeďivanjem svih opaženih životinja međusobno — uočit ćemo bitna obilježja (svojstva) »životinje«: da imade osjetilnu i kretnu sposobnost. Kažemo »uočiti«, da tim izrazom označimo neposredno (zorno, intuitivno) shvaćanje onoga, što upravo sačinjava »životinju« (a ne nogu, glavu, oblik, boju i drugo štogod).

Za postanak navedenih pojmova iziskuju se dakle barem dva percipirana slična sadržaja, koja uporeďujemo, te se na međusobne njihove razlike ne obaziremo, a oduzmemo i zadržimo (apstrahiramo) ono što je zajedničko — te ovo kao jednu cjelinu shvatimo. Ovako shvaćeni sadržaj zovemo »pojam«.

Rezultat o zornim pojmovima!

Percipirani sadržaji jesu *individualni*. Općeniti momenti *nijesu u njima sadržani zasebno ili izolirano* — t. j. koliko su upravo općeniti — jer na osnovi osjetilnog opažanja nastaju u svijesti samo takovi sadržaji, u kojima je osjetilni objekat *individualno* određen. Općeniti momenat je također opažen, jer je sâm po sebi neposredno ili zorno nazočan u našemu znanju; ali *nije osjetilno opažen*, t. j. za njegov nastanak u svijesti nijesu dovoljni događaji osjetilnog opažanja, nego se iziskuju posebni čini — apstrahiranja —, kojima ono, što je općenito, izoliramo u svijesti kao zasebni sadržaj znanja. Ovi se dakle »*pojmovni*« (*misaoni ili razumski*) *sadržaji specifično ili bitno razlikuju od osjetnih* (senzitivnih) *sadržaja*. I onda kad na pr. kažemo »crveno« kao nešto općenito, nije taj jednostavni (nesastavljeni) svijesni sadržaj isti kao osjećano crveno, koje je samo *ovdje i sada* (= individualno) nazočno u svojoj punoći, svjetlini i t. d.; a tako je i kod drugih pojmova, na pr. boja, čovjek, eksistencija, nešto i t. d. Time dakako nije rečeno, da pojmovne sadržaje doživljujemo rastavljeno (odijeljeno) od osjetnih sadržaja.*

---

* Već je *Platon* opisao u Fedonu (c. 19) apstraktne sadržaje, kojima izričemo nešto općenito. »Ta mi kažemo, primjećuje Sokrat, da jednakost nešto jest. Ja sada ne mislim na *pojedini slučaj jednakosti*, da su na pr. komadi drveta ili kamena ili štogod takovo jednaki, nego ja protivno tome mislim »*samu*« jednakost. Da li tom riječi intendiramo nešto ili ništa?« »Bez sumnje nešto«, odgovori Simija. »Jesmo li svijesni, što time intendiramo (mislimo)? »Svakako, uzvrati. »Otkuda nam je to znanje? Prilikom opažanja jednakih stvari, kako ih prije spomenuh, shvatili smo sam pojam jednakosti; i njime izričemo *nešto drugo nego konkretne jednake stvari*. Ili zar držiš, da tu nema nikakve razlike? Promotri stvar i s ovog gledišta: zar se ne dešava, da se isti kameni ili komadi drveta jednome pojavljuju jednaki, a drugom nejednaki?« »Jest«. »Ali zar se ikad jednako samo po sebi pričinilo kao nejednako ili jednakost kao nejednakost?« »Nikada«. »Dakle jednake stvari i jednakost nije isto«.

58. a) Da imade u svijesti i takovih (misaonih) sadržaja, koji *nijesu senzitivni*, pokazat će nam jedan primjer, na kome ćemo ujedno razabrati prijelaz od 2. na 3. stepen saznanja!

Odnos (relacija) je neosjetni sadržaj svijesti

Ja sada gledam crvenu i zelenu boju; a jednu i drugu mogu pomisliti. Je li to sve što o njima znadem? Svaku za sebe vidim, a kad ih zajedno uzmem, t. j. jednu naprama drugoj ili jednu u odnošaju (relaciji) s drugom, ja znam da su one »*različne*«. Je li taj »*odnošaj različnosti*« *novi svijesni sadržaj*, koji nije uključen u »crveno« i »zeleno«? Bez sumnje jest, jer sâm odnošaj različnosti nije ni crven ni zelen. Ili na pr. možemo li reći, da je različnost između žutog i slatkog meda viđena ili kušana. Mi znamo također na pr. da je broj 3 različan od broja 5, da se sloboda razlikuje od raspuštenosti, a pravda od nepravde i t. d. — a u svima ovim odnošajima različnosti nijesu sadržani nikakvi senzitivni elementi. **Sáma je dakle relacija različnosti sasvim novi, posebne svoje vrste ili specifično drukčiji svijesni sadržaj nego oni senzitivni elementi, među kojima se ta relacija nalazi ili koji su »nosioci« (članovi) relacije. Ona je neosjetni sadržaj svijesti.**

b) Pitajmo se: *kako mi doživljujemo navedenu relaciju, ili kako nam ona postaje svjestita?*

Ovaj odnošaj različnosti — kao i druge neke odnošaje, na pr. sličnosti, jednakosti ... — doživljujemo *neposredno* u senzitivnim sadržajima, pa zato možemo doživljaj relacije nazvati »*opažaj relacije*«. *Onu funkciju, kojom nastaje svijesna relacija različnosti, sličnosti...*, zovemo »*relativno opažanje*«.

Da uzmognemo nešto relativno opažati, potrebno je da se na to *obazrem* ili *reflektiram*, te da jedno s drugim *uporedim*. »Obazreti se« znači, da se ja prema perceptivnim (i reprezentativnim) — sadržajima stavljam ili prema njima *upravljam* kao prema »predmetima«, koji u mojoj svijesti eksistiraju. To će reći, nesamo da ja one osjetne elemente, koji se nalaze u perceptivnim i reprezentativnim sadržajima, naprosto nalazim u svijesti kao nešto dáno, što ja svijesno prihvaćam, nego ja se prema njima svijesno obraćam, stavljam ih pred sebe — i time upravo postaju oni »predmet«, koji nije sâm doživljujući »ja«. Bez takove refleksije ne bih ja mogao jedan perceptivni sadržaj dovesti u svezu s drugim ili međusobno ih usporediti — da opazim među njima izvjesnu relaciju. *Opažanje relacije uvjetovano je dakle refleksijom i uporedbom obaju članova, među kojima je relacija.*

Odnošenje ili opažanje relacije

Pita se: da li mi relaciju jednakosti, sličnosti, različnosti među bojama i glasovima upravo tako osjetilno doživljujemo, kao boje i glasove — ili je **opažanje relacije poseban psihički događaj, koji je raznovrstan ili specifično različan od osjećanja** (na pr. crvene i zelene boje)?

Neki psiholozi — na pr. Erdmann, James, Ebbinghaus — smatraju, da se čin odnošenja među osjetilnim predmetima — t. j. samo opažanje odnošaja — ne razlikuje od osjećanja.

Drugi opet psiholozi — Bühler, Grünbaum, Michotte, Lindworsky — eksperimentalno su utvrdili, da svijest o relaciji nastaje katkada *ispred opažanja* osjetilnih relata (nosilaca relacije); to biva u slučajevima, kad zapazimo da predmet A nije predmet B — na pr. dva geometrijska lika —, premda još nijesmo oba predmeta jasno percipirali. Osim toga možemo percipirati različne objekte *bez* ikakva opažanja sáme relacije različnosti među njima. Dakle *nije dovoljno* sámo *percipiranje* dvaju objekata, da uzmognemo opaziti njihove relacije. A da onaj »plus«, koji se iziskuje za relativno opažanje, nije i ne može da bude događaj percipiranja, izlazi otuda, što mi relacije različnosti, sličnosti i jednakosti možemo shvatiti nesamo među osjetilnim nego i *među neosjetilnim objektima*, na pr. brojevima i pojmovima. Prema tome ćemo reći, da je shvaćanje odnošaja između dva ili više objekata naše svijesti posljedak neosjetilnog psihičkog djelovanja, kojim objekte stavljamo u odnošaj.

nije osjetno dogadjanje, nego je

Da je psihički događaj relativnog opažanja zaista po naravi svojoj različan od osjetnih događaja, proizlazi napose otuda, što je — kako rekosmo pod a) — *sáma relacija* jednakosti, sličnosti, različnosti takav svijesni sadržaj, koji *nije osjetilan*.

Prema svemu nam je dakle zaključiti, da se doživljujući subjekat svojim *činima* »stavljanja u odnošaje«, i neosjetilno-svijesnim relativnim sadržajima izdiže nad sferu osjetilnosti. Među osjetilnim objektima, koji su u našoj svijesti nazočni, eksistiraju različne relacije — ali da mi te relacije uzmognemo opaziti, iziskuje se poredbeno djelovanje, t. j. takav psihički čin, kojim objekte stavljamo u relacije ili kojim se od jednog objekta prama drugome obazremo. Takav pak čin — kako smo vidjeli — ne može da bude uvjetovan fiziologijskim uzbuđenjem; pa zato moramo reći, da osim psihologijskih događaja postoje i *čisto psihički* ili *»duhovni« događaji*. [Psihofiziologijski su oni događaji, kojima u svijesti nastaju osjetilni objekti — koji su uporedivi, t. j. o kojima možemo poredbeno shvatiti neke odnošaje. Ali sama uporedba ili stavljanje u odnošaj nije osjetilnim uzbuđenjem uvjetovani događaj.]

čisto psihičko djelovanje.

Da je doživljujući subjekat — na osnovi svoje sposobnosti, da svijesne sadržaje stavlja u odnošaje — zaista uzdignut nad osjetilnu sferu, pokazuje činjenica, da čovjek može svijesno *upravljati* recipiranom građom i mehanizmom osjetilnog događanja prema *postavljenim ciljevima saznanja*, i tako *stvarati poredak* u duševnom životu — kašto ćemo podalje vidjeti.

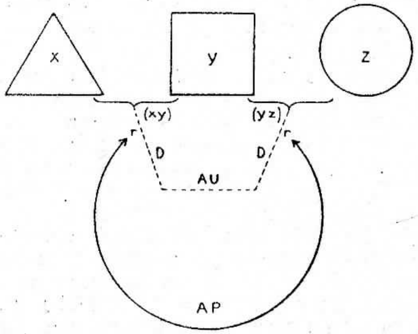

Sl. 20. *Apstraktna tvorba (poimanje) relacije različnosti.*
x percipirani ovaj trokut; *y* percip. ovaj četverokut; **r** $^{(x\ y)}$ opažena relacija (odnos) različnosti između **x y**. Ona je »konkretna«, t. j. vezana (»sraštena«) uz x y (uz pojedine ove percipirane pojave), pa zato je i ona pojedinačno ili individualno dana. *z* percipirani krug; *r* $^{(y\ z)}$ opažena relacija individualne različnosti između y z; *AU* analitičko uporeďivanje obih individualnih relacija = promatranje njihovih sastavnih momenata; *D* distinkcija ili razlikovanje jednakog momenta (r) od nejednakih (t. j. od svega onoga, u čemu r $^{(x\ y)}$ nije jednak sa r $^{(y\ z)}$ *AP* apstraktno shvaćanje = odmišljanje jednakog momenta, t. j. onog obilježja ili oznake, koja je obim relacijama zajednička, a to je »različnost« sama za sebe shvaćena. Kao takova ona nije više sadržaj opažanja — jer je sadržaj relativnog opažanja, rekosmo, individualiziran (r $^{(x\ y)}$ **i** r $^{(y\ z)}$ — nego je svijesni sadržaj »pojma« različnosti.

59. Zaustavimo se još kod »zornih pojmova« i pitajmo: *Kako dolazimo do zornog shvaćanja pojmovnih sadržaja?* Ili: *kako mi na pojedinačnim opaženim sadržajima zorno doživljujemo ono što je »općenito« (= pojmovni sadržaj)?*

Zorno poimanje

a) Uzmimo na pr. pojam »čovjek«, koji označuje čitavu vrstu ljudi, te je prema tome »vrsni ili specifički« pojam. U njegovu je značenju ili sadržaju nešto *općenito*, što se nalazi kod svih pojedinih ljudi. Do tog »općenitoga«« sadržaja svijesti došli smo *induktivnim* (*poredbenim*) *opažanjem većeg ili manjeg* niza ljudi, t. j. opažanjem pojedinih međusobno sličnih percipiranih individua. Do *vrsnih* dakle pojmova dolazimo na taj način, da *jednu zajedničku oznaku ili obilježje* (*momenat*) — na pr. da su svi ljudi nešto živo, što osjeća i što se kreće, t. j. da su »životinje«, ili na pr. da svi različiti trokuti imadu tri stranice, tri kuta — *izvadimo ili izlučimo iz sličnih iskustvenih objekata, da zajedničku ili općenitu oznaku zasebno shvatimo.*

b) Ali mi možemo imati pojam samo o jednoj stvari, dakle i tamo gdje nema čitavog niza pojedinačnih objekata, koji bi nas uveli ili inducirali do općenitog momenta. Treba dakle da se pitamo: *kako dolazimo do zornog poimanja — ne o mnoštvu sličnih objekata, nego — o jednom zbiljskom objektu, koji nam je u svijesti zorno nazočan?*

Štogod je u svijesti nazočno — fizičke i psihičke pojave, t. j. štogod je dano izvanjskom i unutrašnjom opažanju — eksistira u izvjesnom vremenu i u pojedinačnoj svijesnoj cjelini, te je po svojoj eksistenciji pojedinačno ili *individualno*; na pr. ovo »crveno« u sadašnjoj mojoj percepciji, ili ovo »četverouglasto« na gledanoj školskoj ploči. Ali, individualni ovaj objekat imade nešto takovo, što može da u mojoj svijesti eksistira nesamo jedamput, nego više puta. To jest, na individualnom objektu nalazi se i takav momenat, koji je više puta moguć, te je toliko kao *zasebni sadržaj svijesti nešto »općenito«* (na pr. »nešto četverouglasto«) ili takovo nešto, što se može zbiljski nalaziti u različnim pojedinačnim objektima. Ovo »općenito« mi *u jednom percipiranom objektu neposredno* (*a ne induktivno!*) *opažamo i shvaćamo zasebno*. Kažemo »*zasebno*«, a ne »*odijeljeno*« od *individualne cjeline*, t. j. mi općenite momente shvaćamo *zajedno s* individualnim objektom ili »konkretno«. Jedino na taj način možemo u objektima, koji su nam iskustveno dani, *neposredno opažati ono što je općenito*, na pr. kad u percipiranom »crvenome« shvaćamo općeniti moment: »boja«, »svojstvo« ovog predmeta, »svijesni doživljaj«, da je »jedno«, da je »nešto« i t. d. — sve su to općeniti momenti, koje zorno doživljujemo na percipiranom »crvenome«.

Sintetička tvorba pojmova

60. Imade pojmovnih sadržaja, koji su *sastavljeni* tako, da od jednostavnih pojmova — s pomoću **spojidbene ili sintetičke** funkcije — sačinjavaju jednu pojmovnu cjelinu, na pr. pojam zakona, pravde, slobode, atoma i drugi pojmovi matematike, prirodnih nauka, zatim nauke o ljepoti, o ćudoredu i t. d. Među sastavljene zorne pojmove spadaju i vrsni pojmovi o prirodnim stvarima, na pr. ptica, riba, čovjek..., jer su i ovi pojmovi sastavljeni od jednostavnijih pojmova. Njihov sastav ili spojidba u jedan pojam nije *samo misaoni* jedan proizvod ili konstrukcija, nego se osniva na opažanju mnogih zbiljskih predmeta u prirodi. Takova je sintetička tvorba pojmova uvjetovana **induktivnim** mišlje-

njem (koje ćemo kasnije upoznati u 65.), t. j. mišljenjem, koje je u vezi s opažanjem mnogih pojedinki (= relativnim opažanjem) i uporeďivanjem. Tako na pr. uporeďujući Petra, Pavla... uočujemo, da se po nekim obilježjima ili svojstvima razlikuju, a neka da su im svojstva zajednička — i ta svojstva spojimo u jedno značenje o čovjeku (životinja + razumna).

Sintetično je mišljenje osobito potrebno u tvorbi **nezornih** ili **transcendentnih** pojmova, t. j. takovih, rekosmo (56. b), koji nam svojim sadržajem (značenjem) nijesu sami po sebi ili neposredno (izravno, direktno) nazočni na pr. pojam duše, Boga, i t. d. Kad kažemo riječ »duša«, različiti ljudi mogu tome izrazu podavati različna značenja, t. j. mogu različito shvaćati (poimati) ljudsku dušu. Jedan od tih pojmova jest ovaj: »duša« = nešto neprotežno ili prostorno nesastavljeno (netvarno, nematerijalno); do toga se pojma dolazi opažanjem tjelesnih ili protežnih stvari, o kojima imademo zorni pojam »tijelo« — a negirajući tjelesno svojstvo protežnosti shvaćamo »dušu« kao nešto od tijela r a z l i č n o. Dakle do pojma o »duši« dolazimo po relaciji različnosti s pojmom »tijela«; mi shvaćamo značenje (= poimamo) izraza »duša« s p a j a j u ć i ga sa zornim pojmom »tijelo«. [Zadatak je filozofijske psihologije, da ispita opravdanost toga pojma, t. j. da dokaže, da li tome pojmu odgovara zbiljsko biće.]

Naveli smo (56. b) i pojam o »Bogu«, koji može da imade i bezbožac (ateist), t. j. čovjek, koji ne priznaje, da tome pojmu odgovara zbiljsko biće (pa zato mora filozofija i o tome pitanju raspravljati). Izraz »Bog« — uz ostala značenja, imade i ovo »biće, koje je uzrok svijeta i svih promjena u njemu, a koje nije ni od koga prouzročeno«. I do toga se pojma dolazi s p a j a j u ć i ga sa svijetom po relaciji uzročnosti, t. j. sa zornim pojmom o kozmičkom nastajanju spajamo izvankozmički uzrok. Do tvorbe ovih pojmova dolazimo dakle na osnovi opažene zbiljnosti i zornih pojmova, u z k o j e n a d o v e z u j e m o r a z l i č i t e o d n o š a j e (relacije) — sličnosti, uzročnosti, različnosti, sredstva i svrhe i t. d. **S pomoću tih relacija možemo — poznavajući opaženu zbiljnost kao jedan član ili relat — upoznati i drugi član relacije, t. j. možemo neizravno ili indirektno** (= s pomoću ili preko nekoga zorno shvaćenog predmeta) **upoznati neki nezorni objekat ili stvoriti si o njemu nezorni pojam;** na pr. pojam o nečemu, što je opaženom predmetu s l i č n o ili od njega r a z l i č n o, zatim pojam o nečemu što je u o d n o š a j u u z r o č n o s t i s ovim ili onim opaženim predmetom i t. d. — Objekat koji sintetičkim mišljenjem odreďujemo, samo toliko upoznajemo koliko nam to omogućuju opaženi (zorno shvaćeni) objekti i upotrijebljena relacija; zato i jest nezorno pojmovno znanje nepotpuno ili neadekvatno.

Nauka o postanku pojmova pokazala nam je, kako je dalek put psihičkog zbivanja, dok se doďe do pojmovnog shvaćanja. Djeca, pa i odrasli, imadu čestokrat samo takove pojmove, koji jasno ne izriču ono što je bitno, na pr. kad bi netko imao pojam o kružnici samo koliko je opazio okrugle predmete, a ne bi znao tačno odrediti (definirati) značenje kružnice. Takove nepotpune i neodreďene pojmove, koji se jedva razlikuju od općenite predodžbe, zovemo p s i h i č k i pojmovi (naravni, naivni ili nekritički, neznanstveni). A l o g i č k i je pojam, kad poznajemo bitne oznake, koje se u njemu nalaze (= sadržaj pojma). Dijete i primitivni čovjek imaju na pr. o ptici samo taj pojam, da ona leti, pa bi zato šišmiša i aeroplan smatrali pticom; kita smatraju ljudi obično ribom, a ne sisavcem i t. d. Nekoć je i znanost držala, da zemlja miruje. Zadaća je upravo znanosti, da različitim putovima stvara logičke pojmove.

PREGLED ZA §. 2.

§. 3. O SUĐENJU I IZVOĐENJU.

Narav suđenja.

61. Mi doživljujemo znanje obično na taj način, da o različitim predmetima ovo ili ono t v r d i m o. Takav dogaďaj zovemo »suďenje«. Svijesni sadržaj suďenja — t. j. sam »sud« — može izvjesnom predmetu nešto pridavati ili mu nešto odricati; pa zato je sadržaj sudova a f i r m a t i v a n (pozitivan) i l i n e g a t i v a n. U svakom se slučaju kod naših sudova dogaďa to, da nešto o nečemu i z r i č e m o, na pr. da neki predmet eksistira, da ima neka svojstva, da je u nekim odnosima s drugim kojim predmetom i t. d. Suďenje je dakle s t a v l j a n j e u o d n o š a j nečega što izričemo (na pr. četverouglast), s predmetom, o kome to izričemo (na pr. stol). Predmet suda može da bude kojigod percipirani, reprezentirani i pojmovni objekat, a ono što o njemu izričemo ili što mu priričemo — t. j. predikat — obično je pojam, kojim na predmetu nešto shvaćamo. Ono što na predmetu predikativno shvaćamo, nazivamo njegovo »odreďenje«. Ja dakle sudim onda, kad **s nekim predmetom stavljam u odnošaj neko odreďenje, sa sviješću da mu ono spada ili ne spada.**

Treba razlikovati: doživljaj i smisao suda!

62. Potpuna se spojnaja nalazi u s u d u; jer za sudove kažemo da su istiniti odnosno neistiniti, a potpunu neku stvar poznajemo upravo po tome, što o njoj istinito sudimo. Kod svakog

izricanja suda ima *netko* (subjekat) koji ga izriče i *nešto* (predmet), o čemu se sud izriče. Prema tome je svaki sud po biti svojoj u *dvostrukom* posve različnom odnošaju.

Sud je u svezi s misaonim subjektom, koji taj sud doživljuje, koji si je svijestan toga suda. S ovoga je gledišta svaki sud jedan dio svijesnog događaja ili doživljavanja. Što otuda slijedi? 1. da se svaki sud nalazi u pojedinačnoj svijesti baš u *izvjesno vrijeme*, te se može opet i vraćati u svijest. Kadgod mi taj isti sud mislimo, uvijek imademo *drugi*, *novi* svijesni doživljaj — a sud po svome »smislu« ostaje jedan te isti. — 2. Kod ponavljanog mišljenja jednog te istog suda može se sam doživljaj *kvalitativno mijenjati*; najprije smo ga recimo nejasno shvatili, a drugi put jasnije. Da se doživljaj suda može kvalitativno mijenjati, još je više očito s obzirom na činjenicu, da različiti ljudi prema individualno-psihičkim svojim diferencijama mogu shvatiti i izricati isti sud.

Iz toga izlazi, da moramo razlikovati **doživljaj suda i njegov smisao.** Dok je onaj prvi vremenski i individualno determiniran — jer je u svezi sa subjektom — smisao suda 1. nije vezan na vrijeme, niti je 2. nešto individualno, jer svaki čovjek može doživjeti isti smisao nekog suda. Pa upravo zato što se jedan te isti smisao može nalaziti u različitim svijestima mnogih ljudi, treba reći 3. da smisao kao takav nema svijesnog bivstvovanja.

Budući naime da smisao sam po sebi nije mnogostruk, nego samo neki određeni smisao, a doživljuju ga mnogobrojne svijesti, zato smisao suda samo toliko bivstvuje, koliko netko misli ili izriče sud. Ako ne gledamo na ovo individualno mišljenje, ostaje nam od svijesnog zbivanja različni »smisao« ili »sadržaj suda«.

Smisao (sadržaj suda)?

63. a) Sad se pita: *što znači »smisao« suda?* Rekli smo već, da kod svakog suda mislimo nešto — na pr. različnost — o nečemu t. j. o predmetu, na pr. o dvjema bojama. *Smisao* ili *sadržaj suda* znači dakle neku našu **misao (pojam) u snošaju s predmetom.** U kojem snošaju? Budući da u svakom sudu tvrdimo ili niječemo neku misao o predmetu, zato kažemo da ta *misao predmet* **određuje.** Time smo evo preciznije fiksirali smisao suda: on predicira o predmetu izvjesno *određenje* — s obzirom na eksistenciju, kojegod svojstvo ili relaciju predmeta.

Tri su dakle sastavna elementa u sudu: 1. predmet o kojem sudimo, zatim 2. misao nekog određenja i 3. primišljanje ovog određenja predmetu. Sam događaj suđenja je dakle primišljanje nekog određenja predmetu, ili: misaono intendiranje predmeta (= svijesno upravljanje prema predmetu) s obzirom na njegovo određenje. Sud jest misao + intencija.

b) Da se intencionalni misaoni **sadržaj** ne smije konfundirati s **predmetom,** slijedi 1. otuda, što sadržaj suda nastaje u svijesti mojoj tek mojim djelovanjem, a ovo moje djelovanje ne može da bude svojina drugih ljudi. Predmet pak može da bude *nezavisan* od moga djelovanja, a može da bude poznat mnogim ljudima. 2. Moje mišljenje o predmetu može da bude *istinito* ili neistinito, dok predmet sam po sebi nema ovog logičkog karaktera. Misaoni predmet nije dakle istovetan s intencionalnim sadržajem. Otuda slijedi, da je sasvim opravdano kad smo utvrdili, da »smisao« suda stoji u *intencionalnoj svezi s predmetom*.

Suđenje se otpočinje već kod djece zarana razvijati.

Kao ilustraciju o početnom razvitku misaonog života navest ću analizu izjave jednoga djeteta. Ono je došlo sa sela prvi put u grad i opazivši gibanje tramvaja zapita oca: »Zašto konji ne vuku tramvaj?« — Da vidimo, koje se duševno zbivanje nalazi iza ovoga djetetova upita! *Opažaj tramvajskoga* gibanja udružio se s *predodžbom* o kolima, koja vuku konji, te je dijete opažaj tramvaja promotrilo u snošaju s predodžbom o kolima s konjima i eo ipso *opazilo snošaj različnosti*. Kad nije shvatilo (apercipiralo) *u čemu* je ta različnost obaju gibanja, t. j. kad nije shvatilo uzročnost gibanja kod tramvaja prema (relativno) onome gibanju s konjima, dijete *pita*: »Zašto konji ne vuku tramvaj?« Dijete *reflektira* ili *obazire se na* opaženu relaciju različnosti — i ovom refleksijom na različnost kao svoj »predmet« otpočinje dijete misliti time što *pita*, t. j. ono se zanima i *teži saznati nešto povrh opaženih data*, ono traži (ispituje) *svezu opažene* pojave (gibanja) s uzrokom. Kad dijete poučeno bude »razumjelo« što znači električna sila, moći će da razumije razliku tramvajskog i kolnog gibanja; dijete će o električnom pogonu dobiti *pojam*, koji sad može primijeniti gibanju tramvaja i izreći *sud*: »Tramvaj se giblje električnim pogonom«. Čitava misaona operacija išla je za tim, da se pronađe i utvrdi neki (uzročni) poredak između opaženih pojava (konji uzrokuju gibanje kola a električna struja uzrokuje gibanje tramvaja). Zato možemo reći, da je za misaonu aktivnost glavna karakteristika: *poređivanje recipirane građe*.

Istina i očevidnost

64. Svaki smisao suda znači intencionalnu misao, kojom se određuje predmet. Kako predmet nije istovetan sa sudom, očito i ono **određenje, koje predmetu kao takovom pripada, nije istovetno s predikativnim ili misaonim određenjem.** Time pak što mi predificiramo neko određenje o predmetu, nije još dakako rečeno, da se to predicirano određenje doista na predmetu i nalazi ili da mu zbiljski pripada. Drugim riječima, **intencionalno se određenje može s objektivnim određenjem slagati (podudarati) i ne slagati.** Upravo ta je činjenica svakako dokaz, da predikativno određenje nije istovetno s objektivnim određenjem. Pa ako se neko određenje, koje sudom izričemo o predmetu, doista na predmetu i nalazi t. j. ako se s njim podudara, onda je takav sud **istinit,** a u protivnom je slučaju neistinit.

Na događaj suđenja spada još i onaj stav, koji zauzima subjekat prema istini ili nestini u sadržaju suda. Ja mogu naime s većom ili manjom sigurnošću *pristajati* uz istinu suda, t. j. ja mogu smatrati da je ono što ja sudim, uistinu tako kao što je u mome sudu sadržano. Suđenje je, rekosmo, stavljanje u odnošaj ili odnošenje nečega prema nečemu, a na taj događaj spada i *priznanje odnošaja* ili uvjerenje, da je objekat u ovom ili onom obziru određen. Sa svakom je tvrdnjom spojeno neko čuvstvo pristajanja uz tvrdnju ili čuvstvo, kojim usvajamo ono što u objektu nalazimo.

Priznanjem relacijâ — koliko to priznanje čuvstveno doživljujemo — isprepleteno je sve naše iskustvo, pa zato možemo reći, *da nema iskustva bez suđenja*. Ali doživljaj priznanja ili smatranja za istinu može da je nesamo čuvstveni, nego *spoznajni* čin; a to je onda, kad tako čvrsto pristajemo uz istinu, da prestaje svako sumnjanje, t. j. kad smo sigurni da je nešto istina i kad je ta sigurnost nečim obrazložena ili motivirana. Ja na pr. sada gledam crvenu i zelenu boju, te izričem sud, da su one različne, t. j. ja predmet svoga suda određujem s obzirom na »različnost«. Razlog pak, na kome osnivam svoju sigurnost o istini toga suda, jest činjenica, da se objektivno određenje — a to je sama »različnost« — u

percipiranim bojama neposredno očituje; ja dakle neposredno opažam objektivno određenje. A očitovanje objektivnog određenja neposrednom našem opažanju zovemo **o č e v i d n a** ili **e v i d e n t n a s p o z n a j a**.

Očevidnost doživljujemo nesamo kod percipiranih sadržaja, nego i kod apstraktnih misaonih objekata; tako na pr. neposredno opažam razliku između 3 i 5. Opažanje ove razlike nije, rekosmo, osjetilno, nego je misaono; a »neposredno« je, jer mi je razlika obaju brojeva s njima samima u svijesti nazočna. Moja je dakle sigurnost osnovana u **n e p o s r e d n o m** uvidu ili evidenciji u razliku između oba broja. — Kad se razlog za sigurnost ne nalazi u misaonom opažanju objektivnog određenja, onda je sud **p o s r e d n o** očevidan.

Izvođenje

65. Do nekih sudova dolazimo na taj način, da ih **i z v o d i m o** iz nama već poznatih sudova, t. j. da s pomoću nekih već stečenih spoznaja postignemo novu spoznaju. Ovakova se spoznaja zove **d i s k u r z i v n a**; a misaoni čini, kojima do nje dolazimo, zovu se čini **i z v o đ e n j a**. Koliko nam izvođenje služi da njime utvrdimo ili obrazložimo sigurnost izvedene spoznaje, kažemo da je u činima izvođenja ujedno »**o b r a z l o ž e n j e**«.

M i m o ž e m o d v a s u d a s p a j a t i t a k o d a j e d a n i z d r u g o g i z v o d i m o k a o p o s l j e d i c u i z r a z l o g a, na pr. pustim li iz ruke olovku, ona će pasti — jer zemaljska sila privlači sva tjelesa; u sobi je toplo, jer je u peći naloženo. Spoj takovih dvaju sudova zovemo **»izvod«.** Funkcijom izvođenja upoznajemo dva suda po njihovu odnosu obrazloženosti.

I **t r i** suda možemo spojiti tako, da iz dva prethodna — koje zovemo prethodni ili prednji sudovi ili premise — izvodimo sasvim novi, treći sud, koji kao zaključak nužno izlazi iz premisa. Takav postupak mšljenja zovemo **»zaključivanje«.**

To biva na taj način, da u prva dva suda razmatramo međusobne odnose njihovih pojmova: novi odnos, koji upoznamo između dva pojma s obzirom na njihova poznata dva odnosa sa zajedničkim ili posrednim trećim pojmom — ulazi u zaključak; na pr. »ja sam smrtan« jest posredni sud koji kao zaključak upoznajem posredovanjem poznatih odnosa dvaju pojmova »smrtan« i »ja« s istim trećim — posrednim ili medijalnim, M — pojmom »čovjek«: svi ljudi (M) su smrtni (P), ja (S) sam čovjek (M) — dakle (zaključak!) »ja sam smrtan«. Ovaj zaključak **n u ž n o** slijedi iz prednjakâ ili premisâ zato, jer prva ili gornja premisa izriče prirodni zakon za svakog čovjeka. Taj prirodni zakon primjenjujem u zaključku na sebe — i prije nego sam umr'o, t. j. nužnost moje smrti poznata mi je i prije ili nezavisno od samog događaja. Zaključivanjem prekoračujemo dakle granicu empirijske zbiljnosti — i spoznajemo neempirijske odnose.

Zaključivanje ili silogizam može imati različne oblike; a može biti i višestruko sastavljen (polisilogizam). **N a č i n z a k l j u č i v a n j a j e d v o s t r u k**: ili iz općenitosti **i z v o d i m o** (**d e d u c i r a m o**) pojedinost, ili se od pojedinosti **u v o d i m o** (**i n d u c i r a m o**) u općenitost; na pr. Petar pogriješi, Pavao pogriješi... te otuda zaključujemo, da svi ljudi pogriješe. U logici se pobliže ispituje, na osnovi čega možemo s pravom od pojedinih opažaja uvoditi se u općenost.

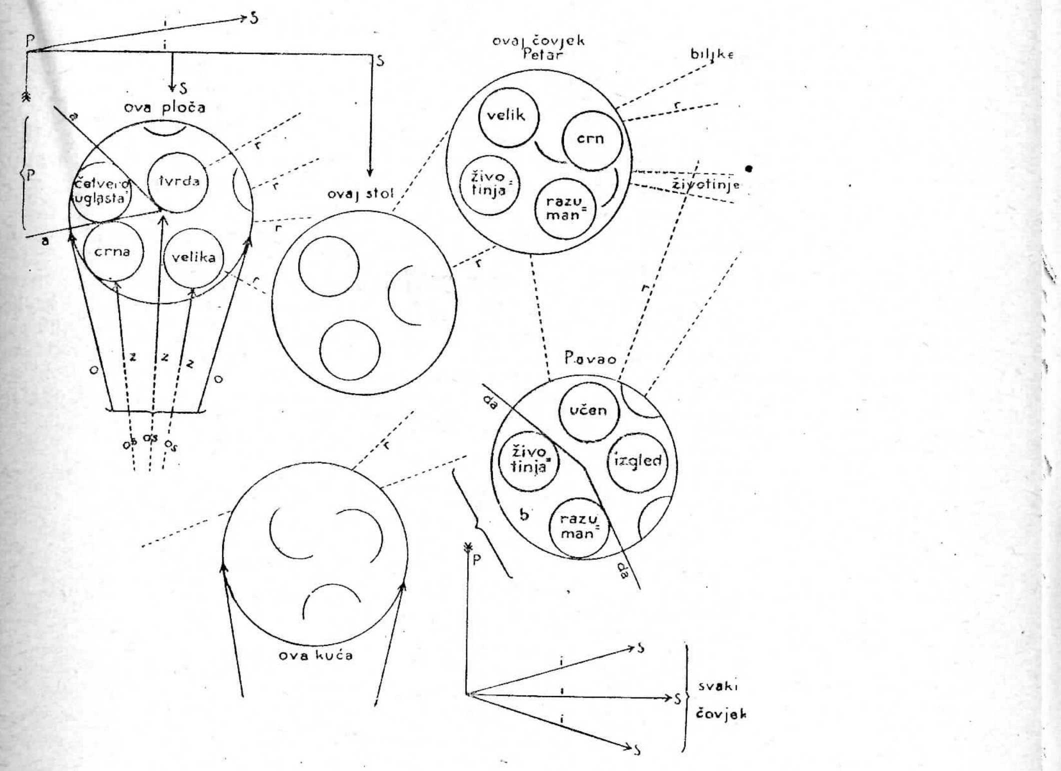

Sl. 21. S p o z n a j n i p r o c e s.

1. stepen. O osjetilno opažani (percipirani) pojedinačni objekat sastavljeno, t. j. sa svima njegovim svojstvima (odredjenjima); *z* zamjećujem jedno svojstvo čitavog objekta; *os* osjećam samo svojstvo ne znajući za objekat.

2. st. Kad opaženi objekat nije više osjećanju (opažanju) nazočan ili prezentan, mogu da ga reprezentativno ili reproduktivno shvatim, t. j. da ga predočim ili predstavim.

3. st. r. relativno opažam; *a* apstraktno shvaćanje = poimanje; *p* pojam (»četverouglast«, biti četverouglast, nešto četverouglasto). *i* pojmovno intendiram pojedini objekat, te mu — kao subjektu (S) suda — priričem ili prediciram, t. j. kao predikat (P) izričem pojmovno određenje. Toliko **s u d i m**.

Pomoću rel. opažanja shvaćam, da se objekti (na pr. čovjek Petar, Pavao...) u nekim obilježjima podudaraju, a u drugima razlikuju. Tako dolazim do toga da na istom objektu njegova svojstva distingviram: jedna su za njega promjenljiva i sporedna (akcidentalna), a bez drugih ne može da bude ono što jest (takova svojstva zovemo »bitna«). Kad neki objekat shvaćam samo po **b i t n i m** njegovim određenjima, t. j. izolirano od sporednih svojstava (= distinktivno apstrahiram, *da*), onda sam ga shvatio na općeniti način, t. j. tako da sa bitnim određenjima (b) shvaćeni objekat izriče nešto zajedničko svima drugim objektima istih određenja. Sa općenitim pojmovima, koji izriču objektivne biti, dolazimo do **o p ć e n i t i h i n u ž n i h** sudova (bez kojih nema znanstvene spoznaje!).

Psihologija je — između ostalih empirijskih znanosti — z a s e b n a nauka, jer ima posebni svoj objekat, kojim se ne bavi nikoja druga nauka. — Čini se doduše da nije tako; jer u okvir duševnog događanja spada na pr. i mišljenje — a mišljenje je naučni objekat l o g i k e. Dakle, kako se čini, logika i psihologija se po svom predmetu ukrštavaju, te se po tom ne bi moglo reći, da je neka nauka — u ovom slučaju psihologija — potpuno samostalna, kad se njezinim predmetom bavi i druga koja nauka.

Logičar se interesira samo za p r a v i l n o s t mišljenja t. j. on se pita: kada je (pod kojim uvjetima) mišljenje ili suđenje na putu k istini? Psiholog se pak zanima za sasvim nešto drugo i kod mišljenja i kod ostalih doživljaja. Logičar se i psiholog međusobno razlikuju po tome, što svaki od njih promatra svoj objekat s p o s e b n o g a s v o g a g l e d i š t a ili s obzirom na svoj c i l j proučavanja. Psihologija je dakle samostalna nauka nesamo koliko imade određeni svoj objekat, kojim se bavi, nego također koliko se za svoj objekat zanima upravo u određenom cilju, t. j. koliko ima posebno svoje interesno gledište ili stajalište, s kojega uzima u obzir svoj objekat.

PSIHOLOG: šta je i kako nastaje?

LOGIČAR: Kako je pravilno?

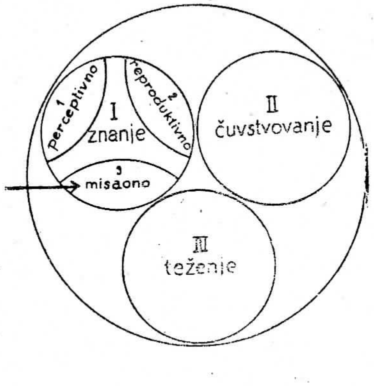

Senzizam i intelektualizam

Bilješka 1. Neki psiholozi drže, da se s v e p o j a v e n a š e g z n a n j a m o g u s v e s t i n a o s j e t n e e l e m e n t e i l i s e n z a c i j e; zato se njihov nazor zove **senzizam ili senzualizam.** Sadržaji o p ć i h p o j m o v a ne nastaju posebnim psihičkim događajem, koji bi bio različan od percipiranja i predstavljanja; na pr. kad kažemo riječ »trokut«, značenje ove riječi obuhvata izvjesni broj sličnih predmeta, a od tih predmeta može biti u značenju sadržana samo jedna od svih ostalih oznaka — ali to značenje ipak nije ništa drugo nego »slika« ili predstava upravo pojedinog trokuta. Općeniti opseg dobiva pojedinačna predstava time, što je s njome udružena jedna riječ, koja označuje sve slične predmete. Od pojedinačnih predstava nastaje shematska predstava, na pr. s izrazom »biljka« asociirane su neke zajedničke oznake iz pojedinačnih perceptivnih i predstavljenih sadržaja. S u d o v i nijesu također nikakova posebna svijesna pojava, koja bi se razlikovala od asocijacijâ; sadržaj suda znači spoj onih predstava, koje su po asocijaciji postale nerazdvojive.

Protivno ovom senzualističkom nazoru uči i n t e l e k t u a l i z a m, da čovjek imade razum ili intelekat, t. j. duševnu sposobnost za takove spoznajne doživljaje, za koje nikako ne možemo smatrati da su jednaki osjetnim elementima. Pojmovi i sudovi nijesu senzitivne, nego misaone ili razumske (intelektualne) spoznajne tvorevine; to će reći: psihički akti poji-

manja i suđenja nijesu samo neke kombinacije od percipiranja i reproduciranja, nego se ovi akti — koje ukupno zovemo »intelektualni procesi« — u svijesti pojavljuju kao posebni sadržaji i posve različni od perceptivnih i reprezentativnih sadržaja našeg znanja. Ovaj intelektualistički nazor — koji je već Aristotel zastupao — usvaja i eksperimentalna t. zv. würzburška ili Külpeova škola (Marbe, Watt, Ach, Messer, Schultze, Bühler).

Zastupnici intelektualističkog sustava dokazuju, da u našoj svijesti postoje misaoni sadržaji ili »misli«. Izvan svake je sumnje naime da mi shvaćamo ili razumijemo značenje neke riječi i onda, kad nam njezin objekat nije u svijesti pojedinačno nazočan. Pokusima se utvrdilo, da možemo razumjeti riječ i onda, kad nema u svijesti ni traga kakovoj predodžbi o predmetu. A kad i jest predstava u svijesti, ona ni izdaleka ne označuje svoj objekat jednoznačno; na pr. kad čujemo riječ »konj«, nalaze se u svijesti predočeni tek neki potezi, koji neodrdeđeno predstavljaju konja. A posve je nemoguće, da općenu ideju ili apstraktni pojam zastupa pojedina predodžba; trokut, o kome izričemo geometrijske stavke, nipošto nije istovetan s pojedinačno određenim trokutom, a tako na pr. i shematski prikazani čovjek imade ipak izvjesnu veličinu i oblik, dok u pojmu o čovjeku nijesu sadržane nikoje pojedinačne oznake. A pogotovu nema perceptivnih elemenata u neiskustvenim spoznajnim sadržajima naše svijesti!

Napose je važno pitanje o razlici između a s o c i j a c i j e i s u d a.

Asocijacija je faktor ili činilac svijesnog zbivanja, a to zbivanje je »ponovno doživljavanje nekadašnjeg doživljaja«. Svijesno obnavljanje nekadašnjeg doživljaja nazvasmo »reprodukcija«. Ona je dakle učinak asocijacije, i zato upravo kažemo da je asocijacija činilac ili tvorni u z r o k r e p r o d u k c i j e. Na pr. ja sada gledam svoju uru na stolu i odmah mi se u svijesti pojavi pomisao na njezina darovatelja; ovaj doživljaj moje pomisli o darovatelju nastao je sada u mojoj svijesti obnovljeno ili reproducirano, t. j. on se je i nekoć već nalazio u mojoj svijesti — a sada je reproduciran z a t o, jer je i nekoć bio u doživljenoj svezi s mojom urom: ta sveza ili asocijacija je dakle uzrok sadašnje reprodukcije. Poradi same važnosti stvari objasnit ćemo tvorni utjecaj asocijacije na još kojem primjeru. Sada opazim na svom stolu cvijeće, i s ovim opažanjem zajedno nastane mi u svijesti predodžba o nekoć viđenoj bašči, a zatim se opet sjetim cvijeta, koji sam u mladosti nekome poklonio, te izatoga opet pomislim kako cvijeće i na grobu cvate. S jednom se dakle percepcijom o nazočnom cvijeću nadovezao čitav niz doživljaja, a sve ovo svijesno zbivanje uzrokovano je asocijacijom nekadašnjih doživljaja s cvijećem. Ili ovaj sada doživljeni primjer reprodukcije: sjetio sam se nekadašnjeg događaja, koji je bio 30. aprila, a iza ovog sjećanja odmah mi je došlo u svijest sjećanje na drugi događaj iz idućega dana, 1. maja. Taj mi je drugi događaj u svijesti reproduciran na osnovi nekadašnje vremenske asocijacije s prethodnim događajem.

Kako je otuda vidjeti, a s o c i j a c i j a č i n i da se u mojoj svijesti nešto zbiva ili da u njoj nastaje neka pojava (doživljaj), i to na taj način, da ta pojava r e p r o d u k t i v n o n a s t a j e u o d n o š a j u s drugom pojavom, koja je u svijesti nazočna (gledam uru, gledam cvijeće, sjećam se 30. aprila).

Osim asocijacije imade još i drugih psihičkih faktora, koji utječu na tijek svijesnih događaja; a takav je faktor i a p e r c e p c i j a; ja sada na pr. čujem gdje zvoni, i odmah ovu percepciju nadopunjujem znanjem, da je danas blagdan; ili na pr. sada čujem na ulici lavež pasa i ova mi se percepcija u svijesti nadopunjuje kao nekom tihom izrekom: psi se grizu a i za ljude se kadšto kaže da se grizu kao psi. Imade dakle i aperceptivnih događaja, koji čine da u svijesti — uz doživljenu percepciju — nastaju neki sadržaji.

Iz svega dosadašnjeg izlazi, da na osnovi asocijacije i apercepcije nastaju u svijesti sadržaji, koji se nalaze u međusobnim odnošajima. A

»sud« je također odnošaj svijesnih sadržaja, pa zato neki — t. zv. asocijativni — psiholozi drže, da sud i nije drugo nego tvorevina asocijacije. Ali nije tako.

Sud je sasvim drukčiji doživljaj, nego što je asocijativno reproducirani svijesni sadržaj, t. j. kad mi sudimo, onda se događa sasvim nešto drugo, nego kad na osnovi asocijacije poslije jedne predstave u svijest dođe druga. Učinak asocijacije u našoj svijesti nije drugo nego vremenski slijed predstava, koje se jedna za drugom u svijesti pojavljuju. Ili drugim riječima, nastajanje svijesnih sadržaja u vremenskoj relaciji jedini je plod asocijacije. Kod suđenja pak mi primišljamo jedan sadržaj drugome, t. j. stavljamo jedan s drugim u različite relacije (sličnosti, različnosti, jednakosti, istovremenosti, prostornosti, stvari i svojstva, svrhe i sredstva i t. d.) — i to tako, da izvjesna relacija oba sadržaja ujedinjuje, na pr. crveno i zeleno je različno, stol je veći od olovke, olovka je sredstvo za pisanje i t. d. Svaki je sud takova svijesna pojava ili doživljaj, u kome se očituje sveza nekih pomisli, ali ta sveza ne znači samo vremenski slijed pomisli; asocijativnom pak reprodukcijom ne nastaje ništa drugo nego vremenski slijed izvjesnih pomisli. O toj relaciji vremenskog slijeda može tek nastati sud, i on zaista nastaje onda, kad smo o toj relaciji svijesni i kad je pomišljenim objektima primišljamo, na pr. ja znam — upravo »sudim« — da je događaj od 1. maja došao poslije događaja od 30. aprila. Mi možemo različite relacije — a ne samo vremensku — primišljavati svijesnim sadržajima na taj način, da sadržaje po izvjesnoj relaciji ujedinimo. Akt suđenja nije dakle samo postojanje neke relacije, nego je stavljanje u relaciju, t. j. takav sastav svijesnih sadržaja, koji ih ujedinjuje i time proizvodi novi spoznajni sadržaj — sud. U svakom je sudu neki sadržaj određen po relaciji s drugim sadržajem, na pr. pomisao crvenoga u relaciji sa zelenim određena je kao nešto različno; mi dakle »različnost« primišljamo objema sadržajima određujući ih njome. Sud je prema tome jedinoviti kompleks od izvjesnih sadržaja i onih čina, kojima te sadržaje ujedinjujemo. Tek ovom ujedinidbom postaje sud istinit ili neistinit; a toga svojstva nikad nema asocijacija.

Asocijativni bi psiholozi još mogli iza svega toga priznati, da je sud doživljaj posebne vrste, ali da je subjekat koji ga doživljava pri tom isključivo zavisan od asocijacije, te je prema tome u svom suđenju sasvim pasivan. Ali i taj je nazor neodrživ, jer »suđenje« znači psihičku djelatnost: mi ne možemo shvatiti relaciju dvaju ili više svijesnih sadržaja bez onoga čina, kojim stavljamo sadržaje u relaciju, t. j. bez odnošenja jednoga naprama drugome — kako je rečeno kod 58. Suđenje je dakle posebni i specifično različni događaj od asocijativnog reproduciranja.

Racionalizam

Bilješka 2. U pitanju o postanku (provenijenciji) naših pojmova zastupali su neki psiholozi nazor, da su nam pojmovi prirođeni, t. j. da nijesu zavisni od empirije — kao što uči intelektualizam (koji se zato može nazvati i »intelektualistički empirizam«, za razliku od »senzualističkog empirizma«). Izvor pojmovnog zbivanja je čisti razum (ratio); ovako uči **»racionalizam«.**

Ali mi vrlo dobro znamo, da do pojmova dolazimo pažnjom i razmišljanjem, da ih kadšto mučno stičemo i da ih ne nalazimo u sebi gotove. Prema tome nijesu pojmovi ni djetetu prirođeni. — Osim toga znamo poučeni iskustvom, da našem pojmovnom shvaćanju prethodi percipiranje. A da je uistinu tako, razbiramo iz činjenice, da čovjek, koji je od rođenja bez kojeg osjetilnog organa (na pr. oka), nema pojmovnog znanja o predmetu toga osjetilnog opažanja (na pr. slijepac od rođenja ne zna za boje). Činjenica je još i to, da naporno dolazimo do jasnih pojmova o neosjetilnim predmetima, na pr. do pojma vrline, slobode . . . ; a ta nam poteškoća u stvaranju ovih pojmova dokazuje, da je njihov postanak zavisan od empirije i da ih iz empirije ne dobivamo neposredno — a kad bi nam bili prirođeni, ne znamo, zašto bismo teže do njih dolazili nego do zornih pojmova.

Razum je dakle sposobnost mišljenja koliko je ono zavisno od empirije; u tom smislu možemo reći, da je razum sposobnost apstrahiranja.

U klasičnoj grčkoj filozofiji (prije Krista) zastupao je Protagora senzizam, a proti njemu Sokrat intelektualizam. Poslije njega je filozof Platon bio racionalist, a veliki njegov učenik Aristotel, osnivač psihologije, zastupao je opet empiristički intelektualizam. To jest, Platon je raskinuo svezu između razumske spoznaje i osjetilnog iskustva, dok Aristotel uči, da sadržaji razumske spoznaje (pojmovi) nastaju iz iskustva — s pomoću apstrakcije. Zato je Platon držao, da se predmeti pojmova — t. j. ono što je »općenito« — ne nalaze u pojedinom i promjenljivom iskustvu, nego da eksistiraju nezavisno od iskustva. A protivno tome kaže Aristotel (u djelu »O duši« III. 8.); »Nijedna stvar ne postoji zasebice odijeljena mimo opažljivih tjelesa (kako su držali Platonovci), pa zato su misaoni predmeti sadržani u osjetilnim oblicima opažanja . . . S toga ne može nitko bez opažanja nešto novo spoznati, i kad netko ulazi u promatranje stvari, to se nužno zbiva s pomoću unutrašnje predodžbene slike (»phantasma«) . . . A sposobnost predočavanja treba da razlikujemo od sposobnosti tvrđenja i nijekanja, jer se u spojidbi misaonih sadržaja (pojmovâ) nalazi istina i neistina (a samo razum spoznaje istinu i neistinu). A u čemu je razlika između izvornih (= neizvedenih, zornih) pojmova i predodžbenih slika? Jamačno nijesu ovi i ostali pojmovi tek predodžbene slike, ali oni ne mogu da budu bez predodžbenih slika«.

Mišljenje i govor

Bilješka 3. U običnom smislu znači »govor« izražavanje mišljenja, a u širem smislu znači svako duševno očitovanje, napose izrazom lica ili mimikom, na pr. izraz žalosti, srdžbe . . . Umjesto govornog izražavanja moguće je i gestama — pokretanjima ruku, glave . . . — pokazivati nazočne predmete (»demonstrativni« gesti) ili ih nenazočne opisivati različnim pokretima (»deskriptivni« gesti).

Govor dakako nije isto što i mišljenje. Ono mora da govoru prethodi, te je od govornih znakova nezavisno; zato se ista misao može izraziti različnim govornim znakovima, kako pokazuje jezična raznolikost. Ipak se mišljenje govorom usavršuje, te se i naziva »unutrašnjim govorom«.

O postanku govora postoje različite teorije; ali svakako je sigurno, da se govor razvija uporedo s cjelokupnim duševnim napretkom čovjeka: zato je kod posve neobrazovanih naroda i kod djece govor neartikuliran (koji se ne da rastaviti u slogove, nego sastoji od nepravilnih izjava — za razliku od artikuliranog, koji od glasovnih čestica pravilno oblikuje riječi).

Govor je fiziologijski uvjetovan pobudom na jednom mjestu sive moždanske kore — t. zv. Brokin centar, — otkud polazi na organe, koji izvode govor. Pobuda pak na živčanom govornom organu, koji pokreće dušnikom i jezikom da izgovore riječ, dolazi od slušne govorne predstave, koja je vezana uz predstavu o predmetu, na pr. riječ »kuća« uz predstavu o njoj. Sa svakom je naime predstavom u svijesti udružen posebni glasovni znak ili riječ kao slušna predstava. Živčana je dakle radnja kod govora vezana uz dva moždana središta: motorno i senzorno. Motorno — što ga je Broca otkrio — služi za to, da pokreće izgovorne organe. I kad se to središte ozlijedi ili razori, čovjek više ne može pravilno da izgovara riječi; ta se bolest poremetnje izgovaranja zove »motorna afazija«. Senzorno govorno središte prima slušne osjete (riječi). Kad je to središte razoreno, može čovjek riječi čuti ali ih ne razumije; ovu poremetnju razumijevanja zovemo »gluhoća riječi« ili »senzorna afazija«. (»Slijepoća riječi« je onda, kad čovjek poradi bolesti nije kadar čitati; a kad nije kadar pisati — »agrafija«). Izgovarene riječi otisnu se u slušnom središtu, a napisane u vidnom; pa kad hoćemo riječ, koju smo čuli ili čitali, da izgovorimo, treba da podražaj ili pobuda iz senzornog govornog središta pređe na motorno, otkuda se pokrenu izgovorni organi. A kad hoćemo riječ napisati, pređe podražaj na kretne organe kojima izvodimo pisanje.

Bilješka 4. Spoznajna naša sposobnost nije iscrpena sticanjem pojmova od one građe, koju nam pruža okolina ili osjetilni svijet. Kad je čovjek već stekao neke spoznaje, on iz njih stvara nove, i to na osnovi svoga čuvstvovanja i onih ciljeva, koje namjerava izvesti. Tako je na pr. Newton

promatrajući pad jabuke došao na »ideju« o svemirskoj gravitaciji. Gutenberg je iz opaženog urezavanja slikâ u drvo došao na ideju urezivanja i štampanja slova; a tako je čovjek snagu vodenog slapa znao iskoristiti u industrijalne svrhe i t. d. Takove spoznaje, koje su zamišljene — na osnovi nekih stečenih već spoznaja — prema nekoj svrsi, zovemo »*zamisli ili ideje*«.

Sav se napredak čovječanstva osniva na ostvarenju ideja. Zapravo na njihovu usavršivanju, t. j. na takovom ostvarenju, u kome je ideja potpuno ili savršeno izvedena. Na pr. ideja o prijevozu na daleke kopnene i morske udaljenosti dovela je do željeznice i lađe; a usavršila se ideja u brzom vlaku i parobrodu. Takovi se predmeti (zbiljski ili zamišljeni), u kojima je ideja savršeno ostvarena, zovu *ideali*. A duševni rad oko stvaranja ideja i ideala zovemo *umovanje*; sposobnost pak umovanja »um«.

Umovanje i maštanje

Kako se umovanje bûdi već na prvim stepenima duševnog razvoja, vidjeti je na onim idejama, koje su nastale utjecajem maštanja. Već si dijete gradi različite predmete — kuće, igračke... — po nekoj sličnosti prema onome što je opazilo; a i primitivni je čovjek znao načiniti vatru. Sa samim percipiranjem, reprodukcijom i asociiranjem već je skopčano i neko nesavršeno umovanje; u *proširivanju primljene građe i njezinu obrađivanju na svakom razvojnom stepenu saznanja osnovana je i sasvim produktivna ili stvaralačka sposobnost, koja od poznatih sadržaja zamišlja nove*. Tako je čovjek već na prvom stepenu duševnog razvoja upravljen prema najvišem usponu, koji se dostiže ukupnim duševnim radom. I u toj razvojnoj liniji dobiva upravo fantazija naročitu stvaralačku vrijednost. Maštanjem naime dolazimo do novooblikovanih sadržaja t. j. do zamisli, koje služe životnim potrebama — a to su praktične ideje. Jednako se dolazi i do znanstvenih ideja, na pr. spomenuta ideja o gravitaciji. Napose iz maštanja nastaju umjetničke ideje. Svako maštanje, kako nam je već poznato, znači *promijenjeno obnavljanje spoznajno-sadržajnih nizova*; tako si na pr. dječak i primitivni narod uobražava ili u mašti predstavlja heroja t. j. takova junaka, koga je predodžbeno oblikovao prema viđenim slikama i čuvenim pričama o vitezovima i megdanima; a stari su narodi držali, da zemlju nosi neka gorostasna životinja, koja kadšto i zemlju potrese — jer su vidjeli, da se svaka stvar strese pod utjecajem druge neke stvari. Sve ove tvorevine maštanja zavise od onih predodžbenih skupina, koje čovjek već ima, i na njih se maštanje naslanja; zato dijete »fantazira« o lutkama i konjima — prema dosadašnjem krugu svojeg predstavljanja, — a ratar, trgovac, učenjak »snuje« o nečem novome, što se naslanja na dosadašnje znanje, zanimanje i čuvstvovanje. Takovo maštanje, koje izlazi iz čuvstvovanja i stvara — po izvjesnoj osnovi — takove tvorevine, kojima se i drugi pobuđuju na čuvstvovanje i maštanje, zove se »umjetničko«; a njegove su tvorevine »umjetnine«. Zamisao ili osnova po kojoj nastaju umjetnička djela, zove se »*umjetnička ideja*«. A umjetnine su pjesničke (u stihu i prozi), glazbene (pjevanje i sviranje) i likovne (slikarstvo, kiparstvo i graditeljstvo) — prema trostrukom prikazivanju umjetninâ: riječima, glazbom i oblicima.

Mašta nas dovodi nesamo do umjetničkih ideja, nego nam ona i znanje proširuje. Gdje naime nije iskustvo potpuno i suvislo, nego naiđemo na neku neispunjenu ili neobjašnjenu prazninu, ondje se maštanje u skladu s iskustvom »domišlja« spoznajama (»ideje«), kojima iskustvo nastojimo protumačiti ili objasniti. Na taj način nastaju znanstvene teorije i hipoteze. Maštanje dakle provijava kroz umjetnost i znanost, najviše umne tvorbe, koje odlikuju — i od životinje razlikuju — duh ljudski: jer »duh« ljudski znači ukupno sposobnost shvaćanja i teženja za istinom, ljepotom i dobrotom. A koliko čovjek svoje težnje za ovim idealima ostvaruje, kažemo upravo da je »uman«. Pa dok se znanstvenim spoznajama ostvaruje istina, a umjetničkim ljepota — ćudoredna su djela oživotvorba dobrote, kojom se stvara značajna ličnost čovjekova. To je konačni rezultat duševnog nastojanja, pa će se zato njime i završiti ova Psihologija.

NOETIČKI DODATAK ZA I. DIO.

1. Izvanjski svijet i naša spoznaja o njemu.

Ukratko smo pregledali najbolje nam poznato područje svijesti: spoznajno doživljavanje. Empirijska psihologija opisala je i protumačila — putem analize i sinteze — pojedine spoznajne tvorbe.

Ovdje sad nadovezuje nauka o spoznaji (noetika), te ispituje gotove spoznajne *sadržaje koliko se odnose na izvanjski svijet*. To će reći, noetičar više ne pita — kao psiholog što pita: u čemu sastoje pojedini doživljaji saznavanja i kako oni nastaju? — nego se noetičar zanima za pitanje: **je li i koliko je opravdano, što svi ljudi drže, da izvanjski svijet postoji nezavisno od naše spoznaje i da ga mi spoznajemo upravo onako, kakav on jest?**

Osjetilna spoznaja

a) Poticaj za ovo pitanje daje nam spomenuta (26) Müllerova teorija o specifičnim energijama pojedinih osjetila; a zatim i nativistički nazor o postanku našega shvaćanja prostornosti (42 b). Odavna je naime poznata činjenica, da *osjetne kvalitete zavise od psihofizičkog našeg organizma*, pa je zato nastalo pitanje, jesu li boje, glasovi, težina, toplina i sva ostala »tjelesna svojstva« upravo takova kako ih mi osjećamo. — Osim toga, mi sva tjelesa opažamo u prostoru određena; pa se otuda opet nametnulo pitanje: *nije li prostorno određivanje također zavisno od subjekta?*

Uz ove dvije pretpostavke nije isključena mogućnost, da je izvanjski svijet sasvim drukčiji, nego što ga mi s pomoću naših osjetila upoznajemo. *Je li svijet nezavisno od osjetilnog našeg shvaćanja upravo takav, kao što ga mi osjetilno opažamo?*

Negativno odgovara »*senzualistički idealizam*«, t. j. nazor, da senzitivno (osjetilno) naše shvaćanje ne vrijedi za stvari (lat. res) — da nije »realno«, —, nego da je o stvarima nezavisni ili subjektivno nužni način našega shvaćanja; i u tome smislu da su percipirane stvari »idealne«.

»*Realizam*« uči, da osjetilnoj spoznaji odgovara od naše svijesti nezavisni (= realni) tjelesni svijet.

Misaona spoznaja

b) Na području mišljenja izniklo je pitanje: *jesu li naši pojmovi tek subjektivne tvorevine, ili mi pojmovno shvaćamo realni svijet kakav on uistinu jest*. A budući da pojmovima izričemo ono što je općenito i nužno u pojedinačnim stvarima — na pr. čovjek, biljka, životinja... —, zato nastaje također pitanje: da li naši općeniti i nužni sudovi vrijede za realni svijet?

Idealizam uči, da izvanjski svijet zavisi od misaone naše spoznaje, a *realizam* uči protivno.

Po idealističkom nazoru mi spoznajemo stvari (objekte) samo koliko nam se (putem senzacijâ) pojavljuju, t. j. mi razumski spoznajemo tek pojave (fenomena). Zato se ovaj nazor i zove »fenomenalizam« ili »umjereni idealizam«. On naime priznaje da eksistiraju i nepojavne stvari (= stvari za sebe, noumena), ali ih mi ne spoznajemo kao nepojavne. »Apsolutni« pak idealizam drži, da niti ne eksistira ništa nezavisno od mišljenja.

Realizam dokazuje da eksistira realni svijet i da ga možemo upoznati kakav on po sebi jest.

Ne spada ovamo da o svima ovim nazorima pobliže raspravljamo; samo ćemo još u prilog realizma citirati Külpea.

Da mišljenjem upoznajemo objektivnu realnost, pokazuje Külpe ovako (str. 319, Vorlesungen): »U svim prirodnim znanostima tražimo realnost, a ne naše opažanje i pomišljanje o njoj. Kad pravnik na osnovi indicija konstruira zločinački događaj, kad jezikoslovac iz nekih jezičnih promjena izvodi zakone toga procesa, kad historičar po izvornim saopćenjima zaključuje na stanja i događaje u prošlosti, kad astronom proračunava udaljenosti i putanje nebeskih tjelesa, — u svima se ovim slučajevima nalazi mišljenje i njegovim se podacima pripisuje realna vrijednost. Prema tome se

moglo naslućivati, da je mišljenje puno većeg značenja, nego je to dojakošnja psihologija priznavala, a rezultati naših pokusa potpuno su nas utvrdili u slutnji.

Moderna je psahologija mišljenja na taj način došla u susret teoriji spoznaje naročito s obzirom na problem realnosti. Već ispred eksperimentalnog istraživanja o mišljenju upozorio je naročito Twardowski, Husserl, Freytag, da se sadržaj mišljenja razlikuje od misaonog predmeta, i da mišljenje nije upravljeno na sebe, nego na nešto transcendentno, što se nalazi izvan misaone sfere. Sasvim je drugačije u tom pogledu s osjetima i pomislima. Crvena je boja bez sumnje sadržaj osjeta, kojim je (boju) iskustveno opažam, a jednako je slika neke kuće sadržana u vidnoj pomisli, kojom mi je (kuća) data. Ali kremen, na koji mislim kad si hoću po jednom slučaju (primjerku) predstaviti heksagonalni kristalni oblik, nije na navedeni način sadržaj moje misli, kojom mi (taj kristal) postaje usvijestan. S toga nije protivurječno misliti o predmetima, koji nijesu misli, dok bi svakako bilo protivurječno osjećanje boje, koja nije sadržana u tom osjetu, čuvstvovanje ugodnosti, koja u samom čuvstvu nije sadržana. Mišljenjem možemo dakle intendirati predmete, koji su bitno različni od mišljenja, a ne postaju puki misaoni sadržaji ili puke mišljevine po tome što o njima mislimo.

Eksperimentalno je istraživanje nesamo utvrdilo ovo činjenično stanje, nego je podjedno pokazalo, da misaoni predmeti mogu da budu vrlo različnih određenja (Beschaffenheit) te nijesu zapravo zavisni od mišljenja... Otuda je razumljivo da imade za nas objekata, koji nijesu istovetni sa svijesnim pojavama... O realnom svijetu prirodoslovca možemo misliti i samo ga misaono možemo shvatiti. Isto vrijedi o realnostima duševnog života, idealnih znanosti i metafizike...«

2. Znanstvena spoznaja.

a) »Svi ljudi po prirodi (naravi) svojoj teže za znanjem« (πάντες ἄνθρωποι τοῦ εἰδέναι ὀρέγονται φύσει) — ovim riječima započinje osnivač psihologije, Aristotel (384.—322.), svoje najveće znanstveno djelo (Metafiziku). Bez nekog znanja ne bi mogao čovjek ni živjeti, pa zato je težnja za znanjem osnovana (fundirana) biologijski (životno), t. j. u naravnoj težnji za održanjem života.

Do znanja dolazi čovjek postepenim razvojem već od svoga djetinjstva. Put k znanju, kao k cilju teženja, zovemo »s a z n a v a n j e«; a rezultat saznavanja je postignuto »z n a n j e«.

Čovjek je sposoban da stiče znanje na različite načine; on može da različne predmete osjetilno opaža, da ih predočuje i da o njima sudi ili misli. To su t r i g l a v n a n a č i n a s a z n a v a n j a. U svakom slučaju saznaje čovjek time, što nešto (= neki predmet) shvaća; zato se može kazati, da je svako saznavanje neko »shvaćanje«.

Misaono znanje (= naši sudovi) može da bude i s t i n i t o i neistinito. Zato i treba držati se u mišljenju nekih pravila (o čemu raspravlja logika); tek pravilno mišljenje dovodi do istinitog znanja, koje nazivamo »s p o z n a j a«. Čovjek je neku stvar spoznao onda, kad o njoj istinito sudi, t. j. kad se njegov sud podudara sa stvarnošću ili objektivnim odredenjem; tako na pr. nije bilo istinito znanje, nego zabluda ili prividna spoznaja, kad su ljudi držali, da se sunce kreće oko zemlje, jer je u stvarnosti protivno tome — i tek onaj tko istinito sudi, t. j. da se zemlja kreće oko sunca, kažemo da je »spoznao« odnošaj gibanja između sunca i zemlje.

Treba razlikovati obično ili nenaučno saznavanje od n a u č n o g a. Budući da svako saznavanje ne vodi do istine i da se neke istine mogu sticati samo teškim saznavanjem, zato je potrebno, da se nađu oni p u t o v i i n a č i n i, koji će nas dovesti do istinskih spoznaja. Saznavanje, koje teče takovim posebnim putovima ili koje se razvija pod nekim odredenim uvjetima, zove se »n a u č n o« saznavanje; istine, koje se njime postizavaju, zovemo »naučne spoznaje«, za razliku od običnih ili nenaučnih spoznaja.

Uvjeti naučnog saznanja

Po čemu se razlikuju naučne spoznaje od nenaučnih?

Obično se saznavanje naslanja ponajviše na ono što čovjek osjetilno opaža i predstavlja i »slijepo« vjeruje, t. j. bez dokaza ili bez obrazloženja usvaja. Na taj način stečeno znanje može da je pogrešno (nepravilno) i zabludno (neistinito); ono je, kažemo, nekritično. Naučno pak saznavanje treba u prvome redu da sumnja o svemu onome, o čemu se god dade posumnjati, a da ne pretpostavlja kao istinu ono, što bi tek trebalo da se ispituje (istražuje) i dokazuje. Naučno saznavanje mora dakle da ocjenjuje valjanost običnog znanja, t. j. da ga podvrgne kritici — a to znači: ono ima biti »k r i t i č n o«. Putovi ili načini kritičnog istraživanja jesu različni, i svako naučno saznavanje imade posebnih svojih putova, po kojima se uspinje do istine; takove putove zovemo »metode«. Naučno je dakle saznavanje »m e t o d i č n o«. Naučne su metode: 1. promatranje (observatio), koje se razlikuje od običnog opažanja toliko, što je pažljivo i prema izvjesnom cilju upravljeno; promatrajući neku pojavu mi gledamo na njezine sastavne (konstitutivne) dijelove, na koje tu pojavu rastavljamo ili raščlanjujemo (analiziramo), a od pojedinih dijelova opet sastavljamo cjelinu (sintetiziramo). 2. pokus (experimentatio) je vrsta promatranja, koje neku pojavu nekim sredstvom izazove (provocira) i tok ili međusobne sveze pojavâ mijenja (varira), da ih potpuno upozna. O metodama raspravlja logika. Naučno je saznavanje obilježeno (karakterizirano) nesamo metodičkim postupkom nego je naučni karakter saznavanja zavisan (uvjetovan) još i od toga, da se množina stečenoga znanja o nekom predmetu rasporedi, t. j. da se pojedine skupine znanja skladno (harmonički) svedu u jedinstvenu cjelinu time, što se jedno iz drugoga izvodi po misaonim pravilima (= logički). Takovu po jedinstvenoj osnovi (planu) izvedenu sastavinu znanja zovemo sustav ili sistem. I »s i s t e m a t i z a c i j a« je dakle značajka naučnog znanja. Logika nas uči o različnim oblicima (formama), po kojima postaje znanje sistematično; to su definicije (odredivanje pojmova), klasifikacija (pregledna razdioba pojmova) i dokazivanje ili argumentacija (utvrđivanje istinitosti sudova).

njegov cilj

b) Samo uz navedena tri uvjeta može naučno saznavanje izvesti ili ostvariti svoj zadatak, t. j. da nas dovede do istinite spoznaje. Kritična, metodična i sistematična s p o z n a j a p r e d m e t a je dakle cilj naučnog saznavanja. U ostvarenju (postizanju) toga cilja ili u izvršenju svog zadatka naučno će saznavanje morati da svoj predmet potpuno o b j a s n i: jer predmet smo spoznali ili upoznali onda 1. kad nam je on posve »jasan«, t. j. kad znademo š t a je on sâm u sebi (= po sastavnim svojim dijelovima ili sastavinama), i kad je »razgovijetan«, t. j. kad ga razlikujemo (distingviramo) od ostalih predmeta. Jasno i razgovijetno shvaćanje o nekom predmetu (pojavi) sastoji u o p i s u (deskripciji) toga predmeta. Time dakako nije izvršen zadatak naučnog saznavanja; jer kad su pojave opisane koliko ih zbiljski (faktično) nalazimo, od potrebe je 2. da ih i p r o t u m a č i m o (eksplidiramo). Sad će tek biti pojave potpuno razjašnjene. A u čemu sastoji tumačenje pojava? U tome da pokažemo k a k o one postaju (bivaju), t. j. da ustanovimo (konstatiramo) one stalne ili nepromjenljive načine kojima pojave uz iste uvjete nastaju. Time smo upoznali z a k o n i t o s t pojavâ. A to ćemo opet postići, kad saznamo z a š t o biva neka pojava, t. j. kad joj upoznamo stvarni razlog ili »u z r o k« (= ono bez čega pojava ne bi nastala). Po uzročnoj zakonitosti spoznajemo dakle svezu jedne pojave s onim uzrocima ili činiocima (faktorima), koji stalno (konstantno) omogućuju bivanje ili postojanje (eksistenciju) neke pojave (događaja). Poznavajući dakle neku stvar, š t a ona jest, te k a k o i z a š t o jest — mi smo je naučno spoznali.

Podjela znanosti

c) Ukupnost naučnih spoznaja, do kojih je čovječanstvo do danas došlo koje su još moguće, zovemo »n a u k a ili z n a n o s t«. Kao što je duh ljudski — kolektivno uzeto — do danas stvorio svoju umjetnost, kako imade religijsku i moralnu i pravnu svijest, tako se duh čovjekov očituje (manifestira) i u nauci. A čitavo polje naučnog stvaranja podijeljeno je na posebna (specijalna) područja ili na »s p e c i j a l n e n a u k e«: prema predmetu, kojim se pojedina nauka bavi; tako je na pr. i psihologija nauka,

koja se bavi psihičkim pojavama. Po tome što se specijalna nauka bavi upravo jednim predmetom, t. j. nizom pojavâ koliko sačinjavaju zajedničku cjelinu, postaje i nauka jedinstvena. Ali nesamo s obzirom na svoj predmet nego je ona jedinstvena i toliko, što nastoji sve pojave protumačiti na osnovi jednoga gledišta, s kojega svoj predmet promatra i tumači; tako ima psihologija pred očima pitanje postanka duševnog života, te nastoji da pronađe zajednički izvor ili uzrok postanku svima pojavama duševnog života.

Iz rečenog izlazi, da svaka specijalna znanost znači ukupnost onih spoznaja, koje su kritičnim, metodičnim i sistematskim načinom sastavljene u cjelinu, kojom se daje jedinstveno razjašnjenje posebnog nekog predmeta.

Dok se jedna specijalna nauka razlikuje od svake druge po svome posebnom predmetu (objektu), te se time dobiva nepregledni niz specijalnih nauka, one se ipak dadu svesti na neke najviše ili najopćenitije grupe ili razrede, s kojih možemo lakše njihovu cjelinu pregledati. Ovo razređivanje pojedinih struka ili naučnih grana s obzirom na najopćenitije razlike njihovih predmeta, zovemo »klasifikacija«. Po njoj i nauke dobivaju svoj raspored ili sistem, a osnova (fundament) ili mjerilo (princip) rasporeda (podjele) nalazi se u onoj najopćenitijoj karakteristici (osobini) predmetâ, kojom se oni međusobno diferenciraju. Danas se među naučenjacima obično uzima kao podjelbena osnova ukupna stvarnost (zbiljnost), koju opažajno (iskustveno) pronalazimo, t. j. sve ono što je kao »metnuto pred« (= premet) naše opažanje ili što nam je iskustveno »dano« — koliko se na jednoj strani psihički pojavljuje, a s druge je strane od psihičkog života nezavisno (= fizički pojavno). Prema tome se mogu i sve nauke podijeliti na one, koje istražuju psihičke pojave duha (= nauke o duhu) i nauke o prirodi ili o ukupnosti fizičkih pojava. Obje zajedno sačinjavaju grupu »realnih« nauka, jer su njihovi objekti — t. j. psihičke i fizičke pojave (fenomena) — nešto stvarno ili realno, što naime opažajno pronalazimo, a ne da ih tek zamišljamo (= idealno). Imade još jedna nauka, a to je matematika, koja zaista nije realna, jer njezin predmet nije vezan na opažanje stvarnosti (zbiljnosti); naprotiv, ona zamišlja takve forme, kojih ne nalazimo u iskustvu, na pr. neizmjerno malene i velike količine, više nego trodimenzionalne prostore i t. d. Osim realnih znanosti imamo dakle i formalne. Prve se dijele opet na podrazrede: »fenomenalne« nauke (fizika, kemija, biologija te psihologija), koje ispituju pojave prirode i duševnog života, zatim »genetičke« (kozmologija, geologija, nauka o postanku organskog života, pa historija i genetička psihologija), koje proučavaju postanak i razvitak (genezu) pojavâ, i napokon »sistematske«, koje iznose raspored naučnih rezultata (astronomija, geografija, mineralogija, botanika, zoologija, te društvene, pravne i druge nauke). Klasifikacija može se provesti i po kojoj drugoj osnovi (principu).

Filozofija prema drugim znanostima

d) Nakon što smo u najširim potezima obuhvatili sve specijalne znanosti nameće nam se pitanje: ima li još koji predmet, koji nije stao u okvir navedenih znanosti, i koji prema tome iziskuje novu jednu nauku? Jesu li dosad spomenute nauke potpuno (adekvatno) odgovorile na sva pitanja? Mi ćemo odmah vidjeti da nijesu; a to znači, da osim tih nauka postoji još neka nauka, a to je — filozofija, koja je po značenju riječi »težnja za mudrošću ili ljubav k mudrosti«.

Ogledajmo pojedine naučne grupe, ne bismo li naišli na pitanja (probleme), koja su u tim naukama ostala neriješena, te prema tome sačinjavaju predmet nove i posebne nauke, upravo filozofijske.

Matematičke nauke izučavaju količine u prostoru i njihove promjene u vremenu; u tom izučavanju ipak ne dolaze na pitanje, šta je prostor i vrijeme. Ovi osnovni (temeljni, glavni) pojmovi matematike spadaju dakle u okvir filozofijske problematike (problemske skupine).

Predmet prirodnih nauka jesu prirodne pojave, t. j. različna prostorno-vremenska gibanja (promjene) u izvanjskom svijetu, koji sačinjavaju

tjelesne (materijalne) stvari i sile. A prirodne nauke opet ne ispituju, šta je to promjena uopće i promjena mjesta ili gibanje, šta je izvanjski svijet, tjelesnost ili materijalnost, sile i t. d. Ovi su osnovni pojmovi prirodnih nauka prepušteni također izučavanju filozofije.

Napokon nauka o duhu ispituje sve ono što je u vezi s čovjekovim duševnim životom, pripisujući duševni život pojedinačnom (individualnom) subjektu ili jastvu (sopstvu). Ali sámo opažanje jastvenih pojava, na koje se ograničuje psihologija, ne iskazuje nam ništa o načinu eksistencije pojedinog »ja«, zatim o njegovoj naravi (bîti): je li jastvo ili duša nešto stvarno (realno), što eksistira u sebi ili za sebe (= supstancijalno, zasebično), a ne u drugome (= akcidentalno, pripadno), je li sastavljena ili jednostavna, da li tjelesnom smrću propada ili je besmrtna i t. d. Sva su ta pitanja i opet predmet filozofijske (racionalne ili spekulativne, neiskustvene ili metempiričke, metafizičke) psihologije.

Kako je vidjeti, svi osnovni pojmovi specijalnih nauka sačinjavaju problemski predmet filozofije. To će reći, predmeti specijalnih nauka (matematike, nauke o prirodi i o duhu) s obzirom na svoju osnovnu strukturu ili sastav (= prostor, vrijeme, gibanje, tvar ili materija, energija, psihički subjekat i njegov objekat i t. d.) ostali bi nam nepoznati i nakon što su specijalne nauke završile svoj posao, jer je njihov posao (zadatak) — osim matematike — da izučavaju svoj predmet koliko se opažanju pojavljuje, t. j. iskustveno (empirički). Zato je potrebno, da filozofija osvijetli predmete specijalnih nauka nesamo koliko su oni pristupačni iskustvu (empiriji), nego da nas na osnovi iskustva uvodi (inducira) u umovanje (= racionalno ili spekulativno saznavanje), kojim ćemo predmete specijalnih nauka upoznati koliko su nepojavni (t. j. koliko nam nijesu dani u iskustvenom saznavanju). Pa kao što su predmeti specijalnih nauka realni, i filozofiju o njima nazvat ćemo »realna«. A je li ona moguća, t. j. jesmo li mi uopće sposobni, da umovanjem (razumskim saznavanjem) prehvatimo (transcendiramo) granice iskustva, ili drugim riječima: možemo li postići istinitu spoznaju, koja bi s obzirom na empiriju bila transcendentna (= metempirička ili metafizička)? Ako je naime realna filozofija sistem metafizičkih (neempiričkih) spoznaja, onda nam se ispred nje nameće pitanje o samoj mogućnosti metafizičkog saznavanja. Realna dakle filozofija osniva se i pretpostavlja filozofijsku nauku o spoznaji, a ta se nauka zove noetika.

Ali, noetika je naučna pretpostavka i za sve specijalne nauke. One su naime moguće samo pod tim uvjetom, da je naučno njihovo saznavanje kadro dohvatiti svoje predmete, t. j. da mi opažanjem i mišljenjem (dokazivanjem i zaključivanjem) istinito shvaćamo objetivnu stvarnost (realnost). Taj postulat (zahtjev) specijalnih nauka uvjetuje sámu izvedbu njihova zadatka, a to je: spoznaja predmeta. Specijalne su dakle nauke nemoguće bez filozofije nesamo koliko uzimamo u obzir potpunu spoznaju njihova predmeta — a to je stvarnost, koju pojedine nauke djelomično izučavaju —, nego i s obzirom na samu spoznajnu našu sposobnost u naučnom istraživanju. To smo sada upravo utvrdili (konstatirali) glede osnovnog postulata svih nauka.

Isto vrijedi i s obzirom na spoznajni postupak pojedinih nauka. One se naime u tumačenju pojavâ osnivaju na nekim općenitim tvrdnjama (načelima, principima), kojima vrijednost naprosto pretpostavljaju te ih primjenjuju (apliciraju) na pojave. Takav je princip na pr. zakon uzročnosti (kauzaliteta), koji izriče, da svaka promjena (sve što se zbiva) nužno traži svoj uzrok. Prirodne nauke i nauke o duhu smatraju da su niz pojavâ protumačile upravo po tome, što su postanku tih pojava našle pravi uzrok. Nauke o duhu služe se na pr. još i principom svrhovitosti (finalnosti), pitajući, koju svrhu imade umjetničko stvaranje ili poradi čega je čovjek obvezan (obligiran) na moralno (ćudoredno) dobra djela i t. d. Kod prirodnih nauka je na pr. posebni zakon o konstantnosti energije u svemiru, zakon gravitacije i t. d. Svi ovi zakoni služe specijalnim naukama kao ključ,

kojim one otvoraju ili riješavanju tajne pojavnog svijeta, t. j. s pomoću tih zakona daju nam spoznaju pravilnog ili stalnog odnošaja (sveze) između pojavâ. A možemo li mi uopće spoznati nešto »zakonito«, t. j. nešto, što vrijedi nužno i općenito za sve pojave, koliko ih i nijesmo pojedinačno opazili? Na ovo pitanje nauke ne odgovaraju, a od njega ipak zavisi njihov opstanak. Filozofija naše spoznaje (= noetika) potrebna je dakle da utvrdi nesamo postulate specijalnih nauka, nego i njihove principe. Nesamo problem o istinitosti spoznaje (= postulat pojedinih nauka) i nesamo naučni principi, nego i naučne metode spadaju u okvir filozofijske nauke o spoznaji. Sve naime nauke imadu neke svoje zasebne, a neke zajedničke putove ili načine (metode) izučavanja, a ove zajedničke metode ne može svaka pojedina nauka ispitivati; ona ih usvaja iz nauke o spoznaji. Ova dakle filozofijska nauka (noetika ili kritička logika ili racionalna filozofija) raspravlja o postulatu, principima i metodama svih nauka, te bi upravo bez ove filozofijske nauke postale sve ostale specijalne nauke nekritične.

Napokon, kako sáma filozofija tako su i sve nauke rezultat misaonog saznavanja, koje je vezano uz neke pravilnosti ili uz neke naročite oblike (forme), koje vode upravo k istinitosti spoznaje. O njima raspravlja formalna logika (ili »dijalektika«, vještina razgovaranja, a za tim: nauka o pojmovnim operacijama ili pojmovnoj izgradnji sudova). Ona je dakle prvi organ (instrumenat, sredstvo) za sve nauke. Dakako da je za upoznanje misaonih pravilnosti od potrebe poznavati i sámo mišljenje kao pojavu svijesti ljudske — a to opet spada u okvir psihologijskog promatranja. Zato je i opravdano reći, da logika i psihologija sačinjavaju »filozofijsku propedevtiku (t. j. pripravne ili uvodne nauke ili discipline). Sada je lako shvatiti, kako logika i psihologija — i ako tek pripravnu — imadu osnovnu važnost u cjelokupnom sklopu (sistemu) svih nauka.

Da završimo o razlikovanju filozofije prema specijalnim naukama, treba još samo nešto istaknuti. Razabrali smo, da filozofija imade zasebni svoj predmet, odijeljen od specijalnih nauka: kao »realna« filozofija ispituje stvarnost u njezinim nepojavnim konstitutivnim osnovama, a kao »racionalna« istražuje vrijednost misaone (racionalne) spoznaje. Treći glavni dio filozofije — etika — promatra svrhovitost (finalnost) ljudskog života uopće, i one općene uvjete (sloboda ličnosti, obveza i t. d.), na kojima je život osnovan.

Ali realna filozofija — čini se bar tako — ne razlikuje se po svom predmetu od specijalnih nauka, jer i one ispituju pojavnu stvarnost nesamo koliko je opažena, nego je nastoje i umovanjem spoznati. Tako je na pr. Leverrier računanjem našao da postoji planet, kasnije prozvan Neptun; a Mendelejev odredio je dotada još nepoznatim elementima svojstva i atomsku težinu. Mi možemo dakle i za specijalne nauke reći, da je njihovo saznavanje i metempiričko. Ali, razlika je ipak među specijalno-naučnim predmetima i predmetom filozofskog saznanja. Jer svaka pojedina nauka, koliko se kreće na zasebnom dijelu ukupne stvarnosti, sastoji svaku pojedinu pojavu objasniti u vezi s drugim pojavama tako da pojedinu pojavu zasebno (izolirano) promatra, ne gledajući na njezine sveze prema općenitoj (univerzalnoj) cjelini. Nasuprot filozofija imade univerzalno gledište, t. j. ona ne gleda (= apstrahira) pojedine pojave koliko su odijeljene od cjeline, nego uzima u obzir upravo ukupne veze pojava, koliko sačinjavaju jedinstvenu cjelinu (univerzum, kozmos). Filozofija dakle — i ako u svom izučavanju stvarnosti polazi od pojedinih pojava — promatra svoj predmet s univerzalnog stajališta, te je zato prema »specijalnim« naukama i zovemo »univerzalna«. I upravo po tome što je filozofija univerzalna, t. j. što njome upoznajemo prvotni zajednički izvor i uzrok sviju stvari, postaju nam one potpuno ili savršeno poznate. Takovo savršeno znanje i jest »mudrost«, a filozofija — ljubav k mudrosti.

II. DIO.

O doživljajima čuvstvovanja.

(Emocionalno doživljavanje).

§. 1. PSIHOLOGIJSKO OPISIVANJE ČUVSTVENOG ŽIVOTA.

66. Dosad smo razmotrili, kako se u čovjeku razvija spoznajna svijest. Do spoznanja dolazimo na različite načine ili s pomoću različnih psihičkih događaja: osjećanjem, opažanjem, predočivanjem i mišljenjem. Svima ovim doživljajima saznavanja nije još iscrpen naš duševni život.

Već je iz uobičajenoga govora poznato, kako za neke ljude kažemo, da imadu mnogo znanja, ali »srca« ili »duše« nemaju, t. j. nemaju čuvstva, a možda nemaju ni snažne volje u svome djelovanju. Čovjek je dakle u odnošaju s okolnim svijetom nesamo koliko ga spoznaje, nego se još na različite načine duševno zanima za spoznane stvari; a to se duševno zanimanje ili interes u svijesti pojavljuje kao doživljaj ugodnosti ili neugodnosti, kao doživljaj afekta, nagona, težnje i htijenja. Ove doživljaje treba da još redomice upoznamo. Otpočet ćemo objašnjavanjem našega »čuvstvenoga života«.

Sama riječ »čuvstveni život« — kaže jedan psiholog (Nahlowsky) — zvuči čarobno i krije u sebi sve blaženstvo, ali i svu patnju našeg zemaljskog bitka. Čuvstveni je život zasebni, tajnoviti svijet, s tamnim ulazom. Koje čudo, da je taj svijet jedva pristupačan psihologijskom istraživanju, i da se još danas psiholozi mnogo razilaze u svojim nalazima!

Karakteristika čuvstvenog života

a) Čuvstveni (osjećajni)* se život očituje u različnim duševnim stanjima, koja su nam poznata pod izrazima »veselje, tuga, radost i žalost, svježina i umor, naslada i odvratnost, nada, bojazan, ljubav i mržnja« i t. d. Kod svih ovih doživljaja nalazi se ugodnost ili neugodnost: jedna čuvstva povoljuju našoj naravi, a druga ne, jedna su nam prijatna, a druga nisu, jedna kao da nas »ispunjavaju« zadovoljstvom, a druga nezadovoljstvom. Kao što su u suprotnosti (kontrastu) bijelo i crno, slatko i gorko — tako i **najrazličitija naša čuvstva doživljujemo u dva suprotivna pravca: ugodnosti i neugodnosti ili zadovoljstva i nezadovoljstva.** To će

* Čuvstva zovemo također »osjećanja ili osjećaji«; a za »čuvstvovati« je sinonim »osjećati«. Treba da taj izraz razlikujemo od »osjeta« ili senzacije. Mi doduše i osjetno doživljavanje zovemo »osjećanje«, na pr. osjećam toplinu, studen, miris, slatko . . . ; ali ovo je »osjećanje« elemenat perceptivnog doživljaja, a nije isto što i čuvstvo zadovoljstva ili nezadovoljstva.

reći: sve štogod mi doživljujemo, kao da odjekuje u nama i stvara zadovoljstvo ili nezadovoljstvo. »Ja«, koji doživljujem u jednom od ova dva suprotivna stava (položaja, stanja): ili sam zadovoljan ili nezadovoljan; sve mi je, štogod doživljujem, ugodno ili neugodno. Između oba suprotna ova pola nalazi se kao po sredini područje čuvstvene neodređenosti ili indiferentnosti — prazno područje, bez zadovoljstva ili nezadovoljstva.

1. Osim ove prve karakteristike našeg čuvstvovanja (s obzirom na njihovu **kvalitativnu** diferenciranost), možemo još neke zapaziti.

2. Pojedino čuvstvo (radosti, žalosti...) može da imade **različne stupnjeve u jačini (intenzivnosti).** Od jačine čuvstva zavisi njegov utjecaj na čitav duševni život.

Jačina čuvstvena može **čestim ponavljanjem** istog čuvstva oslabiti; mi kažemo da čuvstvo »otupi«. Tako na pr. može dugotrajna žalost s vremenom otupiti i čovjek postaje »bešćutan«, a to je onda, kad uzrok čuvstva dugo traje ili se ponavlja. Ugodno jelo i piće, zabava, šala i t. d. ako se prečesto ponavljaju, postaju manje ugodni. (Ponavljana čuvstva rađaju kadšto sklonost i strast).

Što se čuvstvene jačine tiče, treba još nešto napomenuti. Kao kod osjetâ, mi možemo i kod čuvstvovanja zapaziti neku *podražajnu granicu*, t. j. i čuvstva imadu svoju početnu i dočetnu granicu. Neki su ljudi veoma osjećajni (senzibilni) ili čuvstveni, t. j. oni mnogo lakše i brže ili jače reagiraju, nego oni koji nijesu »čuvstvene naravi«. Jedan isti dakle utjecaj može neki čovjek doživjeti s većim ili manjim zadovoljstvom, nego koji drugi čovjek. Jačina čuvstva i ne zavisi samo od izvanjskog utjecaja, nego od cjelokupnog duševnog stanja kod pojedinog čovjeka.

Od čitavog duševnog stanja zavisi nesamo jačina pojedinog čuvstva, nego i sama kakvoća — ugodnost ili neugodnost —; zato je na pr. ista toplina u sobi jednome ugodna, a drugome neugodna; ista pjesma jednome je ugodna, a drugome nije, i t. d. Kao što apercepcija određuje pojedini svijesni sadržaj, tako i cjelokupno duševno stanje utječe na čuvstveni intenzitet i kvalitet.

Što veća je čuvstvena intenzivnost, postaje i čuvstvena kakvoća jasnija. — Prekomjerno jaka ugodnost može da naglo izazove neugodnost, a prejaka neugodnost može da slomi svijest i život. Kadšto može da se žestoka duševna bol prebaci u veselost i grčevit (»gorki«) smijeh ili zato, jer je bolna napetost već neizdrživa ili jer ju je slomila neka momentana spoznaja, na pr. u očaju i sarkazmu.

S jakošću (žestinom) čuvstava ne smijemo zamijeniti njihovu »dubinu«, t. j. onu mjeru kojom nas čuvstvo zaokuplja ili kojom se u nama ukorijeni. Snažni nastup čuvstva, koje uzgiba svim našim shvaćanjem, obično uskoro i nestane; a *trajno* se održe dublja čuvstva, koja su tjesnije vezana uz jastvo.

Napokon nam je istaknuti, da se čuvstva nalaze u osobito tijesnoj međusobnoj vezi i da lako jedna čuvstva utječu na druga.

Navedene osobine čuvstvovanja (s obzirom na kvalitativnu diferenciranost kao i s obzirom na jačinu) možemo smatrati kao **pravilnosti ili zakonitosti** našega čuvstvenog doživljaja.

Vrste čuvstava

b) Da bolje upoznamo različita čuvstva, pokušat ćemo da ih podijelimo u *pojedine vrste*.

Kvalitativno promatrana — kako čas prije spomenusmo — imadu sva naša čuvstva karakter ugodnosti ili neugodnosti. To je njihova *kvalitativna podjela*. 1.

Osim toga možemo sva čuvstva podijeliti u dvije grupe, prema tome na kojem se području svijesti očituju: osjetilnom ili neosjetilnom. Sva ova čuvstva, koja doživljujemo u neposrednoj vezi s osjetilnim doživljajima, zovu se **osjetilna ili senzitivna ili »niža«** čuvstva; na pr. ugodnost kod jela i pića, a neugodnost zubobolje. — **Duhovna (neosjetilna) ili »viša«** su ona čuvstva, koja u nama nastaju na području doživljene istine, ljepote i dobrote. Kad spoznajno doživljujemo istinu ili neistinu, može da nastane čuvstvo ugodnosti i neugodnosti; takova čuvstva zovemo »*intelektualna*«. Lijepo i ružno rađaju u nama t. zv. *estetska* čuvstva ugodnosti i neugodnosti. A dobri i zli ljudski čini probuđuju u nama *ćudoredna* (moralna, etička) čuvstva. Među »viša« čuvstva spadaju i *vjerska* ili *religijska* čuvstva. (Sva ova »viša« čuvstva objasnit ćemo u Dodacima). 2.

Izrazom »viša« čuvstva — u najširem značenju ove riječi — mogu da se označe sva ona čuvstva, koja pretpostavljaju složene (kompleksne) spoznajne procese: predočavanje i mišljenje. Elementarna ili niža (senzitivna) čuvstva pretpostavljaju samo osjetne (senzitivne) elemente; a čim od osjetnih elemenata nastaju spoznajne kombinacije, odgovaraju im »viša« čuvstva.

Još bismo mogli podijeliti čuvstva u **individualna i socijalna.** Čovjek naime imade prirodnu težnju za vlastitim životom, t. j. svakome je pojedinom (individualnom) čovjeku po njegovoj prirodi usađen nagon, da održi i unaprijedi tjelesni i duševni svoj život. Čuvstvovanje, koje je s ovim nagonom u vezi, zovemo »individualno«. — A koliko čovjek po naravi teži za društvenim (socijalnim) životom, rađaju se u njemu »socijalna« čuvstva, na pr. ljubavi i mržnje. 3.

c) Kako nastaju čuvstva?

Uzroci čuvstava i njihovi učinci

Izvorom (uzrokom) čuvstava, osobito senzitivnih, imadu se smatrati različiti *tjelesni* događaji, u prvom redu vegetativni, na pr. disanje, probava, kolanje krvi... Svatko znade, kako hrana i piće i ostalo, što je u vezi s održanjem tjelesnog života, djeluje na nas u ugodnom ili neugodnom smislu.

Osim toga su izvor čuvstava različni *psihički* događaji spoznanja i teženja (htijenja). Područje spoznajnog života obuhvata osjetilne opažaje, predodžbe (sjećanja i maštanja) i misaone procese (sudove); a svaki ovakav doživljaj može da probudi u nama neko čuvstvo ugodnosti i neugodnosti. — Slično je kod težnjâ: kad postignemo ono za čime težimo, osjećamo zadovoljstvo,

a nezadovoljstvo (neugodnost) ćutimo kod neuspjeha. I različne su dakle težnje uzrok čuvstvovanja. Štoviše, i jedna su čuvstva izvor drugih čuvstava.

Utjecaji ili učinci čuvstava jesu raznolični. U prvom redu utječu čuvstva na to da težimo ili da hoćemo onaj predmet, koji je u nama izazvao izvjesno čuvstvo. Kad imamo ugodno čuvstvo, mi nastojimo (težimo), da ga trajno održimo time da zadržimo onaj predmet, koji nam je ugodan; a kod neugodnosti je obratno. Budući da težnje ostvarujemo tjelesnim pokretima, zato i ovi pokreti imadu svoj izvor u čuvstvima. A kad za nečim težimo i kad to hoćemo postići, iziskuje se kadšto razmišljanje o sredstvima i načinu, kojim ćemo željeni cilj postići. Zato ono čuvstvo, koje nas potiče da težimo i hoćemo, ujedno utječe na našu spoznajnu djelatnost. Osobito pak utječe na pažnju; a također na fantaziju. Čuvstva su dakle poticaji za naše teženje i htijenje, a utječu i na spoznajni život.

Narav čuvstava

d) Nakon svih ovih razmatranja možemo sad upoznati samu narav čuvstvovanja. **Čuvstvo je ono stanje, u kome se ja nalazim, koliko mi je neki svijesni sadržaj ugodan ili neugodan.** Čuvstvo je dakle vezano uz subjekat (»ja«), te označuje jastveno stanje ili stav prema pojedinim doživljajima (svijesnim sadržajima). I osjeti su doduše subjektivna stanja i prema tome vezani uz jastvo, ali osjeti su objektivni sadržaj svijesti, t. j. oni označuju izvjesni predmet, dok doživljena ugodnost i neugodnost znači upravo samo moje držanje ili moj položaj naprama pojedinim svijesnim sadržajima. Čuvstva ugodnosti i neugodnosti nijesu dakle objektivna (predmetna), nego »bespredmetna«, t. j. sasvim subjektivna stanja: na području čuvstvovanja upravo otpočinje granica, koja dijeli objektivnu svijest od subjekta koji ih doživljava. Svojim čuvstvovanjem se »ja« kao subjekat koji ih doživljujem, »upravljam« na objektivnu svijest, t. j. s ugodnošću ili neugodnošću odnosim se ja naprama svijesnim sadržajima; ja se na pr. radujem nečemu, žalostim se zbog nečega, nadam se nečemu, ljubim nešto, divim se nečemu i t. d. Svaki put je nešto (= predmet) u mojoj svijesti sadržano, što se čuvstveno u meni odrazuje.

Razlika između čuvstva i osjeta

67. Mogla bi nastati sumnja, da li se osjetilna čuvstva razlikuju od osjetâ (senzacijâ). Da se uistinu razlikuju, dokazom je

a) činjenica, što čuvstva imadu svoja vlastita svojstva: kakvoću, jačinu i trajanje. Nijedan osjet ne može da ostane u svijesti bez svojih svojstava — kakvoće i jačine —, a bez čuvstva može da u svijesti postoji.

b) Eksperimentalno je utvrđeno, da se za postanak čuvstva bola iziskuje više vremena nego za postanak senzacije; na pr. doticaj (= taktilna senzacija) s vrućim ili mrzlim predmetom, a isto tako pritisak ili ubod najprije osjetimo, a tek 1—2 sek. poslije

toga oćutimo bol. Fiziologijski je razlog toj činjenici, što čuvstvovanje zavisi od kompliciranog procesa u centralnim živcanim organima.

c) Da se čuvstvo razlikuje od senzacije, vidjeti je i po tome, što imade slučajeva kad čuvstvo bola otpane, a senzacija ostaje, na pr. kad se umjetnim sredstvima kod operacije izvede bezbolnost (analgezija): pacijent osjeća na pr. amputaciju noge ili vađenje zuba, ali ne ćuti pri tom nikakva bola. Bezbolno stanje može nastati također od jake studeni i u hipnozi; i ako u takovim slučajevima ne nastaje baš potpuna besćutnost, ipak je čuvstvo bola sasvim minimalno. Ima dakle slučajeva, da analgezija postoji bez anestezije; a moguće je i obratno, da postoji anestezija bez analgezije, t. j. da bez dodirne osjećajnosti ipak nastaje čuvstvo bola.

Osjetilna čuvstva

68. Dokazali smo, da se čuvstva razlikuju od osjeta. Ipak su s čuvstvima ugodnosti i bola pomiješani i osjetni elementi. Zato elementarna čuvstva ugodnosti i bola, koliko nastaju na različnim područjima naših osjetila, nazvasmo osjetilna čuvstva. Osjetni i čuvstveni elementi nijesu uvijek jednako pomiješani, nego je sveza između tih elemenata sasvim različita kod pojedinih osjetila. Da vidimo!

a) Događaji u našem tijelu — cirkulacija krvi, njezin sastav, brzina i podjela u tijelu, zatim brzo i teško disanje, napetost mišića ili njihova klonulost i t. d. — stvaraju općenito tjelesno stanje, o kome imademo t. zv. životno čuvstvo. Životni procesi u tijelu mogu biti lagani, zdravi i pravilni — a u tom se slučaju životno čuvstvo očituje kao čuvstvo snage i lakoće ili slobode; nasuprot, kad se tjelesni procesi zbivaju s poteškoćama i zaprekama, naše se životno čuvstvo očituje kao čuvstvo klonulosti, nemira i potištenosti. S ovim su čuvstvima o cjelokupnom našem stanju povezani i različiti životni osjeti — ali ovi su osjeti kvalitativno nejasni i jedva ih možemo lokalizirati. Kad se javi životno čuvstvo glađa i žeđe, onda imademo obično i sasvim izrazite osjete, koje lokaliziramo kao prazninu ili pritisak u želucu i kao suhoću na jeziku; i kad se naročito poremeti stanje pojedinog organa, imademo uz čuvstva neugodnosti i jasne osjete, koje lokaliziramo u taj organ.

b) S vitalnim su senzacijama obično spojene dodirne i kretne senzacije, a s njima su također povezana čuvstva ugodnosti i neugodnosti; na pr. obično je ugodnije dotaći se mekog i glatkog predmeta, nego oporog ili hrapavog. Kod slijepaca se i ljepotna čuvstva razvijaju na osnovi dodirnih i kretnih senzacija.

c) U okusu se također očituje životni osjet, jer je okus u vezi s prehranom. S okusnim je osjetom opet skopčano čuvstvo ugodnosti ili gađenja, a to nije drugo nego jedan izraz općeg životnog čuvstva. Ipak se ovdje već počinju čuvstva diferensirati prema okusnim kvalitetima: slatko, kiselo, gorko i slano. Nesamo dakle da podražajne jačine određuju čuvstva, nego i osjetni kvaliteti utječu na postanak čuvstava te ih kvalitativno određuju.

d) Kao što kod okusnog, tako su i kod njušnog osjetila pojedina čuvstva kvalitativno različna, premda ih mi još točno ne razlikujemo. Kako okus služi za prehranu, njuh nam služi kod disanja; njuhom prepoznavamo zdrave i štetne plinove, a njušna čuvstva ugodnosti i gađenja javljaju se kao uputa — osobito kod životinja — kod onih stvari, koje su za naš organizam korisne ili štetne (zato životinje njuše ugodni plijen i neugodnog neprijatelja).

e) Vidno i slušno osjetilo služi također kao sredstvo za životno čuvstvovanje; kad životinja vidi hranu ili čuje neki glas, u njoj se javlja nagon za životnim održanjem, te se pokazuje čuvstvo radosti ili straha.

Kod jakih vidnih i slušnih podražaja, na pr. kod groma, senzacije obično sasvim prelaze u životno čuvstvo. Na životno čuvstvovanje utječe znatno također razlika između svijetla i tmine, te između buke i tišine. Pojedine boje i glasovi svakako utječu i na čuvstvenu sferu, tako da su čuvstva ugodnosti i negodnosti diferencirana vidnim i slušnim kvalitetima. Kod ovih osjetila — vidnog i slušnog — nijesu čuvstva tolike jačine kao što su životna čuvstva, ali su zato kod vida i sluha jasnije određeni osjetni kvaliteti. Uopće je pravilo: kad god je čuvstveni elemenat jači, osjetni elemenat iščezava; a gdje je kvalitativna strana osjeta jasna ili izrazita, postaju i čuvstva prema osjetnoj raznolikosti jasnije određena.

Složena čuvstva (emocionalni procesi)

69. U razvojnoj liniji čuvstvovanja mogu se nazvati na »nižem« stepenu (t. j. genetički uzeto) ona čuvstva, koja kao duševna stanja ugodnosti i neugodnosti prate jednostavne osjetilne sadržaje (senzacije). Ta smo čuvstva nazvali osjetilna ili elementarna, a možemo ih zvati i »niža« čuvstva. Sa složenim spoznajnim sadržajima zajedno nastaju i složena čuvstva (= emocionalni procesi). Navest ćemo neka složena ili sastavljena (kompleksna) čuvstva ugodnosti i neugodnosti.

Kad si nešto na kojigod način predstavljamo ili kad nešto prosuđujemo — a to upravo i jesu složeni spoznajni sadržaji — može se dogoditi, da pri tom nastanu čuvstva ugodnosti ili neugodnosti. Redovito se to događa onda, kad nam je u spoznaji takav predmet, za kojim težimo — ne znajući pravo za razlog težnje — ili žudimo (želimo) — kad znademo za razlog svoje težnje. (Duševna stanja težnje i žudnje još ćemo pobliže kasnije upoznati). Tako nas na pr. može »obradovati« neka vijesti ili uspjeh za kojim smo težili ili susret s prijateljem i t. d.; »radost« je dakle čuvstvo ugodnosti, koje nastaje onda, kad se ispuni želja ili kad se postigne poželjni — i prema tome poznati — predmet (= cilj težnje). Analizirajući doživljaj »radosti« vidimo, da je on složeno čuvstvo, t. j. da nastaje u vezi sa spoznajom predmeta a nesamo s osjetnim jednim elementom. — Analizirajmo još neka duševna stanja ugodnosti i neugodnosti! Kad je tuđa ugodnost i nama ugodna, kaže se da imademo »simpatiju«; isto vrijedi i za slučaj, kad je tuđa neugodnost i nama neugodna (sućut). Da uzmogne čovjek »dijeliti radost i žalost« s drugim ljudima, iziskuje se da već iz vlastitog iskustva poznaje prilike u kojima se ljudi nalaze. Izvor simpatije jest majčina ljubav. — Kad »ljubimo« domovinu, roditelje, nauku... — t. j. kad nastojimo da zajednički živimo s poželjnim predmetom — nastaje također čuvstvo ugodnosti. I ljubav je dakle složeno duševno stanje, skopčano s ugodnošću. »Čežnja ili čeznuće« (na pr. za domovinom, za slobodom, za nekom osobom...) jest — s ugodnošću skopčani — doživljaj, kod kojega sa strpljivim (resigniranim) iščekivanjem mislimo na ostvarenje cilja ili posjedovanje poželjnog predmeta. — Čuvstvo »iščekivanja« također je složeno od ugodnosti — da ćemo postići poznati i poželjni objekat — i od neugodnosti — što još nije postignut —; kad prvi osjećaj (čuvstvo ugodnosti ili zadovoljstva) prevlada, nastaje čuvstvo »nade«, a s pojačanjem čuvstva neugodnosti »zabrinutost«. Kad je dostizanje (ostvarenje) poželjnog objekta dugotrajno, nastaje neugodna »nestrpljivost«, a kad je ostvarenje nablizu, nastaje čuvstvo ugodne »nestrpljivosti«. Iščekivanje nepoželjnog objekta znači čuvstvo »straha«, koje prelazi u nemilu »uzrujanost«, kad je nepoželjni objekat malne ostvaren.

Da još spomenemo samo neka složena čuvstva neugodnosti. Na pr. odvratnost i srdžba nastaje, kad nam je poznat uzrok, koji nam zadaje neugodnosti i bol; a kad se radujemo da onaj čovjek, koji nam je bol zadao, i sam pretrpi bol, nastaje čuvstvo zloradosti, mržnje i osvete. Čuvstvo tuge i jada jest neugodnost, koja nastaje zbog nekog gubitka ili zato, jer sebi ne možemo pomoći i t. d.

Dosadašnja analiza nekih duševnih stanja dokazuje nam, da čuvstva, koja kod tih stanja doživljujemo, zavise po svome postanku i karakteru — ugodnosti i neugodnosti — od spoznajnih kompleksa.

Kod navedenih smo čuvstava mogli opaziti, kako se ugodnost i neugodnost čestokrat spajaju u jedno duševno stanje. I kod čuvstvenih doživljaja postoji dakle međusobna veza. Ona se očituje i po tome, što jedno — osobito jače — čuvstvo pripravlja ili izaziva sebi protivno čuvstvo, u koje onda naglo ili postepeno prelazi (kod histeričkih je ljudi prijelaz u suprotna ili konstrastna čuvstva vrlo čest i nemotiviran); tako na pr. miljušno čuvstvo prelazi u bolno, ljubav u mržnju, nada u prepast, poštovanje u prezir i t. d.

Ali nesamo da pojedina čuvstva prelaze u sebi kontrastna čuvstva, nego je za postanak čuvstava još veoma važna činjenica, da neka čuvstvena stanja nastaju onda, kad opazimo neki kontrast, t. j. kad opazimo da se nešto nalazi u odnošaju suprotnosti. Takovo je čuvstvo na pr. čuđenje ili iznenađenje; ova čuvstva nastaju time, što nastane nešto novo prema dosadašnjem naviknutom stanju, ili što nastane protivno od očekivanoga. Neko začuđenje nalazi se zapravo kod svakog snažnog čuvstva, te je ono obično i početak različnih čuvstava, na pr. radosti, straha, ljubavi, prezira, razočaranja i t. d. Ovamo spada osobito još čuvstvo uzvišenoga i smiješnoga. Kakova su to čuvstva?

Čuvstvo udivljenja pred nečim »uzvišenim« — na pr. kad gledamo zvjezdano nebo ili morsku pučinu, kad se divimo heroizmu i t. d. — srodno je s čuvstvom čuđenja, a katkad i bojažljivog nemira. Uzvišeno je ono, što nam se pojavljuje i čini na nas utisak u tolikoj mjeri, da budi u nama dojam neograničene veličine (prostora i vremena) ili neodoljive snage. Čuvstvo uzvišenosti osniva se dakle na kontrastu: ograničeno i neznatno prema neograničenom i silnom. — Propast nečega uzvišenoga djeluje na nas »tragično«. Život je čovjekov tragičan, kad se u njemu očituje veličina trpljenja.

Čuvstvu iznenađenja i začuđenja blisko je i čuvstvo ugodnosti nečega »smiješnoga« — toliko naime što se i ovo čuvstvo genetični osniva na kontrastu: kad se neočekivano sukobe dva čuvstvena utiska, koji se jedan drugome protive. Ova je protimba ili opreka u tome, što se uz nešto pravilno pojavi nešto nepravilno i neskladno, na pr. da kod vojničke vježbe na zapovijed »desno gled« jedan vojnik pomutnjom načini čučanj, ili da pijanac i neuk čovjek hoće dostojanstveno nastupiti važnim govorom, a ružan čovjek da hoće nakitima izazvati dopadnost i t. d. Kod smiješnoga uočujemo kontrast upravo na protivan način nego kod uzvišenoga: ovdje nas ograničeno i nemoćno upućuje na veličinu i silnost, dok kod smiješnoga očekujemo nešto skladno, veliko, moćno — a to se odjedamput pretvori u ništa ili u sasvim obratno. Takav kontrast nalazimo kod svega što nas se smiješno ili komično doimlje, te na pr. i kod svake dosjetke napeto iščekujemo nešto važno, a izađe sasvim neobično i neznatno. Kaže se, da je »od uzvišenoga do smiješnoga samo jedan korak« — a to znači, da se uz veliko, znamenito i silno veoma lako pojavljuje sve što je ograničeno, neznatno, besmisleno i neskladno. Takav je svijet i cio život.

Ono čuvstvo ugodnosti, u koje nas stavlja prikazivanje neke komične situacije ili ljudskih nesavrešnosti, zovemo humor, na pr. kad bi humorist prikazivao hvalisava lošeg lovca i njegove smiješne događaje. Kod svakog humora treba da je iznošenje ljudskih slaboća dobrostivo i vedro, tako da nikoga ne sramoti i ne žalosti, dakle bez ikakve pakosti i zlobe (jer onda već prolazi u sarkazam).

§. 2. RAZLIČITE ČUVSTVENE POJAVE.

Ćud i promjene ćudi (afekti)

70. a) Već smo kod apercepcije napomenuli, kako čuvstva utječu na tijek predodžaba, i kako je od njih zavisna pažnja — osovina svijesnog života. Utjecaj čuvstvovanja odrazuje se na cjelokupnom duševnom stanju i zbivanju. Od čuvstava zavisi, da li ćemo se češće nečega sjetiti ili rjeđe, i da li će se nešto u svijesti sporije ili brže zbivati; zato se na pr. veselih i tužnih doživljaja češće spominjemo nego onih, koji su nam čuvstveno bili indiferentni. Golema je većina naših doživljaja — a pogotovu je sva voljna djelatnost — skopčana s izvjesnim čuvstvima, tako da **od njih zavisi brzina i jačina u tijeku doživljajâ.** Čuvstvovanje utječe na čitav naš duševni život (69. c) — da u slici govorimo — kao što od riječnog korita zavisi oticanje same rijeke: naših doživljaja. **Cjelinu duševnog života, koliko njegov tijek zavisi od čuvstvovanja, nazivamo »čuvstvenost ili ćud«.** Svaki pojedinac ima svoju ćud (»koliko ljudi toliko ćudi«): vedru, sjetnu, društvenu i t. d.

Mirna i nepromijenjena je ćud, dok je tijek doživljaja normalan ili običajan; a kad se promijeni — time što se pospješi i pojača ili oslabi i uspori — kažemo da je nastalo stanje afekta ili uzbuđenja. **Afekt je poremetnja ćudi ili promjena uobičajena tijeka duševnih stanja.** Kad se tijek pojača i ubrza, a sva duševnost kao da nabuja i da se napunja, nastaje t. zv. p o j a č a n i (aktivni, stenički) afekat, na pr. u radosti, gnjevu, oduševljenju, srčanosti i t. d. A kad tijek oslabi i svijest se gotovo ispražnjuje, a duševni život potlačuje, afekt je p o t l a č a n (pasivan, asteničan), na pr. u strahu, u tuzi, u brizi, u tjeskobnom iznenađenju. Svaki je afekat zapravo jedno **čuvstveno stanje što brzo postane intenzivno.**

Dispozicije

b) Afekti su k r a t k o t r a j n e ili momentane promjene ćudi, upravo p o r e m e t n j e običnog tijeka u duševnom živovanju. Ali taj obični tijek nije uvijek u istom smjeru, nego vijuga kao rijeka, t. j. ćud mijenja svoj smjer toliko, što je neko vrijeme više pristupačna pojačanim afektima, a drugi put opet potlačnim. Čovjek je sa svojom ćudi ipak različito »r a s p o l o ž e n ili d i s p o n i r a n« (dobro disponiran ili »dobre volje« i zlo disponiran ili »zlovoljan«; a opet prema tome kako je disponiran, lakše i brže će pasti u jednu ili drugu vrstu afekata. Na pr. čovjek vesele ćudi (koji trajno naginje na zabavu, te je obično sklon veselju) promijeni se jednoga dana, te postaje sabraniji, zaposlen i zabrinut, t. j. tako »disponiran« da ga sad smeta svaka šala i buka, i u toj »dispoziciji« lakše padne u srdžbu, nego bi inače pao po svojoj ćudi. Ili na pr. čovjek ozbiljne, zamišljene i zabrinute ćudi može se za neko vrijeme promijenti u »dobro« (radosno) raspoloženje, koje će ga lako dovesti u afekte veselja i zanosa. Čovjek mirne ćudi kadšto može da postane razdražljiv i svadljiv. »Dispozicija« (nastrojenje, raspoloženje) dakle nije ni ćud ni afekat; ona je zapravo promjena ćudi, koliko rezultira iz ukupnog duševnog i tjelesnog stanja, te sastoji u nekom skupnom neodređenom čuvstvovanju, koje naginje na izvjesne

afekte. **Raspoloženje** je duševno stanje, koje se nalazi po srijedi između afekta (= časovite čuvstvene nabujalosti) i ćudi (= ponavljanjem ukorijenjenog i ustaljenog čuvstvenog stanja), te znači **prolazni stadij, u kome izvjesno čuvstvo čovjekom zavlada.**

Razliku između ć u d i, a f e k t a i č u v s t v e n o g r a s p o l o ž e n j a možemo lako razabrati i na jednom primjeru, t. j. kod jednog istog čovjeka. Recimo da je vesele i mirne ćudi — to znači, da iz dana u dan uglavnom čitav njegov život prolazi mirno, a ne u neprestanim duševnim trzavicama i poremećajima, i da mu »nutrinja« na sve što se u svijetu događa odjekuje radosnim ugođajem. Kad se to naglo promijeni i čovjek se zbog nečega žestoko razljuti, nastalo je uzbuđenje ili afekat. Ali osim ove časovite i žestoke promjene može čovjek vesele i mirne ćudi biti jednoga dana neveselo raspoložen, nujan i razdražljiv; i ako je skoro uvijek veselo raspoložen — a to znači zapravo da je vesele ćudi — kadšto se to stanje promijeni kroz izvjesno vrijeme u neveselo raspoloženje. Kad se pozdravljamo upitom: »Kako je, kako se nalazite?« — zapravo se interesiramo za raspoloženje toga čovjeka, t. j. mi želimo saznati, kakav je njegov momentani duševni nastroj!

Izraz »dispozicija« upotrebljava se i u smislu »duševne sposobnosti«.

S promjenama ćudi (= s afektima) u savezu su i neke t j e l e s n e p r o m j e n e; na pr. veseo čovjek smije se, a tužan plače, uplašeni problijedi, a postiđeni zarumeni i t. d. Tjelesne promjene mogu biti toliko snažne, da na pr. netko od straha ili začuđenja izgubi govor; a i smrt može nastati kod prejakog afekta, na pr. Sofoklo je od radosti pao mrtav na vijest, da je među grčkim tragicima stekao lovor, a Horacije povenuo je od žalosti izgubivši Mecenu, svoga najvjernijeg prijatelja. Dakako da nagla promjena ćudi utječe na pažnju i cjelokupno mišljenje i djelovanje, na pr. u jakoj srdžbi izgubi čovjek mirnu rasudbu. U svim su takovim slučajevima zapravo intenzivna čuvstva, koja poremete uobičajeni tijek duševnih stanja, i taj poremećaj (= afekat) utječe na tijelo. Pa kao što čuvstva ne nastaju samo osjetilnim opažanjem nego i mišljenjem, tako i promjena ćudi može nastati pobudom čuvstva, koje se osniva u nekom razmišljanju; na pr. samo neka slutnja o budućem događaju ili razmišljanje o budućoj sudbini može rastužiti ili zastrašiti, a predodžba o prošlom doživljaju obradovati i t. d.

Temperamenti

c) Kao što čuvstvovanje utječe na tjelesne promjene, svakako i t j e l e s n e r a z l i k e k o d p o j e d i n i h l j u d i u t j e č u n a c j e l o k u p n o n j i h o v o d u š e v n o s t a n j e. To će reći: **različite ćudi kod pojedinih ljudi uvjetovane su tjelesnim (živčanim) ustrojem** (na pr. podražljivošću živaca, pokretnošću čitavog tijela, cirkulacijom krvi i t. d.). U tom smislu zovemo različite ćudi **»temperamentima«.**

Takovu ćud, koja se prema tjelesnom raspoloženju često i ustrajno poremećuje u srdžbu, opiranje, borbenost... zovemo k o l e r i č k i temperamenat; a kad se često ali nabrzo promjenjuje (sad u smijeh, pa u plač, sad u srdžbu, pa u milovanje...), zovemo to s a n g v i n i č k i temperamenat. Kad se rijetko poremeti ćud, te je trajno sjetna i tamna, zovemo temperamenat m e l a n k o l i č a n; a f l e g m a t i č a n je kod ćudi, koja se ne poremećuje, nego je

trajno u ravnovjesju kao indiferentna za sve jače utiska. Temperamenti nijesu stalna duševna obilježja, nego se i kod istog čovjeka od djetinjstva do starosti izmjenjuju.

Koliko je ćud zavisna nesamo od tjelesnog ustrojstva, nego i od spola i životne dobi, od podneblja, hrane i sredine, u kojoj pojedinac živi, nazivamo tako osobitu ćud **naturelom.** — A kad uzmemo u obzir nesamo cjelokupno čuvstveno stanje, nego i sve ostale duševne komponente (sklonosti, način mišljenja, htijenja...), rezultira kao zbroj svih osobina pojedinog čovjeka — pojedinačnost ili **individualitet.** Pojedinačne osobine ispituje »diferencijalna psihologja« t. j. psihologija duševnih razlika.

Fiziologija čuvstvovanja

Bilješka. Duševna su stanja obično sastavljena od čuvstvenih i spoznajnih elemenata, koje samo psihologijska analiza promatra odjelito ili zasebno. Čuvstvenim elementima kao i spoznajnima vjerojatno odgovaraju uglavnom i jednaki fiziologijski procesi. Ipak je sigurno da čuvstvenim doživljajima odgovaraju i neki posebni živčani događaji, jer se kadšto dešava, da su čuvstveni elementi u našoj svijesti posebno istaknuti, a i njihovo se trajanje razlikuje od spoznajnih doživljaja. Složena su čuvstva fiziologijski lokalizirana u velikom mozgu, dok su elementarna čuvstva moguća i bez viših moždanskih centara. Kod svakog je čuvstva mozak u svezi s drugim kojim organom, tako da podražaji iz moždanskih centara prelaze na mišiće krvnih sudova, te se time mijenja cirkulacija krvi, osobito njezin pritisak u mozgu. Zato je s jačim čuvstvenim stanjima u vezi promjena krvne cirkulacije u mozgu. Osim toga se moždanski utjecaj (na nervus vagus) prenosi izravno i na srce, tako da mu kod žestokog čuvstvenog uzbuđenja može prestati djelovanje, na pr. kad smrt nastane poradi silnog začuđenja u strahu, žalosti, srdžbi i radosti. Kad čovjek problijedi na pr. od prepasti ili tuge, sudni se mišići suzuju; a kad se od uzbuđenja zacrveni, mišići se proširuju i pospješuju krvno strujanje. Kod afekata mogu biti podraženi i različni drugi organi, na pr. suzne žlijezde (kod žalosti), disalo (kod prepasti), utroba (kod straha) i t. d. Cjelokupno čuvstveno stanje utječe uopće na unutrašnju i izvanjsku stranu čovječjeg tijela.

DODATAK ZA II. DIO.

§. 1. Problem vrijednosti uopće.

a) Čuvstveni naš život uvodi nas u posebnu sferu — »vrijednosti«. Šta to znači, razabrat ćemo na nekim primjerima.

Kad jedem jabuku, imam čuvstvo ugodnosti; a jednako kada gledam lijepu sliku ili slušam lijepu pjesmu. S nekim osjetilno shvaćenim sadržajima svijesti skopčano je dakle čuvstvovanje. To može da bude i kod misanoih sadržaja, na pr. meni je putovanje po lijepim gradovima ugodno i kad o njemu razmišljam; a ugodno mi je također baviti se naukom. Meni može biti nešto i neugodno — na pr. gorak lijek —, ali mi postaje ugodno koliko je povezano (asociirano) sa svrhom, koja se postizava (zdravlje). Novac mi sam po sebi nije ugodan ni neugodan, ali mi postaje ugodan koliko s njim u vezi pomišljam na podmirivanje životnih potreba.

Definacija vrijednosti

Sve ono što mi je milije da jest nego da nije, to je za mene »vrijedno«; a »nevrijedno« je ono, za što mi je milije da nije nego da jest. »Vrijednost« pripada dakle nečemu samo koliko je to nešto skopčano s mojim čuvstvovanjem. Prema tome ćemo reći (s Kreibigom) da »vrijednost« pripada svijesnim (osjetilnim i misaonim) sadržajima, koliko dobivaju za mene izvjesno značenje s obzirom na moje čuvstvovanje, koje je (neposredno ili asocijativno) skopčano s tim sadržajima.

Bez čuvstvovanja nema »vrijednosti«. Ono je »vrijedno« što mi je u komegod pogledu ugodno. Neki psiholozi kažu, da se vrijednost stvari naslanja na naše teženje, a ne na čuvstvovanje. Ono je vrijedno ili dobro, za čim težimo; a nevrijedno ili zlo, od čega zaziremo. Ali ni težnjâ nema bez čuvstvovanja, pa zato možemo reći, da »vrijednost« izvire u čuvstvenim doživljajima.

Nauku o vrijednostima (vrednotama) zovemo aksiologija ili timologija. Mi ćemo ovdje samo gdješto razmotriti.

Podjela vrijednosti

b) Prema spomenutim primjerima lako će svatko razabrati, da su jedne vrijednosti neposredne, a druge su posredne. Ako svijesni sadržaj (okus jabuke, miris ruže, slika, pjesma) sam po sebi neposredno pobuđuje ugodno stanje, kažemo da je neposredno vrijedan. A kad shvaćeni objekat (gorak lijek, novac), izaziva ugodnost u vezi s nečim drugim, tako da tek posredstvom toga drugoga nečega djeluje na moje čuvstvovanje, kažemo da je takav objekat posredno vrijedan.

Neposredno je vrijedno ono što je samo po sebi vrijedno, a posredne se vrijednosti zovu također izvedene, jer za nas vrijede tek s obzirom na nešto drugo, a ne zbog samih sebe. U ovom drugom smislu vrijedno je sve što nam je korisno i što je sredstvo za neku svrhu. »Samovrijednosti« možemo podijeliti na više grupa (razreda):

1. Ugodne (hedonističke) ili blagotne (usrećne, eudemonističke) vrijednosti; u njihovo područje spadaju ugodna čuvstva radosti, vedrine, zadovoljstva i neugodna stanja žalosti, nesreće i t. d. Ugodnost i neugodnost može da bude osjetilna i neosjetna (duhovna), prema tome da li je spojena s osjetilnim utiscima (ugodna hrana, piće, kupelj i druge tjelesne funkcije) ili s t. zv. višim duševnim činima ili funkcijama: razmišljanje, umjetničko stvaranje, ljubav, pouzdanje, vjersko uvjerenje i t. d.

2. Životne (vitalne) vrijednosti: zdravlje, snaga i svako normalno vršenje životnih funkcija.

3. Osobne vrijednosti, na pr. tjelesna okretnost, umijeća, oštroumnost, pamćenje, posebne nadarenosti i sve ostale dispozicije, koje stvaraju razvitak »ličnosti« pojedinog čovjeka.

4. Društvene (socijalne) vrijednosti, na pr. ugled, čast, sloboda, društveni utjecaj i t. d.; i ovakove se vrijednosti kadšto smatraju vrijednima same po sebi.

5. Logičke (spoznajne) ili intelektualne vrijednosti: znanje i neznanje, sigurnost, sumnja i t. d.

6. Estetske vrijednosti: lijepo, uzvišeno, tragično...

7. Etičke i pravne vrijednosti: dobro, zlo, dopušteno, pravedno.

8. Religijske vrijednosti: štogod ocjenjujemo kao sveto i božansko.

O intelektualnim, estetskim, etičkim i religijskim čuvstvima spomenut ćemo još gdješto napose (o etičkim i religijskim tek iza III. Dijela). A pred tim još samo da se dotaknemo jednog pitanja o vrijednostima uopće (a i ovo pitanje spada u noetiku).

c) Mi možemo suditi o onome što jest ili što ima izvjesni »bitak«, a možemo također izricati sudove o nečemu koliko je vrijedno; prvi se sudovi zovu eksistencijalni sudovi ili sudovi bitka, a posljednji sudovi vrijednosti ili vrednosni sudovi. Prvi su na pr. čovjek je razumska životinja, zemlja je okrugla, ovaj stol je četverouglast; ovakovim sudovima izričemo neko svojstvo stvari ili neki odnošaj. A vrednosni sudovi (»prosuđivanje«) jesu na pr. čovjek mora slušati svoju savjest, učenik treba da je marljiv, ova slika puno ne vrijedi i t. d. Vrijednosti su dakle objekat vrednosnog prosuđivanja ili »vrednovanja«.

Sad se pita: kad ja prosuđujem jednu vrijednost, da li ovo prosuđivanje valja samo za mene ili je ono opće valjano (nužno)? Da pitanje razumijemo, evo primjera. Kad ja kažem: »meni je ovo vino ugodno, a ova mi je slika lijepa« — time zapravo nijesam izrekao

ništa drugo, nego samo da se u m e n i nalazi čuvstvo o vrijednosti vina i slike. Time dakako još nije rečeno, da ove stvari imadu jednaku vrijednost općenito za sve ljude. Kad bih mogao reći: »vino je ugodno, slika je lijepa« (ne samo meni!) — ovi bi vrijednosni predikati imali valjanost za svakog čovjeka, t. j. općenito. Za ovakovu opće valjanu vrijednost kažemo da je »o b j e k t i v n a«, za razliku od individualne (pojedinačne), koja se zove »r e l a t i v n a«, jer valja samo s obzirom na pojedinog čovjeka.

[Neki nazivaju objektivnu vrijednost »apsolutna«, a to znači »nezavisna od pojedinačnog čuvstvenog subjekta«. Sasvim nezavisna od ikojeg subjekta ne može da bude nijedna vrijednost, nego je svaka vrijednost samo s obzirom na subjekat uopće, i po tome je relativna; zato u pravom smislu i nema »apsolutne« vrijednosti, nego »objektivne«. Među objetivnima najviša može da se zove »apsolutna«.]

Kriterij vrijednosti

P o č e m u ć e m o p r o s u d i t i o p ć u v a l j a n o s t n a š e g v r e d n o v a n j a? Mi samo onda možemo znati, da je neki vrednosni sud (vrednovanje) općevaljan ili nuždan, ako imademo neko m j e r i l o i l i k r i t e r i j. Ja sâm za sebe ne mogu da budem kriterij objektivnosti (općevaljanosti), jer više puta je i meni samome nešto danas ugodno, a to isto već sutra neugodno, ili obratno. — Možemo li reći, da je suglasnost svih ljudi takovo mjerilo? Ne, jer niti se svi ljudi slažu u procjenjivanju iste vrijednosti, niti bi se svi suglasno podudarali u vrednovanju bez jednog zajedničkog razloga; pa bi onda upravo taj razlog njihova suglasja bio kriterij objektivnosti. — Preostaje nam još da prosuđujemo vrijednosti po ovome mjerilu: »vrijedno« je ono, čime se postizava svrha. Prema tome bi s v r s i s h o d n o i l i t e l e o l o š k o z n a č e n j e podavalo nečemu objektivnu vrijednost. Tako na pr. rekosmo za gorak lijek, da ga liječnička nauka propisuje kao koristan za ozdravljenje. Iz toga pak razbiramo, da objektivna vrijednost zavisi od izvjesne svrhe: svaka je ona spoznaja vrijedna, koja odgovara svrsi saznanja, a to je »istina«, svaka je ona izvedba ljudske volje vrijedna, koja odgovara ćudorednoj svrsi i t. d. Na svakom području čuvstvovanja i vrijednosti — osjetilnom, logičkom, estetskom, etičkom i t. d. — možemo postaviti svrhovito mjerilo za pojedine vrijednosti. Vrijednost jednog područja može da bude podređena nekoj svrsi sa drugoga područja, na pr. rasipno kartanje, piće, blud... može da bude »vrijedno« za osjetilno moje uživanje, ali je nevrijedno s obzirom na moralnu svrhu — a to je: izgrađivanje moralno vrijedne ličnosti (karakter).

Po svemu sad razbiramo, d a z a d n j i i l i n a j v i š i k r i t e r i j z a o p ć e v a l j a n e (o b j e k t i v n e) v r i j e d n o s t i z a v i s i o d n a š e g s h v a ć a n j a o s v r s i ž i v o t a l j u d s k o g a. Prema tome, kako ljudi određuju svrhu života, zavisit će i njihovo vrednovanje. A na takovo shvaćanje utječu dakako odgojne, društvene, kulturne i druge okolnosti; zato primitivni ljudi drukčije prosuđuju vrijednosti nego kulturni ljudi. Genetički je dakle vrednovanje uvjetovano životnim (biologijskim) prilikama.

Na vrednovanju svega u svijetu i životu osniva se »naziranje na svijet i život«. Nazor o bitku svijeta (kozmologijski nazor) je »teorijski«, a vrjednosno naziranje je »praktično«. Zapravo se jedno od drugoga ne dâ odijeliti.

§. 2. Intelektualne i estetske emocije.

Ona složena ili sastavljena čuvstva (osjećanja), koja nastaju uvjetovana (zavisna, izazvana) neosjetilno spoznajnim (= misaonim) sadržajima, zovu se »neosjetilni emocionalni procesi«. [»Procesi« ili sastavljena, kompleksna zbivanja i stanja zovemo ih upravo zato, jer se iziskuje mnogo različitih duševnih uvjeta, koji ta zbivanja i stanja omogućuju ili koja se za njihov postanak zbiljski u duši pretpostavljaju.] Razvrstati možemo takova čuvstva u različne grupe: i n t e l e k t u a l n a, e t i č k a i r e l i g i j s k a č u v s t v a. Koliko se ta čuvstva osnivaju na nekim »neosjetilnim« komponentama, nazivlju se i »duhovna« (= spiritualna, za razliku od senzitivnih). Te grupe i njihove komponente treba da sad upoznamo.

I.

Intelektualne emocije (čuvstvovanja)

Kad smo sigurni, da je istina ono što mislimo, imamo osjećaj (čuvstvo) smirenosti ili zadovoljstva; a ne znamo li je li istina tako kao što sudimo, imamo čuvstvo s u m n j e (dvoumice) t. j. nekog nemira ili nezadovoljstva. Sama sigurnost ne znači isto što i njezino čuvstvo; jer sigurnost je čvrsto pristajanje uz neki sud kao istinit — bez straha, da bi bio istinit sud protivan tome; na pr. kad sam siguran da je »$2 \times 2 = 4$«, da je »cjelina veća nego dio«, onda to znači, da nemam nikakve bojazni, da bi protivni sud bio istinit (u ova dva primjera bila bi upravo protivurječna opreka; a na pr. »bez potpore svako tijelo pada« — jest siguran sud, kome bi opreka značila prekid prirodnog zakona. Zato su prva dva suda »metafizički« nužna ili sigurna, a posljednji je »fizički« nuždan ili siguran). »Sumnja« znači pristajanje uz sud sa strahom, da bi i protivan sud mogao da bude istinit.

Kad čvrsto pristajemo neznajući izrijekom za razlog (motiv) pristajanja, sud je »psihologijski« siguran; a kad nam je takav razlog poznat, t. j. kad znamo: koliko ili na osnovi čega ili zašto je neki sud istinit? — pa ovako »razložno« pristajemo uz istinu, naše je pristajanje »l o g i č k a« sigurnost. U logičkom ili znanstvenom mišljenju potrebno je tražiti razloge za neku istinu, t. j. treba je r a z l o ž n o u t v r d i t i ili dokazati. Dakako da je ovakovo z n a n s t v e n o i l i l o g i č k o mišljenje skopčano s napornim duševnim radom, i prema tome s čuvstvima zadovoljstva kod obavljena posla, a čuvstvima nezadovoljstva (očekivanja, nade, bojazni...) na putu istraživanja. Sva ta najrazličitija čuvstva rađa razumska (teorijska) l j u b a v z a i s t i n u. Klasičan je primjer ovakove ljubavi filozof grčki i matematičar A r h i m e d: kad je kod kupanja pronašao da tijelo uronjeno u vodu gubi od svoje težine koliko teži njime istisnuta voda, poletio je od ushita gol ulicama kličući »heureka« (pronašao sam). [O samoj »logičkoj istini« — za razliku od »moralne istine« ili praktičkog istinoljublja t. j. nelaganja — raspravlja »noetika«, nauka o vrijednosti istine ili logički sigurne spoznaje. A budući da je istinita spoznaja cilj, do koga se dolazi obično tek nakon mnogog dokazivanja i zaključivanja, dakle putem mučnog misaonog nastojanja — na kome bi putu mišljenje moglo i skrenuti od cilja, i u tome bi smislu moglo da bude nepravilno — očito je, da mišljenje imade također svojih pravila.]

Čuvstvovanje je u dvostrukoj vezi sa spoznavanjem: ono nesamo da izlazi iz spoznaje, nego joj i prethodi. To pak znači, da emocionalno stanje može utjecati na razvitak mišljenja; na pr. kad netko iz bilo kojeg interesa zauzme omiljelo gledište, s kojega stvar promatra ili o njoj sudi. Takovo će suđenje biti »subjektivno«; jer »objektivno« je samo ono mišljenje, koje traži objektivnu istinu t. j. osnovanu na dokazima a ne na vlastitim željama. Čuvstva ljubavi prema nekoj osobi mogu nam zastrti spoznaju o pravoj vrijednosti te osobe, pa zato se i kaže, da je »ljubav slijepa«. Doduše ljubav i »vidi«, t. j. tko ima ljubav za neku stvar, lakše će je upoznati, jer će se truditi ili nastojati da je shvati.

II.

a) Iz iskustva znademo da neke pojave pobuđuju u nama čuvstva milja i nemilja; na pr. mili nam se lijepa slika i napjev, a nemio ili neugodan nam je prosti čovjek ili neko deranje umjesto skladnog pjevanja. Ovakova čuvstva milja i nemilja, kako je vidjeti, izriču nam pojave koliko su l i j e p e ili nelijepe; pa zato čuvstvovanje ove vrste zovemo l j e p o t n o ili e s t e t s k o.

Ljepota i

»L i j e p i m« zovemo ono, što nam se — kad to gledamo ili slušamo — mili ili svida. Neki je objekat lijep, koliko je kadar da u nama probudi prijatno osjećanje ili milje (bez obzira na to, da li je taj objekat i koristan).

P o č e m u su objekti »lijepi«, ili: n a o s n o v i č e g a se u nama probuđuje ljepotno osjećanje — vidjet ćemo odmah podalje (b).

Svakako treba ovdje naglasiti, da o »ljepoti« ne bismo ništa znali, kad je ne bismo osjećali. Kao što ne bismo mogli ni govoriti o »istini« bez naše spoznajne sposobnosti, tako i bez *sposobnosti čuvstvovanja* ne bismo znali, šta je »lijepo«. Naš osjećaj (čuvstvo) — i na osjećaju razvijena spoznaja — ljepote zovemo »*estetski*« doživljaj. Nauka o osjećanju i spoznaji ljepote i o uvjetima toga osjećanja i spoznaje, zove se *estetika*. Ona — s psihologijske strane — promatra *estetske doživljaje* i *estetsko stvaranje*.

umjetnost

Sposobnost estetskog stvaranja, t. j. sposobnost, koja ljepotnom doživljaju podaje zorni oblik, zovemo »*umjetnošću*«. (A »umjetnine« jesu tvorevine umjetničkog stvaranja.) Mi ćemo sad vidjeti (b), da ljepotu sačinjava *sklad*, pa zato umjetničko stvaranje sastoji u zornom prikazivanju ljepotnoga sklada.

b) *Kako nastaje estetska svijest?*

Postanak estetske svijesti

Pojedina boja ili pojedini glas ne pobuđuje u nama estetska čuvstva, t. j. jednostavni su senzitivni elementi u estetskom pogledu indiferentni. Tek njihovi spojevi ili *složeni doživljaji osjetilnog shvaćanja* rađaju čuvstvovanjem: više boja ili glasova zajedno u nekim odnosima ili u nekom prostornom i vremenskom poređaju daju nam tek osjećanje milja. Estetska se dakle emocionalnost počinje razvijati na *osnovi zornih sadržaja*. To dakako ne znači, da su ljepotna čuvstva tek podražajno uvjetovana; jer bi prema tome svako podraživanje izazvalo izvjesni osjećaj. A niti je za postanak milja dovoljno, kad bi zorni sadržaj bio sastavljen samo od jednoličnih dijelova, na pr. od istih glasova ili boja; nego se iziskuje *složenost različitih dijelova* (različnih glasova i boja). Ali i ta »složenost ili sastavljenost« dijelova mora sačinjavati jednu cjelinu. *Kad se u mnoštvu nađe jedinstvo*, *u različnosti sastavljenih dijelova neka snošljivost i podudaranje* — u takovim je pojavama uvjetovana »*osnovna*« estetska svijest; t. j. genetički je estetska emocionalnost vezana uz *zorne poređaje* (= rasporede jednakih i nejednakih dijelova na svoja mjesta). Od ovako složenih glasova nastaje sklad ili harmonija; a razmjer ili proporcija nalazi se među dijelovima nekog lika u izvjesnom međusobnom snošaju; simetriju napokon ili jednomjernost sačinjava jednomjerni poređaj likovnih dijelova prema nekom pravcu ili točki. Osnovna esteska čuvstva obuhvataju dakle harmonične, proporcionalne i simetričke oblike kod opaženih pojava.

Da je upravo *raspored* ili izvjesni odnošaj među dijelovima jedne cjeline glavni uvjet za postanak estetskog čuvstvovanja, razbiramo kod svih glazbotvorina, slika i kipova; snošaj glasova s obzirom na broj treptaja odlučuje o glazbenoj ljepoti, a kvalitativni snošaj boja i razmjer dijelova s cjelinom daje nam osjećaj ljepote kod slika i kipova. I što je veća opreka među dijelovima, koji se u cjelini izmiruju, to je i veće naše milje; zato prima s tercom i kvintom daje milozvučno troglasje ili akord (a prima s oktavom ne mili nam se, jer je opreka neznatna). U glazbenoj su nauci točno ispitani glasovni snošaji, pa zato su i poznati svi uvjeti za postanak estetskog čuvstvovanja. U slikarstvu nijesu još tako točno ispitani ljepotni snošaji, ali se ono (kao i vajarstvo) znatno naslanja na »zlatni rez« (manja dužina prema većoj odnosi se kao veća prema zbroju obiju). I kod pjesništva se ljepotno čuvstvovanje osniva na nekom snošaju slogova i stihova. U svakom dakle slučaju *ljepota prirodnih i umjetnih pojava*

uvjetovanje rasporedom dijelova u jednu pojavnu cjelinu

stoji do izvjesnog snošaja među sastavnim dijelovima; u ovom je rasporedu genetički osnovana estetska emocionalnost. Ako svaki čovjek i ne zna navesti *razlog*, s kojega mu se neka pojava mili, ipak se takav razlog svakako nalazi u ljepotnom rasporedu ili snošaju. A budući da je razlog estetskog čuvstvovanja upravo u navedenom rasporedu, a ne u pojedinim senzacijama, zato se estetsko čuvstvovanje i razlikuje od osjetilnog. U ljepotnom je smislu neka pojava lijepa, koliko nam se bezinteresno ili sama po sebi mili; a po tome se i razlikuje od »koris-

noga«, koje nam se mili u interesu nekog cilja. Estetski smisao pojavljuje se već kod djece: za pjevanje, slikanje, crtanje, igranje kretnjom tijela i njegovih dijelova, za oblikovanje stvari, za urednost u odijevanju i pristojnost u vladanju.

c) Budući da je estetska emocionalnost osnovana na složenosti dijelova, treba da tu složenost raščlanimo u sastavne dijelove i da ih opet kao cjelinu (sintetički) shvatimo. Što je *jasnije poznavanje* dijelova u njihovu odnosu s cjelinom, to se lakše i bolje rađaju estetska čuvstva; a to upravo znači, da se takova čuvstva naslanjaju na »više«, a ne tek na osjetilno shvaćanje. Estetska se svijest razvije tek onda, kad smo sposobni o ljepotnim pojavama izricati *sudove* t. j. kad za neku pojavu znademo i *navesti, u čemu se sastoji njezina ljepota* (koju kao P o predmetu izričemo). Da je pak određeno (definirano) shvaćanje ljepote komplicirano (»više«), očito je po tome, što se ljudi u ocjenjivanju ljepotnih pojava svojim sudovima veoma razilaze. Takovi su sudovi obično rezultat već stečene dispozicije estetskog čuvstvovanja; a sposobnost estetskog uživanja i prosuđivanja zovemo »ukus«. Kad se radi o čitavim ljepotnim skupinama ili o čitavom nizu ljepotnih pojava, estetsko je rasuđivanje vrlo otešćano, a čuvstvovanje već nije elementarno ili osnovno, nego kompleksno ili sastavljeno (kaže se i »više« estetsko čuvstvovanje).

Estetski sudovi

Kod estetskih sudova i s njima skopčanih viših estetskih čuvstava dolazi u obzir nesamo *raspored* dijelova (=izvanjski uvjet ljepote), nego i ona *misao ili ideja* (= unutrašnji uvjet ljepote), prema kojoj su dijelovi rasporedani. Umjetnik nastoji, da svojom umjetninom prikaže neku misao, t. j. on ima u prikazivanju neku idejnu osnovu (plan). Umjetnina nas nesamo svojom izvanjskom (formalnog) stranom pobuđuje na estetsko uživanje, nego i unutrašnjom (idejnom); Rafaelova Madona mili nam se nesamo zbog slikarske ljepote, nego i zbog onog dojma svetosti, koji s nje odrazuje; a Michelangelov Mojsija lijep nam je nesamo po pravilnom rasporedu sastavnih dijelova, nego i po duševnoj snazi, koja se u njemu očituje. I u prirodnim ljepotama možemo kadšto zapaziti idejnu stranu, koliko shvaćamo, da prirodni neki događaji imadu svoju svrhu; ova ideja svrhovitosti otkriva nam u prirodnim ljepotama razumsku silu, po kojoj je raspored prirodnog zbivanja osnovan u namjeravanim razlozima, a nije tek slučajem (bezrazložno) nastao. Kako je estetsko čuvstvovanje zavisno od formalnog (oblikovnog) i misaonog (sadržajnog) momenta poučava »estetika« ili nauka o ljepoti.

Zadaća umjetnosti

d) U estetici se razlikuju neki smjerovi s obzirom na zadaću (svrhu) umjetnosti. To su *idealizam* i *realizam* (naturalizam).

Estetički idealizam traži od umjetnosti, da svojim prikazivanjem iznosi samo uznosite pojave ljudskog života, a da izbjegava sve što je u životu mrsko, odvratno i bolno. — Naturalizam naprotiv zastupa gledište, da treba iznositi životne pojave vjerno, kako ih zbiljski nalazimo. — U novije doba imade i drugih smjerova, na pr. »simbolizam«, koji ide za tim, da u slikarstvu i pjesništvu prikaže umjetnikovu namjeru u nekom prenesenom i tajnovitom smislu; »impresionizam« hoće da snažno istakne umjetnikov časoviti osjećaj; i t. d.

III. DIO.

O doživljajima nastojanja (teženja) i voljnog djelovanja.

(Apetitivno i volitivno doživljavanje).

§. 1. ČOVJEK I NJEGOVA AKTIVNOST U SVIJETU.

71. Izvnjski svijet utječe na čovjeka i u njemu nastaju doživljaji znanja, t. j. u čovjeku se tečajem vremena razvija shvaćanje ili upoznavanje izvanjskog svijeta. Osim toga doživljuje čovjek i različita čuvstva.

Ali čovjek živi u svijetu nesamo tako da imade doživljaje znanja i čuvstvovanja, nego on i djeluje u svijetu, t. j. **čovjek svojim tjelesnim kretnjama utječe na svijet.** Nesamo da svijet utječe na čovječje tijelo, nego i obratno: čovjek se služi svojim tijelom, te mora iz dana u dan, od jutra do noći koješta učiniti, da se održi u životu. Čovjek je, kažemo, djelotvoran ili aktivan. Težaci, ratari, tvornički radnici, trgovci i t. d. — svi ljudi u svijetu kreću se i koješta rade: tko bi izbrojio sve pokrete ruku i nogu, što ih ljudi izvode od djetinjstva kroz cio život!

Dva zakona o postanku doživljajâ Genetičko promatranje doživljajâ — t. j. promatranje njihova postanka — otkriva nam dva glavna zakona, po kojima nastaju svi naši doživljaji. **Jedan zakon obuhvata postanak senzitivnih doživljaja, a drugi motornih.** Prvi glasi: **doživljaji osjetilnog (senzitivnog) saznavanja nastaju pod utjecajem (= podraživanjem) izvanjskoga svijeta i centripetalnim (sredotežnim) uzbudenjem senzibilnog (osjetljivog) živčevlja.** Drugi zakon glasi: **znanje o tjelesnim kretnjama (gibanjima) utječe na motorne centre, te centrifugalnim (sredobježnim) uzbudenjem motornog (gibnog ili kretnog) živčevlja prelazi na eksekutivne organe (mišiće) — i ovim procesom nastaju doživljaji tjelesnoga našeg kretanja i utjecanja na svijet.**

Drugi je zakon fiziologijski osnovan već u refleksnim pokretima, jer se — kako smo krajem Uvoda spomenuli — osjetilni podražaji reflektiraju od senzibilnoga na motorni živac, izvodeći time sasvim besvijesno neki pokret. Pa nesamo to,

nego i naše predodžbe (»ideje«) o kretnjama sáme od sebe, t. j. bez svijesnog reguliranja (= automatski) izvode kretnje, na pr. predodžbe o riječima potiču na besvijesno (automatsko) šaptanje tih riječi ili potiču mišiće na pisanje. Poradi toga zovu neki psiholozi ovaj drugi zakon »ideomotornim (dinamičkim) zakonom duševnog automatizma«.

72. a) Nas kao psihologe zanima pitanje: **kako je tjelesno pokretanje psihički uvjetovano?** To će reći: **kako mi doživljujemo tjelesne pokrete (gibanja), kojima u svijetu nešto izvodimo?** Oslonimo se na samopromatranje i promatranje drugih ljudi, pa ćemo ovim putem potražiti odgovor.

Đak sjedi kod kuće i uči; njegovo je tjelesno držanje skopčano s nekim djelovanjem — učenjem. Đak skače i lovi loptu — igra se. Ja sjedim i pišem, a zatim idem šetati. Dječak se penje na drvo po jabuku. Sluga stavlja drva u peć da naloži i ugrije sobu. I t. d. Svatko nešto radi ili djeluje i pri tom se služi određenim tjelesnim držanjem ili kretanjem. Kako čovjek ova svoja djelovanja doživljuje? Đak hoće prvi red, pa zato uči; a drugome je igra ugodna, pa hoće da se igra. Dječak hoće jabuku, pa se zato penje. Ja hoću da je u sobi toplo, pa sam dao naložiti peć; hoću zdravlje i odmor, pa sam pošao šetati. Svakiput dakle čovjek nešto **hoće,** t. j. tjelesna njegova djelovanja uvjetovana su »htijenjem«, izlaze iz »htijenja«. Htjeti i ne hjeti (hotnja i nehotnja) i sposobnost za oboje, zovemo ukupno »volja« (htijenje). Zato za neke tjelesne kretnje kažemo da su voljne (svojevoljne) ili hotimične, a to znači da ih doživljujemo time što ih hoćemo ili nećemo. **Svojevoljna (hotimična) aktivnost**

Sada odmah nastupa za psihologa zadaća, da opiše i genetički protumači volju kao izvor čovjekove aktivnosti, t. j. da ispita, u čemu sastoji htijenje i kako ono nastaje.

b) Ali zaustavimo se još ispred toga posla, te se priupitajmo: zar su sve naše kretnje uvijek voljne (hotimične) ili imade i **takovih tjelesnih kretnja, koje ne doživljujemo kao svoje htijenje?** Nazovimo ovakove kretnje »nesvojevoljne ili nehotične«.

Nesvojevoljna (nehotična) aktivnost Mi smo već na kraju (§. 5.) Uvoda ove knjige doznali, da imade različitih tjelesnih pokreta, koji nijesu skopčani s doživljajem htijenja. To su refleksi, automatizmi i instinktivne kretnje.

U čemu je razlika između svojevoljnih i nesvojevoljnih gibanja? Kod svakog svojevoljnog djelovanja — učenje, šetnja, loženje, penjanje na drvo — **znademo za učinak (efekat) toga pokretnog djelovanja, t. j. mi znademo da se ovim pokretnim djelovanjem postizava ono, za čim »težimo«.** To će reći: kadgod ja nešto hoću — prvi red, zdravlje, toplinu u sobi, jabuku —, onda je ovo što hoću **»predmet« moje težnje.** A samo za onim ja mogu težiti, što poznajem ili o čemu imadem neko

shvaćanje. **Moje dakle hotimične (svojevoljne) kretnje pretpostavljaju težnju za nečim poznatim.** Zato kažemo, da ovakove kretnje izviru ili izlaze iz doživljaja *težnje*.

A *nesvojevoljne* kretnje? One **nijesu (po svome postanku) uvjetovane težnjom za poznatim predmetom.** Čovjek (kao i životinja) **je sposoban za tjelesne kretnje i bez spoznaje o njihovu efektu,** t. j. za takove kretnje, kojima *ne prethodi težnja za poznatim predmetom, koji se kretnjama može postići*. Ovakovim nesvojevoljnim kretnjama — osobito kod životinjâ (jer čovjekove kretnje izlaze iz teženja, te su prema tome svojevoljne) — *postizava se efekat bez težnje* (*skopčane sa spoznajom*); a taj efekat jest *korist* (samoodržanje) organizma. Zato kažemo, da ovakove kretnje izlaze iz **»prirođenog nagona«.**

Budući da hotimične kretnje izlaze iz težnje, zato moramo objasniti, *šta znači* »*težiti*« ili *u čemu sastoji* »*težnje*«. A budući da nehotične kretnje ne izlaze iz težnje, nego iz »nagona« — koji se temelji u samoj prirodi organizma —, zato treba da objasnimo, šta znači »imati nagon«.

Oba nam ova objašnjenja daje idući paragraf.

§. 2. NASTOJANJE (TEŽENJE).

73. a) Već smo kod naših čuvstava opazili, da su ona takovi doživljaji, u kojima nije sadržan odnos prema objektima, kao kod svih doživljaja našega saznanja. Svaki naime doživljaj saznanja krakterističan je po tome, što je upravljen ili što se odnosi prema svome *predmetu*; dok je svako čuvstvovanje *subjektivno ili jastveno stanje*. Ali čovjek je pri tom još pasivan, t. j. imajući čuvstva ugodnosti i neugodnosti čovjek još ne zauzima nikakav djelotvorni ili aktivni stav: on čuvstvujući još ništa ne nastoji svojim djelovanjem postići. A upravo ovo **nastojanje** jest *novo — od čuvstvovanja različno — jastveno stanje, iz koga izlazi djelatni utjecaj čovjeka na izvanjski svijet*. **Nastojanje**

Izrazom »nastojati« označujemo sve one doživljaje, kod kojih čovjek ide za nekim stvarima ili im se uklanja, priklanja se nečemu, zazire od nečega, hoće ili ne će nešto. Sve ove najrazličitije doživljaje obuhvatamo izrazom »nastojanje«. A u svima ovim slučajevima nastojimo nešto na **dva** načina: *pozitivno* i *negativno*, t. j. tako, da se nastojimo nečemu prikloniti ili od nečega otkloniti. Kadgod nešto priznajemo, uz nešto pristajemo, ili nasuprot kad nešta odbijamo — svakiput imademo akt nastojanja. Zato mi i kod svakog čuvstva zapravo nešto nastojimo, t. j. s čuvstvima su spojeni i doživljaji nastojanja, na pr. kod ljubavi, mržnje, srdžbe, nade, straha, sažaljenja, odvratnosti... — uvijek odobravamo, prihvaćamo i pristajemo uz nešto ili to otklanjamo.

Karakteristično je, rekosmo, kod svakoga našeg nastojanja, da se očituje *kao jastveno stanje ili držanje (stav) jastva za neko djelovanje*. Čovjek se najviše i pokazuje kao čovjek baš po tome, što nastoji da ovo ili ono učini; dok životinjama i biljkama pripisujemo nastojanje u analognom smislu. *Svijest jastva* jače se dakle očituje kod svakog nastojanja.

Ipak i nastojanje imade, kažemo, svoj *objekat*, jer mi svaki put »nešto« nastojimo postići ili otkloniti;. ali u svakom je nastojanju — kao i u čuvstvovanju — sadržan odnos prema objektu tek na osnovi shvaćanja ili poznavanja onoga, oko čega nastojimo.

Još treba i to da istaknemo, da svako naše nastojanje imade *tendenciju združenja s tjelesnim kretnjama*. To će reći, u tjelesnim se gibanjima očituje ili izražava naše duševno nastojanje; pa zato navedenu tendenciju zovemo »motorna« ili »ekspresivna« tendencija nastojanja, na pr. kad za nečim gledamo ili rukom nešto dohvatamo. Pa kao što su nastojanja pozitivna i negativna, tako su i gibanja dvojaka: kad nešto nastojimo postići »prihvatnim« pokretima ili nastojimo nešto otkloniti »odbojnim« kretnjama.

b) Nastojanja možemo podijeliti ili grupirati u *nehotična* i *hotimična*.

74. a) **Nehotična nastojanja zovemo »nagonski čini (akti)«.** **Nagon** *Ono oko čega nagonski nastojimo, jest neodređeno*, t. j. *nije nam poznat upravo ovaj ili onaj predmet nastojanja, nego neodređeni neki predmet*.

Kad se ukazuje nedostatak ili potreba, nastaje *pozitivni* nagonski čin. Pa ako je opažen predmet, koji može potrebi udovoljiti, nastojanje se prema njemu upravlja, kako bi se tjelesnim posredovanjem toj potrebi ili nedostatku zaista doskočilo. Nije li podesan predmet nazočan, nastaje čuvstvo neugodnosti, koja može porasti do trpnje i jarosti; pa zato se opet služimo različitim pomagalima da se potrebi udovolji, na pr. kod neutažene gladi tražimo pogledom, okrećemo se ili hodamo i posižemo za hranom. — *Negativni* nagonski čini (otklanjanja, odbacivanja...) nastaju na poticaj neugodnih čuvstava.

Pozitivni nagonski čini, kad su uspješni, služe održanju i poboljšanju života, a negativni služe za životnu zaštitu.

Kako vidjesmo, *izvor je svakome nagonskom činu u nejasnom čuvstvovanju*, na pr. čuvstvo gladi i žeđe izaziva nastojanje, koje ide za tim, da se to čuvstvo ukloni hranom uopće (a ne nekim određenim hranidbenim predmetom). Osim hranidbenoga, ima i drugih »*fizičkih*« nagona: nagon za gibanje i spolni nagon. »Psihički« je nagon na pr. za znanjem i društvenošću; a pomiješan je nagon za radom i održanjem. **»Nagon« znači trajnu, na naravi osnovanu, dispoziciju za izvjesno nastojanje bez određenog predmeta.**

Kad je nagon osnovan na osjetilnim potrebama, zove se »*osjetilni nagon*«. A kad ide za »višim« zadovoljstvom (na pr. za umjetničkim uživanjem ili za naukom), zovemo ga »*viši ili duhovni*« nagon.

Sve ono što nam donosi ugodno stanje (zadovoljstvo), te se ponavljanjem i priviknemo na to, može da nam postane kao potreba; pa zato — kad se to zadovoljstvo spriječi ili ukloni — javlja se *stečeni* nagon za predmetom zadovoljstva, na pr. kod nekih ljudi nagon za alkoholom i pušenjem. Stečeni (a ne prirođeni) nagoni zapravo su »sklonosti« t. j. ukorijenjeno teženje, kod koga nam je poznat predmet. Takove se »sklonosti« nazivaju katkada »nagon«, a zapravo se osnivaju na iskustvu t. j. na poznavanju određenog predmeta — dok kod nagona toga nema —, te im je ispravni psihologijski naziv »trajne žudnje« — kako ćemo podalje spomenuti.

b) Nagon je skopčan s *kretnjama*, na pr. pokreti čeljusti kod primanja hrane, gibanje nogû... Kod ljudi se te kretnje tek vježbanjem usavršuju, dok su kod životinja većinom već od prirode (t. j. po *naslijeđenoj* organskoj strukturi) osigurane, na pr. pile izašav iz jajeta prohoda i traži hranu. **Nagonske kretnje, koliko su organizmu prirođene i koliko su potrebne za održanje i razvitak života, zovemo instinkt. Instinktivne su dakle one kretnje, koje nastaju po samoj prirodi (naravi) živog bića, te služe za životnu dobrobit.** Instinkt se očituje kod svakog pojedinca neke vrste na jednaki način, na pr. svaka pčela gradi jednaku košnicu, a pauk paučinu. Instinktivne se kretnje izvršuju sasvim mehanički, kao refleksi. Ali se instinktivna aktivnost razlikuje od jednostavnih refleksnih kretnja, time što su različite instinktivne kretnje međusobno sastavljene ili povezane, tako da služe kao sredstvo za postizavanje određenog učinka (efekta), na pr. selidba pticâ i gradnja gnijezda.

Sa fiziologijskoga gledišta instinkt i nije drugo nego lanac međusobno kauzalno povezanih refleksa. A s obzirom na *učinak*, instinkt je **sposobnost izvadati čine, koji su korisni po samoodržanje individua ili vrste kao cjeline.** Instinkt se osniva na prirođenim živčanim putovima, koji se očituju u jednakomjernom izvršivanju određenih refleksa kod svih individua iste vrste. **Bitno je za instinkt, da mu nedostaje svaka uvidavnost cilja, koji se instinktivnim kretnjama postiže** (a to su nebrojeni pokusi dokaza[1])).

Kad nagonsko djelovanje slijedi makar *najelementarnije iskustveno znanje*, t. j. kad se ravna ili prilagođuje shvaćanju onoga što služi održanju života, takovo je djelovanje već u savršenijem stepenu »instinktivno«. Elementarno se iskustvo može — i kod životinjâ — razviti u *asocijativno* iskustvo, te se time instinkt usavršuje. Katkada pogađamo instinktivno bolje ili sigurnije što je u cilju životnog održanja, nego razmišljanjem. Svakako znači instinkt neku prirođenu udezbu živog bića.

»Instinktivne« zovemo i one kretnje, na koje smo se svijesno navikli te su se s vremenom mehanizirale i postale automatske.

75. a) Kad je nagonsko nastojanje skopčano s **jasnim ili određenim shvaćanjem (spoznajom) predmeta, za koji držimo da može našem nastojanju udovoljiti, nastaje »teženje«.** Svaki doživljaj teženja — t. j. svaka »*težnja*« — jest nastojanje skopčano sa sviješću o predmetu, za koji smatramo da može udovoljiti izvjesnoj potrebi (zato takav predmet nazivamo »dobrim«). Protivno težnji jest ono nastojanje, koje uklanja poznato zlo; ovakovo nastojanje zovemo »zazor«. U oba se dakle slučaja iziskuje *poznavanje predmeta* (»ignoti nulla cupido«).

Ono shvaćanje (opažaj, predodžba, misao), koje u nama pobuđuje težnju, može da se tiče *osjetilnih i neosjetnih predmeta*. A predmet baš i ne mora da je uvijek posve jasno shvaćen, na pr. bolesnik u krajnjoj nuždi teži za kojimgod liječnikom.

Težnja zavisi nesamo od shvaćanja, nego i od čuvstva ugodnosti ili neugodnosti, jer težnja ide upravo za tim, da se poznatim predmetom udovolji čuvstvenom stanju. Ali se težnja razlikuje od čuvstva time, što se ona uvijek odnosi na nešto *nenazočno* ili *buduće*, t. j. na *nešto čega još nemamo*. A shvaćanje predmeta, koji ispunja ili zadovoljuje težnju, *potiče* ili *motivira* težnju za postignućem toga predmeta.

Karakteristika je dakle težnje, da je ona takovo nastojanje, s kojim je skopčano 1. poznavanje predmeta, i 2. poticaj ili motiv za ostvarenje ili postignuće toga predmeta. Poticaj nije drugo nego očitovanje, da će nam shvaćeni predmet kao i nekoć izvesti čuvstveni doživljaj. Jedan i drugi ovaj momenat težnje pretpostavlja, da je subjekat već stekao *iskustvo* o tome, kako se njegove težnje ispunjavaju postignućem nekih objekata. Na pr. dijete znade, da je neugodno čuvstvo gladi utažilo kruhom ili narandžom, koju mu je majka dala, pa za ovim predmetima teži, da odstrani neugodnost i postigne ugodno čuvstvo sitosti — kao što je to već i prije bivalo, te je djetetu iz iskustva poznato. Ovakovu **iskustvom razvijenu težnju zovemo »žudnja«.** — Kako je vidjeti, žudnje su već veoma sintetične duševne tvorevine. *Žudnja je dakle na iskustvu osnovani doživljaj* — s kojim još nije skopčano razmišljanje, t. j. koji je još nehotičan! —, a težnje i zazori jesu jednostavni psihički čini, od kojih se upravo sastavlja iskustvo. Oba događaja — težnju i žudnju — treba da psihologijski razlikujemo, i ako se u običnoj govornoj upotrebi izrazom »težnja« označuje doživljaj žudnje; a razlog će biti u tome, što je doživljaj žudnje sastavljen od težnje, od koje se i razvio do »žudnje«.

b) Spomenuli smo, da težnju i žudnju treba razlikovati od htijenja ili volje, koja je vrlo kompleksna duševna pojava, kako ćemo odmah vidjeti. U doživljajima teženja nema još razmišljanja, koje se iziskuje za voljnu odluku, te u tome smislu kažemo za težnje i žudnje da su »nehotične«. Možemo ih nazvati i *osjetilnim* događajima toliko, što — poput čuvstava — nastaju nehotično na poticaj onih podražica, od kojih nužno nastaju refleksna i instinktivna djelovanja organizma. Ali na nehotične težnje ne pobuđuju samo osjetilne težnje, nego i misaoni doživljaji, na pr. neka priča za djecu.

Napomenuli smo također, da se težnje razlikuju od *čuvstava*. Kakova god bila čuvstva — a najopćenitija im je kakvoća:

ugodnost i neugodnost —, sva su upravljena na nešto nazočno, dok je težnja duševni akt, koji smjera i na ono što je buduće, t. j. na ostvarenje ili postignuće objekta, koji na težnju pobuđuje.

Težnje se razlikuju i od o s j e t â, jer kod teženja zauzima subjekat izvjesni stav prema objektu, i to stav zanimanja ili interesiranja, te mu je specifični momenat, **da na poticaj barem donekle poznatog predmeta ide za njegovim postignućem ili odstranjenjem.** U prvom je slučaju težnja pozitivna, a u posljednjem negativna i nazvana »zazor«.

Razlike u žudnjama

76. Kako težnja, tako su i žudnje pozitivne (koje idu za posjedovanjem predmeta) i negativne (koje idu za odstranjenjem predmeta). Žudnje se a) **kvalitativno** (s a d r ž a j n o) razlikuju na o s j e t i l n e i d u h o v n e žudnje na pr. za jelom i pilom, za imetkom... (= osjetilne), za naukom, za pravdom... (= duhovne).

b) S obzirom na **trajanje** postaju žudnje »n a v i k o m« (navadom), kad se često ili redovno vraćaju, na pr. kod jela, spavanja i posla. Žudnju, koja se češće javlja (izazvana obično tjelesnim pobudama), te se još dade voljom obuzdavati, zovemo »sklonost«; a kad se već ne da svladati, te je trajna kao nagon, zovemo je »n a g n u ć e«. A »s t r a s t« postane žudnja kad toliko afektivno ojača, da potisne ostala duševna stanja i sama zagospodari.

Izraz »sklonost« označuje svako t r a j n i j e i j a č e teženje, koje nas kao duševno stanje potiče, da uvijek iznova težimo. Životno teženje (nagon) — kojim nastojimo održati i razviti svoju tjelesnu i duševnu eksistenciju — razgranjuje se kod pojedinih ljudi u različite smjerove: prema različnim individualnim (tjelesnim i duševnim) potrebama. Već od prirode može biti kod pojedinca izvjesni smjer teženja snažnije razvijen; pa zato kažemo da imademo p r i r o đ e n i h sklonosti. Navikom i tuđim utjecajima nastaje s t e č e n a sklonost. Osim pozitivne sklonosti postoji dakako i nesklonost (averzija).

Prirođene su sklonosti posebna od prirode nam dana raspoloženja (dispozicije) za izvjesno teženje na osjetilnom ili duhovnom području života. Pojedine su naime duševne sposobnosti kod svakog čovjeka različito razvijene, a otuda nastaju različne sklonosti, kao osnovica prirođene nadarenosti (talentiranosti). Osobito pak od tjelesne konstitucije zavise osjetilne sklonosti kod pojedinog čovjeka. Prema tjelesnim dispozicijama mogu kod nekoga da nastanu i patologijske (abnormalne) sklonosti i nesklonosti, na pr. za neka jela, zvukove, mirise... Ovu pojavu zovemo« idiosinkrazija«. Pjesnik Schiller volio je miris trulih jabuka; Scaliger uzdrhtao je čim bi opazio mlijeko; Wallenstein nije mogao čuti pijetla; Erazmo Roterdamski dobio bi groznicu od ribjeg mirisa; Goethe je postao očajan od duhanskog mirisa i t. d.

c) Žudnje možemo razlikovati i s obzirom na **jačinu**. Kad polučenje nečega ili kad ispunjenje žudnje nije u našoj moći, t. j. kad ne znamo da li će se cilj žudnje izvesti, te bez afekta o njemu mislimo, zovemo takovu žudnju »ž e l j a«. (Kad afekat prevlada nad svakim razmišljanjem o cilju, nastaje već strast). A kad uzimamo kao da je cilj žudnje već ispunjen i pri tom osjećamo zadovoljstvo, zovemo je »n a d a«. Ako pak očekujemo, da će se žudnja ispuniti, jer se već do sada pod jednakim uvjetima ispunjala, zovemo je »i š č e k i v a n j e« (isp. 75). Kad postane žudnja vrlo

intenzivna, i to s obzirom na pojedini predmet, zovemo je »z a h t i j e v a n j e«. Tiče li se materijalnih stvari (na pr. novca, jela, i pića), zovemo intenzivnu žudnju »p o h l e p a«; a kod duševnih stvari (na pr. nauke i umjetnosti) »p o ž u d a«.

Interes

Bilješka 1. Među psihičke dispozicije spada i z a n i m a n j e i l i i n t e r e s. »Zanimanje« je naime toliko dispozicija, što je srodno s prirođenim ili nagonskim teženjem, iz koga izvire; mene uvijek mora nešto potaknuti ili pobuditi, da dobijem ili da imam interes za nešto. Šta nas može interesirati? Čovjek se za dosadne i ravnodušne stvari ne zanima, a zanimati će ga ono što je ugodno i neugodno, radosno i žalosno, privlačivo i odbojno. I n t e r e s u n a m a p o b u đ u j e s v e o n o, š t o n e k a k o u t j e č e n a n a š e č u v s t v o v a n j e. Prema tome n i j e »i n t e r e s« isto š t o i č u v s t v o v a n j e, nego je čuvstvovanje učinak izvjesne stvari za koju se interesiramo. Time što nam je dobro poznata stvar, za koju se interesiramo, r a z l i k u j e s e i n t e r e s o d p r i r o đ e n o g t e ž e n j a, kod koga nam još nijesu izrazito poznate pojedine stvari, na koje se također teženje odnosi. Ali interes napokon izvire iz prirođenog teženja — i ako su različita naša interesiranja većinom tek stečena a ne prirođena. Kako se interes naslanja na prirođeno teženje, vidimo po tome, što se ljudi zanimaju na pr. za kriminalne, seksualne, okultističke, zabavne i druge stvari, koje su u svezi s nagonskim teženjem za opstankom života ili sa zazorom od životnog uništenja. Pri tom se dakako većma interesiramo za sve ono, što donosi ugodnost, negoli obratno. Otuda upravo izlazi, da se mi ne i n t e r e s i r a m o z a s a m e s t v a r i p o s e b i, n e g o s a m o k o l i k o s u o n e s r e d s t v o, d a s e n j i m a n e š t o p o s t i g n e. Zato možemo kod pojedinih stvari razlikovati interes teorijski (naučni), praktični, ćudoredni, interes ugađanja i interes korisnosti ili potrebe. N a k o l i k o s e g o d n a č i n a m o ž e m o k o j o m s t v a r i b a v i t i, n a t o l i k o s e n a č i n a m o ž e m o i n t e r e s i r a t i; zato postoji interes matematički, historijski, muzikalni i t. d. Mi sebi možemo prema postavljenom nekom cilju i hotimično probuđivati interes, koji ponavljanjem postane čuvstvom, te može da bude izvorom strasti, na pr. interes za sport, za glazbu, za neku vrstu nauke, za slikarstvo i t. d.

Strast i afekat

Bilješka 2. S t r a s t i treba razlikovati od afekata (na pr. strast za jelom i pićem, za pušenjem, strast mržnje, sviranja, igranja i t. d.). Sve za čim čovjek može težiti, postaje strast, kad zavlada u svijesti tako, da potisne rasuđivanje (»slijepa strast«) i traži svoje zadovoljenje (»zarobljuje volju«) t. j. oduzima slobodu voljnog raspolaganja. Afekat djeluje kao — poredba je od filozofa Kanta — bujica rijeke, koja prodre nasip, a strast kao riječna struja, koja se u svome koritu udubljuje. Strast je dakle svako e m o c i o n a l n o s t a n j e, k o j e j e t o l i k o u s t a l j e n o, d a t r a j n o t r a ž i v o l j n u i z v e d b u o n o g p r e d m e t a, k o j i j e c i l j s t r a s t i. Afekti su promjene (s obzirom na jačinu) emocionalnog stanja, koje ne idu za kakovom izvedbom. Strasti su često afektivne, a uvijek su aktivne. One mogu da su osjetilne (»niže«) i neosjetilne (»više«, na pr. strast za učenjem ili za nekom umjetnošću); a inače ih još razlikujemo prema različnim nagonima i sklonostima, na pr. strast častohleplja, rodoljublja (»šovinizam«), kartanja, sporta... Postanak strasti zavisi od tjelesnog ustroja, od životne dobi, od izvanjskih utjecaja (naslijeđenih i stečenih) i t. d.

§. 3. HTIJENJE.

Voljni se čin (hotnja) razlikuje od izvedbe.

77. Sada dolazi na red, da analiziramo onaj najvećma komplicirani način naše aktivnosti, koji zovemo »htijenje«. (Od ovog kolektivnog izraza imademo za pojedini doživljaj htijenja izraz »hotnja« ili »voljni čin«; jer je »volja« sposobnost htijenja.)

Već iz navedenih primjera (72. a), možemo uvidjeti, da se na hotnju nadovezuje izvedba onoga što hoćemo. »Izvedba« može da znači izvanjsko ili tjelesno neko pokretanje i gibanje, a može opet da bude neki utjecaj na svijesno zbivanje — kako su nam pokazali navedeni primjeri. U prvom slučaju imademo »izvanjske hotimične izvedbe ili činidbe«, a u posljednjem »unutrašnje«. Svaka izvedba nastaje voljnim činjenjem ili djelovanjem, pa zato **treba da razlikujemo izvedbu od samog htijenja (voljnog djelovanja ili voljnog čina).**

Da ne bi nastala pomutnja u izražavanju, pripominjemo, da se izvedba neke htnje — na pr. kretanje rukom — može također nazvati »djelovanje«, jer »djelovanje« je svako ono zbivanje ili događanje, kojim nastaje neka promjena. Za svaku promjenu kažemo da je »učinak« nekog djelovanja; tako je na pr. i pokret ruke, koliko je time nastala promjena, »učinak« voljnog djelovanja, a i sam pokret ruke mogli bismo nazvati »izvanjsko hotimično djelovanje«. Da se uklonimo terminologijskoj nejasnoći, mi ćemo hotnju nazivati psihičko »djelovanje ili čin«, a izvedba hotnje, t. j. ono što hotnjom učinimo, jest njezina »učinidba«.

78. Sada možemo da psihologijsko pitanje o sastavbi voljnog čina formuliramo ovako: **kako utječe hotnja (voljni čin) na izvedbu?**

Znanje o cilju potiče (movira) hotnju na izvedbu — kao na sredstvo k cilju.

Kadgod nešto hoćemo, mi znademo i zašto taj predmet hoćemo, t. j. svijesni smo razloga hotnje. Taj nas »razlog« potiče na htijenje, pa ga stoga zovemo voljna pobuda ili motiv. A na htijenje može da nas potiče ili movira samo ono, što nam shvaćeni predmet prikazuje kao poželjni cilj htijenja. To će reći: svako moje htijenje ima svoj objekat ili cilj, za koji se odlučujem; na pr. đak je odlučio, da s uspjehom završi svoje škole. A kod toga sam htijenja svijestan, da je cilj za mene poželjan ili da ima za mene izvjesnu vrijednost — i upravo me to **znanje o cilju movira na htijenje.**

Da uzmognem postavljeni cilj postići, iziskuju se različite **izvedbe kao sredstva** — na pr. kod đaka marljivo učenje — kojima se cilj upravo postizava ili ostvaruje. Sve štogod ja učinim kao sredstvo za postignuće cilja, događa se upravo poradi samoga cilja, t. j. onaj predmet, koji ja kao cilj želim, postaje svrha moje učinidbe. Na pr. ja hoću zdravlje; a da taj cilj postignem, polazim danomice u šetnju; mene na izvedbu hotnje, t. j. na šetanje, movira potreba zdravlja, a u tome je motivu uključena i spoznaja o šetnji kao sredstvu, koje će me k svrsi privesti.

Iz rečenoga izlazi odgovor na gornje pitanje. **Voljni čin (hotnja) utječe na izvedbu toliko, što je moviran na nju kao na sredstvo k cilju.**

79. a) Ova nas je analiza dovela do novoga psihologijskog pitanja: **kako motivi utječu na htijenje?**

Težiti za nečim ne znači ujedno i »htjeti«; djeca i životinje imadu težnje, ali nemaju htijenja. Kaže se doduše: dijete hoće da jede, a pas hoće da bježi, ali izraz »hoće« dolazi ovdje per abusum; jer bez sasvim jasne spoznaje cilja nema htijenja. Istom ona težnja, kod koje potpuno shvaćamo njezin predmet kao izvedivi cilj, postaje »hotnja«. Svaka je dakle hotnja ujedno i težnja, ali nije svaka težnja eo ipso hotnja. Šta se dakle traži kod »hotnje«?

Uzmimo za primjer jedan fingirani doživljaj hotnje, pa ga analizirajmo. Sjedim kod kuće i razmišljam, da li bih išao u onu ulicu, gdje se nalazi neko društvo, ili bih ostao kod kuće. U društvu bi mi bilo veoma ugodno, i ovaj čuvstveni poticaj pokreće ili movira me da pođem onamo. U svijesti se mojoj dakle nalazi težnja za društvom; društvo je predmet težnje, i to stoga, je mi donosi ugodnost, po kojoj taj predmet postaje upravo cilj moga djelovanja, t. j. odlaska u onu ulicu. Ne ću dalje ni razmišljati da li bih kod kuće ostao, nego se odlučim na put, t. j. ja »hoću« da idem.

Motivacija voljnog čina sastoji u suđivanju poželjnosti cilja,

Na ovom se primjeru sad mogu razabrati uvjeti za hotnju. Prije svega moram 1. jasno poznavati predmet ili cilj težnje. Osim toga 2. moram da znadem za razlog ili motiv, koji čini taj predmet ostvarenja poželjnim, t. j. ciljem težnje. Taj razlog je, rekosmo, ugodnost, koja se u društvu postizava i koja me potiče, da težim za društvom. Svaki poticaj na teženje zovemo motiv, ali »motiv« hotnje znači takav poticaj, koji izvire u spoznaji cilja koliko ima za mene neku vrijednost, ili koji obrazlaže poželjnost cilja; tek razmišljajući spoznajem, kako će u onom društvu biti zaista ugodno — i to me razmišljanje ili rasuđivanje, a nesamo čuvstvo ugodnosti, movira k cilju, t. j. boravku u društvu. **Motivacija hotnje sastoji dakle u raspoznavanju cilja s obzirom na njegovu vrijednost za mene;** a to raspoznavanje može da mi cilj prikazuje u pozitivnoj i negativnoj vrijednosti, t. j. odobravajući ili neodobravajući ga. Na osnovi ovih spoznajnih čina otpočinje se sada težnja (ili zazor) razvijati do htijenja. U čemu sastoji taj razvitak težnje?

a usvojenje toga cilja (= odluka) znači potpun voljni čin.

b) Težeći za spoznajnim ciljem ja mogu namjeravati ili nakaniti se da ga ostvarim. Pri tom su mi dakako za njegovo ostvarenje ili postignuće već poznata potrebna sredstva, a eventualno i zapreke na putu k cilju. Ja naime »namjeravam« nešto postići, kad sam si postavio cilj i upoznao sredstva što vode k cilju. Ali sa samim namjeravanjem ili svojom nakanom još se nisam odlučio za ostvarenje cilja; ja mogu samo namjeravati ili postaviti si nešto, a da toga još nisam odlučio ili usvojio. Istom se onda dolazi do karakterističnog voljnog stava, kad je namjera postala odlukom, t. j. kad je postala tako ozbiljna i konačna, da sam

od spoznavanja cilja i žudnje za njim prešao već na to, da usvojim taj cilj time, što se pothvatim da ga polučim upotrebom pristupačnih mi sredstava; sada tek mogu reći, da sam se odlučio ili da hoću.

Proces htijenja konstituiraju ili sačinjavaju dakle ove funkcije: **1. shvaćanje objekta,** za kojim svijesni subjekat teži kao za svojim ciljem. Ovo shvaćanje može da bude osjetilno — percepcija i predodžba — ili misaono; **2. spoznaja ili rasuđba** o cilju, koja movira subjekat na težnju za ciljem; **3. poznavanje sredstava** ili čina koji vode k cilju; **4. odluka** ili pothvat; **5. izvedba** (koja ne mora slijediti odmah iza odluke).

Prema tome mogli bismo reći, da je »hotnja«: **u rasudbi o poznatom cilju motivirana težnja s odlukom izvedbe s pomoću poznatih sredstava.**

Sposobnost htijenja nazvasmo »v o l j o m«. Prema rečenome možemo je definirati: **nastojanje da se ostvari rasuđivanjem usvojeni cilj.** Rasuđivanje o voljnom djelovanju zovemo »praktički razum«; zato se volja i zove »razumno teženje«, koliko znači, da čovjek može ostvarivati svoje težnje na osnovi razuma.

R a z u m i v o l j u zajedno nazivaju neki psiholozi »d u h«; zato se izraz »duh ljudski« upotrebljava kao opreka osjetilnom (senzitivnom) saznanju i teženju.

Izbor motivâ

80. Zaustavimo se još malo kod našeg primjera. Odluka je pala; i to je pala na osnovi navedenog motiva: ugodnost boravka u društvu. Sam cilj odluke t. j. ostvarenje žuđenog predmeta (moj boravak u tome društvu) vrlo mi je dobro poznat kao i s njim skopčani motiv djelovanja (rečena ugodnost). I taj je motiv bio dominantan u mome razmišljanju, pa je tako i došlo do odluke. Ali, ja sam već u početku razmišljanja o onome društvu pomislio na to, da ostanem kod kuće; skanjivao sam se časomice, a onda svu svoju pažnju obratio tome društvu, i tako se težnja za njim razvila ili usavršila do hotnje. Dakako, da bih još uvijek i sada, nakon odluke, mogao da svoju odluku revociram (opozovem) — i da ostanem ipak kod kuće. Zašto? Sad mi se javlja motiv, koji me odvraća od polaska u društvo: kod kuće da ostanem, bilo bi mi korisno, jer bih svršio svoj naučni posao; a osim toga znam da bi me to društvo navelo na takove čine, koje mi savjest odsuđuje. Imam dakle dva jaka motiva, da odlučim ostati kod kuće. Prijašnji motiv (da idem u društvo) i sadašnji (da ne idem) dolaze u koliziju — i ja moram birati, kojemu da se privolim. Moja odluka zavisi od i z b o r a motiva. Sada su oba oprečna motiva dobila formu suda: »u društvu bit će mi ugodno« —, kod kuće svršit ću posao i savjest mi ostaje mirna«. **Odluka će pasti nakon izbora između ta dva suda, u kojima su sadržani razlozi za usvajanje cilja i za neusvajanje.** Nakon što je razum iznesao razloge »pro i contra«, t. j. nkon što p r o s u đ u j e m jednu i drugu stranu, o c j e n j u j e m vrijednost obaju ciljeva, r a z m i š l j a m o posljedicama i t. d. —

iza tog misaonog procesa, koji upravo znači »izbor ili izabiranje« (deliberaciju), dolazi **izborom obrazloženo usvajanje cilja** (i d j e l o v a n j e p r e m a c i l j u): i takova je odluka **»izborni« čin volje.**

Dakako da ne mora svaki voljni čin da bude »izborni«, t. j. on nije uvijek rezultat oduljeg i svestranog odabiranja: kao motiv hotnje dovoljna je predodžba o cilju i kad n e m a n i k o j e g s u p r o t n o g motiva. Mi možemo i one nagonske radnje nazvati voljnima ili hotimičnima, kod kojih možemo da prosuđujemo njihov motiv. A toga tek onda ne možemo, ako bi se radnja izvela takovom brzinom i jakošću neposredno nakon čuvstvenoga poticaja, da ne dospijemo o njemu razmišljati t. j. odobriti ga ili ne odobriti. Čovjek koji je tako bolesne i nemoćne volje, da općenito i u pojedinom slučaju ne može r a s u đ i v a t i o namjeravanom cilju, izvodi radnje za postizanje cilja sasvim nagonski ili nehotično. Za takove radnje (na pr. u pijanstvu, u slaboumnosti...) ne činimo čovjeka odgovornim (ne »imputiramo« mu tih radnja) — osim koliko je čovjek sam skrivio svoje stanje nerasudljivosti t. j. koliko je hotimično doveo do toga stanja. Na sličan su način i svakidašnje naše automatske kretnje (čitanje, pisanje, hodanje, sviranje...) — koje su sam po sebi nehotične — ipak voljne ili hotične, jer su u početku svijesno prihvaćene i služe kao sredstvo za namjeravane ciljeve. Iz voljnih su radnja postale sve one aprehenzivno-nehotične radnje, koje se periodički obnavljaju i koje zovemo »navika«.

Izrazom »voljne radnje« razumijevamo nesamo izvanjske ili tjelesne pokrete (na pr. hodanje, pisanje), nego i one »unutrašnje« radnje (na pr. sjećanje i razmišljanje), koje su namjeravane i na koje se odlučismo.

Teorije o volji

Bilješka 1. Kad je psiholog o p i s a o duševnu pojavu htijenja, onda je time deskriptivni dio njegova zadatka izvršen. Kad je tu pojavu r a z g l o b i o (analizirao) u sastavne (konstitutivne) elemente, svršen je upravo analitičko-deskriptivni posao. Nakon toga treba da psiholog t u m a č i postanak i razvitak (ukupno: genezu) pojave, t. j. treba da potraži i pokaže one komponente (funkcionalne uvjete), iz kojih rezultira pojava u svim svojim konstitutivnim elementima. Takova su tumačenja (teorije) različna.

Neki psiholozi smatraju voljne radnje tek kompliciranim r e f l e k s i m a, koje prate osjeti o tim refleksnim pokretima — i to o s j e ć a n j e sačinjava svijest volje. — Drugi psiholozi svode voljne pojave isključivo na m e h a n i č k u a s o c i j a c i j u predodžbi, koliko su u vezi s predodžbom cilja.

Osim ovih f i z i o l o g i j s k i h teorija postoji i n t e l e k t u a l i s t i č k a i e m o c i o n a l n a teorija. Po prvoj je volja istovetna sa suđenjem: jer odluka ili izbor znači suđenje, koje smjera na radnju, a to suđenje zapravo nije drugo nego afirmiranje predstavljenog cilja. — Po emocionalnoj teoriji volja je prijelaz čuvstvovanja u radnju.

Sve su ove teorije jednostrane i nepotpune, jer uzimaju u obzir samo pojedine elemente htijenja, kao da je već svaki od njih adekvatan (dovoljan, potpun, primjeren) činilac (čimbenik, faktor) htijenja. Zato je osnovano samo ono tumačenje, koje voljni proces smatra očitovanjem posebne, od ostalih duševnih sposobnosti različne duševne energije. Je li »ja« s u b j e k a t te energije i u čemu sastoji »jastvo«? Ovaj problem obuhvata nesamo voljni proces, nego sve duševne pojave: jer tek u rješenju ovog problema (t. j. u odgovoru na upit: šta znači »ja«?) dobili bismo potpuno (definitivno) poznavanje duševnoga života i bića ljudskoga. Zato ćemo još — u IV. Dijelu ove knjige — izložiti psihologijsku nauku o jastvu.

Karakter i genij: vrhunci duševnog stvaranja

Bilješka 2. Skup voljnih dispozicija zove se »k a r a k t e r« ili z n a č a j — u najširem smislu. Po svom užem (moralnom ili etičkom) značenju »karakter« je skup moralnih voljnih dispozicija. Ovakove dispozicije sačinjavaju »praktička načela«, t. j. sudovi, koji se u pojedinim životnim prilikama i kod pojedinih djelovanja (= u praksi) javljaju u svijesti izričući o b v e z a n o s t (o b l i g a c i j u) i l i d u ž n o s t izvjesnih čina, na pr. treba pravedno i pošteno činiti, bližnjemu treba pomoći u nevolji, treba govoriti istinu, a ne smije se licemjeriti, ni lagati, ni krasti i t. d. [Prakti-

čna »pravila« ili maksime jesu sudovi, koji ne sadržavaju karakter moralnosti ili obvezanosti, nego se tiču običnog života prema tome, kako si ga netko sam po volji udešava, na pr. sud da treba rano ustajati, u društvu se pristojno kretati, marljivo raditi i t. d.]

Tko se u svome htijenju ne drži nikakvih praktičkih načela, nije značaj, nego je beskarakteran. A tko ih se kadikad drži, ali je nestalan, zovemo ga slab značaj. Pravi je dakle karakter u onoga čovjeka, koji voljom svojom čvrsto i trajno slijedi ćudoredna načela; njemu su ta načela kao »urezana« u volju pa zato se (prema značenju grčke riječi) i zove »karakter«. Da se takav karakter postigne, mora čovjek jakom voljom ulaziti u borbu sa svojim sklonostima ili nagnućima, koja se opiru izvršenju ćudorednih načela. Odlučivati se za dobre čine, a otklanjati zle — a to upravo znači biti »krepostan« čovjek — nije inače moguće već samo ustrajnim pobjeđivanjem onih snaga, koje čovjeka odvode od puta moralne dobrote. Ta je dobrota onaj uzorni cilj ili ideal, kojega su praktička načela ili norme (= savjest) potukazom za volju u svakidašnjem životu. Tko bi taj ideal savršeno postigao ustrajnom i žestokom borbom, takav karakter postaje etički heroj (»svetac«). Pa kako nećudoredni život, t. j. zle strasti i zla (»grješna«) djela čovjeka duševno zarobljuju time što mu oduzimaju spokojnu savjest, očito je da čovjek na putu kreposti i svetosti postaje dionikom duševnoga mira — u kome je najveća blagota ili sreća — i prave (u moralnom smislu) slobode. A budući da nas na taj put imperativno pokreće naša savjest, dok nas u drugu ruku kratkotrajnost zemaljskoga života sprječava da dospijemo na vrh puta — do savršenog posjedovanja dobrote —, rađa se u nama ideja o posmrtnom nastavku etičkog života: ali ta nas ideja već odvodi k etičkoj i religijskoj filozofiji.

Da dovršimo sintetičku sliku duševnog života čovjekova treba da osim voljne strane uočimo intelektualnu i emocionalnu. Skup emocionalnih dispozicija sačinjava, rekosmo, temperamenat. Za čovjeka koji je kadar emocionalno doživljavati istinu, ljepotu i dobrotu, kažemo da ima »dušu« (»srce«). A za čovjeka koliko je svojim intelektualnim dispozicijama pristupačan istini, ljepoti i dobroti, kažemo da ima »duha«. Tko je na taj način pristupačan, da je kadar mišljenjem svojim raspoznati istinu, ljepotu i dobrotu, velimo da je »razumna« duha, a tko ih osim toga nastoji i usvojiti kao životne svoje ideale t. j. kao ciljeve spoznajnog, ljepotnog i ćudorednog teženja, kažemo da je »uman«. Razum je dakle teorijske (spoznajne), a um praktične (djelotvorne) naravi. Kad je um snažno produktivan, t. j. samostalno stvara znatna djela prema rečenim idealima, kažemo za takova čovjeka da je »duboko uman«. A »oštrouman« je ili kritičan, kad znade dobro distingvirati (razlikovati) istinu od neistine. Slabijega je duha čovjek, koji je samo »receptivan«, t. j. koji naučeno lako primi i usvoji. Tko ima intelektualne dispozicije u pojačanom stepenu, i to nasljedno (hereditarno), kažemo da ima »talenta« ili »dara« (u užem smislu, jer u širem značenju »darovi« su sve naslijeđene psihičke dispozicije u pojačanom stepenu). I talenti su opet različiti; spekulativni (dijalektički) talenat sposoban je naročito za doumljivanje (zaključivanje i dokazivanje), a promatralački talenat za bistra opažanja (opservacije). Talenat se razvija i usavršuje i ograničen je na specijalno područje; a kad je na tako visokom stepenu, da obuhvata najšira područja ljudskog saznanja, t. j. kad je univerzalan, a osim toga još na posebni način produktivan, t. j. tako da stvara kao nadahnućem (inspiracijom) i duhovnim zrenjem (intuicijom) — zovemo ga »genij«. Etički heroji i geniji najviši su svjetionici duševnog obrazovanja i stvaranja ili idealne kulture; pa kao što je sreća pojedinca i društveni poredak većma uvjetovana etičkim nego intelektualnim napretkom, očito je, da su etički heroji još većma nego geniji najodličniji predstavnici čovječanstva.

DODATAK ZA III. DIO.

§. 1. Etički i socijalni problem.

I.

Obilježje etičke svijesti

a) U svijesti nalazimo i takova čuvstva, koja zovemo »etička ili moralna ili ćudoredna«. Ova su čuvstva skopčana s voljnim činima koliko ih razlikujemo u »dobre« i »zle«. Kod prvih doživljujemo osjećaje obveze ili dužnosti, da ih činimo, a kod posljednjih, da ih ne činimo. Dobre čine poštujemo i hvalimo, te se njima duševno umirujemo, a zle korimo i preziremo. Skupno ovo čuvstvovanje stvara u nama dispoziciju, kojom razlikujemo dobre i zle čine, i koju zovemo »savjest«. Ona sačinjava našu etičku (dobrotnu) svijest, koja se usavršuje izvjesnim sudovima o dobroti ljudskih čina. Takav sud, s kojim kod pojedinog čina ocjenjujemo njegovu dobrotu, zovemo pravilo ili »maksima savjesti«. A općenite sudove (na pr. dobro treba činiti, a zla se kloniti) zovemo »moralni zakoni ili norme«.

Budući da karakteristika etičke svijesti sastoji upravo u **»kategoričkom imperativu« ili u osjećanju apsolutne obvezanosti ili obligacije** za neke čine, očito je da etička svijest nije uvjetovana tek osjetilnim shvaćanjem (kojemu je pristupačna samo izvedba ljudskih čina po izvanjskim kretnjama).

i njezin postanak

Postanak etičke svijesti možemo svesti na sva ona čuvstva, iz kojih izviru ljudski čini ili koja prate te čine, koliko su voljni. A ti su čini, rekosmo, dobri ili zli. Svakako su zli čini, kojima se nanosi šteta drugim ljudima; pa zato zla etička svijest otpočinje čuvstvima mržnje, zloradosti i opakosti, zavisti i t. d. Takova čuvstva zovemo moralno **»egoistična«**, koliko pojedinac traži korist za sebe, a na štetu drugoga. Imade međutim i takovih egoističnih čina, kojima se ne nanosi drugima šteta, a izviru u osjećanju oholosti, samoljublja i t. d. **»Altruistična«** su pak čuvstva, iz kojih potječu čini na dobrobit drugih ljudi, na pr. čini, koji izviru iz zahvalnosti, samilosti, ljubavi i pravde. Takova se čuvstva nazivlju i »simpatetična ili sućutna«. Ona se počinju kod djeteta razvijati u njegovu odnosu s majkom, koja odgojno upućuje dijete na štovanje, odanost i privrženost, na iskrenost, ljubav i t. d. Ova čuvstva nijesu doduše u svom početku još moralna, ali postaju takovima, kad razvitak čovječjega života već zarana unese sukobe (konflikte) između egoističkih i altruističkih dispozicija. U tome konfliktu i jest zarodak osjećaju dužnosti ili »glasu savjesti«. Osjećaj dužnosti javlja se prije zla djelovanja kao osjećaj opomene i straha ili odgovornosti; a poslije izvedena zla čina kao osjećaj kajanja i prijekora ili osuđivanja. Ispred dobra čina javlja se dužnost kao nada u nagradu, koju sobom donosi duševni mir; a iza dobra čina hvalimo, poštujemo, priznajemo i odobravamo dobrotu volje.

Koliko znademo, da je volja uzročnik dobrih i zlih čina, te prema dvostrukom ovom kvalitetu njezinih čina izričemo o njima različne predikate (na pr. kukavica, kradljivac, nemilosrdnik... jesu prezira vrijedni, a dobročinitelj je vrijedan zahvalnosti i priznanja) — stvaramo time etičke sudove, iz kojih nastanu općeniti pojmovi o dobroti, kreposti ili vrlini, o pravdi i t. d.

Etički »uzvišeno« je ono dobro (u moralnom smislu) djelo ljudsko, za koje se iziskuje heroizam. Suprotno »uzvišenome« u etičkom smislu je »nisko i podlo«; moralni podlac je na pr. onaj čovjek, koji svom dobročinitelju uzvraća zlim i opakim činima ili onaj, koji na svoju korist drugoga upropašćuje, ili onaj, koji drugome klevetno podmeće mane, kojih sam imade i t. d.

b) Moralna svijest, koja je osnovana u osjećanju dužnosti, da se odlučujemo za »dobre«, a ne za zle čine — nameće nam vele važno psihologijsko pitanje o samoj našoj sposobnosti odlučivanja. Ako sam ja dužan ili obvezan na neke voljne čine, pita se, jesam li ja svojom voljom i slobodan da se odlučujem za kojegod čine — ili sam u svome htijenju neslobodan. Kad bi ovo posljednje bilo, pitanje je: zar je s neslobodnim ili nužnim htijenjem spojiv osjećaj dužnosti? Ili: kako je moguće djelovati »dobro« (= po dužnosti) — ako je netko duševno prinuždèn (usiljen) na zlo djelovanje? Bez slobodnog djelovanja bio bi osjećaj dužnosti bez ikakva značenja. Stoga ćemo pitanje »slobodne volje« pobliže objasniti.

Slobodna volja

Izborna odluka je pala. T. j. ja sam usvojio jedan cilj, a ne drugi. Zar je ta odluka sasvim nezavisna ili »apsolutno slobodna«? Očito nije, jer je izišla iz izbora motiva, pa je prema tome od njih zavisna. A ipak — i to je sad najvažnija činjenica! — ja sam si i nakon stvorene odluke prema jednom motivu svijestan, da sam se jednako mogao odlučiti i protivno, t. j. prema drugom motivu. To znači: ja sam svijestan, da moja odluka nije tako nužno nastala, te ja ne bih mogao i neodlučiti se. **Nenužnost odluke, koliko ona uključuje ili pretpostavlja mogućnost drukčije odluke, zovemo »sloboda« volje.** Mi znamo naime iz usebnog iskustva, da možemo uopće htjeti i nehtjeti, a onda kad već nešto hoćemo, možemo se odlučiti na nešto određeno, t. j. mi možemo htjeti da nešto učinimo, a i napokon da učinimo nešto od protivnih mogućnosti (na pr. ljubiti ili mrziti).

Iz rečenoga izlazi, da svaki moj voljni čin nastaje time, što **ja usvajam neki cilj, t. j. ja se sam određujem u svom djelovanju s obzirom na spoznajni cilj.** Ja nisam u svom htijenju trpni (pasivni) subjekat, koji bi na neku hotnju bio određen (determiniran), tako da bi ona rezultirala nužno (usiljeno, necesitirano) t. j. bez mogućnosti, da ja sâm proizvedem drugu koju hotnju. Upravo ta **mogućnosti različitog odlučivanja ili neusiljenost (nenužnost) hotnje** sačinjava slobodu volje.

Protivnici slobodne volje kažu, da je svaka odluka nužno određena ili determinirana; zato se oni zovu»**deterministi«.** A protivno tome »**indeterministi**« priznaju slobodnu volju. Po indeterminističkom nazoru nije volja apsolutno nezavisna; »apsolutni indeterminizam«, koji bi to tvrdio, psihologijski je neodrživ, jer volja t. j. sposobnost odlučivanja zavisi od najrazličitijih motiva: od emocionalnih stanja, sklonosti, navika... — samo što ne zavisi nužno, t. j. kad prosuđujemo motive ili kad ih u međusobnom odnosu ocjenjujemo, mi možemo uza sve njih odlučiti se za jedan cilj, a ne za drugi. »Indeterminizam« je dakle toliko »relativan«, t. j. samo s obzirom na nenužnost odluke, koja ne znači potpunu nezavisnost ili apsolutnu slobodu.

Odgovoriti na ovo pitanje o slobodnoj volji možemo jedino na temelju iskustvenog znanja. Najopćenitija je pak svijesna pojava, da doista imademo čuvstvo slobode prigodom htijenja, t. j. mi smo svijesni, da smo mogli nešto učiniti i ne učiniti ili drukčije kako učiniti, a i za budućnost pravimo različne osnove (planove) — sve to kao dokaz, da smo si svijesni samoodređivanja u svojim činima.

Da imademo doista sposobnost aktivnog samoodređenja, najdublji je dokaz u tome, što u pripravnim stadijima odluke možemo svu našu **pažnju prikloniti motivima,** te na njih utjecati. Mi možemo pažnjom neki usvjesni sadržaj zadržati, možemo ga jačati i slabiti, pa i sasvim potisnuti, te time utjecati na svijesno događanje — a zar to ne znači, da možemo pažnjom utjecati na same motive t. j. da smo slobodni?! Samo uz pretpostavku faktične slobode možemo imati svijest odgovornosti, kažnjivosti ili pohvalnosti naših čina, zatim svijest kajanja za prošle čine, te odabiranja sadašnjih i budućih čina. Sve te pojave — bez obzira na to što su one temelj svakog morala — psihologijski su neshvatljive, ako otklonimo slobodu volje.

Jedino slobodna volja opravdava kažnjavanje zlih čina; jer mi ne možemo zločincu u zlo upisati ili u krivnju uračunati (= imputirati) čine, koje je on — uz pretpostavku da nije slobodan — izveo po unutrašnjoj nuždi. Dakako da je u pojedinom slučaju teško izviditi, koliko je netko kod svoga čina zaista bio slobodan.

c) Ponajprije smo (a) karakterizirali moralnu našu svijest i genetički je protumačili, a zatim smo se (b) dotakli pitanja o slobodnoj volji kao subjektivnom postulatu za moralno djelovanje. Dotuda se etika ili moralna filozofija — nauka o ćudorednosti ili moralnosti — tijesno veže uz psihologiju. A sada se otvara njezin prvi problem o **izvoru obligacije.**

Ljudski čini dobivaju, rekosmo, karakter moralnosti po tome, što su skopčani sa sviješću »dužnosti«. Nije za moralnost ljudskih čina mjerodavno to, što bi se podudarali s društvenim zakonima; tko bi radio tako da ne dođe u sukob sa zakonom poradi posljedica, koje su skopčane sa zakonskim propisima (na pr. zbog kazne), taj postupa zakonito ili legalno. Legalnost činâ ne znači dakle njihovu moralnost. Zakonske posljedice daju zakonu samo uvjetnu obvezanost, t. j. čovjek je obvezan (dužan) zakonu se pokoravati, ako hoće da se ukloni zlim posljedicama. Moralni se pak imperativ (dužnost) javlja kao bezuvjetna (kategorička) obveza ili obligacija.

Izvor obligacije (moralnosti)

Mi ćemo ovdje samo napomenuti neke etičke nazore o izvoru obligacije, t. j. o onom adekvatnom (potpunom) razlogu, koji opravdava činjenicu moralne obveze.

Empiristi drže, da je obveza nastala izvanjskim prilikama, u kojima se čovjek nalazi: životnim iskustvom, odgojem, naslijeđem, društvenim pritiskom i običajima.

Nativisti (aprioristi) nasuprot uče, da je moralna obligacija čovjeku prirođena nezavisno od iskustva. To će reći: čovjek je po svome duševnom ustroju sposoban prosudivati svoje čine kao dobre i zle i pri tom osjećati bezuvjetnu obvezu da treba »dobro« činiti, a »zla« ne činiti. Obligacija (dužnost, moranje, trebanje) nije drugo nego doživljaj »savjesti«; pa ako se ona i razvija na osnovi iskustva, njezino pravo na opstanak leži u čovjeku ispred iskustva.

Da li čovjek sâm sebe obligira ili mu je obligacija »izvana« postavljena?

Etički nazor »autonomije« drži, da je posljednji razlog (princip) obligacije isključivo u samom čovjeku; »heteronomni« moral osniva se na pretpostavci, da postoji Bog, od koga je čovjek svojim životom zavisan toliko što mu je Bog svrhu odredio i time ga obvezao na djelovanje prema životnoj svrsi. Heteronomni dakle moral izvire u priznanju Boga, pa ga po tome zovemo »teistički ili religijski« moral.

Norma moralnosti

d) Sad nastaje pitanje: koje smo čine obvezani da činimo, a koje da ne činimo? Drugim riječima: na osnovi čega ćemo moralno diferencirati jedne voljne čine u »dobre« a druge u »zle«, t. j. na osnovi čega ćemo odrediti »dobrotu« i »zloću« naših čina? Koje ravnalo (norma) da nam odgovori: koji čini? — i da nam obrazloži: zašto ili po čem su neki čini »dobri« a neki »zli«? Takova bi nam dakle norma imala pokazati onaj predmet volje, t. j. ono dobro, koje bezuvjetno treba da hoćemo, a imala bi nam i kazati, zašto treba da »dobro« hoćemo. Kad se čovjek u svome djelovanju ne bi obazirao na ikoju objektivnu normu, bilo bi mu djelovanje u moralnom smislu indiferentno; a moralno dobri ili zli postaju voljni čini upravo po tome, da li su u skladu s objektivnom normom.

Pitanje »norme« obuhvata, kako vidimo, dva pitanja: 1. koji su čini »dobri« a koji nijesu i 2. zašto su »dobri« ili po čem su »dobri«?

Ako odgovorimo na drugo pitanje, t. j. ako znamo za razlog dobrote, moći ćemo također odgovoriti, koji od naših voljnih čina imadu karakter dobrote. Najprije dakle odgovorimo na pitanje: zašto imadu neki čini moralnu vrijednost dobrote?

Nešto može da imade vrijednost samo po sebi — a to je »vlastita« vrijednost —, ili je ima izvan sebe, t. j. stoga, što se dade nešto postići; to je t. zv. »konsekutivna« vrijednost. Tako je na pr. novac vlastita vrijednost za škrca, a konsekutivna za trgovca, slika je vlastita vrijednost za umjetnika, a konsekutivna za trgovca; zdravlje je vlastita vrijednost za umišljenog bolesnika, a konsekutivna za čovjeka, kome je zdravlje uvjet za radnu sposobnost.

Ima li moralna dobrota vlastitu ili konsekutivnu vrijednost? To jest: je li razlog »dobrote« u njoj samoj ili izvan nje? Drugim riječima: je li njezina vrijednost u čovjeku (= »imanentna«) ili izvan čovjeka (= za čovjeka »transcendentna«)?

Na ovo su pitanje odgovarali etičari različito, jer su različno shvaćali »najviše dobro« čovjekovo.

Transcendentnu vrijednost moralnoj dobroti pripisuju oni etičari, koji priznaju, da Bog eksistira i da je on najviše dobro ili posljednja svrha čovjeku. Prema tomu je Bog — stvorivši čovjeka — postavio samu »razumsku narav« kao normativ voljne aktivnosti. Na razumskoj se dakle naravi osniva diferenciranje voljnih čina u dobre i zle.

Drugi etičari uče, da je moralna vrijednost imanentna. A na pitanje, koje je to »najviše dobro« u čovjeku — opet se etičari vrlo razilaze. Jedni kažu, da je ono »subjektivno« t. j. u pojedinom čovjeku; a drugi uče, da je »objektivno«, t. j. izvan pojedinca, u društvu. Prvi su ili hedonisti, koji kažu, da je najviše dobro osjetilna naslada; ili su eudemonisti, koji nasladu proširuju u opće zadovoljstvo ili sreću pojedinaca. — »Objektivisti« drže da su oni »dobri« čini, koji su korisni za dobrobit društva; ovo mišljenje zastupaju »utilitaristi«. Drugi opet uče, da je najviše dobro kulturno usavršenje čovječanstva. I t. d.

II.

Glavni oblici društvenosti

(Predmet sociologije)

a) S etikom — naukom o ćudorednom životu — usko je povezana **sociologija.** Ona promatra čovjeka koliko je socijalno ili društveno biće, t. j. ona se zanima za skupinu ljudi koliko sačinjavaju **jedinstvenu cjelinu.**

Jedinstvena skupina ljudi predstavlja takovu zajednicu, koja je međusobno stvorila skupni (kolektivni) svoj duševni život. Ne znači dakle jedinstvena cjelina samo zbroj ljudi ili neko izvanjsko ujedinjenje (na pr. na jednom označenom prostoru ili u istom vremenu), nego se za jedinstvenu cjelinu ljudi iziskuje, da pripadnici jedne cjeline zajednički sačinjavaju spoj ili sintezu shvaćanja, čuvstvovanja i teženja (htijenja). Ovakav društveni skup ljudi može da ima različite oblike. Koji su društveni oblici?

Osnovni oblik društvenosti jest porodica ili obitelj, t. j. bračna veza. — Najprimitivniji oblik rodbinske zajednice bez ikojeg društvenog diferenciranja jest čopor. — Pleme (rod) sačinjavaju veze po dalnjem krvnom srodstvu, zajedničkom obitavalištu, jeziku, običajima, te napokon po diferenciranju rada i vlasti. — Narod predstavlja plemensku vezu dalnjeg podrijetla, jednog jezika, običaja i pravnih prilika — vezu među onima, koji trajnošću zajedničkog života stvoriše unutrašnje političko jedinstvo (»državu«) i duševnu skupnu pripadnost (»kulturu i civilizaciju«). — Država znači zajednicu ljudi nastavanjem određenog teritorija, gdje je društvena veza podređena auktoritetu.

Ovo su prirodni oblici društvenosti; a kulturni (društveno diferencirani) oblici jesu različiti staleži (prema diobi rada i društvenoj vlasti) i društva (kulturna i ekonomska).

Cjelina, koja nastaje zajedničkim životom pojedinaca, sadržava nešto novo, čega pojedinac — pripadnik cjeline — sam za sebe nema, tako na pr. zajednički običaji, pravno stanje, vjerska naziranja, ukus, javno mnijenje uopće i t. d. Ovaj plus, koji zajednica sama od sebe stvara, kao da je iznad svakog pojedinca, t. j. kao da predstavlja neku višu objektivnu silu, koja nesamo da pojedinačnim prinosima ili sudjelovanjem svojih pripadnika nastaje, nego ona uzvratno utječe na njihov individualni duševni razvitak. Zajednički se dakle ljudski život razvija tako, da on dobiva — prema pojedinim zajednicama — posebne svoje oblike, t. j. on se karakteristično pojavljuje kao rezultat skupnog duševnog stvaranja. Ovakav društveni razvoj u svima svojim oblicima jest predmet sociologijske nauke.

Zadaća sociologije

b) Zadaća je sociologije u prvome redu, da ogleda historijski stvorene zajednice kao oveće cjeline (narod, država, grad, obitelj) prema njihovu postanku i današnjem sastavu; a ujedno da razmotri omanje skupove (staleška društva, političke stranke i t. d.), osobito s obzirom na njihovo značenje za cjelinu. — Zatim će još sociologija istražiti sve one snošaje, koji postoje između društva i pojedinca s obzirom na čitav duševni život. Sociolog je dakle po ovom svome najvažnijem zadatku upućen na poznavanje psihologije.

U izvedbi svoje zadaće polazi sociologija različnim smjerovima. Početnici ove nauke (A. Comte) pošli su sasvim prirodoznanstvenim putem, koji statistički i matematički iznosi sve pojave, da im upozna zakone. Pojedinosti nas tako uvode (induciraju) u općenitost; za to je taj postupak nazvan induktivan i »pozitivan«. — Drugi su — kao što već Aristotel — shvatili ljudsko društvo kao živi organizam, koji se razvija za to jer je sastavljen od različnih dijelova, a svi dijelovi imadu međusobno zavisne funkcije, kod kojih vlada zakon diferenciranja, t. j. trajne izmjene istovrsnoga u neistovrsno. Ovakovo »biologijsko« i »razvojno« (evolucijono) shvaćanje upotpunjuje se u novije doba napose psihologijskim tumačenjem društvenih pojava (na pr. psihologija mase). U savezu pak s ovim gledištem razvijaju se — kao osnovice sociologije — antropologija i etnografija, koje se napose bave proučavanjem primitivnih naroda, na pr. njihovim vjerskim naziranjem, gospodarskim stanjem i t. d. Na ovim se naukama i razvio dalje »nacionalno-ekonomski« smjer, koji stavlja pokretnice društvenog razvoja u »egoizam interesâ«. Ovaj se smjer proširio u različite nazore o materijalnim vrijednostima (na pr. kapital, posao, promet, izumi, industrija i trgovina i t. d.) od kojih zavisi i kulturno stanje društva.

Na svim ovim putovima nastoji sociologija (filozofija društva) odrediti strukturu i genezu društva, zatim ciljeve društvenog razvoja, u kome će vrijednost pojedinca i društva naći harmonično rješenje.

Glavna shvatanja (teorije) o postanku i razvitku društva jesu ova:

1. Društvo je prirodna potreba čovjeka, koji je kulturno (umno) biće. Toga je mišljenja bio već Aristotel.

2. Društvo je potreba borbe za opstanak, kao i kod nekih životinja (pčela, mravi, ptica i t. d.)

3. Prirodne krvne veze stvaraju društvo.

4. Društvo je osnovano na odgoju, tradiciji, nasljedovanju, jeziku i

5. na ugovoru.

Filozofija povijesti

c) Srodna je sa sociologijom »filozafija povijesti« (neki drže da se od nje i ne razlikuje). I povijest promatra čovjeka kao člana društva, t. j. čovjeka koliko je socijalno biće; ali dok sociologija ispituje odnose između društvene cjeline i pojedinaca ,filozofija historije uzima u obzir one posljedice, koje su iz tih odnosa izašle, t. j. ona se — pretpostavljajući sociologiju — zanima za one pojave, u kojima se društveni život očitovao tijekom historijskog svoga razvitka, te nastoji da otuda iznađe osnovne sile pokretnice u povijesti jedinstveno shvaćenoga čitavog čovječanstva.

U historijskom se razvitku čovječanstva mogu označiti i neki glavni zakoni.

1. U primitivnom ljudskom društvu nalazi se vlada despotizma (u obitelji ,plemenu i državi) ili vlada demokratizma (slavenski tip organizacije).

2. U kasnije doba civilizacije egipatske, asirske, grčke i rimske razdvaja se društvo u klasu onih koji gospoduju (»pobjeditelja«) i klasu onih koji služe (»pobijeđenih«).

3. U srednjem vijeku na istoku vlada još primitivni tip, dok se na zapadu (nazorom o vrhovnom vlasništvu nad zemljom) stvara feudalni režim. Hijeharhija je ova:

C a r (monarh), vrhovni vlasnik i gospodar zemlje.

V a z a l (grof, plemić, barun, — »zemaljski gospodin«) dobiva zemljište u leno od cara. Dio prihoda od dodijeljenog zemljišta služi vazalu za nagradu službe u vojsci, u administraciji (upravi) i sudovanju.

K m e t je ratar, a nipošto rob. Daje »zemaljskom gospodinu« dio prihoda i lične službe. »Gospodin« se ima brinuti za eksistenciju kmeta — koji nije više »s t v a r«, nego l i č n o s t, iako nije još subjektom prava.

Oko dvorca vazalova (ili na određenom mjestu) razvija se p r i v i l e g i r a n a k l a s a obrtnika, koja je subjektom i objektom prava. Autonomne su organizacije c e h o v i.

4. Ideje slobodarske 18. i 19. stoljeća razbijaju feudalni ekonomski i politički režim i stvaraju se nove grupacije na principima s l o b o d e rada i uzdržavanja. Nastaje dioba rada od kapitala, koja stvara dvije goleme klase: k a p i t a l i s t i i r a d n i c i.

§. 2. RELIGIJSKI PROBLEM.

Psihologijske osnove religije

1. Religijska se svijest otpočinje izgrađivati različnim osjećanjem, koje se tek u kasnijem životu promeće u suđenje i voljno djelovanje. Religijska čuvstva uključuju ili pretpostavljaju **vjerovanje u zavisnost** čitavog svijeta i života čovjekova od nečega, prema čemu se rađaju čuvstva straha i poštovanja, pobožnosti, poniznosti ili sićušnosti, nade, zahvalnosti i napokon ljubavi. Dakako da su ta čuvstva na prvom stepenu razvitka još nejasna ili neodređena, dok u svijesti ne iznikne jasnija **misao o eksistenciji onog bića, koje se smatra kao najviše ili najsavršenije,** koje bdije nad svijetom i udesom ljudskim, i koje mi zovemo Bog. Svezu čovjeka s Bogom — koliko je čovjek od Boga zavisan — zovemo **»religija«** (u objektivnom smislu); a **»religioznost«** ili vjera (= religija u subjektivnom smislu) znači ukupnost duševnih doživljaja (čuvstvovanja, suđenja i htijenja), kojima pojedinac (i društvo) svoju zavisnost od Boga proživljuje.

Religijska čuvstva, koliko su odgojem usađena, potiču kasnije čovjeka na samostalno promatranje, kojim u svijetu zapažamo veličajni poredak, pa i promjenljivost i tolike zavisnosti, koje nam n a m e ć u p i t a n j e o p o s t a n k u svega; a u životu zapažamo tolika zla, ništetnost ili p r o l a z n o s t života po vremenskoj ograničenosti, dok opet u najdubljem korijenu svog života osjećamo n a g o n z a s r e ć o m, kojoj su granice postavljene m o r a l n i m z a k o n o m — i tek sva ta opažanja dovode nas na misaoni put istraživanja o eksistenciji Božjoj. Stekavši o njoj sigurnu spoznaju (kojom se bavi najviša filozofijska nauka »T e o d i c e j a«), postaju po njoj osnovna religijska čuvstva »višima«. Kad se ideja o Bogu toliko usavršila, da umu Božjem pripisuje svu istinu i ljepotu, a volji Božjoj posljednji izvor moralnog zakona i sreće ljudske — religijska se svijest dovinula vrhuncu svega duševnog našeg pregnuća kroz životne borbe.

Iz navedenoga izlazi, da religioznost obuhvata sva područja duševnog života. U prvom redu s p o z n a j u (vjerovanje), da postoji nad svijetom »najviše biće« (božanstvo) i spoznaja čovjekove zavisnosti od njega. Ova — i ako početno sasvim nejasna — spoznaja genetički prethodi t e ž n j i, kojom čovjek nastoji da s božanstvom stupi u izvjesno općenje. Ta se težnja razvije u r e l i g i o z n o d j e l o v a n j e, koje se izražava obično u obrednim i drugim činima. Sve je ovo doživljavanje dakako protkano i č u v s t v o v a n j e m. **»Religioznost« kao životno općenje — pojedinca i zajednice — s božanstvom, izvire dakle zapravo u volji, koja sa svojim djelovanjem ispunja spoznani odnos između čovjeka i božanstva.**

»Spoznani odnos« sâm za sebe sačinjava »religiju« u objektivnom smislu. Taj su odnos ljudi različito spoznavali, t. j. imali su i imadu o božanstvu različne nazore (teorije) — kako ćemo odmah vidjeti (2). Zato možemo govoriti o t e o r i j s k i različnim religijama. O njima raspravlja Teodiceja. Ali u historiji religije pokazali su se nesamo teorijski različni oblici, nego je čitava religioznost pojedinca i skupinâ došla do izražaja u tradiciji, obredu i t. d. U životu (p r a k t i č k i) izražene oblike religioznosti kroz svu historiju čovječanstva zovemo također »religija« u objektivnom smislu. Njome se bavi povijest religije.

Glavni religijski nazori

2. Bog, njegova eksistencija i narav — jesu predmet teodiceje. U njezin okvir spada također pitanje božjeg utjecaja na svijet i život čovjekov. Pitanje životne svrhe čovjekove spada u etiku. Vjerskim pak pitanjem ili religijom u subjektivnom smislu bavi se r e l i g i j s k a f i l o z o f i j a. Njezina je zadaća ponajprije ispitati genetičku osnovicu religijske svijesti (1.), a zatim treba da razmotri one oblike, u kojima se ta svijest očitovala tečajem historije. Ovi oblici nijesu naime drugo, nego različiti mogući odgovori na pitanje o Bogu, te njegovu odnosu prema svijetu. A takova su shvaćanja o Bogu različita, i mi ćemo neka napomenuti.

T e i z a m u č i, da eksistira Bog, t. j. biće izvan svijeta, od koga je sav svijet zavisan, a koje svojom eksistencijom ni od koga ne zavisi, nego je samoodsebno. Zavisnost svijeta od Boga znači nesamo da je svijet nastao božjim uzrokovanjem, nego da Bog trajno utječe na svijet i da njime upravlja. »Teizam« zove se također »dualizam«, jer uzima stvarno dvojstvo: svijet i Bog. — U rješavanju kozmologijskoga problema zastupa teizam dualizam materije i duha — t. j. dvovrsnu narav svijeta —, a u svijetu priznaje teleologiju.

D e i z a m priznaje eksistenciju božju, ali poriče svaki utjecaj božji na svijet, t. j. poriče svaku vezu svijeta i života ljudskoga s Bogom. Tu dakle i nema religije.

P a n t e i z a m uči, da Bog nije izvan svijeta, nego da je on sa svijetom jedno: sve je bog i bog je sve. U tome se smislu panteizam naziva i »monizam« (za razliku od kozmologijskog monizma, koji uči, da je narav svijeta jednovrsna, t. j. da nije razlika između tvari i duha, ili da samo jedno od ovoga dvojega postoji). Panteizam ima različite oblike.

Teizam javlja se kao m o n o t e i z a m, a p o l i t e i z a m ili višeboštvo (fetišizam) očituje se opet u različnim oblicima.

Filozofija, vjera i znanost

3. a) Kratko ovo razmatranje o religiji vraća nas na prvi početak knjige, gdje smo istaknuli, kako je filozofski pogled upravljen na život ljudski i cjelinu svijeta. Čovjek filozofirajući teži za tim da upozna najviše jedinstvo u raznoličnosti kozmičkih pojava; a religija (u subjektivnom smislu, ili »vjera«) daje upravo odgovor na pitanje o posljednjem izvoru svega jedinstva. Koji je dakle odnos između filozofije i vjere; a u kome je odnosu prema njima naše naučno ili znanstveno saznanje?

K o j i j e p s i h o l o g i j s k i i z v o r f i l o z o f i r a n j a?

Filozofirati otpočinje čovjek onda, kada počinje doživljavati izvjesna p i t a n j a. Koja pitanja? Ona koja izviru i z p r o m a t r a n j a s v i j e t a. Kako izviru?

Čovjek već od rođenja i dalje po svome duševnom razvitku opaža izvanjski svijet, t. j. najraznoličnije stvari i događaje. Izvanjski se svijet čovjeku pojavljuje u svima svojim izmjenama, on ulazi u čovjeka ispunjajući njegovu svijest. I kad se u svijesti nakupilo m n o š t v o r a z l i č i t i h p o j a v a, koje čovjek obuhvata svojim iskustvenim znanjem — sada se u čovjeku stane buditi p a ž l j i v o o p a ž a n j e ili p r o m a t r a n j e s v e g a o n o g a, š t o n a l a z i u s v o m e i s k u s t v u. To će reći, da čovjek zauzima samostalni stav obaziranja ili refleksije na ono što mu je u iskustvu dato, on se upravlja prema pojavnome svijetu — i po svojoj misaonoj prirodi osjeti težnju, da zaviri preko iskustvenih granica, t. j. o n t e ž i u p o z n a t i n e s a m o o v a j d i o s v i j e t a, k o l i k o m u j e i s k u s t v e n o d a t, n e g o s v i j e t o b u h v a ć e n u n j e g o v o j c j e l i n i.

Na daljem stepenu promatranja dolazi čovjek do toga, da napose obrati pažnju *vlastitom svome životu, koliko je i on sastavni dio svega zbivanja u svijetu*. Kad postane čovjek svijestan, da je otpočeo živjeti i da će mu život jednoć prestati — on uvida, da su i njegovu životu postavljene granice. Sve što je u prostoru i vremenu imade svojih granica, pa se čovjek pita: šta je izvan tih granica? Kako je ovaj svijet ušao u svoje granice ili kako je otpočeo eksistirati? Gdje je početak i konac svega, a napose ljuskih života? Koji smisao imade moj život i kako da ga upravljam? I tako dalje.

Na ova pitanja traži čovjek odgovor — i time otpočinje stvarati svoju filozofiju, t. j. *počinje odgovarati na pitanja o svijetu i životu*. Filozofija kao skup takovih odgovora znači onaj *nazor, koji predstavlja »sliku« svijeta*. A posred ove slike, tako reći, označen je put k ciljevima života. Filozofija naime nesamo da nam teorijski odgovara na pitanja o svijetu — šta je i otkuda je? —, nego nas filozofija na osnovi teorijske spoznaje o svijetu upućuje u smisao ili u ciljeve života. To će reći, filozofija nam pruža putokaz u svakidašnjem radu i nastojanju, ona društvu ljudskom određuje smjer njegova razvića — time, što nam otvara vidik upravo na ona pitanja, uz koja se vežu raskrsnice naziranja na svijet i život. Zar ne će sasvim drukčije gledati na svoj život i sasvim ga drukčije upravljati onaj, koji smatra da je pojedinačni čovjekov život sličan zaokretu neke sitne poluge u gorostasnom svemirskom stroju i da život iznikne kao trava na polju, koju pokosi kozmički mehanizam kao da je nikada nije bilo i da je već nikad ne će biti — i onaj čovjek, koji u svijetu otkriva tragove umnog stvoritelja, koji je životu ljudskom postavio svrhu i koji upravlja historijom čovječanstva! Bog — jest ona posljednja riječ u filozofiranju, koja traži izvjesni odgovor, na kome dobiva čitav svijet za svakog pojedinog čovjeka svoju »sliku«, a život svoj određeni »put«.

b) Filozofija je već u historijskim svojim počecima, a i danas je, u izvjesnom odnosu *s vjerom*. U kojem odnosu?

I vjera znači *tumačenje svijeta i života*. Ovo je tumačenje *teistično*, jer svaka vjera — kakogod se jedna od druge razlikovala po svome shvaćanju božanstva — *priznaje božanstvo*, t. j. priznaje da je svijet i život zavisan od nečega, što je, tako reći, iza pojavnoga svijeta, što nekako utječe na pojavni svijet, i prema čemu se napose čovjek nalazi u nekom odnosu. Ovaj predmet vjerovanja jest »božanstvo«. Vjera znači dakle svakako *neki određeni odgovor* na pitanje o svijetu i životu — toliko određeni, što »vjera« ne može da bude »ateistična« (to bi bilo upravo protivurječno!), dok filozofijski nazor može da bude ateističan t. j. da niječe božanstvo.

Treba dakle reći ovako: filozofija i vjera imadu *isti cilj* — odgovoriti na problem svijeta i života; svaka pak vjera znači *teistički odgovor*, a svaka filozofija ne mora da to znači.

Vjera — uzeta u svome iskonskom stanju ili po svome prirodnom razvitku, t. j. ne gledajući na historijski oblik — psihologijski je osnovana na promatranju svijeta kao i filozofija. Ali onaj *put*, kojim vjera dolazi do svoga nazora o svijetu, ne podudara se — barem ne potpuno i isključivo — s filozofiranjem, t. j. s onim putem, kojim nastaje filozofijski nazor. Do vjerskog naziranja ne vodi samo mišljenje, nego također *maštanje i čuvstvovanje*. Zato su vjerska mašta i čuvstvovanje stvorili svoja božanstva u različnim oblicima. Osim toga je postanak vjerskog naziranja kod pojedinca i *društveno* uvjetovan, t. j. on je pod utjecajem društvenog odgoja i ugleda (autoriteta). — Nasuprot je svaki filozofijski nazor — koliko je uistinu filozofijski — osnovan samo na mišljenju pojedinca, te je u tom smislu *individualističan i kritičan*, a nije socijalno-autoritativan.

Još ćemo samo jedno pitanje nabaciti: da li se vjera i filozofija tako isključuju, da je među njima nemoguće sjedinjenje? Za odgovor ćemo navesti Jerusalema, koji kaže ovo:

»Pokušaj sjedinjenja filozofije i vjere ne smijemo unaprijed odbaciti, jer se ne da zanijekati mogućnost, da filozofijsko, dakle od svakih predsuda čisto istraživanje dođe do rezultata, koji bi se podudarali s čistim vjerskim predodžbama. Sigurno je, da je filozofijska spekulacija u starini, a i danas veoma mnogo pridonijela razbistrenju vjerskih predočaba, te ih u teorijskom i praktičnom obziru bliže primakla znanstvenom nazoru o svijetu. Sigurno je i to, da se u obrazovanom i znanstvenom svijetu osjeća jaka potreba za razjašnjenjem i dubljim shvaćanjem vjerskih nazora. Znanost i tehnika su mnogo unaprijedile naše znanje i podigle našu moć, ali nam je srce pritom ostalo prazno. Zato gledamo, da se opet sami u sebe povratimo, i da sile, što u nama djeluju, dozovemo k svijesti i da im damo njihovu vrijednost. Time nam pak jasnije biva, koliku vrijednost i važnost za napredak kulture ima *duh*. Dolazimo do uvjerenja, da prirodne znanosti i tehnika zapravo ostvaruju neprestano *oduhovljenje tvari*. Počinjemo uvidati, da činjenice, s kojima znanost operira, nijesu *prvotne* stvari, a niti posljednje. Osjećamo potrebu, da razjasnimo *smisao* činjenicâ i da odredimo njihovu *vrijednost*.

Ovo je *razjašnjenje* u neku ruku zajednička zadaća vjere i filozofije. Obadvije traže ono »*odakle*« i ono »*kamo*«, i hoće da nađu *početak i svrhu* kozmičkoga i ljudskog razvoja.«

c) I pojedine *znanosti* (nauke) nijesu drugo nego skupina odgovorâ na izvjesna pitanja, t. j. i znanosti su ispitivanjem stečene spoznaje. I one su dakle genetički osnovane u prirodnoj težnji čovjeka za saznavanjem. U historijskom svome početku nije se znanost ni dijelila od filozofije, nego je s njom sačinjavala jednu cjelinu. S vremenom su se pojedine znanosti odcijepile od filozofije. Pogotovu u 19. stoljeću — vanrednim napretkom prirodnih nauka i matematike — stalo je prevladavati mišljenje, da filozofija i nije znanost: jer se strogo znanstveno (eksaktno) znanje stiče samo *empirijskim i matematičkim putem*. Prema tome je znanost sebi postavila zadaću, da sakuplja, opisuje i — tražeći zakone — sređuje opažene pojave. Za ovu pak zadaću, rekosmo, imale su poslužiti empirijske i matematičke metode. Ovakovo je gledište naučnog saznavanja svakako ispravno, te je i dovelo do znatnih rezultata.

Moglo bi se stoga pitati: je li filozofija postala suvišna? Znanosti, koje su se ograničile na empirijsko istraživanje, nijesu uništile i ne mogu iz duha ljudskog iskorijeniti *težnju za spoznajom svijeta i života u njihovoj cjelini* — a to je upravo filozofija. Empirijski naučenjaci, dok god se kreću na svome području, ne mogu da filozofiji osporavaju pravo na opstanak — jer ona može pokazati, da *empirija sama za sebe nije jedini put ili način našeg saznanja*. Filozofija ima dakle svoj *zasebni cilj*, koji se razlikuje od cilja empirijskih nauka — jer samo one dolaze u obzir kod promatranja svijeta —, a osim toga filozofija ne ostaje samo kod empirije, nego *na empiriju nastavlja umovanjem*.

Veza između filozofije i empirijskih znanosti jest u tome, da ih filozofija po svome cilju *upotpunjuje*, jer nas upoznaje sa svijetom kao jedinstvenom cjelinom; a napose ih upotpunjuje s obzirom na probleme života ljudskog, jer nam empirijske (prirodne) nauke ne mogu da dadu odgovor na pitanje o vrijednosti života. Filozofija je dakle za naš život od većega značenja nego prirodne nauke.

Ipak se filozofija ne može odijeliti od empirijskih znanosti, što više, ona se na njih naslanja. Nesamo zato, što i filozofija djelomice usvaja empirijske metode — kao što vidimo kod psihologije — nego poglavito zato, jer se sve *filozofijsko umovanje mora osnivati na empirijskoj spoznaji*. Prekinuti s empirijom značilo bi izgubiti vezu sa zbiljskim svijetom — a onda je samo još jedan korak u svijet sanjarenja.

Napokon: smije li filozofiranje da se ne zaustavlja kod empirije, nego da se od nje udaljuje? Od toga pitanja upravo zavisi pravo na opstanak filozofije.

Odgovor na ovo pitanje zavisi od toga, jesmo li mi kadri dostići istinitu spoznaju nesamo putem opažanja i nesamo u granicama empirije, nego također i putem doumljivanja i preko empirijskih granica? A ovo je glavni problem noetike. Zato je noetika osnovica filozofije o svijetu — a osnovica je i svih znanosti, jer i njihov opstanak zavisi od pitanja o našoj spoznajnoj sposobnosti. Filozofija dakle — po noetici — osigurava teren svima znanostima; one su polazište za filozofiranje o svijetu, a filozofiranje se po svome cilju dodiruje s vjerom.

Da završimo. Filozofija — jednim svojim dijelom — imade zajednički objekat s religijom: božanstvo. Ali filozofija uzima svoj objekat samo teorijski (spekulativno), dok religija ne obuhvata samo spoznanje božanstva, nego i voljni odnos prema njemu; t. j. filozofija samo raspravlja o božanstvu, a religija mu se podlaže. Osim toga religija se naslanja na tradiciju i na auktoritet, a ne na samo umovanje. Jednom riječi, filozofija znači nazor o božanstvu, a religija znači općenje s božanstvom. Koliko se božanstvo shvaća tako, da je nesastavljeno sa svijetom i da je samoodsebno osobno biće, naziva se — u potpunom znamenovanju te riječi — Bog.

IV. DIO.

Jedinstvena cjelina svijesti.

(Sintetičko upoznavanje svijesti).

§. 1. RAZVITAK DUŠEVNOGA ŽIVOTA.

81. Naše izučavanje duševnoga života nalazi se pri kraju; svoju smo zadaću izvršili i željeni cilj postigli. Ali još nismo sasvim. Mi smo cjelinu duševnog života tako reći raskomadali na tri područja: znanje, čuvstvovanje i teženje. Na svakome smo području zasebno razmotrili psihičke pojave, t. j. mi smo svaku pojavu (doživljaj) opisali analiziravši je u sastavne odjelke (fragmente), te smo je i genetički protumačili. Ali mi smo odmah u početku (5. a) spomenuli da sviješni život nije sličan sastavljenoj gomili kamenja — bez ikakve unutrašnje povezanosti —, nego 1.) da se taj život razvija iz jednog događaja u drugi, i 2. da sačinjava **jedinstvenu cjelinu** (totalit), koja nastaje **spojidbom ili sintezom** svih doživljaja. Psiholog ima dakle i taj zadatak, da upozna 1. razvitak i 2. jedinstvo duševnoga života. Taj svoj zadatak ne će dakako izvesti analitičkim promatranjem ili rastavljanjem cjeline na dijelove, nego obratno — sastavnim ili sintetičkim promatranjem. Kao što je sam duševni život spojidba pojedinih doživljaja u jednu cjelinu, tako će sada i naše psihologijsko promatranje obuhvatati duševni život u njegovoj jednovitoj cjelini; stoga i ovo promatranje zovemo »sintetičko«,

Sintetičko promatranje

82. Za svijest možemo reći, da se ona kod čovjeka razvija. Izrazom »razvitak« neke stvari razumijevamo obično takav njezin prijelaz na savršenije stanje, da pri tom manje savršenoga stanja nestane. Kad je pak govor o razvitku duševnoga života ili svijesti, ne smijemo to shvatiti u tom smislu, kao da bi iz nekih doživljaja nastali savršeniji doživljaji, a prijašnjih da sasvim nestane; duševni naš život sačinjavaju tako različiti doživljaji, da oni ne mogu jedan iz drugoga nastajati. Svakako se pak doživljaji razvijaju u tom smislu, da neki od njih — na pr. poimanje, suđenje, htijenje, — ne bi nastali bez drugih nekih doživljaja — na pr. opažanja i teženja —, koji su nužna pretpostavka za postanak onih prvih.

Tri razvojna stepena

Razvija se dakle duševni život koliko jedni doživljaji potiču ili pobuđuju druge duševne sposobnosti na djelovanja, kojima nastaju novi doživljaji.

Na osnovi dosadašnjeg našega genetičkog tumačenja pojedinih doživljaja možemo u razvitku čitavog duševnog života označiti tri etape. Po njima se duševno djelovanje sve većma izdiže nad tjelesnost, t. j. u svome je postanku sve manje zavisno od tijela. Na prvom su stepenu funkcije osjećanja, osjetilnog čuvstvovanja i teženja. U postanku ovih doživljaja subjekat je zavisan od izvanjskoga svijeta i njegovih utjecaja na periferne organe sa živčevljem. Zato ove doživljaje zovemo psihofizički događaji. — Na drugom je stepenu razvitka ono duševno djelovanje, koje je nezavisno ili slobodno od izvanjskog podražaja, a vezano je u svom postanku samo na centralna živčana uzbuđenja. Zato ovo duševno zbivanje — predočavanje (sjećanje i maštanje) i žudnju — zovemo psihofiziologijsko. — Napokon su na najvišem stepenu doživljaji mišljenja i htijenja, koji su također uvjetovani fizičkim i fiziologijskim procesima, koliko pretpostavljaju ono psihčko zbivanje, koje smo naveli na prvom i drugom stepenu razvitka. Misaoni i voljni sadržaji naše svijesti genetički su osnovani na doživljajima opažanja i teženja, a preko njih su svakako zavisni od moždanskih procesa. Ali mi možemo mišljenjem regulirati opažajno znanje (na pr. kad sudimo da se zemlja kreće oko svoje osi i oko sunca), a htijenjem možemo se emancipirati od senzitivnih težnja. Prema tome moždanski procesi nijesu unutrašnji ili sastavni činilac misaonih i voljnih funkcija. Toliko su ove funkcije čisto psihičke ili duhovne. Duševne se dakle energije razvijaju u pravcu sve veće nezavisnosti od tjelesnih procesa — sve do one sfere duševnoga života, koju zovemo »duh« ljudski.

Ovo treće područje psihičkih procesa ima poslužiti kao dokaz, da je i uzročnik tih procesa duhovne (spiritualne) naravi. Dakako da je to pitanje o naravi psihičkog uzročnika nepristupačno introspektivnom promatranju, pa zato o tome pitanju i ne možemo imati nikakva iskustvenog znanja; ono ne spada u empirijsku psihologiju, nego u filozofijsku.

---

§. 2. SINTETIČKA CJELINA DUŠEVNOGA ŽIVOTA ILI JEDINSTVO SVIJESTI.

Pojedini duševni događaji (doživljaji) nastaju u spoju ili sintezi sa duševnom cjelinom

83. Činjenica je, da je čitav naš duševni život jedna cjelina, sastavljena spojidbom (sintezom) doživljajâ. Tako na pr. već svaki doživljaj izvanjskog opažanja znači neko doživljajno jedinstvo od mnogostruko različitih osjetnih događaja. Jedinstvena se povezanost među duševnim događajima još većma zapaža kod reproduktivnih doživljaja: jer postanak svake predodžbe pretpostavlja sastav prijašnjih i sadašnjih događaja, t. j. bez jedinstvene sveze sadašnjeg svijesnog stanja s nekadašnjim — s pomoću pamćenja — ne bi ni moguće bilo da se nečega sjetimo. A koliko je tek jedinstveno na trećem stepenu saznavanja, t. j. u sferi suđenja i dokazne spoznaje ili zaključivanja! Mi ne možemo spoznati neku cjelinu, ako ne ujedinimo njezine sastavne dijelove; a takova spojidbena (sintetička) funkcija i jest upravo događaj suđenja. Na osnovi opažajnog suđenja dolazimo do pojmova, a opet s pojmovima izričemo općenite i nužne sudove. Napokon je i svaka pojedina voljna odluka rezultat različitih događaja: osjetilnog opažanja, predočavanja, čuvstvovanja, razmišljanja i t. d. Na odluku kod nekog čovjeka utječe cjelina njegova duševnog života — njegove dispozicije, posebni interes, nekadašnje iskustvo, prirođene sklonosti i t. d. — a opet sam doživljaj odluke ulazi kao sastavni dio u duševnu cjelinu. **Najopćenitiji je dakle zakon duševnoga života, da su cjelina i njezini dijelovi međusobno spojeni ili da sintetički sačinjavaju tijek života.**

84. Zakon o **jedinstvenoj cjelini svih doživljaja** kod pojedinog čovjeka označuje ono, što nazivamo **»jedinstvo svijesti«.** Zato se psihologijsko naše promatranje mora još napose zaustaviti kod same »svijesti«.

Izraz »svijest« dobiva jezičnu upotrebu u veoma različitom smislu. »Nisam svijestan da je tkogod kucao na vrata« značilo bi kao »nisam čuo ili nisam zamijetio«. »On toga nije svijesno učinio« znači da je nepromišljeno rekao. »Meni to nije više u svijesti« znači da se toga više ne sjećam. U svima se ovim primjerima uzima izraz »svijesno« zapravo za pojedine doživljaje. Kad se opet kaže, da je neki čovjek u snu ili groznici ili pijanstvu učinio nešto kao u besvijesnom stanju, ne znači kao da se na pr. svojih sanja ništa ne sjeća ili kao da za njih ništa ne zna, nego se izrazom »nesvijesno stanje« zapravo izražava nedostatak »samosvijesti«, t. j. znanja o samome sebi kao ličnosti ili osobi, koja je gospodar svojih čina.

a) Osim ovih posebnih značenja, imade izraz »svijest« jedno općenito psihologijsko značenje. Mi na pr. kažemo, da svijest ovoga ili onog čovjeka obuhvata više ili manje različnih doživljaja, da je svijest jedamput uska a drugi put opsežna, da svijest ispu-

njuju pojedini doživljaji i t. d. Sva ova značenja upućuju na smisao, u kome se »svijest« uzima za **cjelokupnost doživljaja kod pojedinog čovjeka.**

U tome smislu kažemo, da svaki pojedini doživljaj »pripada« svijesnoj skupini, da se »nalazi« u svijesnoj skupini ili cjelini; svaki je doživljaj, kažemo »u s v i j e s t a n« ili sadržan u svijesti. Prema tome navedena definicija označuje »s a d r ž a j n u ili o b j e k t i v n u« svijest.

b) Još je jedno u strogom smislu psihologijsko značenje izraza »svijest«.

Mi kažemo da nam sve štogod doživljujemo »postaje svijesno« po tom, što za svaki d o ž i v l j a j **znademo** d a e k s i s t i r a. Ja mogu nešto doživjeti, čega nijesam bio svijestan, na pr. čitao sam najprije vrlo pažljivo, a onda sam se zamislio u neku svoju uspomenu — čitajući dalje još nekoliko redaka na koje nijesam pazio; ja sada znam da mi čitanje zadnjih redaka nije svijesno, a svakako sam to čitanje doživio. Tek po tome postaje doživljaj svijestan, kad z a n j e g a **znadem** i l i k a d g a u n j e g o v o j n a z o č n o s t i z a p a ž a m. Za svaki dakle svoj doživljaj kažem da je meni svijestan koliko doživljujući ga — t. j. n e p o s r e d n o — o p a ž a m d a g a i m a m. Svaki se takav doživljaj, kažemo, n a l a z i u s v i j e s n o m s t a n j u. »Svijest« — u značenju »s v i j e s n o s t a n j e« izriče dakle **neposredno-opažajno znanje** o doživljajima. Njime otpočinje naše u n u t r a š n j e ili p s i h i č k o i s k u s t v o, pa zato kažemo, da psihičko iskustvo obuhvata sve ono, što se nalazi u svijesnom stanju.

Koliko ja za svoje doživljaje znadem, kaže se da su meni doživljaji »s v j e s t i t i«. Definicija svijesti kao m o j e g a z n a n j a o doživljajima označuje svijest u »s u b j e k t i v n o m« smislu (jer sam »ja« subjekat toga znanja). »Subjektivnu« svijest možemo i posebnim izrazom nazvati: svijesnost (= svijesno stanje).

Da izraz »svijest« dobije potpuno svoje značenje, treba da uzmemo jedno i drugo zajedno: cjelokupnost doživljaja i svijesno stanje. Prema tome ćemo definirati **»svijest ili unutrašnje iskustvo«: svi oni doživljaji, koji se nalaze u našem »ja« i za koje neposredno znademo ili su nam opažajno nazočni.** Ukratko: svijest jesu **1. doživljaji i 2. neposredno znanje o njima** (kako smo već spomenuli kod 2. e).

85. **Kako se doživljaji nalaze u svijesti?** To je sad pitanje, koje se tiče — tako reći — međusobnog boravka doživljenih sadržaja u svijesti. Jesu li naime svijesni sadržaji međusobno tako rastavljeni, da nema među njima nikakve veze, ili su povezani tako te sačinjavaju jednu cjelinu? Na ovo smo pitanje zapravo već odgovorili (83), a sada taj odgovor ponovno izričemo kao osnovni zakon duševnog života. Evo dakle odgovora:

i tako sačinjavaju jedinstvo svijesti.

Štogod u svijest ulazi, sastavlja se ili povezuje ili spaja ili ujedinjuje sa ostalim svijesnim doživljajima u jedinstvenu cjelinu.

Sastavni dijelovi ove cjeline izmjenjuju se i daju cjelovitu sliku svijesti kao u kaleidoskopu: pojedine se čestice održe, druge nestaju i nove nastaju.

Ujedinjivanje je dakle onaj način, po kome su svi doživljaji međusobno u svijesti nazočni. Ili: jedinstvo je onaj zakon, po kome svi doživljaji u svijesti postoje.

Riječ »zakon« ovdje znači činjenicu, da je **svaki doživljaj — s obzirom na svoj opstanak u svijesti — zavisan od cjeline svih doživljajâ, t. j. da se svaki doživljaj nalazi u odnosu s cjelinom tako da bez cjeline ne postoji u svijesti. Ovo je prvi osnovni zakon svijesti, te ga nazivamo: zakon o svijesnom postojanju pojedinh doživljaja ili o usvijesnom njihovu opstanku. (Zakon usvijesnosti).**

Izgradnja (konstrakcija) svijesti

Bilješka 1. Kod svijesnih sastava možemo razlikovati i n t e n c i o n a l n e i n e i n t e n c i o n a l n e sastavine. Prve su u p r a v l j e n e na nešto kao na svoj p r e d m e t, na pr. doživljaj radosti zbog nečega, težnje za nečim, htijenja, shvaćanja i t. d. Drugi su takovi svijesni sadržaji, koji su sámi predmet, a nemaju svog predmeta, kojemu bi svijesno bili upravljeni, na pr. boje, glasovi, odnošaji prostora, sličnosti i t. d. »Internacionalnost« znači odnošenje subjekta prema nečemu što on doživljuje — a to odnošenje ili smjeranje na nešto doživljeno i nije drugo nego »svijesnost«; ja se na pr. radujem nečemu ili sada znam za nešto: kod oba ova doživljaja ja sam u odnosu prema nečemu, t. j. intendiram neki objekat, te sam o njemu upravo toliko i svijestan. Svijesno intendiranje znači dakle svaku doživljajnu usmjerenost na neki objekat.

Intencionalni doživljaji mogu svoj objekat trajnije zadržavati — na pr. ljubav, radost, mržnja ... — t. j. oni su nešto statičko, te ih zovemo »s t a n j a«. A neki doživljaji intendiraju svoj objekat samo časomice, t. j. imadu karakter prolaznosti ili transitivnosti prema svom objektu, na pr. sadašnje moje sjećanje, sadašnja odluka i t. d. Koliko doživljaji znače izvjesnu svijest o nečemu t. j. koliko označuju subjektovu svijesnu tendenciju prema predmetu, zovemo ih »č i n i ili a k t i«. U njima su sadržani predmeti, koji su bez intencionalnog karaktera.

Štogod je dakle u svijesti sadržano kao izvjesna »s v i j e s t o n e č e m u«, nazivamo »s v i j e s n i č i n i l i i n t e n c i o n a l n i d o ž i v l j a j«; ili drugim riječima, svaki doživljaj koliko ima svoj objekat — time što je subjekat prema njemu upravljen ili što je o njemu svijestan — zóvemo »akt svijesti«. Da nastane na pr. akt osjećanja ili senzacije o crvenoj boji — koja je objekt toga akta, sadržan u samom aktu, te ovaj sadržaj i napose zovemo »osjet« — potrebno je, da se u senzornom organu (u živčanom sistemu) koješta dogodi; to će reći, aktu svijesti prethodi fiziologijsko »događanje ili zbivanje«. Isto tako na pr. da uzmognem predočiti prijašnji neki doživljaj, treba da se on u pamćenju zadrži i da ga obnovim ili reproduciram; i taj događaj reprodukcije prethodi aktu predočavanja. Izrazom »d a g a đ a n j e« označujemo dakle ono zbivanje, koje se pretpostavlja za sâm akt ili koje ga pripravlja; »događanje« jer sâm razvitak intencionalnog doživljaja.

Razmotrimo još neke događaje ili zbivanja, na pr. dugotrajnim razmišljanjem stvarano odlučivanje i konačna odluka za neko djelo, ili na pr. razmišljanje, koje nas od sumnje dovede do sigurna suda. U oba primjera nastaju intencionalni doživljaji — definitivna odluka i sigurna spoznaja — tako, da su ih navedeni događaji upravo p r o i z v e l i, t. j. bez odlučivanja i bez promišljanja o nekoj istini ne bi došlo do konačne odluke niti do sigurnosti o istini. Takovo događanje, kojim se proizvodi sám doživljajni akt ili bez kojega intencionalni doživljaj ne bi nastupio u svijesti, zovemo »d j e l o v a n j e ili a k c i j a.«

Izrazom »duševno djelovanje« označujemo dakle samo »proizvodnju nečega«, á izrazom »akti« naše svijesti izričemo svaku pojedinu izvjesnu

sviiest o nečemu ili »svijesnu tendenciju subjekta prema nečemu«. Tako na pr. doživljaj htijenja ne znači samo upravljenost na neki objekat, nego znači upravo izvjesni način naše svijesti o nečemu — za razliku recimo od želje, radosti... Po tom kažemo da je htijenje ili hotnja »voljni čin«. Ali ona je izjvjesni čin ili akt svijesti upravo po tome, što je »djelovanje«, t. j. što smo kod svake svoje hotnje svijesni, da njome nešto izvodimo. »Akti« dakle znače različite svijesne upravljenosti na objekte ili različite svijesne tendencije subjekta, a »djelovanja« znače izvedbu ili tvorbu nečega, t. j. činidbu ili »funkciju« bez koje ne bi nešto nastalo. Ono što djelovanjem nastaje, zovemo »učinak ili efekat« djelovanja; a subjekat djelovanja s obzirom na djelatnu ili tvornu njegovu sposobnost zovemo »tvorni uzrok«. O psihičkom djelovanju smijemo dakle samo toliko govoriti, koliko pretpostavljamo da psihički događaji imadu svoj uzrok u psihičkom subjektu.

Psihički — nesvjesno?

Bilješka 2. Protumačili smo značenje izraza »svijest«; rekosmo, da »svijest« označuje doživljaje pojedinog čovjeka koliko on za njih znade. A svijesnom našem znanju postaju doživljaji pristupačni po tom, što pojedinac vlastite svoje doživljaje usebno (neposredno) o p a ž a. A opažanje je — kako ćemo odmah vidjeti — uvjetovano p a ž n j o m. Nema dakle svijesnog doživljaja bez više ili manje pažljivog opažanja.

Sad se pita najprije ovo: m o ž e m o l i m i d o ž i v j e t i n e š t o, a n i j e s m o t o g a p a ž l j i v o o p a z i l i? Ako možemo, bilo bi opravdano reći, da imade takovih doživljaja, za koje nijesmo sebi svijesni, t. j. da ima »n e s v i j e s n i h« d o ž i v l j a j a. Ili drugim riječima: imade nešto psihičko (= subjektivno, jastveno događanje), koje nije svjestito ili koje je »nesvijesno«. Prema tome izraz »nesvijesno« znači »n e z a p a ž e n o«.

Da u tome smislu imade »nesvijesnih« doživljaja, nitko ne sumnja. Mnogo puta u životu o s j e t i m o nešto, t. j. vidimo i čujemo štogod, a da nijesmo toga zapazili, jer nijesmo bili pažljivi, pa nam tek poslije »padne na pamet«. Mnoge a u t o m a t s k e kretnje obavljamo, da nijesmo o njima svijesni, t. j. da na njih i ne pazimo. Mi imademo različite s p o s o b n o s t i, d i s p o z i c i j e i t e n d e n c i j e, da na njih »ne mislimo«, t. j. da ih svijesno ne opažamo. A svijesni naši doživljaji — na pr. sjećanje, sudenje, htijenje — n a s t a j u r a z l i č i t i m p r o c e s i m a — na pr. pamćenjem i udruživanjem, spajanjem, teženjem —, da o tima procesima nemamo svijesnog znanja. Evo nekoliko primjera.

Imade p o d r a ž a j a, na pr. tiktakanje ure, plazenje muhe na licu i t. d., kojih poradi nepažnje ne postajemo svijesni nego tek možda naknadno, kad je već podražajni utisak minuo. Svakako je dakle od utiska zaostalo nešto u slaboj svijesti ili polusvijesti, t. j. u takovom stanju, da nije dovoljno zapaženo. Toliko je takav zaostatak tek donekle — relativno t. j. s obzirom na opažanje — nesvijestan.

Jedan će nam primjer to još bolje osvijetliti. Čovjek krene od kuće s namjerom da ode u gradsko šetalište. Kroz bučne gradske ulice ide u smjeru svoga cilja — da pri tom i ne misli, kroz koje ulice treba prolaziti. Već sámo ovo hodanje prema šetalištu nije svijesna radnja, jer je čovjek obavlja bez ikakve pažnje (automatski). Usput je koješta doživio potpuno svijesno, jer je na neke stvari pazio, na pr. sastao se s prijateljem i pozdravio se njime, a o nekim stvarima usput nije ni imao jasne svijesti, t. j. nije na njih napose ili izravno (direktno) pazio; te je stvari nepažljivo, ali ipak donekle svijesno doživio. Stigavši pak na šetalište, gdje je zamaknuo od gradske buke, čovjek sjedne na klupu da se odmori. I sad mu odjedamput tako reći iznikne u glavi »slika« (predodžba), od nekoj stvari, koju je usput bio doživio — a da je onda nije ni opazio, t. j. da mu onda nije nikako bila svijesna. Izvanjski utjecaj (podražaj) je postojao i čovjek ga je morao doživjeti, jer inače ne bi mogao naknadno sebi predočiti taj utjecaj. Ima dakle doživljajâ ili psihičkih događaja, koji nijesu svijesni.

Donekle su nesvijesne i različite naše s p o s o b n o s t i, na pr. čitanja, pisanja, sviranja, govora..., koje postoje i kad ih izravno ne opažamo. Prema sposobnostima postoje i njihove r a d n j e, na pr. pravilno hodanje..., koje izvršujemo mehanički i automatski, jer ih i ne opažamo nego možda

tek kad smo u njima pogriješili. A to je opet dokaz, da nijesu potpuno nesvijesne, nego samo koliko su nezapažene ili relativno nesvijesne. Netko na pr. može svirati pjesmu, a pri tome misliti na sasvim drugo nešto.

Nesamo psihofizičke radnje, nego i čisto psihičke mogu vježbanjem postati automatske, te ih pravo i ne zapažamo, na pr. kad o istim stvarima često mislimo, ili na pr. kad smo tuđi jezik učili i s naporom pazili na pravila i pojedine riječi — a kasnije, kad već taj jezik dobro poznajemo i njime se služimo, sva pravila kao da su ispala iz svijesti, t. j. više ne pazimo na njih, a ipak ona utječu kod govora. Napokon kod svih psihičkih procesa, kad neku pojavu drukčije ne možemo protumačiti, treba pretpostaviti n e s v i j e s n e ili n e o p a ž e n e f u n k c i j e, na pr. za predodžbe sjećanja predpostavlja se pamćenje. Duševne su dispozicije, među koje spada i pamćenje, nešto neopaženo ili latentno i u tom smislu nesvijesno. Na pr. netko navečer polazeći spavati odluči, da će se izjutra rano probuditi radi polaska na vlak — i on se zaista probudi znajući odmah za sinoćnju svoju odluku; a to znači, da je i u snu, t. j. u nesvijesnom stanju, zaostao i opstojao neki duševni događaj. Nadalje na pr. mi položajem i gibanjem očiju znademo za udaljenost i veličinu stvari, da nam to nije usvijesno (svjestito). Ljubav i mržnja nastane kadšto da i ne znamo razloga (motiva). Kadšto ne znamo obrazložiti ili dokazati ono što smo kao po nekom čuvstvu usvojili za istinu. Mi se nečega sjetimo, da svijesno ne znamo kako je došlo do sjećanja; poimamo slobodu, pravdu, krepost, čovjeka, životinju... — a svijesno ne znamo za onaj duševni proces, koji nas je doveo do pojmova; pogotovu nam uvježbana i naviknuta (automatska) djelovanja, koja nesvijesno izvodimo, dokazuju da imade psihičkih procesa iz kojih izlaze djelovanja, a o njima nijesmo svijesni. Postoje dakle psihični događaji i takova stanja, koja nam se u svijesti ne očituju. A da imade i n e s v i j e s n i h o s j e t a, pokazuju psiholozi na ovim primjerima.

U snu, rastresenosti i u pijanstvu čovjek reagira na izvanjski podražaj nekim gibanjima na jednaki način kao u svijesnom stanju, na pr. odmiče nogu od škakljanja, zamahne rukom prema udarcu i slično; pa kao što u svijesnom stanju takova gibanja ne nastaju bez prethodnog osjeta, tako im katkada i u nesvijesnom stanju prethodi neki osjetni doživljaj. Štoviše, upravo neki nesvijesni osjeti probuđuju svijesno stanje, na pr. kad nas tko u snu pozove ili potrese ili budilica zazvoni i mi se probudimo: to znači, da budno ili svijesno stanje ne bi ni moglo nastati, kad se izvanjski podražaj ne bi u prethodnom nesvijesnom stanju pretvorio u osjetni doživljaj; pa i onda na pr. kad nas je netko riječima budio, mi tek nakon što smo se probudili — t. j. nakon što smo došli k svijesti — shvaćamo riječi, koje nam sada više ne podražuju uho, jer su već prije izrečene: dakle smo ih u predsvijesnom stanju nekako osjetili. — Na svima ovim primjerima razbiramo takove učinke, koji pretpostavljaju nesvijesni osjetni doživljaj.

Katkad se na pr. dešava, da se sjećamo nečega što smo nekoć čuli ili vidjeli, a kod sjećanja nam se to povraća još jasnije i točnije, nego smo nekoć opazili — mi smo to onda »pregledali i prečuli«: to znači, da ono što nam je sada svijesno u doživljaju sjećanja, nije sasvim nestalo, nego je nekoć nesvijesno nastalo i tako zaostalo. — Kad smo nečim zabavljeni ili jako rastreseni, dešava se kadšto, da na pr. zubnu bol ne osjećamo i ako ona nije sasvim nestala: ona nesvijesno utječe na čitavo naše raspoloženje i kad na nju svijesno »ne mislimo«. — Nadalje na pr. kad doživljujemo neki osjetni kompleks — glazbu, zvonjavu, mješavinu bojâ... — mi za pojedine osjete svijesno ne znamo, a ipak ih doživljujemo. — Napokon smo vidjeli kod adaptacije da prestane svijesni osjet, na pr. kad dugo sjedimo u zagušljivu zraku te ga više i ne osjećamo — ali kad izađemo na čisti zrak, mi opažamo razliku prema prijašnjem zagušljivom zraku: a ne bismo ni mogli razlikovati, kad prijašnje stanje adaptacije ne bi značilo nikakav osjetni doživljaj.

Podražaj prelazi dakle u psihičko stanje i onda kad ono nije svijesno. Sigurno je dakle, da imade psihičkih činjenica, koje nijesu opažene, t. j. koje nezapaženo doživimo — i toliko se može reći, da su »nesvijesne«.

Ali sad nastaje ovo pitanje: *imade li nešto »psihičko« ili jastveno doživljeno, što nije niti pristupačno opažanju*, t. j. *čega i ne možemo opažati, nego tek zaključivanjem ili dokazivanjem doznati?* To će reći, ima li nešto psihičko, što je »*nezapažljivo*« — *i u tom smislu* »nesvijesno«?

U odgovoru na ovo pitanje razilaze se psiholozi. Oni psiholozi, koji stoje na gledištu, da samo ono eksistira, što mi opažamo ili što je opažanju pristupačno, dakako da ne će priznati ovu posljednju »nesvijesnost«. A priznaju je oni psiholozi, koji dokazivanjem tumače *postanak svijesnih pojava (doživljaja) uzročnim djelovanjem jastva*. Ova tema spada već u filozofijsku psihologiju.

Osnovna karakteristika duševnog života: sinteza

Bilješka 3. U čitavom duševnom radu ili životu glavno je obilježje **spojidba ili sinteza.** To će reći: duševni život nije takova sastavba, koju bi sačinjavali pojedini *gotovi* sastavni dijelovi ili doživljajni elementi, nego je već **svaka sastavina produkat sintetičke akcije.** Ili drugim riječima, pojedini duševni događaji ne sastavljaju cjelinu na taj način, da svaki od njih zasebno nastane, i da onda tek — nakon što je zasebno nastao — ulazi u zajedničku vezu sa cjelinom, nego **cjelina određuje sam postanak svakog pojedinog duševnog događaja, tako da svaki događaj rezultira iz cjeline duševnih komponenata.** U tom smislu kažemo, da u cjelini duševnog života vlada kao osnovni zakon: *svezivanje, spajanje, ujedinjivanje ili sintetiziranje — kao osnovni izvor ili princip svega duševnog zbivanja ili nastajanja.*

Da je uistinu tako, sad ćemo dokazati.

a) Poznata je činjenica, da normalni i budni »*svijesni*« život razlikujemo od nenormalnog (u slučaju moždanskog oboljenja ili duševnog poremećenja) upravo po tome, što onaj prvi pokazuje *suvislost ili sređenu povezanost* pojedinih usvjiesnih sadržaja. Nasuprot, raspadanje svijesti nastupa time što se gubi *veza* među svijesnim elementima i što oslabljuje međusobni njihov utjecaj. Kod duševnih bolesti nestaje spajanja i uporeďivanja, nestaje sjećanja i zaključivanja, prestaje svako razgrađivanje osjetilnih utisaka, a napokon ugasne i govorno izražavanje unutrašnjeg života. Sve je to dokaz, kako glavnu ili bitnu karakteristiku svijesti sačinjava *međusobna sveza (sinteza)* onih elemenata, koji ispunjaju tijek svijesnog događanja.

Istu činjenicu možemo konstatirati ako razmotrimo pojedina stanja naše svijesti. Kad na pr. gledamo pojedine boje, veličine i oblike, kad slušamo pojedine glasove, dotičemo se pojedinih tjelesa i t. d. — svaku pojedinu *osjetnu kvalitetu* doživljujemo tako, da se ona u svijesti ističe kao sastavina neke pojavne cjeline, a nikada ne dolazi u svijesti izolirana. Već svaki dakle pojedini osjetni događaj postaje usvijestan na osnovi sastavbene (sintetizirajuće) psihičke funkcije. Treba još napose istaknuti, da se neka osjetna cjelina nalazi u svijesti na taj način, da njezine sastavne elemente *istovremeno* doživljujemo, na pr. kad opažamo neki predmet različnih boja ili kad čujemo neki sastavljeni zvuk. Ovakav jedan opažaj znači cjelinu sastavljenu od osjetnih kvaliteta (bojâ, glasova, ...), koji nijesu međusobno vremenski ni prostorno rastavljeni. Svaka se svijesna pojava upravo time i razlikuje od fizičke pojave, što psihička mnogostručnost ili sastavljenost ne sastoji od prostorno odijeljenih elemenata; tako je, rekosmo, kod svakog izvanjskog opažaja u svijesti istovremeno nazočan kompleks osjetnih elemenata, koji kao dijelovi ili sastavine opažajnog doživljaja nijesu prostorno rastavljeni, nego *ujedinjeni* sačinjavaju sadržaj samoga svijesnog doživljaja.

Najjasnije nam se očituje sintetička funkcija svijesti kod svakog *sjećanja i prepoznavanja*, kad se na poticaj nazočnog sadržaja svijesti povrati nekadašnji doživljaj, koji s nazočnim zajedno shvatimo ili spojimo. — Spajanje ili ujedinjivanje pokazuje se i kod svakog *uporedivanja*, t. j. kad svaćamo na pr. sličnost ili različnost među pojedinim elementima — osjetima, predodžbama . . . —: jer ove elemente moramo zajedno držati u svijesti i jednim ih činom obuhvatiti, da uzmognemo shvatiti među njima sličnost ili različnost. — Upravo je tako i onda, kad shvaćamo neko gibanje i *promjenu* u izvanjskom svijetu kao cjelinu: niz sljedovnih podražaja moramo tek spojiti, da jednim spojidbenim činom tek uzmognemo shvatiti čitavu pojavu gibanja i promjene, na pr. nečijeg trčanja, pjevanja i t. d. — Kao što u svijesnim stanjima našeg shvaćanja ili saznanja, jednako se sintetička funkcija očituje i u doživljajima *čuvstvovanja*. Čuvstva ugodnosti i neugodnosti nastaju na osnovi duševnog jedinstva, koje obuhvata različne podražaje u dijelovima našega tijela ili različne duševne elemente, na pr. osjete, predodžbe, slike mašte i t. d. — A napokon se sastavbena djelatnost očituje ponajviše kod *volje*. Kad se na nešto odlučimo, to znači da smo svijesno upravljeni prema odabranom cilju, a odabrati možemo samo na taj način, da pazimo na sve ono, što je s odabranim ciljem zajedno u svijesti nazočno. Kod htijenja treba kadgod da povezujemo različna opažanja, sjećanja, iskustvo i razmišljanje — da sve te elemente okupimo i onda se tek odlučimo. Sintetička se dakle funkcija svijesti manifestira osobito u djelatnoj sposobnosti (energiji) volje.

b) Važna je također još činjenica, da se povezivanje ili sintetička djelatnost ne pokazuje samo na području svijesnih stanja, nego i kod *nesvijesnog* zbivanja.

Da to razumijemo, treba se najprije pitati: šta znači »nesvijest ili nesvijesno stanje«? Netko je na pr. imao jedno čuvstvo, kome nije sebi ni bio svijestan, ili je na pr. nesvijesno doživio neki osjet, predodžbu i t. d. Čuvstvo, osjet, predodžba . . . jesu pak svijesne pojave: kako je dakle dopušteno da o njima izreknemo predikat »nesvijesnog«? U ovoj upotrebi znači izraz »nesvijesno« zapravo »nesamosvijesno«, t. j. bez naročite pažnje ili jasnog shvaćanja. Jer izraz »svijest« upotrebljavamo kadšto također u značenju »samosvijest«; »ja sam to svijesno doživio« — znači: ja jasno znadem i pažljivo razabirem svoj doživljaj. Navedena upotreba izraza »nesvijesno« značila je dakle negaciju samosvijesti, a ne naše svijesti. — Ipak, u pravom značenju, mi upotrebljavamo izraz »nesvijest« da njime označimo ono stanje i one procese, koji utječu na svijesne događaje upravo tako kao što svijesni događaji međusobno utječu; ili drugim riječima, *nesvijesni su oni procesi, iz kojih rezultira neka svijesna pojava upravo tako kao kad je proizvode svijesni događaji*. To znači, da između svijesnih i nesvijesnih događaja postoji naizmjenični utjecaj. Evo nekih primjera.

Kad se nečemu *domišljamo* te se ne možemo dosjetiti — na pr. jednog izraza ili imena —, pa kad već tu stvar ostavimo i skrenemo pažnju na drugo — najednoć se nesvijesnim procesom dosjetimo; došli smo dakle do namjeravanog svijesnog rezultata nesvijesnom radnjom, koja je nastavila poslije našeg svijesnog domišljanja. Tako imademo kod svakog *sjećanja* neke nesvijesne predradnje u pamćenju. — Slično je, kad napornim razmišljanjem tražimo neko rješenje te ga ne nađemo, a kasnije i *bez razmišljanja* shvatimo ono isto, čega svijesnim naporom ne postigosmo. — Kako su svijesni doživljaji u neprekinutoj vezi s nesvijesnim događajima — koji su ispod »praga« svijesti —, vidjeti je na pr. po tome, što možemo u svijesti zadržati neko sigurno znanje, do koga smo došli putem dokazivanja — i *nakon* što smo ovo dokazivanje već zaboravili. — Nije tako samo na području saznanja, nego kod našeg *čuvstvovanja i voljnog djelovanja* utječu također različiti nesvijesni faktori. Mi na pr. prema odgoju postupamo u svakidašnjem životu, a da se pri tom svijesno i ne upravljamo. Što po *običaju* ili po svojim *sklonostima* radimo, nije ni po kojem svijesnom motivu određeno, nego je izašlo iz neke nesvijesne determinante. Sve su *instinktivne* radnje upravljene cilju, o kome nema svijesnoga znanja. A kako kod pojedinca tako i kod skupine ljudi ostaju kadšto neka *raspoloženja*, koja se neočekivano pojave u svijesnim, a i nesvijesnim učincima. Koliko se iziskuje čestokrat voljne energije, da se savladaju snažne nesvijesne sklonosti, naslijeđene ili stečene! Mnoga svijesno naučena i izvedena djelovanja postaju s vremenom *mehanizam*, koji i nesvijesno dalje djeluje, na pr. tko se uputio

na izvjesno mjesto, zakreće ulicama prema svome cilju, da pri tome i ne misli; kod nekog posla može čovjek da je svijesno zaokupljen različnim mislima, a svoj posao pravilno obavlja i sasvim nesvijesno; ili na pr. čovjek je zaduben u svoje misli, pa i ne čuje šta mu netko govori, a ipak čas zatim znade što je rečeno, t. j. postane mu svijesno, što je prije samo podražajno primio; a često se opet dešava, da nešto gledamo i »ne vidimo«, t. j. osjet, koji je u vezi s vidnim podražajem, nije postao svijestan nego tek kasnije, kad je možda i prestao podražaj. U svima ovim slučajevima pokazuje se neki mehanizam, koji graniči sa svijesnim životom, a u kome nalazimo *slično povezivanje (sintetičku djelatnost) kao među svijesnim elementima*. Dakako da nesvijesne komponente imadu svoju organsku bazu, jer na pr. različite promjene u organizmu mogu dovesti do vitalnog osjećanja, koje je spojeno s čuvstvom ugodnosti ili neugodnosti o zdravom ili bolesnom tjelesnom stanju — a da sebi toga stanja nijesmo ni svijesni; ili na pr. tjelesni nagoni utječu na fantaziju, a slike njezine izvedu čuvstva, kojima nijesmo svijesni, te napokon mogu ta čuvstva nesvijesno movirati na djelovanje. Tako je čitav naš svijesni život isprepleten s nesvijesnim faktorima, koji *očituju sintetičku djelatnost*. Ovu činjenicu možemo napokon razmotriti i kod naših *sanja*. One nastaju obično u svezi s našim doživljajima iz budnog stanja, a svakako utječu na postanak sanja i različni podražaji. Čovjek je dakle i kad spava u kontaktu s izvanjskim svijetom, koji podražajno utječe na mozak, a učinak toga podraživanja jesu različne slike i asocijacije naših sanja. Nesvijesno stanje sanjanja razlikuje se od budne svijesti po tome, što u snu nema pažnje i one refleksije, koja u budnom stanju prati doživljaje. Ali *u sanjanju se također pokazuju sinteze, koje su slične događanju budne svijesti*.

c) Upozorili smo kako su i primarni elementi duševnog života — čuvstva ugodnosti i neugodnosti u životnim prilikama — rezultat sintetičkih procesa, koji su obično nesvijesni. Sad ćemo još posebice razmotriti doživljaje *osjećanja*, kod kojega bi se činilo da je čovjek sasvim pasivan ili receptivan, t. j. da osjetni elementi nastaju samo pod utjecajem živčanog podraživanja. Ali *i ovdje se očituje sintetička djelatnost naše svijesti*. To jest, mi možemo i kod osjetâ — s obzirom na njihov intenzitet i kvalitet — utvrditi međusobnu povezanost, iz koje rezultiraju pojedini osjeti, tako da ta povezanost upravo određuje postanak izvjesnog osjeta. Niti osjetni dakle elemenat *nije nezavisan* od ostalih svijesnih elemenata, koji međusobno jedan na drugi utječu, te određuju sâm doživljaj osjećanja.

Poznato je da se pojedini osjetni elementi mogu *spojiti* u jednu cjelinu, tako da zapravo doživljujemo jedan skupni osjet, na pr. dodirna, kretna i mišićna senzacija ujedinjuju se kod podizanja teškoga nekog predmeta, ili na pr. više slušnih elemenata ujedinjuje se u jednu složenu senzaciju zvuka. — Mi u svijesti doživljujemo jedan osjet kao jednostavni sadržaj, ali *njegov je postanak uvjetovan različnim svijesnim i nesvijesnim stanjima, koji međusobnim utjecajem određuju osjetni doživljaj*. Prema Weber-Fechnerovu zakonu znademo, da *promjenu osjeta* ne određuje kojigod podražajni prirast, nego stalni odnošaj s prethodnom podražajnom jačinom. Otuda vidimo, da se postanak osjeta ne osniva na jednom mirnom ili nepromijenjenom fiziologijskom stanju, nego da imade *više različitih stanja u međusobnoj vezi*, tako da skupnim njihovim utjecajem nastupi svijesno stanje osjećanja. Pojedini svijesni događaj osjeta — uzmemo li ga genetički — nije dakle jedan izolirani događaj, koji bi nastao zasebno iz jednoga svoga podražajnog agensa, nego je rezultat sveze različitih faktora, tako da je pojedini osjet zapravo sastavni član u skupu ili nizu različnih uvjeta. — Da se pojedini osjeti u našoj svijesti ne javljaju bez međusobne sveze, lako ćemo razabrati na nekim primjerima. Kad prestane jednolični slušni podražaj, mi osjetimo postanak tišine; tako se je desilo da je za trajanja buke i štropota jedan »slušalac« spavao, a kad se u trenu sve smirilo, on se probudio. Ili drugi primjer; isti temperaturni podražaj mogao bi netko osjetiti kao studen, a netko kao toplinu — prema tome u kojem se temperaturnom stanju pred tim nalazio. Još nam je također poznato, kako kvaliteti kod vidnih senzacija nastaju pod utjecajem *kontrasta*. To će reći, kvalitet pojedine senzacije nije određen sam za sebe ili sasvim nezavisno, nego u naslonu na postojeće ili prethodno neko osjetno stanje.

Iz rečenoga izlazi, da i najjednostavnije sastavine naše svijesti — senzacije — ne možemo smatrati kao neke samostalne atome, koji se udružuju tek nakon što su nastali, nego su oni *već u svome postanku zavisni od skupine različnih stanja (ili od različnih dijelova jednoga stanja), tako da se njihov postanak osniva na sintezi*.

§. 3. SVIJEST I PAŽNJA.

86. Doznali smo kako doživljaji međusobno u svijesti postoje. **A kako pojedini doživljaj u svijest dolazi? Ili: pod kojim uvjetom nastaje moje znanje o doživljajima; ili: kako postaju doživljaji svjestiti?**

Mi dakle pitamo: **koji je zakon za nastanak cjelokupnog svijesnog doživljavanja?** »Zakon« naime znači onaj stalni odnos koji postoji između nekog događaja (činjenice) i onoga, od čega taj događaj zavisi (t. j. onoga, što je »uvjet« za izvjesni događaj). Događaj, o kome sada govorimo, jest: svijesni nastanak doživljajâ ili »osvješćivanje naših doživljaja«, t. j. njihov ulazak u svijesno stanje. Mi hoćemo saznati: **od čega to osvješćivanje zavisi ili koji mu je uvjet?** To jest, mi hoćemo doznati onaj *stalni odnos između »ulaženja« u svijest i onoga, od čega to ulaženje zavisi*. A budući da »svijest« znači **»znanje«** o doživljajima, zato postavljeno pitanje imade ovaj smisao: **šta se iziskuje da (= pod kojim uvjetom) ja neposredno znadem za svoje doživljaje?**

Na ovo nas je pitanje potaknula činjenica, da se sve ono što čovjek od jutra do večera, iz dana u dan doživljuje — *ne nalazi istovremeno u svijesti, nego da doživljaji sljedomice (jedan za drugim) u svijest »ulaze« i opet iz svijesti nestaju*. Meni je na pr. sada u svijesti doživljaj opažanja svih stvari u ovoj sobi, zatim postajem svijestan jedne uspomene, iza toga svijesno doživljujem jednu želju i t. d. To znači, da *svijest imade svoju granicu*, u kojoj se nalazi više ili manje doživljenih sadržaja. Ovu ograničenost svijesti zovemo također njezina »uskoća«. — Zato sada pitamo: po čem postaju pojedini doživljaji svjestiti (usvijesni)?

Ograničenost (uskoća) svijesti i pažnja

Odgovor: **u mojoj svijesti nalaze se pojedini doživljaji pod tim uvjetom, da »pazim« na ono što doživljujem. Pažnja je dakle opća karakteristika svijesnog doživljavanja.**

Šta znači »paziti«?

Ja sada pažljivo opažam ovaj stol, ovu svjetiljku, ovaj šešir..., pažljivo čitam i razmišljam o nečemu, pažljivo se domišljam da se sjetim nekoga izraza, pažljivo stvaram odluku i t. d.

Učitelj u školi poziva učenike na pozornost ili pažnju za ono o čemu on govori. Iz ovih primjera razbiramo, da se ono što ja pažljivo doživljujem — na pr. sada pažljivo gledam ovo zeleno pokrivalo stola — nalazi u mojoj svijesti ili »sadržano« je u svijesti, te kao da je »metnuto pred« (= predmet ili objekat) moju pažnju, a »paziti« i ne znači drugo, nego da sam ja prema ovom sadržaju svijesti kao okrenut ili *upravljen* ili kao da se na nj *obazirem*. Đak je pažljiv, kad se *obazire* na izvjesni doživljajni predmet — na pr. učenje matematike —, a nepažljiv je, kad se na koješta drugo obazire; u tom je slučaju samo nepažljiv za matematiku, a pažnju je skrenuo na nešto drugo, na pr. na razmišljanje o loptanju. Kod svakoga dakle doživljaja pažnje mi se moramo *na neki predmet u svijesti obazreti ili napose ga zapaziti*. Obični naš svijesni život i teče na taj način, da smo napose *upravljeni na jedan* ili samo na neke doživljajne objekte — t. j. ono što doživljujemo sjetilno opažajući, sjećajući se, razmišljajući, odlučujući i t. d. — a na *druge* se svijesne sadržaje napose ne obaziremo.

Kadgod na nešto »pazimo«, onda to znači — kako sada rekosmo — da se na to obaziremo, ili da smo upravo na to upravljeni (upereni, usmjereni), što se u svijesti sada nalazi ili što je u njoj sadržano. Drugim riječima, mi kao da *fiksiramo* samo jedno, a na druge se usvijesne sadržaje napose i ne obaziremo; samo smo kod jednoga sabrani ili koncentrirani.

A sad se pita: kako je u svijesti nazočan onaj sadržaj, na koji »pazimo« ili na koji se napose obaziremo?

On nije u svijesti naprosto nazočan (opažajno dân), nego je *između ostalih svijesnih sadržaja istaknut*, tako da mu je u svijesti pribavljen kao središnji (centralni) položaj. To jest. od svega onoga što u jednom hipu doživljujemo ili što je u svijesti sadržano, samo je *jedan* (ili jedinstveno sastavljeni) sadržaj **jasno** i razgovijetno istaknut, dok su ostali dijelovi u istovremenoj svijesnoj cjelini manje jasni, jer nijesu napose ili pažljivo opaženi. Pažnjom je dakle u meni oživielo sve ono što se iziskuje da *predmet pažnje prevlada u svijesti*: da mi od svih ostalih sadržaja bude najjasniji. Dakako ja mogu pazeći na nešto — na pr. na ovo zeleno pokrivalo stola — nesamo zadržavati u svijesti nazočno, nego ja mogu nastojati da tek dođe u svijest ili da mi tek postane jasno ono, čega još u svijesti i nema; na pr. ja se mogu pažljivo domišljati pol sata da se dosjetim nekoga imena, mogu dugo vremena pažljivo razmišljati, da dođem do jedne istinite spoznaje i t. d.

Iz svega rečenog izlazi ovo: **Pažnja se očituje tako, da jedan doživljaj kao svijesni sadržaj fiksiramo ili uočimo t. j. da se zaustavimo i obazremo, da se zadržimo, saberemo ili koncentriramo, da se upravimo ili usmjerimo ili uperimo — na jedno, što je u svijesti nazočno ili sadržano, a ne na drugo. Ono pak jedno, na što upravo pazimo, jest u svijesti najjasnije; na što pazimo manje ili nikako, nalazi se u svijesti manje jasno ili nikako. Općeniti je dakle zakon za sve usvijesne sadržaje, da uvijek samo neke od njih pažljivo doživljujemo.**

Ovaj drugi osnovni zakon svijesti glasi: svaki doživljaj — s obzirom na svoju svjestitost — zavisi od pažnje, t. j. svaki se doživljaj nalazi u odnosu s pažnjom toliko da bez nje ne bi postao svjestit, ili toliko da ja bez pažnje ne bih za svoj doživljaj ni znao. (Zakon svjestitosti.)

Jedan od najvećih psihologa, W. Wundt, kaže da je pažljivi doživljaj onaj, koji je »direktno (izravno) opažen«, a ono što je nepažljivo doživljeno, jest »indirektno opaženo«. Slično (analogno) je kod našega oka; na jednoj točki (t. zv. žutoj pjegi) očne mrežnice vide se stvari najjasnije, dok na periferiji mrežnice vidimo stvari manje jasno. Zrake svjetlosti koje padnu na »žutu pjegu«, kaže se da su pale u »poglednu točku«, a sve ono što još uza to vidimo (kod mirnog držanja glave), nalazi se u »poglednom polju« našeg oka ili vidnog osjetila; dok se u »vidnom polju« nalazi ono, što bismo još mogli vidjeti okretanjem glave, a uz mirovanje ostalog tijela. Tako na pr. kod čitanja vidimo jasno samo gdjekoju riječ na čitavoj stranici, a ostalo vidimo tek nejasno. Slično je tome, kaže Wundt i kod pažnje: pažljivi je doživljaj u »*poglednoj točki*« naše svijesti, a nepažljivi su sadržaji u »poglednom polju« svijesti.

Narav pažnje

87. Opisali smo pažnju kako nam se u svijesti očituje (manifestira) u različnim pojedinim slučajevima ili primjerima. A sad se možemo pitati: Šta to znači »fiksirati ili uočiti, zaustaviti ili sabrati se ili koncentrirati i t. d.« Je li to tjelesno događanje ili duševno? I ako je duševno, da li rezultira iz našeg mišljenja ili htijenja ili čuvstvovanja? Koja je dakle *narav* pažnje, ili: šta je to, što se u mojoj svijesti očituje kao »fiksiranje, koncentriranje...«?

Narav pažnje možemo ovako odrediti (definirati): ona je **duševno nastojanje, kojim se u svijesti nešto održava ili u njoj izvodi.** Drugim riječima: **nastojanje, da nešto u svijesti jasno bude** (da ostane ili da postane).

Iz toga razbiramo, da je čovjek kod pažnje uvijek **aktivan** ili tvoran, t. j. da sve ono što ja doživljujem, ne ulazi u moju svijest kao kad recimo kiša pada u posudu, ili kad vosak primi u sebe otisak pečatnika: ja nijesam trpan ili pasivan, nego se prema nekim svijesnim sadržajima napose obazirem, ja ih svojim obaziranjem ili pažnjom *zadržavam* u svijesti. Jer sve što se usvijesno događa, dolazi i prolazi kao da rijeka otiče — a ja upravo svojom pažnjom neprestano određujem glavno korito ove rijeke. U tome baš sastoji moj rad ili tvornost pažnje.

Psihološka tumačenja o naravi pažnje jesu različna. Uglavnom su dva nazora: *fiziološki* (koji smatra, da je pažnja samo rezultat tjelesnih ili fiziologijskih događaja) i *psihološki*; a u posljednju grupu spadaju teorije intelektualističke, voluntarističke i emocionalne, prema tome da li pažnju smatraju pojavom ili rezultatom mišljenja (razumske ili intelektualne spoznaje) ili voljnog (volitivnog) ili čuvstvenog (emocionalnog) doživljavanja.

Ova tumačenja o naravi pažnje zapravo se već tiču pitanja o tome: kako *nastaje* pažnja; pa zato nam je gdješta spomenuti o *uzrocima* njezina postanka.

Bilješka 1. Koliko pažnja po svojoj naravi znači duševnu tvornost, pripadaju joj i neka naročita *obilježja ili oznake*. Kod pažnje možemo govoriti o *intenzivnosti* ili o jačini; nadalje, budući da smo u svakom trenu kadri obuhvatiti pažnjom samo izvjesni broj svijesnih sadržaja, zato kažemo, da pažnja imade i svoj *opseg*. — Oni sadržaji, na koje nije pažnja upravljena, ne dolaze nam jasno ili ne dolaze nikako do svijesti, t. j. njima je zapriječeno da dolaze do svijesti; zato je pažnja *ograničena*. Pažnja koja svijest ograničuje, nastoji da što manje sadržaja ostane u svijesti i da time postanu što većma jasni. Ova ograničenost ili uskoća pažnje zove se također »koncentracija«; ali u pravom se značenju izraz koncentracija upotrebljava za intenzivnu ili napetu upravljenost pažnje na jedno, a ne na drugo nešto (u tom smo značenju i mi taj izraz naprijed u tekstu upotrijebili). — Suprotno ograničenju pažnje na što manje svijesnih sadržaja jest njezina *podjela* (distribucija) na što veći broj sadržaja. Dakako da i ova pažnja, koja se podjeljuje ili proširuje na što veći broj svijesnih sadržaja, može da bude više ili manje intenzivna.

Kad neki doživljavani sadržaj opažamo tako, da je pri tom pažnja intenzivna, a ujedno je ograničena na taj svijesni sadržaj, onda ovako pažljivo opažanje zovemo *koncentrirano promatranje*. Naša je bila zadaća u čitavoj psihologiji, da različne naše doživljaje koncentrirano promatramo!

Bilješka 2. »Obaziranje« u kome se očituje pažnja, nije sasvim isto što i »svijesnost«, kojom *opažajno konstatiramo eksistenciju sadašnjih doživljaja*, nego je viši stepen od ovog opažajnog znanja — toliko naime, što se pažnjom *obaziremo samo na neke usvijesne sadržaje*, koji time postaju u svijesti *jasniji*. Prema tome se opseg svijesnog opažanja ne podudara s opsegom pažnje. Pažnja se dakle svojim zapažanjem objekta ili obaziranjem na objekat razlikuje od neposrednog opažanja (svijesnosti). Ovo stanje svijesnosti teško da se ikad u budnom životu nalazi sasvim čisto ili bez ikakve pažnje; to biva redovno tek u snu, a u budnom stanju obično se na neke doživljene objekte napose obaziremo, t. j. pažljivo ih zapažamo.

Moglo bi se činiti, da sam ja pažljiv samo onda i toliko, kad *hoću* da se zaustavim kod nekih svijesnih sadržaja; to bi naime značilo, da hotnja ili voljni čin sačinjava pažnju. — Ali pažnja se ne očituje uvijek kao voljni čin: imade takovih hotnja, kod kojih nijesmo pažljivi, a imade i nehotičnih pažnja. Ne sastoji dakle pažnja niti u samom voljnom činu.

Pažnja se očituje i u nekim *tjelesnim znakovima*; na pr. kad okom upiremo u neki predmet ili kad ga fiksiramo, kad pažljivo priklonimo uho tihom glasu, a i kod pažljivog razmišljanja mrštimo čelo, zaustavlja se disanje, mijenja se cirkulacija krvi i t. d. S pažnjom su u svezi i neki podražaji u tijelu, od kojih nastaju različni osjeti, na pr. osjet napora i umora, čuvstvo ugodnosti i neugodnosti. Doživljaji ovih osjeta i čuvstava nijesu dakako isto što i pažnja, i to već zato nijesu, jer svijest nekog osjeta i čuvstva nije upravljena na neki objekat, nego je osjet i čuvstvo upravo objekat nekog doživljaja, na pr. osjetilnog opažanja.

Uzročnici (i vrste) pažnje

88. Već djeca na svaki izvanjski podražaj paze, t. j. priklanjaju uho na štropot, upravljaju oko na svijetli predmet i t. d. Podražajem provocirana pažnja zove se *podražajna* ili *osjetilna*. Ona biva kod djece *nehotice* ili *spontano*.

To može da bude i kod odraslih ljudi, osobito kod jačeg podražajnog utiska, koji pobuđuje strah i veliko čuvstvo neugodnosti, na pr. hitac puške, grom, požar... Ovakovi su podražaji u vezi s prirođenom tendencijom čovjeka za održanjem života, pa zato naša duševna energija odmah i nehotice ili bez razmišljene odluke reagira, t. j. priklanja im pažnju. Čovjek — kao i ostale životinje — imade *prirođeno čuvstvo za ono, što mu je životu potrebno i korisno, t. j. što mu je od praktičnog interesa u saobraćaju s izvanjskim svijetom*; pa zato se u prilagođivanju izvanjskom svijetu t. j. u prihvaćanju ili upoznavanju vanjskih utisaka napne ili probudi duševna snaga bez razmišljanja i odlučivanja, nego obično po prirođenom čuvstvu. Takova se pažnja zato i zove *čuvstvena* ili *prirodna*. Ovakove se pažnje zovu i trpne ili »pasivne«, koliko ne nastaju voljnom odlukom ili s nekom namjerom, nego smo kao iz trpnog ili mirnog duševnog stanja trgnuti momentanim izvanjskim utiskom.

»Aktivna« je pažnja, kad upravo hoću da se duševnom energijom nečemu priklonim; to je *voljna* pažnja, jer joj je volja uzročnik.

Posebni je uzročnik pažnje *teorijski interes*, t. j. zanimanje za neku vrstu pojava, na pr. botaničar se interesira za biljke, pa zato će ih u šumi prije opaziti nego lovac, koji se zanima za ptice ili druge životinje. Za što se tko zanima, na to više i pazi; tako će i đak paziti na obučni predmet ako ga zanima. Netko se od prirode interesira za jezike ili za glazbu ili za sport i t. d., pa zato će ovakova pažnja biti nehotična; a kad je interesiranje voljno, t. j. kad netko odluči zanimati se nečim — na pr. đak za matematiku, za koju nema prirođenog zanimanja ili dara —, kažemo da takovo zanimanje nastaje voljnom pažnjom; na pr. đak je odlučio paziti kod matematike, jer znade da mu je matematično znanje potrebno za uspjeh u školi i korisno za život.

Osim navedenih uzročnika pažnje ima i drugih. Pažnjom se naime latentna duševna energija pretvara u kinetičku, t. j. duševne se dispozicije u svijesti pojavljuju naokolo onog sadržaja, na koji pazimo. A duševna energija ili cjelokupno duševno stanje — i po tom pažnja — zavisi od tjelesnog zdravlja i ustroja, od umora i svježosti, od tjelesnih sklonosti, potreba i navika i t. d.; zato će na pr. briga za djetetom podržavati majčinu pažnju toliko budnom, da će se majka i iz sna ubrzo probuditi na neznatni pokret ili povik djeteta; a na tiktakanje ure na zidu naviknemo se tako, da i ne pazimo, nego tek zamijetimo kad slučajno stane i t. d.

Učinci pažnje

Bilješka 1. Pitali smo: šta uzrokuje pažnju? — a sad pitamo: šta uzrokuje pažnja, t. j. koji su učinci pažnje?

Kako je čitav svijesni život (u normalnom stanju) skopčan i prožet s pažnjom, jamačno će pažnja mnogostruko utjecati na naše doživljaje. I zaista su njezini učinci vrlo raznoliki.

Pažnja nam omogućuje, da sastavljenu svijesnu skupinu shvatimo razgovijetno u njezinim sastavnim dijelovima — t. j. da cjelinu analiziramo — i da dijelove međusobno jasno razlikujemo. *Oštrina shvaćanja* zavisi dakle od pažnje. Savezno s time može pažnja potisnuti iz svijesti one tendencije, koje sprečavaju uspješno shvaćanje neke stvari. A budući da se naše mišljenje (misaono shvaćanje) osniva upravo na tome, da psihičke sadržaje izoliramo i analiziramo — očito je da se za postanak mišljenja iziskuje pažnja.

Pažnja može utjecati na *izvanjsko opažanje* — na pr. da jače i trajnije nešto vidimo — tim što se može zaustaviti kod izvanjskog poticaja (podražaja). Najjednostavniji primjer kako izvanjski znak može provocirati ili proizvesti (uzrokovati) pažnju, a opet pažnja utjecati na oživljavanje našega znanja — jesu krupnije štampane riječi u ovoj knjizi, koje đaka

upozoruju, t. j. pažnju mu probuđuju kod učenja, da nastoji zapamtiti, a kad ponavlja naučeno gradivo, dovoljno je letimice iz krupnije štampanih riječi dozvati u pamet i čitavo ostalo gradivo.

Pažnja može djelovati na mozak, kad hoćemo da nešto *pamtimo* ili da se nečega sjetimo. Obrnuto, pažnjom možemo namjesto jednih izazvati u svijesti druge koje sadržaje.

I na jačinu *čuvstava* utječe pažnja. A napokon je bez pažnje nemoguće *htijenje*; jer prije nego se ja odlučim ili prije nego hoću nešto izvesti, moram o tome pažljivo razmisliti.

Pažnja dakle zahvata sav duševni život.

Svojstva pažnje

2. Kad je pažnja ograničena ili uska, t. j. kad je zaokupljena što manjim brojem svijesnih sadržaja, onda postaju ovi sadržaji u svijesti mnogo jasniji. A kad se pažnja razdijeli istovremeno na mnoštvo sadržaja — t. j. kod distributivne pažnje — postaje jasnoća tih sadržaja slabija. *Ograničenje i razdioba* pažnje stoje u međusobnoj opreci: što je pažnja više ograničena, njezina intenzivnost raste, a kad je razdijeljena, intenzivnost pada. Između ograničenja i razdiobe postoji dakle stalni odnošaj ili zakon.

Kad je đak svojom pažnjom ograničen na jedan posao, možemo reći da je koncentriran. Ali, rekosmo, izraz »koncentriran« ne znači samo da je đak ograničen ili omeđen svojom pažnjom — a nije razdijeljen —, nego da je uperen ili *intenzivno* upravljen ili da napeto pazi na svoj posao. U ovom drugom značenju nije koncentracija vezana na uskoću ili ograničenost pažnje, jer ja mogu intenzivno paziti (= koncentrirati se) i kad mi je pažnja razdiljena, t. j. ja se mogu koncentrirati tako, da samo jedan sadržaj svijesti točno shvatim, a mogu se koncentrirati i tako, da pažnjom obuhvatim što veći broj sadržaja. I kad je pažnja ograničena i kad je razdijeljena, može biti intenzivna: napeto upravljena ili koncentrirana.

Pažljivost ili svijesno stanje pažnje imade, kako smo vidjeli, različita svojstva ili obilježja, koja su kod pojedinih ljudi različna (tipična), pa upravo se zato i govori o pojedinačnim (individualnim) sposobnostima pažnje. Intenzivnosti pažnje protivno je svojstvo njezina *slabost*. Slaba može da bude pažnja opet na dvojaki način: netko je slab da se svojom pažnjom ograničuje, t. j. ne može da se napeto ili intenzivno sabere (koncentrira), a netko opet slabo može svojom pažnjom obuhvatiti mnoštvo sadržaja, t. j. ne može se intenzivno razdijeliti ili napeto paziti na oveće svijesne sastavine (komplekse).

Opseg pažnje može također kod pojedinih ljudi biti veoma različan, t. j. pojedinac može svojom pažnjom istovremeno (simultano) shvatiti veći ili manji broj svijesnih utisaka. Psiholozi su prema tome različnim nazivima označili pojedine tipove pažljivosti. Tako na pr. Messmer kaže za čovjeka, koji se svojom pažnjom kod jednog sadržaja zaustavlja, te ga produbljuje ili fiksira, da imade tip »*fiksantne*« pažnje; a pažnja koja naglo prelazi na mnoge sadržaje, kažemo da je »*fluktualna*« pažnja.

Kod nekih se ljudi može pažnja veoma lako skrenuti od svog predmeta na drugo nešto, prema tome kako je izvanjski ili unutrašnji utjecaji odvraćaju od njezina predmeta. U tome se smislu može govoriti o *otpornosti* pažnje proti različitim smetnjama.

Kod nekoga je pažnja *konstantna*, t. j. zadržava se kroz izvjesno vrijeme na istom stepenu, a kod drugoga je nejednolična ili »*labilna*« (površna). Kad se netko duže vremena može pažljivo zadržati kod istoga predmeta, kažemo da je izdržljiv u pažnji.

Kad netko, da se u pažnji održi, treba neprestano novih poticaja ili treba da dobiva uvijek nove snage za pažnju, kaže psiholog Meumann, da takav čovjek imade tip *dinamičke* pažnje; a *statička* je pažnja, koja je jednom odlukom volje stvorena i tako izdrži kroz duže vremena.

Psihološka istraživanja pažnje

3. Psiholozi su pokušali kod različnih ljudi (»pokusnih osoba, opažanika«), ispitati pojedina svojstva pažnje. Kod ovakovih pokusa (eksperimenata) služi se psiholog različnim sredstvima, da izazove ili provocira pažnju, pa mu onda opažanik iskazuje ono što u sebi opaža.

Psiholozi nastoje da izmjere *opseg* pažnje, t. j. da točno (eksaktno) odrede njezinu ograničenost i razdiobu. A to se postizava na taj način, da se ispita, koji broj utisaka može netko jasno shvatiti, da svoju pažnju ne upravlja zaredom na različite predmete i da mu se kod jednog predmeta, na koji upravo pazi, ne prekida napetost pažnje. Takovi su utisci na pr. točke ili crte, koje eksperimentator daje opažaniku u isti hip, ili treba opažanik da pazi na sljedovne (sukcesivne) utiske, na pr. udarce na kojem aparatu. U prvom se slučaju ustanovljuje opseg pažnje za simultane (istovremene) utiske, t. j. ustanovljuje se broj utisaka, koji su jednom pažljivom činu pristupačni; a u drugom slučaju istražuje se obuhvatna napetost pažnje, t. j. ispituje se, dokle može netko da pažljivo obuhvati niz utisaka, da pri tom napetost pažnje nikamo ne skrene. Za jedno i drugo mjerenje imade različitih instrumenata ili aparata.

Psiholozi mjere također *intenzivnost* pažnje. »Pozitivna« strana intenzivnosti sastoji u tome, da neki sadržaj u svijesti zadržava i podupire, a »negativna« je u tome, što pažnja otklanja ili odstranjuje neke utjecaje na svijest ili ona im zaprečuje ulazak u svijest. S obje ove strane može se mjeriti intenzivnost pažnje. To biva na različne načine. Može na pr. opažanik, kad intenzivno pazi kod jedne radnje, biti smetan, tako da se vidi koliko smetnja sprečava izvedbu te radnje; i što je većma sprečava, znači da je pažnja toliko manje otporna, t. j. da se dade u većoj ili manjoj mjeri odvratiti od te radnje. Kod opažanika se može intenzivnost pažnje (koncentracije) određivati također prema uspjehu ili učinku pažnje, t. j. prema tome, u kojoj se mjeri pažnja može zadržati kod sasvim jednostavnog posla, na pr. kod zbrajanja, pisanja po diktatu, zapamćivanja brojki i slovâ i t. d. Opažaniku može također — da se vidi je li intenzivno koncentriran — staviti zadatak, da u nekom tekstu naglo precrtava jedno ili više određenih slova.

Da li je u nekoga *statički* ili je *dinamički* tip pažnje, dade se također pokusno ustanoviti — prema tome da li opažaniku nije potrebno ili mu je potrebna ponovna pobuda, da jednakom pažnjom ustraje kod nekog posla, koji se dade računski izraditi.

Budući da se pažnja očituje kod najrazličitijih naših doživljaja i na različite načine, zato se pokusno istraživanje pažnje služi različnim sredstvima ili putovima (metodama). U okvir ove školske psihologije ne možemo staviti svu pouku o eksperimentiranju pažnje ni ostalih svijesnih pojava.

§. 4. APERCEPTIVNO SPAJANJE ILI SVIJESNO OBJAŠNJAVANJE U SPOJU (SINTEZI) SA DUŠEVNOM CJELINOM.

Apercepcija i

89. a) Katkada se događa — već u životu djeteta —, da nekom opažaju (percepciji) pridođe u svijest individualna ili općenita predodžba, koja *opaženi sadržaj upotpunjuje i objašnjuje*. Na pr. gledajući slike dijete će izreći neke poznate izraze o tim slikama, ili na pr. kad čuje neku nepoznatu riječ, dijete će pitati za značenje ove riječi ili će je na svoj način — t. j. s nekim svojim predodžbama — protumačiti. **Perceptivnim dakle sadržajima pridolaze u našoj svijesti predodžbe, na osnovi kojih percipirani neki sadržaj shvatimo ili usvojimo.** Ovu činjenicu u našem doživljavanju zovemo **»apercepcija«.**

Aperceptivna funkcija sastoji u tome, da **svaki** moj doživljaj (napose »opažaj«) *dolazi u kontakt s nekoć doživljenim sadržajima*. Kod »apercepcije« nije dakle potrebito, da novi sadržaj, koji upravo ulazi u svijest, bude samo osjetilno opaženi sadržaj. Mi usvajamo svaki svijesni sadržaj, koji-

god primamo ili recipiramo. Zato ćemo definiciju apercepcije proširiti i reći, da ona znači **psihičku djelatnost, koja novo stečeni svijesni prirast zajedno s onim što je već otprije usvojeno, spaja (sintetizira) u jednu cjelinu.** Po apercepciji s p a j a se »novo i staro«: nastaje sraščivanje ili srodivanje novih sadržaja s reproduktivnim sadržajima. Stari (predodžbeni, reproduktivni) elementi sačinjavaju »apercipirajuću« komponentu, a novi (obično perceptivni) elementi »apercipiranu« komponentu.

Novi se perceptivni elemenat može nadopuniti nekim reproduktivnim elementom iz kojeg drugog osjetilnog područja, jer iz navike znademo, da su ti elementi bili uvijek spojeni; tako na pr. — Fechnerov je primjer — narandža i njoj slično obojena drvena kugla imadu senzorno slična data, ali mi ipak kuglu različito shvatamo od narandže, jer pri tom shvatanju ili apercipiranju utječe reproducirani materijal narandžina mirisa, tvrdoće i t. d.

Stapanje ili spajanje novih doživljaja sa starima — koji su kod svakog pojedinog čovjeka različiti — čini da isti doživljaj, objektivno uzet, na pr. neku viđenu sliku ili čuvenu priču, svaki pojedini čovjek drukčije doživljuje; s obzirom na dojakošnje svoje doživljaje, koji utječu na sadašnji doživljaj. Zato se i kaže: »Kad dvojica i s t o gledaju, oni ne v i d e i s t o«.

Kod jednog istog čovjeka može novi doživljaj provocirati ili uzbuditi apercipirajuće faktore, t. j. reproduktivni materijal, na različne načine: brže, jače, slabije i sporije... U glavnom zavisi to od i n t e r e s a, koji ima pojedini čovjek prema novo doživljenom predmetu; a to opet zav si od različitih dispozicija. — Napose je spajanje opažaja s poznatim predodžbama, t. j. apercipiranje, uvjetovano asocijacijama, pa zato su faktori asocijacijâ odlučni i za postanak apercepcije. O tim uvjetima apercepcije govorit ćemo podalje.

»Apercepcija« nesamo da znači pridolaženje reproduciranog sadržaja novom doživljaju, nego znači u l a ž e n j e n o v o g s a d r ž a j a u u k u p n u d u š e v n u s v o j i n u, t a k o d a t i m u l a ž e n j e m n a s t a j e s h v a ć a n j e n o v o g s a d r ž a j a. Štogod ja senzitivno shvaćam, t. j. štogod mi je usvijesno sadržano putem osjetilnog opažanja, ne ulazi »u mene« kao na pr. voda u praznu posudu. Ovaj primjer upotpunjuje psiholog Messer kad kaže, da i hrana ne ulazi u živi organizam sasvim mehanički; jer ona treba da se »utjelovi« t. j. da se prema organskim silama ili sposobnostima preudesi i prilagodi naravi živog tijela. Pa tako i sve ono što preko izvanjskih osjetila ulazi u mene t. j. štogod primam ili recipiram kao usvijesno dano, postaje »moja« svojina toliko, da ja to nesamo mehanički spremim, nego da time dalje živim. Od svega se toga dalje izgrađuje moj duševni život.

njezine funkcije

b) Nakon ovih objašnjenja vidimo, da je apercipiranje veoma komplicirani događaj. Aperceptivna se funkcija očituje ponajprije u takovom r a z u m i j e v a n j u i l i s h v a ć a n j u nekoga usvijesnog sadržaja, koje nije tek pasivni doživljaj bez ikakva znanja o značenju toga sadržaja. Za ovo jednostavno shvaćanje (bez obrazloženog suđenja!) pojedinačnog predmeta iziskuje se već pamćenje i neko »tumačenje« o njemu. To će reći, da nije dovoljno kod »apercepcije« samo stapanje perceptivne komponente s onom, koja je u pamćenju zaostala (»residualnom« komponentom), nego mi u apercipiranju bez ikakva razmišljanja (spontano) **opažamo međusobne snošaje** (sličnosti, različnosti...) percipiranog sadržaja s drugima. Ovo »o d n o š e n j e«, t. j. opažanje snošajâ (relacijâ), i u p o r e đ i v a n j e odnosnih predmeta uvodi nas u mišljenje.

Još u većma kompliciranoj formi očituje se apercipiranje, kad neki percipirani objekat (na pr. ovog čovjeka, ovog konja, ovaj stol, knjigu, ovo drvo) shvatimo kao dio čitave vrste i roda (čovjek, životinja, biljka). Time percipirani objekat **podređujemo** (subsumiramo) vrsti i rodu. A na taj način uočujemo (intuitivno shvaćamo) ono što je **glavno ili zajedničko** mnogim percipiranim objektima (a to zovemo »narav ili bît«). Aperceptivna funkcija ulazi time u sâm razvitak mišljenja.

Najobičniji je učinak apercepcije, kad percipirane sadržaje upotpunjujemo, na pr. kad brzo i površno čitanje ipak potpuno shvatimo, ili kad shvatimo tuđi govor, koji jedva čujemo. Osobito treba ovdje naglasiti, da i naše p r o s t o r n o shvaćanje zapravo upotpunjuje ili objašnjava perceptivne elemente; pa zato se ono razvija ili usavršuje tek ponovljenim doživljajem (iskušavanjem), koje aperceptivno utječe kod pojedinih percepcija. Slično je nadopunjavanje i onda, kad shvaćamo predmete i sa neopažene strane, na pr. kad gledam čovjeka, kuću, drvo..., a iz prijašnjih svojih doživljaja (= iz iskustva) nadopunjujem opaženu stranu. To nam služi za brzu orijentaciju u okolini i za naše čuvstveno znanje o korisnosti ili štetnosti pojedinih stvari. Apercepcija ima dakle osobito b i o l o g i j s k o z n a m e n o v a n j e.

Kad smo sebi svijesni, da nešto novo doznajemo, te se pri tom rađa jače č u v s t v o iznenađenja i čuđenja, nastaje t e ž n j a (želja) da to novo upoznamo. Mi težimo postići znanje o novoj stvari, te si ovaj cilj — postignuće znanja — postavljamo kao z a d a ć u. Postaviti sebi spoznajnu zadaću znači **»pitati«.** Kad smo na pitanje odgovorili, time smo o nekoj stvari postigli znanje — t. j. mi smo je nekako »spoznali«. S ovim saznanjem prelazimo na 3. stepen.

Psihologijska nauka o apercepciji vrlo je važna za didaktiku (nauku o školskoj obuci). Didaktičko je na pr. pravilo, da se nastavnik mora obazirati na duševni stepen učenikov, zatim da u obuci polazi od poznata k nepoznatu. Obuka naime na prvom svome stepenu ima zadatak, da razbudi u đaku (iz njegovih doživljaja ili iz srodnih naučnih područja) sve one srodne predodžbe, koje su u vezi s novim obučnim gradivom i koje se mogu pretpostaviti kao poznate. Na drugom pak stepenu iznosi nastavnik novo gradivo, objašnjujući ga sa starim poznatim, da ga tako đak usvoji. Ovakav postupak odgovara upravo funkciji apercipiranja: usvajanje na osnovi staroga.

Asocijacija i apercepcija

90. Kod asocijacije smo vidjeli, kako jedna predodžba — na osnovi sličnosti i prostorno-vremenske zajednice — izazove reprodukciju druge predodžbe; zato smo i definirali asocijaciju kao svezu j e d n e predodžbe s d r u g o m kojom. Da u svijest dobivamo predočene sadržaje, odlučuje dakle asocijacija; i redovno nema reprodukcije bez asocijacije. Svijest se, tako reći, proširuje pritjecanjem ili obnavljanjem različnih predodžbi, a na ovaj t i j e k s v i j e s n o g z b i v a n j a u t j e č u a s o c i j a c i j e. Asocijativni su dakle zakoni onaj faktor ili činilac, koji odlučuje o nastajanju

predodžbi ili o svijesnom obnavljanju nekadašnjih doživljaja. Ovi zakoni unose u duševni život mnoštvo sadržaja, t. j. onaj materijal, od koga se izrađuje svakidašnji duševni naš život.

Ali to je samo materijal, koji pojedinačno ulazi u svijest i sadržajno je obogaćuje — i to tako, da se tim materijalom duševni život kao jedna cjelina nadograđuje ili izgrađuje. Na tijek predodžbi, zapravo na onaj način, kojim one u svijest ulaze, od odlučna je utjecaja — nesamo jakonitost ili pravilnost asociiranja, nego i — već stečena duševna građa, t. j. već izgrađena duševnost ili ona gotova duševna svojina, kojoj novi doživljaj pridolazi. Tečajem vremena, i to već zarana, svaki je čovjek stekao i stvorio, a i naslijedio neke duševne dispozicije i neku gotovu zalihu doživljaja, koji postadoše njegovom svojinom — tako da ukupna ta svojina postaje odlučan faktor u tijeku predodžbi ili u načinu, kojim usvajamo nove doživljaje. U nizu doživljajnog događanja asocijacija niže član za članom, doživljaj za doživljajem, kao da prelijeva ili nadodaje jedan dio za drugim — a svaki od njih ulazi u gotovu cjelinu na onaj način, kako ta cjelina t. j. ukupnost duševnih dispozicija odlučuje. Usvajanje novo pridošlih ili pojedince primljenih sadržaja, i to na osnovi već izgrađene duševne svojine, zovemo apercipiranje. Percepcije postaju apercipirane ili usvojene toliko, što ih svaki pojedinac na svoj posebni način t. j. prema vlastitom duševnom recipijentu prima ili recipira.

Svaki novi sadržaj usvajamo na taj način, da između njega i reproduciranih sadržaja nastane sadržajno prilagođivanje: ili da se novi sadržaj prilagodi starima ili obratno; tek ovim prilagodnim usvajanjem shvaćamo ili upoznajemo nešto. Tako na pr. kad đak znade što su sisavci, prilagodit će ovom znanju i predodžbu o kitu, a time postaje ta prododžba apercipirana; staru sliku o kretanju sunca oko zemlje prilagodili smo novo stečenom školskom znanju o kretanju zemlje oko sunca; a staro mišljenje o iskrenosti prijatelja prilagodili smo novom iskustvu o njegovoj neiskrenosti. Svaku novu pouku prilagođuje učitelj na poznate primjere i tako đak shvati nauku. Apercipiranje naime može da bude nesamo između dvije predodžbe, nego se prilagođuju čitavi spoznajni kompleksi; đak je shvatio ili apercipirao potrebu nauke i odlučio da marljivo uči, nakon što je vidio, kako loši đaci propadaju i u svijetu se gube; a pijanica je shvatio svu zloću svoje strasti i omrazio piće, pošto je iskusio posljedice pića na svom zdravlju i u svojoj obitelji. Zato je već Aristotel ispravno rekao, da »svaka obuka i svako razborito učenje treba da se naslanja na prijašnje znanje«.

91. a) Budući da se, tako reći, na vratima svijesti — kadgod hoće da uđe novi doživljajni sadržaj — javi ili probudi ili oživi sva dosadašnja duševna energija; očito je, da ima mnogo uvjeta, do kojih stoji pojedino apercipiranje. Pojedini će čovjek različno apercipirati:

Uvjeti apercepcije

1. prema svome stečenom iskustvu t. j. prema svima svojim dosadašnjim doživljajima, koji asocijativno utječu na apercepciju; 2. prema svojem čuvstvenom raspoloženju; 3. prema svojoj volji i 4. osobito prema tome, na što pojedinac pazi ili na što se obazire ili što ga zanima (interesira). Tako će na pr. u šumi botaničar tražiti biljke, šumar će promatrati drveće, lovac se ogledati za životinjama...: svatko prima u sebe iste stvari na različit način ili uopće različne stvari shvaća — prema onom okviru, u kome se njegov život najobičnije kreće, ili prema onom gledištu, s kojega vanjske utiske promatra. Kod neke knjige će netko paziti na sadržaj, drugi će se zanimati za vanjsko lice (papir, korice), treći za cijenu i t. d. Percipirajući na pr. izlaz sunca netko će ga apercipirati kao uzvišeni pojav, t. j. prema svome estetskom čuvstvovanju, drugi kao uspomenu na neke doživljaje, treći će gledati u njemu nebesko tijelo zanimajući se za njegov postanak... Gledajući more slikar i pjesnik će mu se diviti, mornar će misliti na različite morske događaje i putove i t. d. Kod usvajanja dolazi dakle do izražaja sva individualnost čovjeka: ona je mje-

rilo ili ključ, kojim se novi utisci pripuštaju u svijest na osobiti način shvaćanja. Asocijacijom sticano mnoštvo postaje na osnovi izvjesne apercepcije reducirano, t. j. opseg svijesti suzuje se na ono, što prikladno pristaje u čitavi sklop duševnog življenja. Zato se događa, da netko bez dovoljnog predznanja ne može razumjeti neke stvari, na pr. đak ne shvaća predavanja, t. j. on ga ne apercipira, jer su mu nepoznata prethodna, koja bi mu sadašnje objasnila. Gotovi duševni posjed sličan je svijetlu u kome pojedinac gleda stvari sasvim različito; zato na pr. o istoj stvari imamo u različito doba i različito shvaćanje, t. j. prema novo stečenim dispozicijama gledamo na neku stvar drukčije ili drukčije je usvajamo. Zato i pojedine riječi imadu svoju historiju, t. j. pojedinci su ih sasvim različito tumačili ili usvajali — prema svome duševnom inventaru; takovu je sudbinu imala i riječ »apercepcija«.

Općena je dakle pravilnost i zakon duševnog zbivanja, da na to zbivanje t. j. na tijek predodžbi i ostalih doživljaja utječe apercepcija ili način usvajanja. Ali pri tom je glavni uvjet pažnja.

Apercepcija kao posljedak (učinak) pažnje

b) Kad na prag ili na vrata moje svijesti stupi novi utisak, da postane usvijesni sadržaj t. j. da se smjesti ili da uđe kao sastavni dio moje svijesne zgrade — ja ga moram primiti na ono, što već imam, t. j. usvojiti. Usvajanje znači dakle, tako reći, utjelovljenje novog sadržaja dojakošnjem mojem duševnom posjedu. A utjeloviti ili s dosadašnjim mojim iskustvom spojiti može se novi utisak samo na taj način, da moj posjed — a to je skup mojih doživljaja, t. j. moje iskustvo, i sve duševne dispozicije — kao oživi i novi predmet osvijetli. Sada tek na tom predmetu opažam nešto, čega inače i ne bih opazio, kad ne bih izlazio u susret tom predmetu s nečim već gotovim ili opredijeljenim, na osnovi česa ga shvaćam. A kako bi mogle duševne moje dispozicije oživjeti, da nešto — t. j. opaženi ili predočeni predmet — na svoj način predobiju ili u svijest unesu, kad ne bi taj predmet stupio na polje svijesti ili kad ne bi postao u svijesti mojoj jasnije istaknut?! Mnogo utisaka iz izvanjskog svijeta pokušava ulaziti na svijesno polje, ali ih ja ne mogu jednako sve obuhvatiti svijesnim svojim opažanjem, a svi me se i ne tiču t. j. ne zanimaju me. Ja neke od njih jače ili bolje vidim, a druge slabije ili nikako.

Moje duševne dispozicije i stečeni duševni materijal nijesu, rekosmo, mrtvi kapital, nego su žive snage, koje se prigodom pritjecanja novih utisaka iz izvanjskog svijeta upravljaju prema tom utisku — da ga usvoje. A probuđivanje tih snaga i upravljanje prema pridošlici iziskuje neku duševnu napetost ili budnost, kojom si postajemo nečega svijesni. I što je ta napetost jača, i što je većma ograničena na neki usvijesni sadržaj, to će se prije i lakše razbuditi sve one dispozicije, koje su s tim sadržajem u zajednici. Usvajanje je dakle uvjetovano onom duševnom napetošću, koja je koncentrirana na izvjesni usvijesni sadržaj — puštajući izvan dohvata svoje napetosti ostale svijesne sadržaje. Ovakovu duševnu radnju zovemo pažnja.

Postanak i upotreba izraza »apercepcija«

Bilješka. Izraz »apercepcija« prvi je upotrijebio filozof Leibniz, te je tim izrazom označio najvažniju duševnu činjenicu. On je naime opazio — što su dobro znali već neki veliki grčki filozofi prije Krista — da se u procesu saznavanja očituje dvostruka strana: pasivna i aktivna. Kod percipiranja čovjek je pasivan, koliko usvijesno prima (putem podražajnih utisaka) osjetne elemente. Ali — sve percepcije, koje danomice od jutra do noći na sva naša osjetilna vrata tako reći ulaze u svijest, ne ulaze kao u neki prazni prostor, gdje bi svaka od njih zasebice bludila, nego ulaze kao u neki stroj, koji svaku novodoživljenu percepciju nadoveže na cjelokupnu otprijašnju duševnu svojinu; slično, kao da bismo svaku novu nit upletali u dosad već izrađeno tkivo, sastavljajući time jednu cjelinu. Da je ovakav duševni postupak s pojedinim percepcijama zaista činjenica, ima bezbroj primjera; osim već navedenih da spomenemo na pr. kada ja percipiram rodnu svoju kuću, svakako se u meni jave mnoge stare

duševne strune, kojih nema drugi čovjek percipirajući istu kuću; kad percipiram poznate ulice i sve što je u njima, mnogo toga se probudi u mojoj svijesti i nadovezuje na pojedine percepcije; kad čujem glas na hodniku, prepoznat ću možda po glasu svoga prijatelja, poći ću mu u susret da ga pozdravim i t. d.; đak na polasku u školu vidi da je već kasno, pa zato mu pogled na sat požuri korake i već pomišlja na posljedice zakašnjenja i t. d.; jedna pročitana pjesma, novinska vijest ili što slično može se nadovezati na prijašnje doživljaje i stopiti se u kompleksno duševno stanje. U jednu riječ: sve što gledamo, čujemo, ... — t. j. perceptivno doživljujemo — sastavlja se ili ujedinjuje (sintetizira) s prijašnjom duševnom cjelinom.

Zapravo se dakle duševni život izgrađuje na taj način, da čovjek u perceptivni materijal zahvata sintetičkom funkcijom, koliko novi materijal nadovezuje na stari.

Ovu duševnu činjenicu nazvao je Leibniz »apercepcija«. Poslije njega je također veliki filozof Kant izrazom »apercepcija« označio sintetičku funkciju, koja je učinak duševne naše tvornosti (aktivnosti). To naime znači, da se kod čovjeka sama od sebe (= spontano) očituje ona sposobnost, koja — spajajući ili sintetizirajući perceptivnu građu — stvara sudove ili potpunu spoznaju. Ta se sposobnost — za razliku od osjetilnosti — zove »razum«; pa zato je »apercepcija« razumska funkcija, koja sastoji u sastavbi ili ujedinjivanju perceptivnih elemenata.

Dok je Kant uzeo u obzir napose prvi momenat u Leibnizovoj definiciji »apercepcije«, (t. j. da je sintetička funkcija), filozof Herbart istakao je drugi: da se novi elementi nadovezuju na stare. Herbart je tumačio »apercepciju« tako, da stare predodžbe sačinjavaju subjekat, koji sebi prilagođuje nove percepcije.

Napokon je otac moderne psihologije, filozof Wundt, označio izrazom »apercepcija« upravo našu volju, koliko nastojimo da se pažljivo priklanjamo ili upravljamo izvanjskom svijetu, te da pojedine njegove utiske jasno u svijesti istaknemo. Kao što naime tjelesnim okom samo ono najjasnije vidimo, na što je upravljena »žuta pjega« na mrežnici, tako je i naša svijest ograničena na usko područje, na kome su nam njezini sadržaji jasno opažljivi. Što je kod gledanja fiksiranje objekta, to je u duševnom pogledu pažnja, kojom se upravljamo napose jednoj u svijesti sadržanoj percepciji, dok se na druge isti čas u svijesti nazočne ne obaziremo. »Apercepcija« znači ovakovo uravljanje pažnje od jednog perceptivnog sadržaja na drugi, da ih jasno shvatimo. Pa kao što kod gledanja postepeno našim pogledom obuhvatamo čitavi objekat, da ga tek na taj način i u pojedinostima jasno prepoznamo, tako moramo i na percepcije, koje se u svijesti nalaze, postepeno obraćati našu pažnju, da tek po cjelini upoznamo ili jasno shvatimo svaku pojedinost. Duševna naša energija nije tolika, da bi mogla u svjesne komplekse obuhvatiti jednim mahom, nego polazeći pažljivo od jednog sastavnog člana do drugoga, svezuje ih u cjelinu, u kojoj i pojedine sastavine jače odsjajuju. Ovaj fundamentalni zakon duševnog izgrađivanja označio je Wundt izrazom »apercepcija«.

Po Wundtovu tumačenju razlikuju se »apercepcija« i »asocijacija« tako, da asocijacije znače povezivanja svijesnih sadržaja, koja nastaju u pasivnom stanju pažnje; aperceptivne pak veze pretpostavljaju aktivnu pažnju.

Asocijacije su 1. ponajprije simultane (istovremene), koje mogu opet da nastanu:

a) među jednoličnim elementima, na pr. kad nam kod slušanja ili čitanja nadopunjavaju izvanjske utiske nekoć doživljeni elementi. Takova se simultana asocijacija zove »asimilacija«; na pr. prolazeći ulicom čujem jednu riječ, sličnu mome imenu, pa se okrenem kao na poziv — a to

znači, da sam izvanjski utisak nadopunio s jednim svojim svijesnim sadržajem (t. j. svojim imenom); ili na pr. čitajući knjigu i ne zapazim tiskarsku pogrešku u jednoj riječi, nego pogrešno slovo nadopunim pravim.

b) među nejednoličnim elementima; takove se asocijacije zovu »komplikacije«.

2. Sukcesivne (sljedovne) asocijacije izvode osjetilnu spoznaju i doživljaje sjećanja.

Aperceptivno povezivanje može da bude a) jednostavno i b) sastavljeno. Prva se funkcija očituje kao stavljanje u odnos (odnošenje) i uporedivanje. Sastavljena se pak funkcija (aperceptivnog povezivanja) pokazuje ili kao sinteza, koja proizlazi iz odnošenja, ili kao analiza, koja proizlazi iz uporedivanja. Sinteza i analiza jesu — kako ćemo podalje vidjeti — misaone funkcije; one se očituju osobito kad izričemo sudove. Zato Wundt izrazom »aktivna apercepcija« označuje naše suđenje (mišljenje); a osim toga još i fantaziju. Kod suđenja (razumskog shvaćanja) i fantazije pokazuje se naša tvorna ili aktivna sposobnost saznanja, i prema tome kaže W., da aktivna apercepcija obuhvata razumske (intelektualne) funkcije.

Wundtovo se shvaćanje o asocijaciji ne podudara s običnim (a ni s našim), po kome se »asocijativnima« nazivaju samo one doživljajne veze, koje utječu na reprodukciju. »Aperceptivna« pak veza — kako smo je protumačili — znači shvaćanje svakoga novoopaženog sadržaja prema otprije doživljenoj cjelini. U tome je smislu i stari izričaj: »Quidquid recipitur, per modum recipientis recipitur« (Štogod se usvijesno prima, prima se prema duševnom stanju pojedinog primaoca).

§. 5. JEDINSTVO SVIJESTI I DOŽIVLJAJ JASTVA.

92. Nakon što smo spoznali **svijest kao jedinstvenu cjelinu** svih doživljaja (§. 2.), te nakon što smo doznali, da se ta cjelina osniva na **pažljivom** opažanju doživljajâ (§. 3.) i na **aperceptivnoj** funkciji ujedinjavanja u cjelinu (§. 4.) — nameće nam se pitanje: jesmo li zaista time već potpuno upoznali jedinstvo svijesti? **Je li pažnja i apercepcija jedini i potpuni izvor svijesnog jedinstva?**

Mi smo u ovoj psihologiji kod svakog pojedinog doživljaja — percepcije, predodžbe, pojma i suda, emocijonalnog i volitivnog kompleksa — pokazali, kako on genetički rezultira iz različnih događaja. Time smo naime pokazali, kako jedan doživljaj izlazi iz različnih elemenata kao njihova sastavna cjelina. Sad pak stojimo pred općenitom činjenicom naše svijesti: nesamo da postoji jedinstvo kod pojedinih doživljaja, t. j. nesamo da je pojedini doživljaj izgrađen kao jedna cjelina od različitih događaja, nego i svi doživljaji zajedno sačinjavaju jednu cjelinu. [Slično je i kod našega tijela: oko, uho... t. j. pojedini organi jesu sastavljene cjeline, a opet svi zajedno ulaze u cjelinu čitavog organizma.] Zato sad pitamo: je li pažnja i apercepcija — za koju smo razabrali, da prati sve naše svijesno doživljavanje, t. j. da je ona jedinstveno obilježje svijesnog života — jedini i potpuni uvjet za jedinstvo svijesti? Drugim riječima: **možemo li jedinstvo svijesti genetički svesti na samu činjenicu aperceptivne pažnje — ili je potrebno, da jedinstvo svijesti tumačimo u svezi još s kojom drugom činjenicom?**

Da na ovo pitanje odgovorimo, treba da smo na čistu: **po čemu nam se očituje ili pojavljuje jedinstvo svih doživljaja?** Zar je pažnja *jedino obilježje svijesnog jedinstva?* Ako nije, t. j. ako nam se jedinstvo svijesti ne očituje samo po tome što na doživljaje pazimo, onda nije pažnja potpuni izvor jedinstva. I zaista, jedinstvo doživljaja očituje nam se u svijesti o **jastvu.**

Što to znači?

Svijest (znanje, doživljaj) jastva

a) Već dijete, koje još nije došlo do mišljenja, pa i životinja, imade neku »svijest«, t. j. *opažajno znanje, kojim konstatira da se u njemu samome nešto događa ili kojim u sebi pronalazi neko stanje*, kad znade na pr. za svoju bol, za glad i žeđu i t. d. Tako je svaki čovjek, pa i ja sam svijestan sebi *svojih* doživljaja, t. j. da *ja* doživljujem, na pr. ja gledam, ja čujem, ja predočujem, ja želim, ja se radujem, ja hoću i t. d. Činenica je dakle, koju svatko od nas znade, da se **u doživljajima svijesno očituje »ja« ili jastvo. Neposredno opažajući svoje doživljaje svatko od nas znade ujedno i za svoj »ja«. To zovemo doživljaj ili svijest jastva.**

Štogod mi *neposredno opažamo* ili sve što je u svijesti neposredno dano, to nam je poznato samo koliko eksistira, t. j. samo koliko je opažanju nazočno. Neposredno opažajno dakle znanje još ništa *ne razlikuje među pojedinim dijelovima onoga što je opažajno nazočno* (dano); jer za rastavljenje i razlikovanje jednoga od drugoga iziskuje se već relativno opažanje ili stavljanje u snošaj, t. j. takovo znanje, koje od jednoga prelazi na drugo (a to zovemo »diskurzivno« saznanje ili mišljenje). I prema tome, koliko su nam doživljaji i njihov »ja« svijesni, t. j. koliko ih neposredno opažamo — *na ovom početnom ili primarnom stepenu svijesti znademo samo to, da zbiljski (realno) eksistiraju doživljaji (svijesna stanja) i jastvo, a da pri tom još nema nikakova diferenciranja ili razlikovanja između doživljaja i jastva.* Kod svakog opaženog (svijesnog) doživljaja pronalazimo u njemu uključeno (implicite) i svoj »ja«. Ovaj neposredni opažajni doživljaj jastva nije još »samosvijest«, nego je *svijest o pojedinom doživljaju — koliko je svaki doživljaj jastveni događaj.*

i samosvijest

b) Na ovom primarnom stepenu svijesti nema još onoga *suđenja*, kojim odrastao čovjek može *rastavljeno shvatiti svoje doživljaje od samoga sebe, t. j. od svoga »ja«.* Na tome se je (višem) stepenu razvila svijest jastva u **»samosvijest«.** Kod samosvijesti dakle **znade čovjek za svoj »ja« razlikujući ga od svake druge stvari i od svakog drugog jastva.** To jest, čovjek izrijekom (explicite) shvaća svoj »ja« za razliku od svega što nije »ja«.

Još na viši stepen razvitka dolazi svijest onda, kad čovjek upoznaje **istovetnost** sadašnjega svoga ja s prijašnjim; ovakovo poznavanje samoga sebe nazovimo **»lična ili osobna samosvijest«** (o istoti jastva i o ličnosti ćemo podalje spomenuti.)

Napokon može čovjek da i »spoznaje« samoga sebe, a to je onda kad znade *odgovoriti na pitanje*: **kako jastvo eksistira i koje je naravi?** A na ova će pitanja psiholog odgovoriti samo tako, da ih na osnovi nečega *obrazloži ili dokaže*, t. j. da ih iz iskustva izvede. »Spoznaja samoga« sebe nastaje dakle tek umovanjem, pa je zato nema svaki čovjek (o tome raspravlja filozofijska psihologija.)*

Kako nastaje samosvijesni sud: „Ja“ — za razliku od izvanjskog svijeta i od pojedinih doživljaja — „eksistiram“?

c) Samosvijest nastaje, rekosmo, onda kad je čovjek mišljenjem (suđenjem) svojim kadar *rastaviti svoj »ja« od pojedinog doživljaja.* Svijest mi na pr. iskazuje »moj bol«, a o tome svijesnom stanju moga bola nastat će »samosvijest« onda, kad rastavim ili odijelim svoj »ja« od »imati bol«, te oba ova člana izreknem u sudu. U samosvijesti je dakle suprotstavljen pojedinim doživljajima njihov »ja«. To će reći, **sud naše samosvijesti sastoji u rastavljanju jastva od njegovih doživljaja.** Mi ne bismo mogli izreći sud: »ja doživljujem sada neki bol, uspomenu, percepciju, težnju, i t. d.« — kad ne bismo odijeljeno ili rastavljeno shvatili doživljaje od jastva. Time još nije rečeno, da mi jastvo i njegove doživljaje potpuno razlikujemo, jer »razlikovati« možemo samo onda, kad oba člana u relaciji različnosti dobro poznajemo; a kod »samosvijesti« ne može se reći da imademo potpunu spoznaju jastva. *Mi imademo samosvijest o tome, da eksistira »ja«, premda potpuno ne spoznajemo: kako taj »ja« eksistira i kakve je naravi.* Drugim riječima, **sud naše samosvijesti nije spoznaja jastva, nego samo znanje o njegovoj eksistenciji, koliko nam se pojavljuje u relaciji s doživljajima** (toliko je opravdano govoriti o pojavnom ili »fenomenalnom« jastvu).

Kad nam je sada jasno, da »samosvijest« znači **»eksistencijalni sud«** — t. j. da izriče samo eksistenciju jastva — i da ovaj sud nastaje takovim suđenjem, kojim rastavljamo jastvo i doživljaje, onda nam je također jasno, da je ovo suđenje genetički uvjetovano onom *pažnjom*, koja se odvraća od percipiranog izvanjskog svijeta, a obraća se ili *reflektira* upravo na jastvo. To će reći, naše »ja« pažljivo opaža samo sebe i eo ipso shvaća eksistenciju jastva. Ovo je shvaćanje izrečeno u sudu: »ja eksistiram«. A budući da taj sud nastaje, rekosmo, time da ja reflektiram na samoga sebe — ne na svoje doživljaje niti na izvanjski svijet, — t. j. da »gledam« samoga sebe, zato misaoni akt samosvijesti možemo nazvati **»intuitivno mišljenje«.** Nazivamo ga »intuitivno«, jer njime ja gledam u samoga sebe, obraćam se (reflektiram) na samog sebe. Eksistencija moga »ja« je dakle intuitivno sigurna, t. j. znanje o njoj stiče čovjek neposrednim opažanjem samoga sebe ili usebnim iskustvom. Jastvena je eksistencija prema tome iskustvena činjenica. Interpretacije o njoj spadaju, rekosmo, u filozofijsku psihologiju.

* »Spoznaja samoga sebe« može da imade samo etički smisao, t. j. kad čovjek nastoji da upozna svoju ćud, afekte, dispozicije ili sklonosti... (u tom je značenju glasio natpis delfijskoga hrama: »Spoznaj sebe«).

Jednota i istota jastva 93. a) Da je jastvo samo j e d n o, a ne višestruko, izvodi se ili slijedi iz činjenice, da mi možemo više usvijesnih sadržaja zajedno shvatiti ili relativno opažati, na pr. različnost dviju boja, ili na pr. možemo spoznati zaključak iz više premisa i t. d. Kad bi bilo više jastava, koji su svijesni pojedinih doživljaja — na pr. spoznajnih sadržaja —, ne bi nikako bilo moguće, da te sadržaje u j e d i n i m o u jednom novom spoznajnom sadržaju — upravo tako kao što se pojedini sadržaji u svijestima mnogih ljudi ne ujedinjuju u jednom opažanju.

b) Da jastvo ostaje trajno jedno te isto t. j. samo sobom i s t o v e t n o ili identično, dokazom je i prije navedena činjenica ujedinjavanja svijesnih sadržaja, jer ovo ujedinjivanje iziskuje kadšto i duži vremenski razmak, a to je moguće samo uz istotu subjekta. Napose ovu istotu dokazuje s j e ć a n j e, t. j. ponavljanje prijašnjeg doživljaja sa znanjem — nesamo da se prezentni doživljaj podudara s prijašnjim, nego — da sadašnji i nekadašnji subjekat to isto doživljuje. Ako bismo i pretpostavili, da neki izvanjski — na pr. moždanski — poticaji izazovu sjećanje, nikako oni ne mogu proizvesti s v i j e s n o z n a n j e o i s t o t i n e k a d a š n j e g s u b j e k t a, k o j i s e s j e ć a. Samo se u takovom subjektu mogu od prijašnjeg doživljaja nalaziti ostaci ili residui, koji znače dispoziciju za zbiljsko ili aktualno ponavljanje (reprodukciju) prijašnjeg doživljaja. Takav doživljaj sjećanja, koji bi nastao samo na osnovi nekih moždanskih uzbuđenja, a u subjektu nije ništa zaostalo od nekadašnjeg doživljaja, kojega se subjekat sada sjeća — ne bi bio doživljaj sjećanja ili reproducirani doživljaj istoga subjekta od nekoć i sada, nego sasvim nešto n o v o.

Na jednoti i istoti jastva ili subjekta svijesti osniva se ono jedinstvo svijesti, koje postoji uza svu mnogostručnost doživljajâ, i koje je trajno uza svu prolaznost ili promjenljivost doživljajâ.

Lične i individualnost **Bilješka.** Svijest o samome sebi — kao o jedinstvenom (ne »jednostavnom«!) izvoru djelovanja — počinje se kod čovjeka razvijati već zarana. Ponajprije u doticaju s izvanjskim svijetom dijete upoznaje granicu između vlastitoga tijela i neposredne svoje okoline. Dotičući naime svoje vlastito tijelo i druge predmete dijete uviđa razliku dodirnog osjećanja, te prepoznaje da ostale stvari u okolini ne spadaju na njegovo tijelo. Tako počinje dijete svjestito odvajati sebe kao j e d n o t j e l e s n o biće od svega što mu ne spada. Za svoje tijelo sazna dijete doskora da je ono izvor različitih pokreta, koji mu služe za izražavanje i za ostvarenje njegovih želja.

Na daljem stepenu duševnoga razvitka — kad se dijete razvilo do sposobnosti da reproducira svoje doživljaje, da koješta želi, prosuđuje i voljno se odlučuje — počinje se u svijesti očitovati j e d a n »j a«, koji obuhvata svu prošlost i sadašnjost vlastitih doživljaja. Kad čovjek usebnim opažanjem saznaje za svoje doživljaje, ujedno ovim opažanjem dolazi i do posebnog znanja o — jastvu. To će reći, unutrašnjim iskustvom doznaje čovjek, da je on n e s a m o t j e l e s n o j e d n o, n e g o d a s e i s v i n j e g o v i d o ž i v l j a j i k o n c e n t r i r a j u o k o j e d n o g t v o r n o g (d j e l a t n o g) i z v o r a, k o j i s e u s v i j e s n o (i s k u s t v e n o) o č i t u j e k a o v l a s t i t i »j a«. Da je ovaj »ja« zaista djelotvorni izvor, pojavljuje se osobito kod svakog voljnog čina ili kod svake odluke: jer upravo onda najbolje doživljujemo svoj »ja«, kad se svojevoljno odlučimo na neki čin.

Stoga i kažem da sam se »slobodno« odlučio, t. j. bez ikakva tuđeg usilja »ja« sam to učinio, a znadem da sam »ja« mogao i drukčije učiniti. Mi dakle doživljujemo naše jastvo osobito kod voljnih čina.

Kao što se čovjekov život od početne — vegetativne i osjetilne — sfere uzdiže do viših duševnih tvorevina, — spoznajnih i voljnih —, tako se u istom smjeru razvija i svijest o jastvu. »Niže« jastvo — da ga tako nazovemo, — nije drugo nego nejasno znanje o samome sebi kao izvoru životnih potreba, a »više« jastvo je izvor spoznajnog i voljnog djelovanja. Tek onda kad se svijest o jastvu razvila do tog stepena, da je čovjek sposoban r a z l i k o v a t i s v o j »j a« o d v l a s t i t i h d o ž i v l j a j a, dolazi čovjek do »s a m o s v i j e s t i«. Doživljaj samosvijesti sasvim je dakle drugo nešto od »svijesti«; jer dok svijest znači ono znanje, koje prati svaki pojedini doživljaj koliko je opažen kao eksistentan (opažajno nazočan), s a m o s v i j e s t j e o p a ž a j n o z n a n j e, k o j e p r o s u đ u j e d o ž i v l j a j e u n j i h o v o j p r i p a d n o s t i j a s t v u. Samosvijest je već razvijena svijest o jastvu, t. j. samosvijest nije samo neposredni opažaj kojim znadem da eksistira »ja«, nego se samosvijest osniva na sposobnosti s u đ e n j a, kojim razabiram odnošaj pripadnosti između svojih doživljaja i svoga »ja«. U doživljaju samosvijesti postaje dakle moj »ja« p r e d m e t s u d a.

Na taj način postaje jastvo — u samosvijesti — o b j e k t i v i r a n o, t. j. ono je objekat moga vlastitog prosuđivanja, a jednako može da bude objekat prosuđivanja drugih ljudi. Uzmem li dakle jastvo u objektivnom smislu — t. j. ne kao neposredno opaženi »ja« kod svakog pojedinog moga doživljaja, nego kao j e d n u s t v a r o k o j o j s u d i m j a s a m, a i d r u g i l j u d i— onda takovo jastvo nazivamo l i č n o s t svakoga pojedinog čovjeka.

I zaista nema sumnje, da mi možemo svakog čovjeka prosuđivati nesamo po njegovoj vanjštini ili s obzirom na njegovo tjelesno obličje, nego mi ljude prosuđujemo i po njihovoj unutrašnjosti. To će reći, mi kod poznatog nam čovjeka znademo kakove je ćudi, kako misli ili kakova je »mentaliteta«, kako je disponiran i kakva je karaktera i t. d. Drugim riječima, imajući svoj sud o nekom čovjeku mi ga uzimamo kao jednu cjelinu, koja ostaje uglavnom ista uza sve promjene, koje donosi svakidašnji život. O v a j s t a l n i (k o n s t a n t n i) »j a«, k o j i s e i z r a ž a v a u m i š l j e n j u, d j e l o v a n j u, r a s p o l o ž e n j u i u t j e l e s n i m o č i t o v a n j i m a k o d n e k o g a č o v j e k a, z o v e m o u p r a v o n j e g o v a »l i č n o s t«. Pojedinu ličnost sačinjavaju sve prirođene i stečene sposobnosti izvjesnog čovjeka, tako da je ličnost upravo produkat od roditelja naslijeđenih svojstava, svih utjecaja okoline i svega onoga što je pojedinac doživio. Sve ove komponente determiniraju čovjeka u njegovu »ja«, t. j. one kvalificiraju njegovu »narav«, tako na pr. za nekoga kažemo da je svadljive »naravi«, drugi čovjek da je po naravi sklon učenju, da mu je kreposna narav i t. d., a poznavajući »narav« nekog čovjeka možemo već unaprijed znati, kakav će biti u izvjesnim životnim prilikama, jer na pr. za savjesna učenika znademo da se ne će odazvati na zabavu bez brige da izvrši svoju dužnost. Zato ličnost i ne znači drugo nego duševno razvijena narav kod pojedinog čovjeka; a izrazom »narav« označujemo pojedini »ja« kao izvor (uzrok, princip) svega životnog očitovanja. Tek onda dakle i po tom što je pojedini »ja« predmet prosuđivanja, postaje on time p r e d m e t s a m o s v i j e s t i, a t a j p r e d m e t n a z v a s m o »l i č n o s t«. Ukratko dakle možemo reći, da p o j e d i n i »j a« k a o n o s i l a c (s u b j e k a t) d u š e v n o g ž i v o t a i č i t a v a »s l i k a« t o g a ž i v o t a, s a č i n j a v a »l i č n o s t«.

Za svaku ličnost kažemo da je p o j e d i n a č n a i l i i n d i v i d u a l n a (nedjeljiva), jer ni dvije ličnosti nijesu potpuno jednake. Imade doduše među pojedinim ličnostima gdješto zajedničko, te su na pr. ljudi istoga staleža ili naroda i duševno donekle slični. Ako pak hoćemo istaknuti upravo razliku pojedinog čovjeka od ostalih ljudi, t. j. ako hoćemo nagla-

siti njegovu osobitost u skupini ostalih ljudi, nazivamo takovu zasebnu ličnost pojedinog čovjeka — individualnost (individualitet). Izrazom »ćudoredna (moralna, etička) ličnost« označuje se osoba koliko je subjekat ćudorednog života. Pa i sâm ćudoredni život kad ga zamišljamo na savršenom ili idealnom stepenu, naziva se kadšto »ćudoredna ličnost«. To će reći, čovjek je u životnom svome djelovanju obvezan — to je bezuvjetni ili kategorički imperativ njegove savjesti! — da djeluje kao razumno biće, t. j. da se u svom htijenju ravna po razumnim motivima. Njegova razumna narav dolazi upravo do izražaja time, što čovjek svojim samoodređenjem u djelovanju slijedi razumne norme. Cilj toga djelovanja jest čovjekova »ličnost«, što u tom smislu znači: trajnu oživotvorbu moralnih zakona. Moralna je dakle ličnost sinonim sa »značajem«. — Izraz »ličnost« upotrebljava se i u drugim značenjima, na pr. za duševno snažnog i samostalnog čovjeka; napokon znači isto što »individualnost«.

Tek na osnovi čitave empirijske psihologije možemo sad potpuno ili adekvatno definirati »čovjeka«, t. j. odrediti sadržaj pojma »čovjek«. Promotrimo li naime čovjeka u poredbi s drugim stvarima, vidjeti

Čovjek je da čovjek imade s ostalim »životinjama« to zajedničko obilježje, što je sposoban za osjetilnost i pokretnost. Upravo ovo obilježje i čini, da je čovjek »životinja« (animal). Za razliku opet od ostalih životinja čovjek imade još sposobnost mišljenja ili razum; pa zato u definiciji »čovjeka« kažemo da je »razumna životinja« (animal rationale). Po razumnosti se čovjek razlikuje od ostalih životinjskih vrsta kao posebna vrsta, pa zato je razumnost vrsna razlika (differentia specifica); a s ostalim životinjama čini čovjek najbliži zajednički rod (svakako bliži nego na pr. s biljkama, koje imadu samo sposobnost prehrane i rastenja rasplodom, a nemaju osjetilnosti i na njoj osnovane pokretnosti ili gibivosti.)

Izričući o svima pojedinim ljudima jedno te isto (»razumna životinja«), kažemo da pojam »čovjeka« izriče narav ili bît ljudsku, t. j. narav ljudska sastoji u tome, da je svaki čovjek razumna životinja, (a ne na pr. to da je velik, učen, toga obličja i t. d.).

Time što je čovjek po svojoj naravi životinja, svakako na čovjekovu narav spada tjelesnost — t. j. čovjek je tjelesne naravi; jer bez tijela ne bi čovjek bio sposoban za osjetilno znanje i osjetilno gibanje — a baš u tome i sastoji njegovo »životinjstvo«. Ali osjetilno znanje i gibanje izlazi također iz duševnog izvora, jer ovo znanje i gibanje sačinjavaju fiziološko-psihički događaji. Čovjek je dakle kao životinja i duševne naravi. I do ovoga se stepena čovjek još ne razlikuje od ostalih životinja.

Sad nastaje razlika.

Duševna se naime narav čovjekova očituje također — osim svoga osjetilnog znanja i gibanja — u razumskom znanju i htijenju. Po tome je čovjek razumske naravi.

Upravo po tome što je čovjek razumske naravi, sposoban je da imade samosvijest, t. j. da razumski (= suđenjem) znade za samog sebe (= za svoj »ja«), koliko je subjekat svijesti ili duševnog života. Zato ovaj »ja« u zajednici s tijelom tek sačinjava čitava čovjeka. Cjelokupno i stalno očitovanje jastva, koliko se ono odrazuje u čitavom duševnom ustroju i životu kao u svojoj »slici« — nazvasmo »ličnost«; a koliko je jastvo subjekat i izvor napose razumskog života, zovemo ga osoba. Čovjek je životinja koliko je njegov »ja« zajedno s tijelom izvor nerazumskog života; a od ostalih se životinja razlikuje time, što je subjekat razumske naravi, t. j. osoba.

DODATAK EMPIRIJSKOJ PSIHOLOGIJI.

Duševne bolesti.

Mikrokosmos — unutrašnji naš »maleni« svijet — obuhvata, kako smo vidjeli, najrazličitije događaje. Osjeti, opažaji, predodžbe, misli, čuvstva, želje i voljna djelovanja — sav ovaj šaroliki i jedinstveno isprepleteni svijet sačinjava ukupno naš »duševni život«. Sve smo ove doživljaje pojedinačno upoznali, objasnili ili protumačili smo njihov pravilni postanak i redoviti tijek.

Ali, kako može da u tjelesnom organizmu nastane poremetnja djelatnosti, tako i na psihičkom području mogu da se pojave smetnje i trajne bolesti. Ovakova nepravilna i neredovna (abnormalna) duševna stanja, koja za duševni život znače bolesne ili patološke pojave, nazivamo psihoze. One mogu da su prolazne ili kratkotrajne, a mogu da ostanu trajna bolest. Nastati mogu duševne smetnje u najrazličitijem obliku, prema tome da li zahvataju područje spoznajne djelatnosti, čuvstvovanja ili htijenja. A budući da su patološke duševne pojave već same po sebi veoma komplicirane, pogotovu pak po svojim uzročnicima još zasad nedovoljno istražene, zato je i teško pružiti jasnu podjelu duševnih bolesti. Poremetnje na području naše sposobnosti osjećanja i misaonog saznanja možemo nazvati umobolnosti ili u užem smislu duševne bolesti ili bolesti duha čovjekova; a naše čuvstvovanje i htijenje mogu snaći bolesti ćućenja. S obzirom na izvanjsko očitovanje psihičkih poremetnja govori se o stanjima depresije (potištenosti) i eksaltacije (uzbuđenosti).

U bolnoj slici mogli bismo ovu podjelu shvatiti zagledavši u t. zv. ludnicu, sklonište duševno bolesnih, gdje nam se otvoraju potresni prizori. Ovdje su tupoumni (stuporozni), koji u svojoj pasivnosti ili negativnosti nepokretno ustraju u izvjesnom stavu, obično upirući mukli pogled u jednu točku; tamo su tmurna i tugaljiva, do očaja deprimirana lica, napokon su raspuštene, bijesne i divlje pojave. I takav je život!

A. Ponajprije ćemo gdješto napomenuti o psihozama, koje pretežno zahvataju sferu duha i samosvijesti.

1. U skupnu sliku ludosti spada paranoja, koju imadu na pr. bolesnici, koji trpe od progona i umišljene veličine. Bolesnik se bori s neprijateljskim silama, koje ne postoje, posjeduje bogatstva, koja ne postoje, umišljeni je vlastodržac, umnik i silnik. Kod ovih se pojava nenormalno ističe vlastiti »ja« u izvjesnom smjeru, oko koga se kreće asocijativna grupacija svih predodžbi. Dok spomenuta bolest pokazuje manje više stalnu jednostranost, imade slučajeva potpune bezrednosti i napetosti u tijeku predočavanja, kao da su sve slike (tipovi) pamćenja porazbacane. Bolesnik halucinira, vidi i čuje ono čega nema, umišlja sebi svaki čas koješta o samom sebi i o svojoj okolini. Fantazija je sasvim poremećena i nesuvislo vlada čitavim duševnim životom.

2. Slaboumnost (imbecilitet) u širem smislu jest neizlječiva umanjenost umne sposobnosti. Duševni je horizont sasvim ograničen, često samo na mehaničko pamćenje, a nedostaje pažnja i suđenje; obično je i govor sasvim nesavršen. Ovaj nedostatak spoznajnog kapaciteta prate različite negativne pojave na području čuvstvovanja i htijenja. Slaboumnik je asocijalan (idiot = osamljen), prevladavaju u njemu samo osjetilna i egoistična čuvstva, nagoni i afekti, slabe je moralne svijesti. Izrazom »moralna slaboumnost ili moralno ludilo« označuje se danas obično samo takav patološki tip, kod kojega se ne zapažaju poremetnje u inteligenciji, nego samo prirođena otupljenost za moralno osjećanje. — Uzrok slaboumnosti jest naslijeđena dispozicija ili stečeni faktori.

Umska (duhovna) se ograničenost razlikuje trostruko: idiotstvo ili glupavost je nedostatak prosuđivanja i kritičke pažnje; imbecilnost

(u užem smislu) ili tupost je blaži stepen idiotstva; debilitet (slaboumnost u užem smislu) pokazuje znatne poteškoće u aktivnoj pažnji i nesposobnost za više duševne funkcije.

3. Epileptička slaboumnost je posljedica epilepsije (padavice), t. j. duševne bolesti, koja je skopčana s periodičkim napadajima, te razorno djeluje na čitavu duševnost. Često se epilepsija očituje u grčevitim napadajima, kojima prethode čuvstva bojazni, različite osjetilne obmane, nemirni sni, a zatim mišično ukočenje i besvijesno stanje. Umjerena se epilepsija očituje samo kao ukočeni izraz lica, kao da bolesnik neprekidno sanjari; a obično takav epileptik zapada u momentane besvjestice. Uzrok bolesti nastaje u ranoj dobi, te se nalazi u različnim organskim oboljenjima.

4. Raspadanje duševne ličnosti, koje se obično javlja već u ranim godinama (15—20), te je heredofamilijarno oboljenje, naziva se shizofrenija ili dementia praecox (prijevremeno ili preuranjeno oglupljenje). Patologijski ovaj proces u centralnom živčanom sistemu zasada je još zagonetan. Bolesnik je obično sasvim neinteresiran za okolni svijet, a u daljem razvojnom stadiju bešćutan i bezvoljan (za gibanje, za uzimanje hrane i t. d.); zadržava nešto pamćenja i sposobnost za izvanjske utiske. Kod ove se bolesti raspada jedinstvo duševnog života, pa zato se ona i naziva »raspad ličnosti (jastva)«.

Proti istovetnosti jastva iznosi se prigovor o t. zv. dvostrukom jastvu, t. j. o pojavi, da se čovjek nekadašnjih događaja ne sjeća kao svojih doživljaja — što bi dokaz bio da se njegov »ja« izmijenio. Ali dvostruko jastvo moglo bi se otuda izvesti samo onda, kad se inače ne bi dala protumačiti pojava zaboravljanja minulih događaja i njihove pripadnosti jastvu. Nezaboravljanje ili sjećanje t. j. reproduktivno znanje o pripadnosti prošlih doživljaja vlastitom jastvu uvjetovano je nekim psihičkim — a dakako i fiziologijskim — dispozicijama, tako da bez ovih faktora izostane i sjećanje; to pak nipošto ne znači prestanak jednog jastva i izmjena s drugim.

5. Paraliza znači kljenut mozga, koja postepeno vodi potpunom gubitku inteligencije. Prouzročena je spolnom zarazom te je smrtonosna.

B. Koje su psihoze s pretežno čuvstvenim karakterom?

1. Manija se očituje kao neobično nagli i prekidani tijek ideja te nesuvislih kretnja, uz veći ili manji defekat svijesne kontrole. Zato bolesnik nije duševno koncentriran, niti se ravna prema stalnim ciljevima. Katkad vodi manija do silovitosti i razaralačkog instinkta. Uzrok je u živčanom oslabljenju.

2. Melanholija je u mnogočem suprotna maniji. Mišljenje i kretnje su usporene. Čuvstveni je život deprimiran, i otuda nastaju bezrazložne brige, nezadovoljstvo samim sobom i trajna plahost.

Stadij manije i melanholije može da se izmjenično periodički vraća, stvarajući t. zv. manično-depresivno ludilo, koje se u blažoj formi naziva ciklotimijom, te može da u toj blažoj formi bude i obilježjem abnormalnih pojedinaca.

3. Histerija je bolest, koja obuhvata sva duševna područja. Karakteristično je, da različite ideje — popraćene jakim čuvstvima — lako izazivaju tjelesne poremetnje, koje se uporno održe i pošto im je psihički uzrok već postao podsvijestan. Pojave su najraznovrsnije: smetnje u osjećanju (vid i sluh oslabljuje, pojedini dijelovi tijela postaju bešćutni), pojačani ili oslabljeni organski osjeti (na pr. glad, mučnina), bolovi osobito u glavi, pojačana fantazija; zatim u emocionalnom području nemotivirana izmjena čuvstava, uobražavanje, hipohondrija (umišljeno bolovanje), neobaziranje na zbiljnost i sebeljublje; kod voljnog života pokazuje se histerija u različnim motornim smetnjama, na pr. da histerik ne može — bez ikakva organskog defekta — kretati rukama ili nogama (pseudoparaliza). Uzrok histerije obično je živčana prenapetost, teški duševni konflikti, jednostranost duševnog zanimanja i t. d.

4. Bolesna je pojava kod volje t. zv. abulija, t. j. nemoćna — poradi slabe pobude — volja za izvršivanje odluke.

Među uzročnicima abnormalnih duševnih pojava treba u prvom redu spomenuti organske poremetnje u mozgu. A poremetnje u moždanskom djelovanju mogu provocirati tjelesni i duševni faktori. Nesamo potpuna tjelesna nerazvijenost (kretenstvo), nego i različita oboljenja mozga mogu utjecati na duševnu normalnost; ovamo spada kadšto i prejaka navala krvi (hiperemija) i slabokrvnost (anemija), te različnim narkotičnim sredstvima izazvane moždanske afekcije. Od psihičkih uzročnika dolazi u obzir prevelika duševna napetost, prejako uzbuđenje (prepast, tuga), neobuzdana fantazija, koja se razvija lošim štivom, neurednim spolnim životom i t. d. Najopćenitije je dakle pravilo za sprečavanje duševnih bolesti: jačanje duha i tijela; zato etički i higijenski uzgoj mladeži spada u prvom redu na zadatak škole.

Proučavanjem patologijskih duševnih stanja sa psihološkog gledišta bavi se patopsihologija.

ZAKLJUČAK EMPIRIJSKE PSIHOLOGIJE.

Knjiga je opisivala i tumačila naše doživljaje. I to: doživljaje saznanja (I. Dio), čuvstvovanja (II. Dio i nastojanja (III. Dio).

Time je psihologija izvršila svoj zadatak — da upozna svoj predmet.

Kako smo u knjizi postupali? Pojedine smo doživljaje — budući da su sastavljeni — analizirali u njihove sastavine. Osim toga smo (sintetički) pokazali, kako dolazi do njihove sastavljenosti.

Nakon što smo sve doživljaje pojedinačno upoznali, trebalo je još upoznati i njihovu sastavljenost u zajedničkoj cjelini (IV. Dio). A jedinstvenu cjelinu doživljajâ sačinjava kod pojedinog čovjeka njegova svijest, t. j. opažajno znanje o doživljajima. Svi su svijesni doživljaji genetički uvjetovani pažnjom. Njome se pojedini doživljaji spajaju s doživljajnom cjelinom (svojinom) pojedinog čovjeka; ovaj osnovni zakon duševnog razvitka nazvasmo »apercepcija«. Napokon nas je sâm doživljaj »jastva« doveo na ishodište duševnog života. — I time smo svršili.

Mi smo kao psiholozi pazili na doživljaje zato, da ih upoznamo; a paziti na nešto sa postavljenim sebi ciljem ili zadatkom, znači »promatrati«. Sve što smo u ovoj knjizi o doživljajima — promatrajući ih — doznali, osniva se na opažanju samih doživljaja. A opažanjem stečeno znanje nazvasmo »iskustvo ili empirija«. Zato se i psihologija prozvala »empirijska«.

Ako bi nam se sada još o doživljajima nametnula neka nova pitanja, na koja ne možemo odgovoriti samo na osnovi opažajnog (iskustvenog) saznanja — takova će pitanja biti predmetom »filozofijske psihologije«.

FILOZOFIJSKA PSIHOLOGIJA.

PROBLEM DUŠE.

Prijelaz od empirijske psihologije na filozofijsku

§. 1. KAKO EKSISTIRA JASTVO S OBZIROM NA DOŽIVLJAJE?

Empirijska nas je psihologija dovela do konačnog rezultata, da je čitav duševni život s **jednim jastvom skopčana sinteza doživljaja.** Ovu smo sintezu nazvali **jedinstvo svijesti.** To je činjenica, do koje smo došli samoopažanjem i genetičkim tumačenjem naše svijesti — t. j. empirijskom psihologijom.

Na ovu sad činjenicu možemo nadovezati različita pitanja, na koja nam **samoopažanje više ne može odgovoriti.** To će reći, kad prestane empirijska psihologija, nije time nestalo i posljednje pitanje o čovjeku s obzirom na njegov duševni ustroj, nego nam se još nameću neka pitanja — ali introspektivna metoda (= psihologijska empirija) nije put, koji bi nas vodio do odgovora, nego je jedini put **dokazivanje** ili misaono saznavanje. Dakako da se ono mora oslanjati na empirijski utvrđene činjenice, te pokušati ne bi li otuda doseglo pozitivni odgovor. Mnogo imade istina u različitim znanostima (na pr. u matematici), do kojih nijesmo došli samo empirijskim putem, nego i umovanjem (spekulacijom) ili putem zaključivanja i dokazivanja, pak nije isključena mogućnost, da bismo i na području čovjekove duševnosti spoznali koju istinu — i preko iskustvenih granica. Ovakovo saznanje bilo bi eo ipso nadiskustveno ili metempirijsko (metafizičko). Takovim se saznavanjem bavi filozofijska psihologija. Mi ćemo ovdje izložiti ukratko samo neka pitanja.

---

1. Da jastvo eksistira — kaže nam samosvijest. **Kako eksistira?** Iz samosvijesti toga neznamo, pa zato različiti psiholozi imadu različite svoje nazore (teorije) o načinu jastvene eksistencije. Ovi se nazori mogu podijeliti u dvije grupe: **asocijativna i aktualitetna teorija** na jednoj, a **teorija supstancijalnosti** jastva na drugoj strani. Treba da ih sad protumačimo.

Budući da je s jastvom skopčano jedinstvo svijesti, zato se svi psiholozi slažu u tome, da ćemo način jastvene eksistencije shvatiti ili razumjeti onda, ako znademo, kako eksistira jedinstvo svijesti prema jastvu. To će reći: **Je li jastvo rezultat svijesnog jedinstva, tako da bi po svome postanku i eksistenciji bilo fundirano na svijesnoj sintezi — prema asocijativnoj i aktualitetnoj teoriji! — ili je sinteza (jedinstvo) svijesti fundirana na jastvu, tako da sinteza već pretpostavlja eksistenciju jastva — kako uči teorija supstancijalnosti?**

U okviru ove alternative (jedne ili druge mogućnosti) kreću se filozofski odgovori. Prvi navedeni filozofi drže, da se jedinstvo svijesti može protumačiti da i ne pretpostavimo eksistenciju jastva: ovo jedinstvo nastaje na osnovi doživljajâ i njihovih zakona; a drugi uče obratno.

Asocijativna i

Asocijativni su psiholozi pokušali **protumačiti jedinstvo svijesti na osnovi asocijacije,** koja uvjetuje reprodukciju, a prema tome i sjećanje. U doživljajima sjećanja — po nazoru asocijativnih psihologa — upravo je i sadržano jedinstvo svijesti.

Ovaj je nazor neodrživ iz više razloga. Po ovome bi naime nazoru imali svi naši svijesni događaji izlaziti iz asocijacije, t. j. asocijacija bila bi jedini uvjet za nastajanje naših doživljaja; a suprotno je činjenica, da imade različnih doživljaja, za koje se ne može reći, da su samo asocijativno uvjetovani. Ova bi nas misao dovela do senzualizma. Osim toga se pita: je li »asocijacija« fiziologijska dispozicija ili psihička? Po prvom članu ove alternative slijedilo bi, da se psihički događaji, koji su asociirani, niti ne razlikuju od fiziologijskih. Psihička pak dispozicija nije u svijesti neposredno nazočna, nego je iz nekih razloga tek pretpostavljamo, pa zato asocijacija ne može biti isto što i jastvo, za koje znademo da je neposredno u vezi s opaženim doživljajima. Jednota jastva ne može dakle nastati iz asocijacije. A napokon i sama asocijacija — kao psihička dispozicija — iziskuje trajno isti svoj subjekat.

Proti asocijativnoj psihologiji opisuje Külpe narav mišljenja i jastva ovako (str. 311, 314, i 327. Vorlesungen über Psych.): »Nezavisnost mislî od onih znakova, kojima ih izričemo, i njihovi vlastiti, slobodni, od pomišljajno-asocijativnih zakona izuzeti snošaji, u kojima se međusobno nalaze, dokazuju nam samostalnost mislî kao zasebne vrste svijesnih sadržaja. Time se pak proširuje područje samoopažanja u znatnom opsegu. Na duševni naš život ne spada samo ono što je predodžbeno, osjetno, sa svojim svojstvima i obojenostima, nego i misaono, ono što znamo, na čemu nijesmo kadri zamijetiti boju ili oblik, ugodnost ili neugodnost. Poznato nam je iz svakidašnjeg iskustva, da imademo veliku spontanost u traženju, primanju i shvatanju predmeta, u bavljenju njima i utjecanju na njih. Dosad je psihologija premalo uzimala u obzir i ovu aktivnost duše. F. A. Lange sakovao je riječ o znanstvenoj psihologiji bez duše, koja priznaje samo osjetne, pomišljajne i čuvstvene sadržaje u našoj svijesti, a psihologija ima da budno pazi, kako se ne bi u psihologijski svijet zavukle mistične neke sile kao što je jastvo. Na eksaktan je način samo još dopušteno bilo reći: misli (es denkt), a ne: ja mislim, tako da je igra tog mišljenja sastojala ni u čem drugom nego u asocijativnim zakonima upravljanom dolaženju i nestajanju pomisli. I danas još imade psihologa, koji se nijesu uzdigli iznad ovog stajališta. Njima je namijenjen prigovor, da im je psihologija otuđena od zbiljnosti, da se kreće u apstraktnoj sferi, da ne traži i ne nalazi pristupa k pravom iskustvu«.

»Glavna je stvar aktivnost, a receptivnost i pomišljajni mehanizam sporednog je značenja. Očito izbija monarhički uređaj naše svijesti. Jastvo zauzimlje prijesto i provodi vladalačke čine.

Ono zamjećuje, opaža, konstatira sve štogod ulazi u njegovo vlastodržtvo, ono se svim time zanima, ono se savjetuje sa svojim iskusnim ministrima, načelima i normama državnog svog uređenja, sa stečenim spoznajama i uvidajima, sa slučajnim potrebama sadašnjice i zaključuje zauzeti stav prema došljaku, da ga ostavi netaknuta ili da mu poda prikladan oblik ili da spram njega reagira. A sjetilni utisci i pomisli imadu općenito dosta povoda, da vlast ovog monarhičkog jastva odsuđuju s reakcionarnosti, tvrdosti i svojevoljnosti. Pa dok su u snu bez ikakve štete, u sanjama su raspojasi. Dakako da podjedno time pokazuju, šta iz takove anarhije izlazi. Ali svakom je jastvu neiskorenjivo usađena samostalnost, koju u vlastitoj sferi stiče i izvršuje. Po tom i razumijemo, da se nerado podlaže i tuđoj volji pokorava.«

aktualitetna psihologija

Aktualitetni psiholozi uče, da se **jedinstvo svijesti osniva na svijesnim činima uopće, a napose na činima htijenja.** Ovi naime psiholozi utvrđuju svoj aktualistički nazor time, što kod čovjeka postoji iskonska tendencija za gibanjem; ovu tendenciju zovu »sposobnost teženja ili voljna funkcija« čovjekove prirode. Svi duševni događaji (čini) nijesu drugo nego uzbiljavanje ove fundamentalne tendencije — pa zato je

ovdje također izvor svijesnog jedinstva. — Ali, zar ova tendencija nema svoj subjekat? Ako ga nema, nego ako postoje samo psihički čini, onda opet prolaznost psihičkih čina ne može da bude fundament i počelo ili princip one jednote i trajne istote, kojom je obilježen subjekat svijesti.

Nauka o supstancijalnosti jastva

2. a) Već Aristotel pa i drugi psiholozi uče ovako: jastvo ne sačinjavaju psihički akti, nego je ono njihov **subjekat (supstrat) ili nosilac, kome svi psihički akti pripadaju** po tome, što su s njime u relaciji doživljavanja. Sâm pak jastveni nosilac **ne pripada** nikome, nego eksistira sâm u sebi ili za sebe; a takav način eksistencije nazivamo »supstancijalan«. Psihički čini jesu nešto takovo, što nekome pripada, što ne postoji samo za sebe, nego se nalazi u nečem drugomu kao svom nosiocu. Dok je dakle način bivstvovanja psihičkih događaja pripadan ili inherentan ili akcidentalan, nosilac njihov eksistira u sebi, a ne u drugom kojem biću t. j. on je subsistentan. A svaku stvar (biće), koja eksistira na taj način, da ne pripada drugome, nego da zasebno eksistira, zovemo **supstancija ili zasebnica.**

Ovu nauku, koju je, rekosmo, zastupao Aristotel, začetnik psihologije, pobliže ćemo izložiti već zato, jer bi nam bez poznavanja te nauke ostala nejasna historija psihologije.

Da je jastvo supstancijalni subjekat, i zato sasvim različno od akcidentalnih svojih čina, dokazuju zastupnici teorije supstancijalnosti ponajprije iz same analize našeg pojma o unutarnjem iskustvu ili svijesti. Kad kažemo, da smo nešto svijesno doživjeli ili da nešto iskustveno (opažajno) znademo — očito je, da ovakovo nešto eksistira upravo na taj način, da je u relaciji sa subjektom, koji to iskušava ili neposredno znade. Dakle nijesu iskustveni događaji identični sa subjektom. Ili, drugim riječima, kad bi jastvo bilo identično (istovetno) s doživljajima, trebali bismo reći, da svaki pojedini doživljaj sam sebe opaža ili da sâm za sebe iskustveno znade (da je sâm sebe svijestan). To bi pak značilo u formuli: doživljaj = opažanje. A »opažati ili opažajno znati« — ako taj pojam analiziramo, vidimo da — uključuje snošaj (relaciju) između onoga koji znade i nečega, što je opaženo ili znano. Budući pak, da se oba člana u relaciji opažajnog znanja (svijesti, iskustva) razlikuju — ne možemo ih izjednačiti. Dakle doživljaji nijesu »onaj koji« znade, t. j. nijesu jedno isto sa »ja«.

Dalji je dokaz za supstancijalnost svijesnog subjekta iz iskustvene činjenice, da je samo jedan subjekat — »ja«, a nijesu subjekti u meni mnogobrojni, kako su svijesni čini mnogobrojni i različni. Taj subjekat, rekosmo, jest trajno ili konstantno istovetan sam sa sobom, jer inače ne bismo mogli na pr. spajati pojmove u sudove, a ove opet u zaključke, baviti se znanošću, koja trajno nastavlja svoja istraživanja na stečeno znanje: uopće nemoguć bi bio duševni čovjekov razvitak bez trajne istote svijesnog subjekta. Razvitak znači spajanje doživljajnih sadržaja u jedinstvenu cjelinu, a to nije moguće bez sjećanja i različitih duševnih dispozicija. Kao što dakle različni usvijesni sadržaji ne znače jastvo, tako ni njihova spojidba, jer i spojidbena funkcija mora da ima svoj subjekat (a taj očito nije fiziologijski).

Iz ovih dokaza izlazi, da subjekat svijesti nije istovetan sa svijesnim zbivanjem ili psihičkim činima, nego je on njihov nosilac ili supstrat toliko, što se doživljaji u njemu zbivaju ili u njemu nalaze, a on sam ne eksistira u nečemu drugome, nego sam u sebi ili supstancijalno.

Kad svijesni događaji ne bi imali svog supstrata u kome nastaju, trebalo bi reći da nastaju iz ništa ili da su stvoreni. — Napokon možemo još jedan dokaz navesti u potvrdu tvrdnje, da psihičke pojave iziskuju svoj supstrat. Oni svijesni objekti, na pr. boje, glasovi i t. d. koji su učinak fiziologijskih događaja, ipak se od tih događaja posve razlikuju, pa zato oni nijesu učinak samo fiziologijskih događaja. Mora dakle da eksistira takav njihov uzrok, od koga je zavisna njihova razlika prema fizio-

logijskim događajima. Osobine ili svojstva učinka zavise naime i od onog supstrata, u kome je učinak izveden. Zato i možemo iz učinka upoznati narav njihova supstrata.

Jastvo kao supstancijalni subjekat doživljajâ ujedno je subjekat svijesnog znanja o njima.

b) Pošto je dokazano, da doživljaji pripadaju jastvu kao svome subjektu — koji supstancijalno eksistira, koliko ne pripada drugom kojem subjektu — prelazi nauka o jastvu na dokazivanje, da je **subjekat, kome doživljaji pripadaju, istovetan sa subjektom koji opaža.** To će reći, da nesamo da sam jedan te isti ja, koji istovremeno i sljedovno koješta doživljujem tako da doživljaji »meni« pripadaju, nego ja ujedno opažam sve te doživljaje, t. j. ja imam svijest o njima. Akt neposrednog opažanja pripada istom onome jastvu, koje doživljuje opažene doživljaje.

Kad opažajući subjekat ne bi bio istovetan sa subjektom koji doživljava, t. j. kad bi to bila dva subjekta, nema nikakva razloga zašto ja ne bih opažao doživljaje drugih ljudi ili drugih subjekata upravo kao i svoje vlastite doživljaje. A ja svoje doživljaje opažam neposredno ili zorno, t. j. oni su sami po sebi nazočni u mojem svijesnom znanju, te poradi toga i nazivamo ovo znanje »zrenje«. Kad bi pak moji doživljaji — spoznaje, čuvstvovanja i htijenja — bili po svome subjektu odijeljeni od mog opažanja tih doživljaja, ne bih za njihovu zbiljnost mogao znati neposrednim opažanjem, nego tek posredno (ako što tek pojavnim posredovanjem upoznajem fizičku zbiljnost).

»Jastvo« je dakle ono jedno, kome pripadaju različiti doživljaji koliko ih isto ovo jastvo opaža ili koliko ima o njima svijest. Ovaj pojedinačni »ja«, koji doživljuje i opaža svoje doživljaje, zovemo subjekat svijesti ili svijesni subjekat.

Jastvo kao imanentni uzrok doživljajâ

3. Doživljaji nastaju, pa zato iziskuju svoj uzrok. Iz neposrednog pak iskustva znademo, da je jastvo i **uzrok** svijesnih događaja, jer ja na pr. hoću, ja stavljam u relaciju i time shvaćam različnost i t. d. Subjekat svijesti proizvodi svijesne promjene, koje u njemu ostaju kao u svom supstratu. Takav pak uzrok, koji sam sebe mijenja svojim djelovanjem, zovemo imanentni uzrok (za razliku od transijentnoga, koji izvodi promjenu u drugom supstratu).

Iz toga dakle znademo, da je **jastvo u trostrukom snošaju sa svijesnim događajima.** Budući da svi događaji nastaju, iziskuju svoj **tvorni** uzrok; a budući da nastaju iz ništa, t. j. psihičko zbivanje ne znači stvaranje, zato se moraju nalaziti u nečemu kao svom supstratu. [»Individualnost« jastva izlazi otuda, što one svijesne sadržaje, koje »ja« opažam, ne opažaju neposredno tako i druga jastva — i obratno.] Supstrat svijesnih događaja ujedno je sam subjekat opažanja tih događaja.

Definicija jastva

Ovo biće, koje je samo sobom trajno istovetno, te je supstancijalni nosilac i imanentni uzročnik onih doživljaja, o kojima je svijesno, t. j. za koje znade kao »individualni« subjekat — zovemo naše »ja« (jastvo, sopstvo.)

§. 2. JE LI JASTVO TJELESNE (MATERIJALNE) NARAVI?

Mogućnost spoznaje o naravi jastva

4. Iz dojakošnjeg našeg izlaganja moglo bi se činiti, da narav »jastva« ne možemo nikako upoznati. Vidjeli smo naime, da jastvo nije istovetno sa svijesnim opažanjem niti s usvijesnim sadržajima, nego da je od obojega različno, te jedno i drugo — svijesnost i sadržaji — pripada jastvu kao svom supstratu.

Ovakovo bi shvaćanje bilo neispravno zato, jer doživljaje (jastvene događaje) smatra kao zasebne subjekte, umjesto kao načine, kojima se izravno i neposredno očituje narav jastva. Svijesni sadržaji i događaji — t. j. sve spoznavanje, teženje... — ne znače drugo nego upravo doživljavanje jastva, t. j. nešto takovo što jastvu ne pripada samo izvanjskim nekim načinom, nego iz njega samog izlazi i u njemu se nalazi. **Time što znademo za svijesne doživljaje, upoznajemo eo ipso i narav jastva kao njihova nosioca i uzročnika.**

Svi su svijesni doživljaji neko zbivanje ili mijenjanje, t. j. oni znače prijelaz od nebivstvovanja na zbiljsko t. j. svijesno bivstvovanje. Takav prijelaz na bivstvovanje svakako iziskuje svoj adekvatni uzrok, a svijest nas naša upućuje, da je postanak jastvenih doživljaja zavisan od aktivnosti (djelatnosti, uzročnosti) samoga jastva. Rekli smo naime, da svijesni sadržaji i nijesu drugo nego različiti načini jastvene aktivnosti. Budući pak da je jastvo realni (zbiljski) nosilac svojih doživljaja, zato je ono — s obzirom na njihov postanak — i realni uzrok. **Iz naravi učinaka — t. j. naših doživljaja — možemo upoznati i narav njihova uzroka.**

Ovo je upoznavanje osnovano na logičkom umovanju ili dokazivanju, te psihologija i ovdje prelazi empiričko saznavanje naslanjajući se na razumsku ili racionalnu spoznaju; zato ovaj dio i nazvasmo filozofijska t. j. racionalna ili metempirička (metafizička) psihologija. Empirički t. j. neposrednim opažanjem saznali smo za svijesne događaje, a upravo tako empirički saznajemo, da postoji jedan nosilac tih događaja. »Opažanje« je naime relacija, koja ima kao svoje članove (relate) opažajni objekat i opažajući subjekat. Kao što znademo za samu činjenicu opažanja, jednako znademo da postoji i opažajući subjekat opažanja. Mi dakle za eksistenciju jastva saznajemo neposrednim iskustvom, a njegovu narav upoznajemo doumljivanjem (dokazivanjem).

5. Da uzmognemo narav jastva upoznati iz doživljaja — koji su učinci jastva —, pokušajmo najprije upoznati narav fizičkih pojava — boja, glasova, tvrdoće, topline, gibanja i t. d. — koje se svakako razlikuju od naših doživljaja: gledanja, slušanja, mišljenja, htijenja, čuvstvovanja... Budući naime da se fizičke pojave sasvim razlikuju od psihičkih pojava (= doživljajâ), možda ćemo — upoznavši narav fizičkih pojavâ — doznati: u čemu se narav jastva od njih razlikuje? Drugim riječima: zašto su fizičke pojave sasvim drugo nešto od psihičkih događaja? Odgovorom na to pitanje želimo upoznati samu **narav tjelesnih pojava,** da — upoznavši ovu narav — pitamo dalje za narav jastva kao subjekta psihičkih pojava.

Materijalna narav fizičkih pojava

Fizičkim pojavama shvaćamo uvijek nešto takovo, što zauzima izvjesno mjesto u prostoru ili što je u prostoru protežno, t. j. što ima neku dužinu, širinu, visinu i oblik, te što mijenja svoje mjesto u prostoru ili što se giblje. **Protežnost i gibanje jesu karakteristike »materijalne« naravi fizičkih pojava.** To će reći, sve ono što fizičkim pojavama — koliko ih mi osjetilno opažamo — odgovara »izvan« naše svijesti ili od svijesti nezavisno, te je protežno i u prostoru gibivo, sve to kažemo da je nešto »materijalno«. Mi možemo nešto materijalno, na pr. neku kuću predočiti, ali sadržaj ove predodžbe eksistira u svijesti, a ne kao nešto materijalno. Materija kao supstrat fizičkih pojava eksistira samo nezavisno od svijesti. Ovu materijalnu realnost mi upoznajemo pojavnim posredovanjem; kuća, koja je kao pojava sadržana u osjetilnom mojem opažanju, eksistira zbiljski ili realno koliko je od opažanja nezavisna — i time je materijalni objekat. Fizičke su pojave neposredni, a realno-materijalni su objekti posredni objekti izvanjskog opažanja.

6. a) Materijalizam je nazor, koji smatra da je i subjekat psihičkih događaja materijalan. Protivna je psihologijskom materijalizmu ona nauka, koja dokazuje, da je **subjekat svijesti po svojoj naravi nematerijalan ili duševan, t. j. subjekat psihičkih događaja nije materija nego duša.**

Psihologijski materijalizam:

Materijalizam će biti neodrživ, ako se pokaže, da psihičke događaje karakteriziraju takova svojstva, koja su sasvim protivna materijalnim svojstvima. A da je uistinu tako, vidjeti je, ako samo donekle uporedimo psihičku zbiljnost s materijalnom: naše opažanje, čuvstvovanje, htijenje, mišljenje i t. d. očito nemaju protežnih oblika niti znače prostorna gibanja. Moglo bi se doduše činiti, da su opažene boje u našoj svijesti ipak na protežne oblike vezane, a i prostorna gibanja koliko ih opažamo (ili u fantaziji predstavljamo) čini se da su prostorno određena. Ali niti boje, kao predmeti svi-

jesnog opažanja, niti opažena gibanja nijesu nešto realiter materijalno, nego su samo pojava materijalne zbiljnosti. Dokaz tome leži u činjenici, da opažene boje i gibanja samo jedan subjekat neposredno poznaje, tako da ih drugi ljudi ne mogu opažati koliko se u njemu nalaze. Sve što je tjelesno (materijalno), mogu mnogi ljudi osjetilno opažati, dok moga vlastitog opažanja (na pr. crvene boje) ne može nitko drugi opaziti. Niti mogu opažene boje i gibanja podražajno utjecati na osjetilne organe drugih ljudi ili djelovati na druga tjelesa, dok sve što je tjelesno, kadro je podraživati osjetilne organe mnogih ljudi i utjecati na ostala tjelesa. Napokon naš razum i volja mogu upravljati govorom i tjelesnim kretnjama, a to je dokaz, da čovjek nije samo materijalno biće i samo materijalnim zakonima podložan. Kad je dakle čovjek kadar opažati (gledati, slušati...), a tijelo može samo da bude opaženo, kad svijesni sadržaji opažanja imadu sasvim različna svojstva od tjelesnih, a kad tijelo ne može izvoditi onoga, što može čovjek po svom mišljenju i htijenju — očito je da svi ovi duševni događaji ne mogu biti materijalne naravi t. j. ni njihov nosilac nije istovetan s materijom. Okolnost da je osjetilnim organima i njihovim stanjem uvjetovano duševno zbivanje, ne opravdava nipošto logičkog izvoda, da se to zbivanje nalazi u samoj materiji (mozgu).

supstancijalni.

Materijalistički dakle nazor, koji drži da je materija supstancijalni nosilac psihičkog zbivanja, potpuno je u sukobu s činjenicama.

kauzativni,

b) Umjereniji materijalizam uči, da je materija neposredni i jedini uzrok svijesnih događaja (kauzativni materijalizam). Imade naime takovih materijalista, koji uviđaju da svijesna zbiljnost nikako ne može po svojoj naravi biti materijalna, niti može pripadati samoj materiji kao svom subjektu — a ipak ne će da priznaju supstancijalni i psihički subjekat svijesnih događaja, pa zato uče da su svijesni događaji učinak materije, a bez duševnoga supstrata.

Ali nesamo što materijalni učinak ne može u materiji da imade adekvatni svoj uzrok, nego je još sasvim nerazumljivo, kako bi mogao materijalni uzrok svojim gibanjem izvesti izvan samog sebe — od svoje naravi sasvim različne — učinke, koji sami za sebe t. j. ne pripadajući nikojem subjektu, postoje i po tom upravo iz ničega nastaju. Jedinstvo svijesne zbiljnosti ne može biti učinak materijalnog gibanja, koje je vezano uz protežno sastavljene dijelove; a isto tako imanentna aktivnost svijesne zbiljnosti nije učinak transeuntnih materijalnih gibanja. Duševni je dakle učinak po svojoj naravi sasvim različan od svog uzroka. A budući da svijesni sadržaji nastaju promjenom (na pr. pojam nastaje iz predodžbene građe, sud nastaje sastavbom pojmova, htijenje nastaje na osnovi razumnih motiva i t. d.), zato mora da postoji i subjekat, u kome se nalaze te promjene, jer inače bi svaki svijesni sadržaj nastao iz ništa — a ne možemo reći, da je materija stvaralački uzrok, koji svoje učinke izvodi iz ničega i daje im samostalni način bivstvovanja.

energetički

c) Da se ovom potonjem prigovoru uklone, uče neki (energetički) materijalisti, da se materijalne energije pretvaraju u psihičke, a to da je i u skladu sa zakonom o uzdržavanju energije.

Ali psihičke su »energije« sasvim različne od mehaničkih i kemičkih energija u mozgu, te ne možemo nikako reći, da se psihičke energije pretvaraju u mehaničke radnje ili slične fizičke funkcije (svijesna pomisao gibanja sasvim drukčije eksistira nego realno gibanje). Zatim, psihička zbiljnost nije vezana na protežnost i prostorno gibanje kao fizičke energije. A napokon, mi i ne znamo zašto bi se fizičke energije mozga pretvarale u sasvim nefizičku zbiljnost, namjesto da utječu na materijalni svoj supstrat i izvode materijalne funkcije.

Jastvena duševnost (= neistovetnost s materijom ili „nematerijalnost“ u širem smislu)

Iz svega izlazi da je logički neodrživ materijalizam, koji događaje svodi na materiju, nego je potrebno, da priznamo **bitnu razliku između tijela i jastva ili duše kao jedinstvenog principa duševnih događaja. Duša je bitno različna od tijela po tom, što ona nije protežna, i stoga nije prostorno djeljiva, nego jednostavna.** Ona dolazi u vezu s prostorom tek po svojem tijelu, s kojim je spojena.

7. Kad bi jastvena djelatnost bila samo osjetilno-pokretna (animalna), bilo bi jastvo doduše različno od materije, ali bi u svim svojim funkcijama bilo zavisno od sudjelovanja materije, a po tome i u svojoj eksistenciji. Ali duševni naš život, kako smo vidjeli, izdiže se nad osjetilnost, jer čovjek može osjetilno dobivene objektivne sadržaje tako preraditi, da od njih izradi nove intencionalnosti, kojih u empiriji ne nalazi t. j. koje sasvim napuštaju osjetne predmtee. Naša duša nije u svojim tvorbama (činitbama, intencijama) usiljena reproduktivnim i asocijativnim kompleksom svijesnih sadržaja, nego ih poređuje i na osnovi tih sadržaja satvara sama od sebe (iz sebe, spontano) spoznajne oblike, koji su apstrahirani od osjetnih određenja, i koje može duša po logičkim pravilima sastavljati u općenite i nužne spoznaje, te napokon može i voljno utjecati na tečaj životnih događaja. Naša je duša dakle kadra da se **emancipira u svom djelovanju od sudjelovanja materije,** ona upravlja i onim fiziologijskim (materijalnim) događajima, koji su u vezi s animalnim životom, i to u jednakoj mjeri kako upravlja samim tim životom. Duša je naša »iznad« materije, t. j. ona **nije vezana uz mehanizam** materijalnog zbivanja, nego je svojim mišljenjem i htijenjem kadra taj mehanizam regulirati. Zato i kažemo, da je duša po nekim svojim djelovanjima »na unutarnji način« nezavisna od materije; ako se naime duševni događaji i započinju u našoj svijesti zavisno od materijalno-organskih funkcija, ipak imade i takovih (misaonih i voljnih) događaja, koji **sami po sebi nijesu zavisni od materijalnih organa. Koliko su neki doživljaji nezavisni od materije** (naših tjelesnih organa) — a nesamo koliko nijesu jednaki s materijom, t. j. koliko su jednostavni — **kažemo da su duhovni ili spiritualni.** A budući da se čovjek upravo svojim mišljenjem i htijenjem razlikuje od životinje, zato je specifički (= kao vrsno određena) čovjekova duša duhovno ili spiritualno biće.

Jastvena duhovnost (= nezavisnost od materije ili „nematerijalnost“ u užem smislu)

Da je čovječja duša nesamo animalna, nego i spiritualna (i po tome različna od životinjske duše), izlazi dakle otuda, što imade sposobnost misaonog spoznanja, za razliku od receptivnog i asocijativnog osjetilnog opažanja te reproduktivnog pomišljanja, zatim sposobnost slobodnog (na umnoj motivaciji osnovanog) htijenja za razliku od mehanički udešenog osjetnog teženja, i napokon sposobnost (u vezi s mišljenjem i htijenjem) viših čuvstava, za razliku od samo osjetnih stanja ugodnosti i neugodnosti. **U ovoj sferi »viših duševnih tvorevina« aktivnost je duše nezavisna od organsko-osjetnog mehanizma, pa zato je upravo i zovemo duh, t. j. u svojoj aktivnosti od materije nezavisno, racionalno (misaono i voljno) biće.**

§. 3. SVEZA LJUDSKE DUŠE S TIJELOM.

8. Kad smo uvidjeli, da je duša bitno različna od tijela, nastaje novi problem: o svezi duše s tijelom. Kako se mogu u čovjeku ujediniti dva po naravi sasvim suprotna sastavna dijela, materijalni i duhovni?

Teorija uzajamičnog utjecaja (kauzalnog djelovanja)

Iskustvena činjenica, da tjelesno zbivanje (osjetilno podraživanje) utječe na postanak svijesnih sadržaja (osjetilnih opažaja), i obratno, da duševni čini (mišljenja i htijenja) utječu na tjelesne događaje (kretnje) — navela je na mišljenje, da je ovaj obostrani međusobni utjecaj ona realna spojnica, koja dušu ujedinjuje s tijelom. Iz iskustvene činjenice, da tjelesni događaji uvjetuju postanak duševnih događaja i obratno — teorijski se izvodi, da među njima postoji neposredni kauzalni

snošaj. Još dalje, izvodi se, da taj snošaj znači čitavu svezu duše s tijelom i njihovu zajedničku *sastavbu individualnog čovjeka*.

Trajna sveza duše s tijelom u individualnom zajedinstvu nije isto, što uzajmično utjecanje duševnih i tjelesnih događaja. Iz tog utjecanja samo po sebi još nije objašnjeno, zašto moja duša neposredno utječe jedino na *moje tijelo*, a ne i na kojegod drugo, te zašto baš samo moje tijelo utječe na svijesno moje zbivanje. Mora da bude još nešto i povrh uzajmičnog utjecaja, što trajno ujedinjuje dušu s tijelom u jedinstvenu pojedinku, t. j. sveza duše s tijelom nije samo ograničena na njihovu uzajmičnu djelotvornu zavisnost, nego ta sveza mora da postoji još u nečem drugom.

Teorija psiho-fizičkog paralelizma

9. Iskustvenu činjenicu međusobne uvjetovanosti duševnih i tjelesnih događaja neki tumače ne priznavajući kauzalnog snošaja među njima (zato smo gore istaknuli, da je »kauzalnost« samo teorijsko tumačenje za navedenu empiričku činjenicu). Oni drže, da poradi heterogenosti materijalne i duhovne zbilje nije ni moguće uzajmično utjecanje, nego da su samo duševni događaji međusobno u kauzalnoj zavisnosti kao što i materijalni opet međusobno, a oba niza ovih događaja teku *paralelno*; pa zato se taj nazor i zove »psihofizički« (psihofiziologijski) paralelizam. Pri tom se opet može osnovno značenje ili važnost podavati duševnom nizu (idealistički paralelizam) ili fiziologijskom (materijalistički paralelizam).

Ovakav nazor nesamo da nije obrazložen — jer međusobno utjecanje poradi različnosti materijalne i duhovne naravi nije nemoguće (kao što je dokazao Lotze, Külpe, Stumpf, M. Wentscher i E. Becher) — nego nas iskustvo utvrđuje u tom, da doista utječu neke tjelesne promjene na dušu i obratno. Sve naše duševno općenje s drugim ljudima vezano je uz tjelesna sredstva (pismena, usmena i t. d.), koja mi duševno udešavamo da uzmognemo njima saopćiti svoje duševne sadržaje, a ova opet tjelesna sredstva utječu na svijest drugih ljudi prenoseći na taj način duševne sadržaje. Takovo komplicirano uzajamno djelovanje nemoguće je shvatiti samo kao paralelno zbivanje.

Pojavnost duševnih i tjelesnih događaja

Da paralelisti protumače međusobnu zavisnost tjelesnih i duševnih događaja *bez kauzalnosti*, smatraju te događaje »*pojavama*« realne neke zbiljnosti, koja ostaje sama sobom istovetna, dok su događaji pojavno različni. Tu »pojavnost« tumače paralelisti po analogiji prema osjetnim pojavama. Mi u izvanjskom svijetu opažamo predmete na onaj način, kako nas oni osjetilno aficiraju, t. j. po njihovim bojama, obliku, tvrdoći... Svi ovi osjetni kvaliteti sadržani su u našoj svijesti, i ne znače isto što i realni predmeti, koje po njima opažamo, t. j. koji nam se u opažajnim sadržajima »pojavljuju«. Pojave su dakle usvijesni sadržaji, kojima svijesni subjekat opaža predmete tih pojava. Neki paralelisti uče, da se tjelesne i duševne pojave međusobno razlikuju, dok je od njih različna realna zbiljnost, koja se pojavljuje, a sama po sebi ostaje nam nepoznata. Drugi opet paralelisti (Fechner, Ebbinghaus) drže, da su samo dva niza događaja, od kojih je jedan pojava drugoga. Realni supstrat pojavljuje se sam po sebi u neposrednoj svijesti, a drugima se pojavljuje u tjelesnom obliku: ono što je za mene imanentno, to isto pojavljuje se drugome kao fiziologijska funkcija.

Po ovome bi tumačenju postojala samo jedna realnost, koja se pojavljuje različito prema opažajnom gledištu. Ali dok bi još razumljivo bilo, da različni subjekti različito opažaju jednu te istu realnu zbiljnost, kako je to moguće kod *jednog subjekta*, koji razlikuje opažanje usvijesnih događaja od tjelesnih? »Ja« opažam vlastito svoje tijelo (a nesamo tjelesne pojave drugih ljudi), kao što »ja« opažam i svoje duševne događaje; ja sam jedan te isti, koji svojim mišljenjem i htjenjem utječem na tijelo i opažam tjelesne pojave (kretnje), kao što znadem za svoje utjecanje na te pojave, t. j. opažam i svoju odluku kao duševnu pojavu — dakle moj »ja« nije dvostruk. Gdje je onda razlog pojavnoj dvostrukosti? Ako *realnost opažajućeg jastva nije različna*, onda moraju svakako duševne pojave (neposrednog opažanja) imati svoju realnost, a tjelesne

pojave (osjetilnog opažanja) opet svoju — koje se međusobno zbiljski razlikuju. Nije dakle jedna realnost, koja se pojavljuje u dvostrukom opažajnom obliku, nego je dvostruka sama realnost.

Da materijalno zbivanje nije samo popratna druga strana duševnog zbivanja, postaje nam očito s obzirom na voljno samoodređivanje, koje nipošto *nije vezano uz materijalni mehanizam*, nego smo upravo našim htijenjem kadri koješta izvesti i usuprot mehanizma tjelesnosti. Ne može se dakle reći, da su tjelesne pojave samo odraz duševnih, kad među njima dolazi i do oprečnih odnošaja. Otuda pak slijedi, da su tjelesnost i duševnost dva različna realna bitka, koji po svojem zbivanju ne stoje paralelno jedan prema drugome. I kako bi mogao paralelistički dualizam protumačiti cjelovito *jedinstvo* života? Zašto tjelesno-animalni procesi nijesu uvijek po intenzivnosti i mnoštvu izjednačeni s nizom duhovnih čina — a znamo da kod pojedinca prevladava duhovni život, dok u snu i različnim patološkim stanjima pretežno se očituje vegetativno senzitivna funkcionalnost? Duševni život osniva se u znatnom svojem dijelu na različnim *dispozicijama* i takovim funkcijama, s kojima u tjelesnoj sferi nema ništa paralelno, na pr. poredbeno promatranje, shvaćanje idealnih vrednota i t. d. Iz navedenih razloga stali su i istaknuti zastupnici paralelizma usvajati ovu teoriju samo kao radnu hipotezu (Wundt, W. James.)

10. Sad je pitanje: *kako moramo zamišljati svezu duše i tijela, da uzmognemo razumjeti njihovu kauzalnu međusobnost?*

Teorija dvostruke supstancijalnosti

Po Platonovu su nazoru (koji zastupa i Descartes) duša i tijelo dvije supstancije, koje su međusobno nespojive, tako da duša upravlja tijelom. One su po Božjem određenju sastavljene (Descartes) ili daju samo prigodu za Božje djelovanje (Malebranche), ili su prethodno već usklađene (Leibniz). — Ali duša je vezana upravo uz svoje vlastito tijelo i ne može se od njega dijeliti te po volji preuzeti kojegod tijelo. Ipak mora da bude neka unutarnja povezanost između duše i tijela, jer bi nam nerazumljivo bilo, kako može jedan te isti subjekat opažati duševne i tjelesne svoje događaje, ako je duša rastavljena od tijela.

Supstancijalno jedinstvo duševne forme s tijelom (psiho-fizička unija)

Proti Platonu učio je *Aristotel* da duša i tijelo nijesu dvije odijelite supstancije, nego da je među njima *supstancijalno jedinstvo*. Ako i jesu i duša i tijelo po svojoj naravi različne realnosti, nije time onemogućena njihova jedinstvena eksistencija (kao što se na pr. razlikuje boja i protežnost) — pogotovu kad su obje realnosti po svojoj naravi jedna na drugu upućene. Čovječje tijelo po konstrukciji svojih sastavnih dijelova iziskuje jedan princip (tvorno počelo), koji funkcije ovih sastavnih dijelova (organa) upravlja zajedničkom cilju čitavog organizma; osim toga vidjeli smo da je čovjek po svojoj *racionalnosti* takav princip, koji oživljuje organizam i prelazeći preko granica pukog mehanizma. Životni je dakle princip čovječjeg organizma *spiritualan*, a ujedno se nalazi u *samom organizmu*, jer ne znači drugo nego upravo njegov životni princip, koji uvjetuje organski razvitak čovjeka.

Budući da se duša nalazi kao životni princip u živom organizmu, tako da bi ovaj organizam izgubio svoju organsku formu bez duše, t. j. više ne bi bio pravi organizam, nego naprosto materija, zato je s pravom mogao Aristotel smatrati dušu kao *formu* organskog tijela, t. j. kao onaj (formalni) princip, koji *određuje* materiju za život. Organske funkcije upravljene su kao svrsi čitavog čovječjeg bitka, pa je zato Aristotel u tom smislu nazvao dušu *svrhom* (entelehijom) tijela. Ona je dakle formalni i svršni princip tijela. Ali nije duša samo potom forma, što čovječje tijelo određuje time, da je ono upravo čovječje tijelo, nego je i po tom forma, što je ona sama po sebi i po *svojoj biti određena*. Čovječja je duša po svojoj specifičkoj bîti izvor ili tvorni princip racionalnog života, a zajedno s animalnom (osjetnom) naravi sačinjava fizičku bit čovjeka.

11. Životinjska duša sa svojim vegetativno-animalnim životom vezana je uz organske funkcije i od njih zavisna, tako da uginućem organske djelatnosti mora eo ipso utrnuti i duševna eksistencija. Budući naime da ona

nema unutarnjih uvjeta za svoju aktivnost, nego samo koliko je upućena na uzdržavanje organizma, zato raspadom organizma ne preostaje nikakav realni razlog u samoj animalnoj duši za njezinu dalju aktivnost.

Kod čovjeka je drukčije. Njegov život obuhvata i duhovnu sferu, t. j. sferu životne djelatnosti, koja p o s e b i (p o s v o j o j n a r a v i) n i j e o s n o v a n a u o r g a n s k o m f u n k c i o n i r a n j u. **Budući dakle da ljudska duša nije u svojoj aktivnosti upućena isključivo na organsko uzdržavanje, zato ona po svojoj spiritualnoj naravi postoji i nakon tjelesne smrti,** t. j. spiritualnost je realni razlog besmrtnosti; ili: čovječja duša eksistira nezavisno od organskog događaja »smrti«, i zato ona zbiljski nastavlja eksistirati iza smrti.

Beztjelesni opstanak duše

Ako i znademo iz iskustva, da je duševni život kadikad obustavljen kod ljudi koji nemaju potrebnih organskih uvjeta (na pr. kod umobolnih), ne slijedi otuda nemogućnost beztjelesne eksistencije duše. U svezi s tijelom dakako da je duševna djelatnost uvjetovana i organskim funkcijama, ali kao što time nije duši po njezinoj naravi oduzeta mogućnost spiritualne aktivnosti, tako joj nije oduzeta mogućnost i bezorganske eksistencije, t. j. duša može da bude i bez tijela »zasebni ili subsistentni« (samosvojni) subjekat eksistencije (= hipostaza ili suppositum). A hipostaza razumne naravi jest »o s o b a« (persona). **Čovjek je dakle po duhovnoj svojoj naravi: besmrtna osoba (ličnost).**

Time je filozofijska psihologija doprla do onog vrhunca, s kojega je duševni život čovjekov promatran »sub specie aeternitatis« — t. j. s onoga gledišta, koje u svakom pojedinom čovjeku jednako gleda neprolaznu, vječitu vrijednost.

Dodatak Psihologiji.

ŽIVOT U SVIJETU KAO FILOZOFIJSKI PROBLEM

1. U prvom početku ove knjige mi smo promatranje zaustavili kod č o v j e k a, k o l i k o j e o n j e d a n d i o č i t a v o g a s v i j e t a.

Kod čovjeka smo uočili njegovu d u š e v n u s t r a n u, t. j. »psihičke pojave«, koje smo razlikovali od fizičkih (tjelesnih, prirodnih). I psihičke su dakle pojave sastavni dio svijeta — t. j. svih onih događaja ili cjelokupnoga onog zbivanja, koje je našem opažajnom znanju pristupačno i koje u cjelini upravo nazivamo »svijet«.

Koliko je svijet (kosmos) našem opažajnom znanju pristupačan, on sačinjava naše »iskustvo« (empiriju). Iskustveno naše znanje obuhvata dakle nesamo fizičke pojave izvanjskoga svijeta (prirode), nego i psihičke pojave — ono obuhvata makrokosmos i mikrokosmos. A na iskustvenom znanju o psihičkim pojavama (= mikrokosmos) osniva se upravo e m p i r i j s k a p s i h o l o g i j a.

O tome nas je poučio §. 1. Uvoda.

Tečajem ove knjige mi smo se kao empirijski psiholozi bavili samo psihičkim pojavama, a nijesmo raspravljali o svemu onome, što se u svijetu nalazi. Drugim riječima, mi smo gledali samo na jedan dio svijeta: čovjeka s obzirom na njegov duševni život, ili čovjeka, koliko nam se psihički pojavljuje.

Ali mi možemo da sada malo pogledamo izvan toga okvira; da pogledamo nesamo na duševni život kod čovjeka, nego uopće na **život u svijetu.** To će reći, mi možemo da se pitamo: Šta je »život«, i to nesamo koliko se on kod čovjeka svijesno (psihički) pojavljuje, nego kako ga nalazimo i kod ostalih bića (stvorova) u svijetu?

Iskustvena je činjenica, da u tjelesnom svijetu (prirodi) postoje živa bića, životinje i biljke. Kod životinja nalazimo one pojave, koje smo upoznali na osjetilnom području našega duševnoga života; a to su pojave osjetilnog znanja i kretanja. One sačinjavaju ž i v o t i n j s k i ili a n i m a l n i život. Kod biljka nalazi se samo v e g e t a t i v n i život. Živa bića i životne pojave u svijetu proučava b i o l o g i j a. Ona je sastavni dio p r i r o d n i h n a u k a, koje istražuju sve štogod se u prirodi nalazi. Dok se dakle empirijska psihologija bavi duševnim životom. koliko ga opažajno (iskustveno) upoznajemo, biologija ispituje život u tjelesnom svijetu — također koliko ga iskustveno upoznajemo (izvanjskim opažanjem).

Ali, kao što empirijska psihologija vodi do filozofijske, tako i empirijske nauke o prirodi vode do f i l o z o f i j e o p r i r o d i ili do »k o z m o l o g i j e«. Činjenica svijesnog jedinstva potakla nas je, da ovu činjenicu protumačimo ili obrazložimo — a ovo obrazlaganje n i j e v i š e s a m o e m p i r i j s k o z n a n j e, nego je dokazivanje i zaključivanje, koje nas je odvelo i p r e k o g r a n i c e (o k v i r a) o p a ž a n j a. To jest, potreba, da protumačimo emipirijsku činjenicu jedinstva svijesti. iziskivala je filozofiju o zadnjem osnovu (stvarnom razlogu) te činjenice, t. j. o »duši«.

Zato se filozofijska psihologija bavila problemom (pitanjem) duše.

Takav je postupak saznanja, kad od prirodnih nauka prelazimo na filozofiju o prirodi. Uzmimo od ostalih prirodnih nauka samo biologiju.

Ona proučava rekosmo život u svijetu; a proučava ga empirijski. Ali kad iza toga nastane pitanje o zadnjem razlogu (uzroku) ili izvoru ili postanku života — na ovo će se pitanje odgovoriti n e s a m o o p a ž a j n i m s a z n a n j e m, nego i doumljivanjem. Ovaj problem o p o s t a n k u ž i v o t a u s v i j e t u spada u kozmologiju. Kad još kozmologija odgovori na pitanje o p o s t a n k u s v i j e t a uopće (nesamo života u njemu) i o naravi svijeta, u tima će se odgovorima otvoriti potpuna »slika« o svijetu. Ovako općeniti (univerzalni) nazor o svijetu i jest upravo filozofija svijeta. Mi ćemo ovdje ukratko označiti onaj put, kojim nas promatranje života vodi do univerzalne spoznaje o svijetu (do filozofije kosmosa).

2. a) Kako nam se život u svijetu pojavljuje?

Živo-neživo

U izvanjskom svijetu (prirodi) razlikujemo n e ž i v u i l i n e o r g a n i z i r a n u prirodu od ž i v e i l i o r g a n s k e. Kamenje, zemlja, voda, zrak, sijanje sunca, žubor potoka... jesu pojave nežive prirode. A žive su pojave sve b i l j k e i ž i v o t i n j e, i svi oni događaji, koji sačinjavaju njihov organski život.

Bitna je razlika između biljki i životinjâ, što se biljke prehranjuju anorganskim tvarima, a životinje su upućene isključivo na organsku hranu. Ova razlika uvjetuje, da se kod biljki napose ističu funkcije prehranjivanja, rasta i rasplodnje (= **vegetativne funkcije**), dok se podražljivost, provođenje podražaja i kretanje manje ističe. Kod životinja, koje su upućene na to, da aktivno traže svoju hranu, razvijaju se pored vegetativnih funkcija — prema stepenu organizacije — i organi za primanje i provođenje podražaja, kao što i za kretanje (= **animalne funkcije**). Kod savršenije organiziranih životinja, kod kojih se nalazi diferencirano živčevlje, možemo ustanoviti iste pojave osjetilnog saznavanja i kretanja kao kod čovjeka.

Glavna je karakteristika živih bića, da je njihovo tijelo sastavljeno od raznolikih dijelova, diferenciranih za pojedine funkcije, t. j. od organâ. Tako na pr. kod biljka služi korijenje za primanje vode i mineralnih soli, lišće služi za primanje plinova iz zraka i za ishlapljivanje vode i t. d.; kod životinja služi za prehranu crijevo, za primanje uzdušnih plinova pluće ili škrge i t. d. Budući da se tijelo živih bića izgrađuje od organâ, zovemo ih **organizmi.**

Dok većina organizama pokazuje samo vegetativne i animalne funkcije, to kod najviše organiziranih životinja, a napose kod čovjeka, nije ovim funkcijama iscrpen sav njihov život, nego imade kod njih takovih doživljaja, koji su doduše uvjetovani fiziološkim procesima živčevlja, ali nisu sastavni elementi fizičkog svijeta, kao na pr. kad nešto saznajemo, kad se nečega sjećamo, nešto hoćemo ili ne ćemo i t. d. Za razliku od fizičkih zovemo ove doživljaje »p s i h i č k e« pojave.

Otkuda životno djelovanje?

b) U organizmima (živim tjelesima) ostaju dakako pojedina tjelesa sa specifičnom svojom djelatnošću, pa zato su prirodonaučenjaci pokušali da životno zbivanje protumače pretpostavkom (hipotezom) mehaničkog djelovanja svih kemijsko-fizičkih tjelesa, koja se nalaze u živom biću. Taj se nazor zove »**mehanicizam**«. Mehanicisti (ili mehanisti) uče naime, da je za tumačenje životnih pojava sasvim dovoljno, ako pretpostavimo takovu sastavbu ili udezbu (konstrukciju) ili poredak dijelova (kemijsko-fizičkih elemenata) u cjelinu — kao što nalazimo kod stroja (gr. mehané, lat. machina).

1) iz „postrojenih“ elemenata

Suprotno ovoj hipotezi uče »v i t a l i s t i« (lat. vita, život), da živa tjelesa ne možemo ni opisati, a još manje protumačiti, a da ne uzmemo u obzir način, kojim su p o j e d i n a č n i e l e m e n t i p o r e d a n i u **jednovitu cjelinu, koja je u svome opstanku vjetovana funkcijama dijelova.** Naročito se »**vitalizam**« — nauk, da osim kemijsko-fizičkih komponenata postoji još jedan životni (vitalni, biologijski) faktor — upire na činjenicu, da imade organizama (t. j. biljkî i životinjâ), koje možemo raskomadati ili razdijeliti, a svaki se dio otpočinje razvijati kao zasebni ili jedan cjeloviti organizam. Prije diobe sačinjavali su svi dijelovi jednu cjelinu, koja je u živom biću imala svoju stvarnu (zbiljsku) osnovu. Kad bi

pak — po mehanističkoj hipotezi — cjelina bila osnovana (fundirana) u jednom stroju, taj bi se stroj morao nalaziti u svima dijelovima živog bića upravo tako cjelovit, kao što je cjelovit u čitavom opsegu živog bića. A budući da živo biće imade prostorno odijeljene svoje dijelove, zato je nemoguće da manji prostorni dijelovi obuhvataju cijeli stroj sasvim onako, kao što se on nalazi u prostornom opsegu svih dijelova zajedno (prije diobe organizma). Otuda izlazi (proti mehanicizmu), da osim kemijsko-fizičkih komponenata moramo u živim bićima pretpostaviti **životno počelo** (princip), na kome je osnovano individualno jedinstvo i razvitak organizma.

2) iz životnog počela,

c) Pokušaj ili pretpostavka (hipoteza) mehanicizma, da obrazloži ili protumači životne pojave, nije dovoljna — kažu vitalisti — zato, jer »stroj« ne može da bude stvarni razlog (uzrok, osnova) činjenici, da svaki organizam predstavlja jednu sustavnu (od dijelova poredanu) c j e l i n u, p r e m a k o j o j j e u p r a v l j e n o i l i u s m j e r e n o c j e l o k u p n o d o g a đ a n j e u s a s t a v n i m d i j e l o v i m a o r g a n i z m a. Upravo ova **upravljenost djelovanja (u organizmu) prema cjelini** — t. j. udešenost (uređenost) svih djelovanja, da se njima postizava takovo završno stanje ili svršetak, koji obuhvata cjelinu — jest karakteristika živih bića, kojom se razlikuju od neživih (anorganskih). A ovu »u r a v l j e n o s t« n e m o ž e m o p r o t u m a č i t i i l i o b r a z l o ž i t i d r u k č i j e, n e g o d a u ž i v o m b i ć u p r e t p o s t a v i m o s t a l n i (k o n s t a n t n i) j e d a n ž i v o t n i (v i t a l n i) f a k t o r, k o j i d j e l o v a n j a s v i h s a s t a v n i h e l e m e n a t a u p r a v l j a k c j e l i n i k a o »**cilju**« (lat. finis, gr. télos); zato ova djelovanja nazivamo »s v r h o v i t a i l i f i n a l n a i l i t e l e o l o g i j s k a«. **Finalnost** je dakle karakteristika životnog djelovanja; a izvor (stvarni razlog, uzrok, osnova) ovoga djelovanja zovemo »životno počelo«.

Treba da još malo objasnimo pojam finalnosti (teleologije). Latinska riječ »finis« znači konac, završetak. Jedna poslovica glasi: »Quidquid agis, prudenter agas, et respice finem«, t. j. štogod radiš, razborito radi, i obaziri se na konac. U ovoj poslovici dobiva izraz »konac ili svršetak« zapravo značenje »c i l j a«, t. j. — obaziri se ili imaj pred očima cilj svoga djelovanja (činjenja, rada). — Svršetak zovemo ciljem onda, kad je jedan činilac (faktor) u svome djelovanju ili činjenju upravljen na svršetak tako, da taj svršetak izlazi iz djelatne upravljenosti samog činioca (tvornog ili djelatnog uzroka). Prema tome ćemo za ono gibanje kazati da je finalno, prema kome je tvorni uzrok upravljen tako, da ono napokon (na koncu) rezultira iz ove upravljenosti. Svojstvo f i n a l n o s t i pripada onim stvarima i događajima, kod kojih vidimo da su trajno upravljeni na jedan konačni učinak. Na pr. ura imade taj cilj, da se pomiču kazaljke; a ovo gibanje kazaljkî ima »s v r h u«, da nam pokazuje vrijeme. »Svrha« je dakle ona korist ili upotreba, koja je skopčana s izvjesnim ciljem (djelovanja ili stvari).

koje je organizmu imanentno.

Finalnost ili upravljenost k cilju može da pripada stvarima na i z v a n j s k i i u n u t r a š n j i način. U prvom je slučaju nametnuta finalnost jednoj stvari izvana, na pr. kod ciljanja strjelicom i kod ure, gdje su dijelovi mehanički sastavljeni. Unutrašnja ili »i m a n e n t n a« (lat. in — manere, ostali u) je finalnost, kad u s a m o j s t v a r i m o r a m o p r e t p o s t a v i t i i z v o r u p r a v l j e n o s t i k c i l j u — kao što vidjesmo kod živih bića: ona t e ž e za postignućem cilja. Organizmi sami iz sebe (dakako prema podražajima izvanjskog svijeta) izvode svrhovita djelovanja; polučenje cilja izvode biljke na pr. prilagođivanjem i samoregulacijom, a kod životinja pokazuje se teženje za ciljem na pr. već kod svakog pokušavanja. [»Teženje za svrhom« ide za tim, da s polučenjem cilja pribavi neku korist.] — Imanentnost životnog počela označuju neki naučenjaci (na pr. Driesch) time, da ga nazivaju »entelehija« (gr. en, u; telos, konac, cilj), što znači, da se u živom biću nalazi teženje za ciljem, t. j. posebno, od kemijsko-fizičkih elemenata sasvim različno životno počelo.

Otkuda životno počelo?

3. Sad nastaje pitanje o obrazloženju imanentne finalnosti, t. j. pitanje: **da li teženje za ciljem i svrhom** (= svrsishodno ili svrhovito teženje) — koje se nalazi u živom biću — **izlazi (izvire, potiče) iz samog organizma ili je razlog za postanak toga teženja izvan organizma?** U prvom je slučaju finalnost »**autonomna**« (usebno obrazložena), a u posljednjem »**heteronomna**« (izvana obrazložena). Autonomna je težnja za ciljem, kad nije nastala nikakvim izvanjskim utjecajem (uzrokovanjem), nego je nastala od one stvari, u kojoj se nalazi. Heteronomna je pak finalnost kod one stvari, koja je doduše sáma u sebi nosilac finalnosti, ali taj nosilac pretpostavlja (iziskuje) izvan sebe stvarni razlog za svoju finalnost, jer težnja za ciljem (imanentna finalnost) nije u svome nosiocu potpuno osnovana ili obrazložena.

U pitanju je dakle samo imanentna, a ne izvanjska finalnost; a za nju se pita: je li autonomna ili heteronomna? To jest: da li težnja za ciljem imade svoj postanak u živim bićima ili izvan njih?

Jedni filozofi odgovaraju na ovo pitanje time, što kažu, da sav tvarni (materijalni) svijet živi. »Tvar je plodna majka svih oblika« (Giordano Bruno). Taj se nazor zove »**hilozoizam**« (gr. híle, tvar; zoëin, živjeti). On uči, da je materija izvor svih životnih pojava u izvanjskom svijetu: bilo da se organske pojave razlikuju od anorganskih ili ne razlikuju. Ako se i razlikuju, ta je razlika samo stepenska (u vanjskom obliku), a ne specifička (po vrsnoj naravi organskih bića). Zato je život osnovan (obrazložen) u kemijsko-fizičkim zakonima. I zato se živa bića rađaju (nastaju) iz same tvari; to je nauka t. zv. »samorodstva« (generatio aequivoca ili spontanea). — Neodrživost ovog nazora pokazuje se time, što se dokazuje potpuna razlika između životnih pojava i neživog zbivanja.

Drugi opet filozofi drže, da nije tvar izvor života, nego »duša«, a ova duša oživljuje čitav tvarni svijet. Taj nazor zovemo »**panpsihizam**« (gr. pân, sve; psihé, duša). Kozmička je psiha, po ovom nauku, izvor svih pojava u svijetu.

Ova se dva nazora o praizvoru kozmičkog života u nečemu ne razlikuju, a u nečemu se međusobno razlikuju. Ne razlikuju se po tome, što smatraju da je svijet (kozmos) jedne naravi — kao što ćemo spomenuti odmah podalje, u 4. a) —, pa zato uče, da sve (nežive i žive) pojave u svijetu izviru iz jedne naravi svijeta. Razlikuju se pak oba navedena nazora time, što prvi kaže, da je narav svijeta materijalna, a drugi kaže, da je duševna. Problem o postanku (izvoru) života u svijetu rješavaju dakle ovi filozofi prema svome nazoru o naravi svijeta.

Da se glavna (bitna) karakteristika živih bića, t. j. teženje za ciljem, protumači ili obrazloži — a to upravo i znači: doznati za podrijetlo života u svijetu — moramo se pažljivo zaustaviti kod sáme karakteristike, analizirati je i napokon izvesti (opravdati, obrazložiti) jedan ili drugi nazor: finalnost živih bića jest autonomna ili nije autonomna, nego heteronomna. Ako je ovo posljednje, onda to znači, da je teženje za ciljem kod živih bića njima usađeno ili nametnuto izvana, od nekog faktora izvan živih bića. Da tek nekoliko riječi o tome spomenemo!

Finalno djelovanje kod živih bića predstavlja jedan poredak djelovanja prema cjelini. A šta znači »red ili poredak«? Znači: supostojanje ili suradnja mnogih stvari prema jednovitom ili zajedničkom gledištu. U društvenom životu vlada poredak toliko, što je držanje pojedinaca ravnano (regulirano) s obzirom na dobrobit cjeline. A »ravnano« znači, da je pojedinac u svome djelovanju ograničen šta da radi i šta da ne radi, i osim toga da je na ovo ograničenje prisiljen. A takav poredak stvoriti može samo razumski uzrok, koji gleda na cjelinu i koji članove poretka ravna prema cjelini. Osim toga se iziskuje, da su ovi članovi sposobni poprimiti svrhovito ravnanje, a dakako iziskuje se cilj i svrha (korist), koja opravdava ograničavanje pojedinaca prema samom cilju, a to je dobrobit cjeline.

Iz rečenoga izlazi, da jednota poretka nije jednaka sa prirodno nužnom jednotom, nego da je finalna, t. j. da je obrazložena ili osnovana u upravljenosti prema određenom cilju. Tako je na pr. ura uređena prema cilju, koji joj čovjek postavlja; ona je u djelovanju sastavnih dijelova svrhovito ravnana — a razlog (osnova) toga poretka jest izvan ure; u čovječjem razumu.

Sad je tek jasno pitanje: da li u živim bićima postoji takav poredak u djelovanju, koji iziskuje kao svoj izvanjski stvarni razlog — jedno razumsko biće, koje je organizmima postavilo jednotu poretka? U tome sastoji pitanje o heteronomnom finalnom poretku ili o izvanjskom obrazloženju svrhovite suradnje u organizmu.

Neki prirodonaučenjaci (t. zv. psihobiološke škole) drže da je finalnost organskog poretka osnovana (obrazložena) u samom organizmu, a ne izvan njega. Ovi »psihovitalisti« drže, da su sama živa bića u prirodi razumna (a neživa nijesu; pa zato ovaj biološko-filozofijski nazor nije istovetan s panpsihizmom!). I oni dakle priznaju, da se bez ikakva razuma ne može protumačiti finalnost životnog djelovanja; na pr. osobito kod regulatorne finalnosti, kod koje možemo razlikovati uzrok, sredstvo i učinak. Ako na pr. na biljku pada svjetlost izvjesne jačine i u izvjesnom smjeru, njezino će lišće i asimilatorna tjelešca u stanicama zauzeti svoju smještenost. Učinak (posljedica) će biti, da će se hranive tvari asimilirati na način prikladan za uzdržanje organizma. Promijenimo li jačinu i smjer svijetla, promijenit će se i smještenost asimilatornih tjelešca — a učinak će ostati isti. Premda se dakle uzrok (svjetlost) mijenja, učinak se ne mijenja: jer biljka reagira na izvanjski uzrok promjenom (smještenosti ili položaja lišća) tako, da se postizava konstantni efekat. U tome dakle slučaju nemamo samo uzrok i učinak, nego i posredni faktor (reakcija biljke), koji uzročni utjecaj regulira prema cjelini organizma. Zato psihovitalisti i kažu, da se u biljci nalazi duševni (psihički) — a to njima znači isto što i »razumski« — faktor ili»determinanta«, t. j. psihovitalisti kažu, da je nesamo upravljenost k cilju u samom organizmu, nego je u njemu i posljednji razlog (osnova) finalnosti. — Ali neodrživost ovog nazora izlazi otuda, što biljkama i životinjama ne možemo pripisati razum; pa zato je nužno zaključiti, da finalni poredak u organizmima imade svoje obrazloženje u izvanjskom razumskom činiocu. Ovaj zaključak vodi nas k općenitom pitanju o postanku — nesamo života u svijetu, nego — čitavog svijeta. Zato ćemo još ukratko završiti naš pogled na svijet.

Pred tim još ovo pitanje: kako se je životu svijeta od početka do danas **razvijao?** Otkuda današnja raznovrsnost živih bića? — Ili su sve vrste od svog postanka nepromijenjene (teorija konstancije) ili su se tečajem vremena razvile iz nekih praoblika (teorija descendencije). O svima ovim nazorima ne možemo ovdje opširnije raspravljati, jer to spada u posebne nauke; za nas je dovoljno upozoriti, kako nam promatranje svijeta na sve strane nameće različna pitanja.

Filozofski nazori o naravi svijeta

4. a) Razmatranje o razlici između anorganskih i organskih pojava u svijetu — te napose psihičkih pojava kod čovjeka — dovelo je različite naučenjake do pitanja: **je li »ono, što« se na različne načine pojavljuje, sámo po sebi (a ne kao pojava) jedne te iste naravi ili nije?**

Afirmativno odgovara **monizam** (gr. mónos, jedini), a negativno **dualizam** (lat. duo, dva). Monizam uči, da za sebe (= supstancijalno) postoji samo nešto materijalno — ili nasuprot uči, da ne postoji ništa materijalno, nego samo nešto nematerijalno (duhovno, spiritualno). U prvom je slučaju monizam **materijalistički**, a u posljednjem **spiritualistički.** U oba dakle slučaja priznaju monisti, da je svijet sam po sebi samo jedne naravi.

Dualisti uče protivno: da svijet nije samo materijalne (fizičke) naravi, nego i duševne (psihičke). Nesamo dakle da nam se pojavljuje u dva

sasvim heterogena (raznorodna) pojavna niza — fizički i psihički —, nego i ono što se pojavljuje, t. j. sámo pojavno počelo (princip) nije samo jedne, nego je dvostruke naravi.

»Psihofizički monizam ili paralelizam« priznaje razliku između psihičkih i fizičkih pojava, ali uči, da su to samo dva uporedna (paralelna) područja jednog istog počela (kao izvanjska i unutrašnja strana istog okruga, rekao je Fechner).

O svima ovim nazorima raspravlja se u »filozofiji prirode« (svijeta) ili u kozmologiji. A ovdje je svakako još potrebno istaknuti jedno, i to fundamentalno pitanje, na kome se razilaze filozofijski nazori o svijetu i životu, a to je pitanje o **postanku svijeta.**

o njegovu postanku

b) Mi smo se prije (3.) bavili pitanjem o *postanku života* u svijetu, a zatim o *naravi svijeta*. Kod ovoga smo posljednjeg pitanja (4. a) upoznali dva oprečna nazora: monizam i dualizam. Sasvim jednako tako prozvana postoje i dva oprečna nazora u pitanju o *postanku svijeta*: monizam i dualizam.

Monizam uči, da svijet sam od sebe postoji, da vječno postoji, t. j. da nema vremenskog nastanka i prema tome da s obzirom na svoj nastanak nije ni od koga izvan sebe zavisan. Samo jedno eksistira, a to je svijet.

Dualizam (teizam) nasuprot uči, da je svijet nastao i da je izveden od osobnog bića, koje sámo o sebi eksistira, i koje mi zovemo — Bog (gr. teós). Promjene u svijetu, niz međusobno zavisnih uzroka, nenužnost eksistencije svih stvari u svijetu i napokon svrhoviti poredak svijeta služe kao putovi u dokazivanju eksistencije božje. O tome raspravlja Teodiceja ili filozofijska nauka o Bogu (filozofija vjere). Na ovim se dakle putovima sastaje *kozmologijski i teologijski problem.*

POVIJEST PSIHOLOGIJSKE NAUKE I NJEZINI SMJEROVI U SADAŠNJOSTI.

Do Aristotela

1. Historijski počeci psihologije sežu do Aristotela i dalje. Prvi grčki *naravoslovci* (Tales, rod. oko 624., Anaksimen) bili su *materijalisti*. I Diogen iz Apolonije (V. v.) smatra dušu nekim eterom, a Heraklit (oko 535.—465.) dahom. — *Pitagora* (oko 580.—500. pr. Kr.) pod utjecajem egipatske mitologije uči, da je duša za kazan utjelovljena napustivši svoj boravak među zvijezdama, kojima se vraća putujući kroz različna bića. Ona znači božanstvenu *harmoniju*, koja giblje tijelo, a sebe sama giblje. Pitagorin je nazor znatno utjecao na Platona. — *Anaksagora* (500.—427.?) priznaje, da svemir uređuje neka razumna sila (νοῦς) zapravo *kozmička duša*. — Njegov suvremenik *Demokrit* (470.—400?) zastupao je *atomističku* narav duše.

Sofisti, napose Protagora (učio oko g. 444. pr. Kr.), začeli su prvi u grčkoj filozofiji baviti se *pitanjem ljudskoga znanja*; zato oni čine prijelaz od prvog ili »kozmološkog« perioda grčke filozofije u drugi ili »antropološki«. Po njihovu je nazoru sve ljudsko znanje stečeno samo osjetilnim ili senzitivnim putem; zato ovaj nazor zovemo **senzualizam.** Oni dakle ne priznaju, da u našoj svijesti postoje i *takovi spoznajni sadržaji, koji su sasvim različni od senzitivnih sadržaja*, t. j. sofisti ne priznaju »*misaone ili razumske (intelektualne)*« doživljaje, kao posebnu vrstu našeg saznavanja. Pa budući da je sve naše znanje stečeno samo senzitivnim opažanjem, bez mišljenja, zato ovo znanje i nije drugo nego samo »osjetilno iskustvo«. Po tome možemo sofistički nazor nazvati **senzualistički empirizam.** [Sofisti su se također bavili pitanjem: je li naše znanje *istinito*? Na ovo su pitanje odgovorili, da je »istinito« samo za čovjeka, koliko je on pojedinačni spoznajni subjekat. Oni su dakle u tome pitanju — koje spada u »noetiku«, a ne u psihologiju — zastupali t. zv. *antropologizam ili subjektivizam.*]

Protiv sofista je ustao *Sokrat* (470.—399.). On je uvidio, da bez općenite i bezuvjetne ili apsolutne istine nema ni apsolutno vrijednih vrlina u životu ljudskom; a to je opasnost za mladež i za budućnost naroda, ako odbaci građanske vrline. Zato S. pokazuje, da u našoj svijesti postoje osim senzitivnih i »pojmovni ili misaoni« sadržaji, koje možemo odrediti (definirati) tako, da oni vrijede uvijek i za sve ljude. Sokrat dakle (proti senzualizmu) zastupa **intelektualizam.** [A proti subjektivizmu zastupa *objektivizam*, koji uči, da je »istina« objektivne ili apsolutne vrijednosti].

Oko ova dva suprotna nazora kreće se uglavnom sva povijest filozofije. Sokratov učenik *Platon* (427.—347.) usvaja Pitagorino shvaćanje *o predtjelesnoj eksistenciji duše, i to razumne duše* (ψυχὴ λογιστική), koja imade razumsku ili misaonu sposobnost (λόγος), a sjedinjena je u tijelu još s nerazumnom dušom (ψυχὴ ἄλογος), koja se sastoji od srčanosti (θυμός) i željne ili nagonske duševnosti (ἐπιθυμία). Razumski upoznajemo vječne (stvarne) bîti i ideje, i jedino takova je spoznaja prava ili istinska (νόησις), dok osjetilno saznanje nema potpune sigurnosti, nego je samo vjerojatno (δόξα). Osim toga ima čovjek još i praktičnu sposobnost spoznanja (διάνοια). Duša je *besmrtna* i božanstvu slična.

P. je u pitanju o postanku naše spoznaje skrenuo u protivni ekstrem od sofističkog senzualizma; on prekida vezu između razuma i osjetilnosti, te priznaje samo razum — upravo čisti um (ratio) — izvorom spoznaje Zato se njegov nazor zove **racionalizam.**

Aristotel je psihologiju izgradio kao zasebnu nauku u tijesnom naslonu na prirodne nauke. Njegove tri knjige »περὶ ψυχῆς« raspravljaju napose o svim duševnim pojavama i o duši. Nema u čovjeku više duša nego samo jedna, koja ima različnih spo-

sobnosti. U vezi s organskim tijelom kao materijalnim principom čovjeka, *duša je aktivni princip životnih funkcija.* Osjetilno-organske funkcije omogućuju osjetilnu spoznaju (αἴσθησις) o stvarnim svojstvima. I nakon osjetilnog opažanja ostaju sadržaji u svijesti kao predodžbe (φαντάσματα), koje imademo pošto su izvanjske stvari već prestale podraživati osjetila. Zadržavanje minulih utisaka u duši spada na *pamćenje* (μνήμη), a kad smo si svijesni, da smo ih mi sami nekoć doživjeli, kažemo da ih se *sjećamo* (ἀνάμνησις). Osjetilnoj naravi duše pripada još i moć težnja (ὄρεξις). — Iznad svih animalnih (životinjskih, osjetilnih) sposobnosti postoji još specifično (vrsno ili vlastito) čovječja *razumnost* (νοῦς), koja po svojoj naravi nije vezana uz tijelo, te je *besmrtna.* Razum stvara misaone tvorevine (pojmove i sudove), te je pasivan koliko mu te tvorine nijesu prirođene, nego ih prima iz osjetilno opaženih sadržaja i ujedno je aktivan, koliko on sam iz osjetilnosti uzima ili od nekih osjetilnih obilježja rastavljeno shvaća (= *apstrahira* ili »urazumljuje«) spoznajne sadržaje. A. dakle zastupa takav (empiristički) **intelektualizam**, koji priznaje razumsku sposobnost, zavisnu od osjetilnog iskustva. Napokon je i razumsko teženje ili volja sposobna da se sama određuje, t. j. ona je *slobodna.*

Filozofijsko razmišljanje o životu, kako se zapaža u iskustvenom svijetu, navelo je Aristotela na znanstvenu nauku o *principu života* (= ψυχή), i ta je znanost prozvana psihologija. »Predmet« psihologije, po Aristotelovu shvaćanju, nijesu bile samo životne pojave u svijetu i to upravo svijesno-životne pojave, nego je za Aristotela otpočela psihologija na onoj granici, gdje se uopće nalazi *razlika između žive prirode i nežive.* Promatrajući naime postanak i razvitak nekih (i to živih) bića, opazio je Aristotel, da su ta bića sastavljena od različitih dijelova, koji zajednički kao neka sredstva (instrumenti, organi) djeluju prema jedinstvenom cilju (svrsi) a to je: uzdržanje i vlastitim djelovanjem omogućeni razvitak svakog pojedinog živog bića. Ali organi ostaju još neko vrijeme i nakon što je biljka ili osjetilna životinja već prestala živjeti: dakle sami organi po sebi ne sačinjavaju život. Osim toga, organi su različita ustroja i različna djelovanja, a sve to djelovanje upravljeno je nekoj zajedničkoj svrsi — pa je i to dokaz, da u živom biću mora postojati nešto, što se organskim djelovanjem samo služi kao sredstvom s obzirom na svrhu, a to je sam život. Ovo »nešto« jest kao vrsta (species) kod mnogih pojedinki nepromijenjeno — i to nešto nazvao je Aristotel »duša«. Ona je dakle određeno počelo (ἐντελέχεια) organizirane materije t. j. prirodnog (fizičkog) bića koliko je sposobno (eo ipso što je organički udešeno) za život kao svrhu cjelokupnog organskog djelovanja. O tom prvom principu života raspravlja psihologia. — Danas mi više ne možemo u tom opsegu shvaćati zadaću i predmet psihologije, jer je nauka o životu ili »biologija« postala opsežna i zasebna naučna grana, te se psihologija zadržava samo kod proučavanja čovjekova duševnog života. Premda se psiholog ima ovako da ograniči na svoj predmet, ipak se dakako treba obazirati i na biologiju, kao osnovicu za postanak i razvitak specifično čovječjeg duševnog života.

Nakon Aristotela

Neposredno nakon Aristotela nije psihologija napredovala. *Stoici* smatraju ljudsku dušu sastavnim dijelom svemirske duše; a Demokritov atomistički nazor obnavlja *Epikur* (341. —270.). Elejska škola također nema izvjesnog shvaćanja o duši. — Nešto istaknuti židovski psiholog *Filon* (rođ. oko 25. pr. Kr.) povodi se za Platonom. Prirodoslovac *Galen* (u 2. v. pr. Kr.) ispitivao je organske uvjete za duševnost, o kojoj je sudio sasvim skeptički. — Iz novoplatonske škole učio je *Plotin* (204.—270.), da pojedine duše izlaze iz kozmičke duše i stvaraju sebi tijelesa. Viša je duša besmrtna i teži k božanstvu, dok niža duša izgiba s tijelom.

Kršćanska era

U kršćanskoj eri istaknuti je Grgura Nisenskog (2. pol. 4. v.) i Namesiju iz Emese u Feniciji (koncem 4. v.). Oni ističu nematerijalnost duše, jer materija ne može misliti; pa zato je duša besmrtna i Bogu slična. Nije pomiješana s tijelom i nije razdijeljena po različitim mjestima tijela, nego je samo virtualno (svojim utjecajem) protežna, ali bez sastavnih dijelova. — Od latinskih pisaca treba spomenuti Tertulijana, Ciprijana, Laktancija i naročito sv. *Augustina* (354.—430.), kojemu je sva filozofija osnovana na dušoslovlju. Naslanjajući se donekle na Platona a i na Aristotela, Augustin dokazuje jednotu i besmrtnost duše, razlikujući više i niže duševne sposobnosti. Kao veliki poznavalac ljudske duše Augustin je znatno utjecao na kršćanske mislioce, naročito na mislioce srednjega vijeka, koji — od Augustina do danas — predstavljaju u povijesti filozofije t. zv. skolastičku filozofiju.

Nakon Augustina sve do 12. v. nije se kultivirala psihologija. Tek u ovo je vrijeme spomena vrijedan Petar Lombardski († 1146.) i njegov suvremenik arapski filozof Ibn Rošd (Averrhoes 1126.—1198.), koji je učio da svi ljudi imadu zajednički jedan razum. Ta je nauka imala svoje zastupnike i protivnike u 13. v., kad se je skolastička filozofija uspela do svoga vrhunca. Još nešto prije toga vremena nalazimo psihologijskih fragmenata kod Vilima Pariskog († 1249.), Ivana Rochelleskog († 1271.), Vinka Beauvaiskog († 1264.) i dr. — Zasebni period inaugurira *Albert Veliki* (1193.—1280.), koji svojim djelom »o duši« polaže temelje skolastičkoj nauci o supstancijalnosti duše, njezinoj vezi s tijelom i nezavisnosti razumskog djelovanja od materije. Na ovo učenje, a u naslonu na Aristotela, nadovezuje veliki Albertov učenik i najbolji tumač Aristotelov, prvak skolastike, *Toma Akvinski* (1225.—1274.). I ako nije sustavno ispisao posebnu psihologiju, tretirao je prigodice sva psihologijska pitanja. — Psihologiju nalazimo i kod ostalih filozofa iz ovog vremena, kod Bonaventure (1274.), I. Duns Scota (1308.), Roger Bacona (1292.?), Durandusa, Vilima Occamskog i dr. Platonski smjer zastupa u doba humanizma (15. v.) firentinska akademija (Gemistos Plethon, Marsilius Ficinus i dr.). — Još je prije novovječne filozofije istaknut Giordano Bruno (1548.—1600.), učeći da je ljudska duša sastavni dio svjetskog duha. *Suarez* (1548.—1617.) završuje ovo filozofijsko razdoblje kao obnovitelj aristotelovske filozofije u Španiji (napisao je djelo »de anima«; ovako su se zvale psihologije do 16. vijeka, a sam taj naziv »psihologija« upotrebljavaju tek u 16. v. najprije Melanchton, Goclen i Casman).

Novovječna filozofija

Protiv Aristotela, u posve *empirističkom smjeru*, istupa *Bacon Verulamski* (1561.—1626.) kao začetnik novovječne filozofije. Nasljednik mu je Toma Hobbes (1588.—1679.), koji kao psiholog zastupa materijalistički mehanizam duševnoga života. Posebne svoje nazore o duši ima *Descartes* (Cartesius, 1596.—1650.). Po njemu je duša »*misaona supstancija*« (res cogitans), sasvim različita od tjelesne, na koju ne može ni utjecati. Tijelo je automat, koji se sam od sebe giblje, tako da su i sve životne pojave mehaničke naravi, a Bog udešava *skladnost* između tjelesne i duševne supstancije. Pravo je znanje duši *prirođeno* (psihologijski racionalizam). Descartes je (za razliku od Aristotela) sveo psihologijska istraživanja u okvir »misaonog« (= svijesnog) života, jer mu i pojam »duša« znači samo *svijesnu supstanciju.*

Kako je Descartesov nazor o duši bio u suprotnosti s engleskim empirističkim duhom, ubrzo je našao snažna protivnika u *John Lockeu* (1632.—1704.). On se može smatrati začetnikom moderne psihologije, koja *odbacuje supstancijalnu dušu.* Postanak i narav spoznaje tumači Locke sasvim *senzualistički,* jer uči da je duša »tabula rasa«, koja prima osjetilne sadržaje (senzacije, percepcije) i samo od njih sastavlja dalju spoznaju. Aristotel također uči, da spoznaja otpočinje osjetilnim opažanjem, ali on od toga razlikuje razumsku spoznaju, koja je neosjetne naravi. — Kako nam je duša nespoznatljiva, jednako drži Locke, da ne spoznajemo nikakove sile ili sposobnosti, ni prostora ni vremena. Ovim svojim nazorima utjecao je Locke na svoje engleske nasljednike, a konačno i na Kanta.

Senzualistički pravac zastupa *George Berkley* (1684.—1753.) toliko, što uči da materijalne supstancije i nema, nego sve štogod jest, samo

je u osjetilnom opažanju sadržano (esse = percipi). Ove percepcije nastaju u nama Božjim utjecanjem. — Kao materijalist odbacuje dušu David Hartley (1704.—1757.). — Potpuni je empirist David Hume (1771.—1776.), koji dopušta spoznajnu vrijednost samo onim duševnim elementima, koji se dadu svesti na osjetilne utiske. Naročito iz tog razloga odbacuje pojam tvornog uzroka, a dosljedno ne priznaje metafizičke spoznaje o duši (i o Bogu). U tome je Hume preteča Kantov.

Kako je već Descartes učio, da Bog izravnim utjecajem na dušu omogućuje skladno njezino djelovanje s tijelom, tako Geulinx (1625.—1669.) i Malebranche zastupaju t. zv. okazionalizam, t. j. nazor da izvanjski podražaji i voljni čini nijesu tvorni uzroci (causae efficientes), nego samo prigodni (causae occasionales) — za Božje djelovanje, koje s podražajem spaja osjete, a s htijenjem izvan'ska djelovanja. — Spinoza (1632.—1677.) pošao je dalje i priznao samo Božju supstanciju (panteizam), kojoj pripadaju sva fizička i psihička djelovanja; a između oba ova reda postoji samo psihofizički paralelizam (a ne uzajmični utjecaji). — Priklanjajući se ovim nazorima a u opreci s Lockeom zastupa Leibniz (1646.—1716.) racionalistički nazor o prirođenosti duševnih sadržaja. Kao što sve sastoji od nedjelivih jedinica ili monada, i duša je takova monada, koja ne može utjecati na tjelesnu monadu, nego je njihov međusobni snošaj (međusobica) po Božjem uređenju usklađen (harmonia praestabilita.) — Leibnizov sljedbenik Chr. Wolff (1679.—1754.) razlikuje empiričku i racionalnu psihologiju, te je svojom školskom filozofijom ostavio trajni utjecaj u Njemačkoj, premda je učenik ove škole Kant (pod engleskim utjecajem) upravo oborio Leibniz-Wolffov racionalizam. — Još nam ovdje valja spomenuti Nikolu Tetensa, koji prvi razlikuje trostruku duševnu sposobnost: razum, volju i čuvstvo. U isto doba vlada u Francuskoj potpuni materijalizam, koji zastupa La Mettrie, Helvetius i Holbach.

U općoj filozofiji stvara novo razdoblje Immanuel Kant (1724.—1804.), koji doduše ne piše psihologiju, ali usvaja razdiobu duševnih moći u osjetilnu i razumsku spoznajnu moć, zatim osjetilnu i razumsku moć teženja, i napokon čuvstvenu moć. U savezu s Humeom odbacuje spoznajnost duše. [Filozofijski period iza Kanta posve je sterilan za psihologiju. J. Gottlieb Fichte (1762.—1814.) priznaje samo jastvo kao izvor svega. Po Friedrichu Schellingu (1775.—1854.) je svjetska duša prvobitno istovetna s materijalnom prirodom. Frid. Hegel (1770.—1831.) smatra materijalni svijet razvojem duha, te nema razlike između duše i tijela. Psihologija se ovdje posve izgubila u spekulativnoj filozofiji.]

Novije doba za psihologiju nastaje u Njemačkoj, kad se sve filozofijsko nastojanje stalo koncentrirati oko psihologije. Matematičku metodu uvodi u psihologiju Fried. Herbart (1776.—1841.). On smatra pomisli kao elementarne duševne tvorevine, koje međusobno djeluju po mehaničkim zakonima; zato i možemo duševni život aritmetički formulirati. Iz uzajmičnog djelovanja pomisli nastaju voljne, čuvstvene i ostale duševne pojave: tako je Herbart izbacio iz psihologije različne duševne moći (sposobnosti). Herbartovci su Drobisch, Lazarus, Steinthal, Strümpell, Volkmann, Drbal, Nachlowsky i dr. — Uz Herbarta je istaknut psiholog Beneke (1798.—1854.). Njegova je nauka sasvim nejasna, a dovoljno je ovdje spomenuti, da dušu smatra sastavljenicom od različnih sposobnosti, koje se same od sebe razvijaju i međusobno usavršuju.

Znanstvenu metodu u psihologiji uvodi Hermann Lotze (1817.—1881.). Iz jedinstvene svijesti izvodi jednotu duše. Između tijela i duše postoji kauzalni uzajmični utjecaj (uzajmica); a nezavisno od tijela vraća se duša svom božanskom praizvoru (panteistički!).

Osnivači psihofizike jesu E. H. Weber (1878.), G. Th. Fechner (1887.) i Helmholtz (1895.). Tjelesne i duševne pojave samo su dvije strane jedne te iste (gr. mónos) supstancije. Od ovoga metafizičko-monističkog nazora došlo se do radne (istraživalačke) hipoteze, da za sve psihičke pojave treba tražiti fiziologijske (psihofizički paralelizam). Psihofizički zakon obuhvata brojne snošaje između osjetilnih podra-

žaja i osjeta. Uopće u ovoj prvoj svojoj periodi (1840.—1860.) ograničuje se psihofizika na istraživanje samo osjetilnog opažanja.

Manje je znatan u psihologiji Herman Fichte, koji psihologijske svoje nazore naslanja na panteističke spekulacije. Kao prirodoslovac shvaća dušu Hermann Ulrici.

U 19. stoljeću razvijala se u Francuskoj psihologija ponajviše još pod utjecajem Descartesovim. Sinkretističku psihologiju (prema njemačkoj i engleskoj) nalazimo kod V. Cousina (1792.—1867.). Psihologiju je pretvorio u fiziologiju Auguste Comte (1798.—1798.). On je osnivač t. zv. pozivitizma, koji (kao i empirizam) uči, da je samo ono u našem znanju »pozitivno«, što u iskustvu nalazimo; a neiskustvena (metempirijska) spoznaja ne postoji. O neempirijskim stvarima ostajemo »agnostici«. Francuski se je pozivitizam ujedinio s engleskim empirizmom, koji potječe još od Humea. Od engleskih agnostika u psihologiji poznati su još D. Stewart (1753.—1828.), T. Brown (1770.—1820.), J. Mill, I. Yong, W. Hamilton († 1856.) a osobito je ugledan i John Stuart Mill (1806.—1873.), te A. Bain. — Darvinistički psiholog Herbert Spencer (1820.—1903.) tumači postanak svih duševnih pojava sastavljanjem i rastavljanjem. Dakako da se duševnost razlikuje bitno od fiziologijskih funkcija. — Na englesku se pishologiju naslanja francuski psiholog Ribot. — Čitavoj psihologiji pod konac 19. st. podao je svoje obilježje Wilhelm Wund (1832.—1920.). Psihologija se ima nesamo nasloniti, nego i ograničiti na svezu s prirodnim znanostima. Poslije šezdeseith godina prošlog stoljeća postavio je ovaj veliki duh prve temelje eksperimentalnoj psihologiji, koja se stala zanimati nesamo za osjetilno opažanje, nego i za mnoga druga pitanja; tako Wundt istražuje razliku između čovječje i životinjske duše, te je nalazi u tom, što je ova posljednja prepuštena asocijativnom životu bez mišljenja (suđenja) i voljnog izbiranja. Zatim ispituje Wundt eksperimentalnim načinom različite duševne pojave: pažnju, vremensko predočavanje, asocijaciju i t. d.; a s objektivne strane jezik, umjetnost, religiju i t. d. Da novim radnim metodama sistematski obuhvati sve psihologijske probleme, osnovao je Wundt 1879. u Leipzigu psihologijski institut. Tek poslije osamdesetih godina otpočele su se (Stumpf, Ebbinghaus) eksperimentalno istraživati i više duševne pojave (pamćenje, čuvstvovanje, mišljenje . . .).

Iz Wundtove eksperimentalne škole razvila se snažnim zamahom moderna psihologija, navlasitito po O. Külpeu (1862.—1915.) i njegovim učenicima iz würzburške škole (Watt, N. Ach. A. Messer, C. Bühler, Marbe, Störring, Grünbaum i dr.). Polazeći eksaktnom metodom oni psihologiju dovode u svezu napose s naukom o spoznaji (noetikom), te se u osnovnim pogledima dodiruju s aristotelovskim naziranjem: tako na pr. Messer naslanjajući se na Husserla i Fr. Brentana (1838.—1917.), kojemu prethodi Bolzano († 1848.), zastupa objektivizam (a Külpe realizam). Među suvremenim skolasticima ističu se i kao psiholozi J. Geyser, Lindworsky, Mercier, Gemelli i t. d. Od novijih psihologa još samo da neke spomenemo. Uz filozofiju i nauku o spoznaji razvijaju psihologiju H. Husserl (rođ. 1859.), Al. Meinong (1853.—1921.), K. Twardowski, J. Rehmke, C. Stumpf (svi iz Brentanove t. zv. fenomenologijske ili analitičke škole, koja — analizirajući duševne pojave — izvodi one objektivne momente, koji nijesu duševni; time se ovaj smjer opire psihologizmu t. j. stajalištu, da se sve pojave i sva filoz. pitanja imadu svesti na psihičke doživljaje). Zatim su Th. Lipps, (1851.—1914.), Schuppe († 1913.) Mach († 1916.), Cornelius i dr.; a u Francuskoj osobito Fouillé († 1912.) i Bergson (rod. 1860.). Senzualističkog (asocijativnog) su smjera Ziehen, Ebbinghaus († 1909.), Münsterberg i dr. Ovaj smjer dolazi iz Engleske (od J. Milla), te sve duševne pojave nastoji reducirati na udruživanje predodžbi. Protivno tome zastupa Wundt voluntaristička stajališta, po kome je duševni život osnovan na voljnom faktoru. Posredno mjesto zauzimaju Höffding (r. 1843.), Jodl, Jerusalem. U pitanju o snošaju duše i tijela zastupaju suvremeni psiholozi teoriju uzajmničnog djelovanja (Stumpf, Busse, Wentscher, W. James....)

ili teoriju aktualiteta (Wundt). O sadašnjem stanju psihologije i njezinim predstavnicima mogu se potanji podaci crpsti iz psihologijske literature; a mi ćemo ovdje još samo gdješta spomenuti o glavnim smjerovima u današnjoj psihologiji.

II.

Završujući ovu našu knjigu mi dolazimo opet u neposrednu vezu s početkom knjige, t. j. s Uvodom. Odmah ćemo naime pokazati — naslanjajući se na psihologiju Messera — kako se u savremenoj psihologiji možemo najbolje orijentirati, ako uzmemo u obzir **1. predmet** (granice, područje) i **2. metode** (zadatak i način izvršenja psihol. zadatka). To će reći, pojedini se psiholozi međusobno razlikuju naročito prema tome, kako shvaćaju »predmet« psihologijskog izučavanja i kojom se »metodom« služe u izučavanju psihičkih pojava. Ova različita gledišta dat će nam karakteristiku psihologijskih smjerova u sadašnjici.

1. a) »Čista« psihologija (kojoj se priklanja Külpe, Messer, Höfler i dr.) uzima za svoj predmet samo doživljaje t. j. događaje i sadržaje naše svijesti. Ona se dakle jedva ili nikako ne obazire na ono, što je »nepsihično«, nego gleda samo na psihične činjenice. — Dakako da ostaje time još otvoreno pitanje: da li se »psihično« pokriva sa »sviješću«? Psiholozi, koji drže da ima i nesvijesno-psihičkih događaja, — t. j. netjelesnih (=psihičkih) događaja, koji nam nijesu svijesni — uzimaju eo ipso predmet psihologije u širem smislu nego oni psiholozi, kojima je »psihično« isto što i »svijesno«.

Fiziologijska psihologija (Ebbinghaus, Ziehen i dr.) vodi računa u prvom redu o fiziologijskim procesima, koliko uvjetuju svijesne pojave. Psiholozi ovoga smjera nastoje, da svijesne pojave genetički protumače na osnovi fiziologije. I nema nikakve sumnje, da je to osobito kod osjetilnih doživljaja moguće i potrebno. Nije dakako time opet rečeno, da »psihički« znači isto što i »fiziologijski«.

Dok je čista psihologija pretežno deskriptivna, fiziologijska je (u fiziologijskom pravcu) eksplikativna.

b) Kao predmet psihologije uzima se obično sve ono, što je u duševnom pogledu zajedničko svim ljudima, ili ono u čemu se duševni život kod pojedinih ljudi ne razlikuje. Drugim riječima, izrazom psihologija označujemo obično t. zv. »općenu« psihologiju, koja obuhvata općenite duševne činjenice i njihove zakone.

U novije doba (William Stern) bave se neki psiholozi u prvom redu s onim duševnim pojavama, koje nijesu svima ljudima zajedničke, nego upravo onima, kojima se pojedini ljudi i neke skupine ljudi (na pr. narod) međusobno razlikuju ili diferenciraju. To je t. zv. diferencijalna psihologija. Njezin su dakle predmet one osobitosti ili izuzetnosti u duševnom životu, koje ipak nastaju pravilno ili po nekom zakonu. Zato je zadaća dif. psihologije, da ispita sve uzroke za duševne raznoličnosti (varijabilnosti), a to su na pr. naslijeđe, prirođenost, utjecaj okoline, odgoj i t. d.

Odavna su psiholozi opazili nesamo da se duševni život zbiva kod svakog pojedinog čovjeka u različitim oblicima, nego da imade i nekih zajedničkih obilježja, koja karakteriziraju izvjesni ljudski »tip«; na pr. nekoć su se ljudi razlikovali po temperamentima, a danas istražuju psiholozi (Sternberg, Saitschick, Utitz i dr.) karakterističnu duševnu strukturu za pojedine (na pr. genijalne) osobe, za oba spola, za pojedini narod i t. d. Psihologija u tom smislu naziva se »karakterologija«. Ona ne ide u individualnom diferenciranju do tako dalekih analitičkih detalja kao diferencijalna psihologija, nego se zadržava kod onoga, što je u duševnom pogledu općenitije ili barem djelomično zajedničko, t. j. što je za izvjesnu skupinu ljudi karakteristično. Tako »karakterologija« potpomaže diferencijalnu psihologiju.

Samo jedan dio difer. psihologije sačinjava t. zv. »psihognostika«, koja po izvanjskim nekim znakovima ili simptomima zaključuje na duševnu osobitost; na pr. po izražaju lica (»fiziognomika«), po moždanskoj formaciji za osjetilnost (»frenologija«) i po načinu pisanja (»grafologija«).

c) Opća se psihologija, rekosmo, obazire na ono što je u ljudi »općenito« duševno, a ne obazire se na činjenicu, da se ovo »općenito« u životu pojedinih ljudi pokazuje kao različito. Zato je diferencijalna upotpunila opću psihologiju time, što se obazire upravo na pojedinca (individuum). Ali ova je »individualna« psihologija također jednostrana, jer pojedini čovjek ne stoji svojim životom u svijetu osamljen ili izoliran, nego u društvenoj vezi (sa svojim narodom). Zato su psiholozi (Lazarus, Steinthal, pa antropolozi Tylor i Lubbock) stali istraživati duševne pojave, koje su zajedničke ljudima koliko žive u zajednici; a to su na pr. govor, ćudoredni i vjerski nazori, umjetnost, pravni i kulturni običaji i nazori i t. d. Tako je — za razliku od obične, t. j. općenite i »individualne« psihologije — nastala »socijalna« psihologija, koju je osobito razvio W. Wundt (u svojoj Völkerpsychologie). Njezina je zadaća, da ispita sve one društvene (socijalne) oblike — plemenska loza, državni i crkveni uređaj, obitelj, primitivni stadij nekulturnog čovjeka i t. d. — koji sačinjavaju, tako reći, duševnu biologiju pojedinca.

Kad kažemo »društveni oblici«, hoćemo istaknuti, da se radi o uređenoj ili organiziranoj ljudskoj zajednici — za razliku od »mase« ili gomile, t. j. od nesređene skupine. Imade doduše i takovih duševnih pojava — na pr. oduševljenje, pobuna, krivo mišljenje —, koje nastaju i dolaze do izražaja u mnoštvu ili u »masi« kao takvoj, na pr. štampom, modom i t. d. Time se bavi (od Le Bona) t. zv. »psihologija mase«.

Kod socijalne psihologije treba da još na nešto pripazimo. Njoj je, rekosmo, zadaća da ispita, kako društvo sa svojim životom utječe na pojedinca. Posebice se je ova psihologija bavila primitivnim (nekulturnim) čovjekom. Ali psihologija od novijega vremena ispituje naročito: koji su duševni izvori za različne društveno-kulturne proizvode ili produkte? Dok se socijalna psihologija zanima za utjecaj društva — i u njegovim kulturnim oblicima, na pr. s obzirom na jezik, povijest, narodne običaje, vjeru..., — na pojedinca, t. zv. kulturna psihologija uzima gotove kulturne tekovine kao kolektivni (i pojedinačni) duševni rezultat, koji nastoji genetički protumačiti. Pri tom ne dolazi u obzir samo »unutarnja ili idealna« kultura duha ljudskog — na području jezika, povijesti, znanosti, umjetnosti, ćudoređa, religije —, nego i t. zv. »materijalna kultura ili civilizacija«, koja se očituje na području gospodarstva, tehnike, narodnih običaja, zdravstva i t. d. Kulturnoj su dakle psihologiji podređena različita kulturna područja s obzirom na duševnu svoju provenijenciju.

d) Vidjeli smo kod socijalne psihologije, kako ona istražuje postanak (genezu) duševnog života kod pojedinca — koliko je taj postanak društveno uvjetovan. Genetički razvoj (evoluciju) psihičnosti, t. j. zakone njezina nastajanja, uzima si za predmet i zadatak »genetička ili evolutivna psihologija« (Herbert Spencer, G. J. Romanes, zatim nasljednik Wundtov F. Krüger i dr.). Psihologija ispituje »dušu« analogno biologijskom istraživanju, koje ide za tim da upozna nastajanje pojedine životinje i razvojnu crtu čitavog životinjskog niza na osnovi razvojnih faktora, izvanjskih i unutrašnjih pobuda, nasljedstva i okolinskog utjecaja, prilagođenja i prijetvorbe.

Genetička se psihologija razvila napose u »psihologiju životinje« i »djeteta«.

e) Još imade posebno jedno područje psihičkih pojava, koje istražuju psiholozi, a to su bolesne ili patologijske pojave. Obična psihologija ispituje zdravi ili pravilni (normalni) život — pa je zato nazivaju »normalna psihologija« —, a suprotno njoj postoji »patopsihologija« t. j. psihologija koja se bavi nenormalnim duševnim pojavama. Obično je zovu »psihopatologija«, jer je uzimaju kao dio opće patologije ili medicinske nauke o bolestima uopće, tjelesnima pa i duševnima.

f) Iz ove se discipline razvila t. zv. psihoanaliza, kojom se bavi osobito Sig. Freud, prof. u Beču (rod. 1856.). Ona hoće da analizira, t. j. raščinja ili rastvara pojedine — nesamo abnormalne — duševne pojave iz svakidašnjeg života, te nastoji da ih genetički protumači na osnovi »nesvijesnih« utjecaja. »Analiza« ne znači ovdje raščlambu ili rastvorbu jedne sastavljene (kompleksne) duševne pojave ili tvorevine u njezine sastavine — kao što se taj izraz upotrebljava u značenju općene analitičke metode kod opisivanja duševnih pojava —, nego »analiza« imade posebno značenje kad je govor o »psihoanalizi«. Psihoanalitičari naime pretpostavljaju, da u svijesnom (budnom) stanju nastaju mnogi doživljaji asocijativno provocirani po nekima u svijesti potisnutim kompleksima, koji su u duševnoj historiji nekoga čovjeka imali osobitu ulogu. Zato treba da »analiziramo« ili »potražimo vezu« između izvjesnih doživljaja i njihovih faktora, s kojima su nesvijesno asociirani. Treba zapravo eruirati duševnu klicu sadašnjeg svijesnog stanja, te je ekstirpirati. (Ne toliko Freud, koliko njegova škola pretjeruje, kad u podsvijesnu sferu stavlja gotovo isključivo seksualni nagon, koji da se posvuda svijesno očituje).

Psihoanalizi je sličan smjer t. zv. Couéizam, kome je začetnik ljekarnik Emil Coué († 1926.). I on traži vezu s nesvijesnim psihičkim područjem, te hoće da liječi svijesno stanje, na pr. fiksne ideje, melanholiju, strah od okoline i t. d. Razlikuje se od psihoanalize time, što ona traži zle ili škodljive utjecaje nesvijesnoga kompleksa na svijesni život, dok Couéizam pokazuje, kako čovjek može sebi u podsvijesti stvoriti takovo stanje, koje blagotvorno utječe na svijesni život (osobito kod duševne slabosti ili psihastenije), na pr. da sebi ponavljanjem neke rečenice sugerira dobro stanje (na pr. »nema smisla da se na ljude obazirem« ili »nekoć mi nije bilo dobro, a sada jest«). Ovaj je dakle postupak sličan cijepljenju biljke ili duševnim »injekcijama«, koje imadu da regeneriraju podsvijesnu strukturu ili dispoziciju. Ide se za tim, da se postigne izmjena duševne grade i gipkost svijesti. U tu je svrhu potrebno skretanje pažnje i buđenje novih interesa.

g) Imade još nekih veoma neobičnih, upravo tajanstvenih (okultnih) pojava, koje se pokazuju, tako reći, mimo ili uporedo s redovnim životom, te ih po tom zovemo »parapsihičke« pojave. Njima se bavi parapsihologija. Među ovakove pojave spada »telepatija« (primanje ili osjećanje iz daljine), koja u tome sastoji, da je neka osoba sposobna bez ikakva posredovanja primiti od druge — kadšto i veoma udaljene — osobe saznanje o njezinu životnom stanju. Tako primjerice može telepatičan čovjek bez ikakva svoga nastojanja, na osobiti način osjetiti ili saznati (jakim uzbuđenjem ili nekim spoznajnim »viđenjem«) za smrt drugog nekog čovjeka. — T. zv. »čitanje misli« sastoji u tome, da je neki čovjek sposoban, ako hoće, da sazna tuđe usvijesne sadržaje (na pr. uspomenu), bez saopćenja od strane te osobe. — Ima i takovih slučajeva, da neki čovjek bez ikakva posredovanja sazna za tjelesne pojave ili događaje u svijetu; štoviše, da zna za koji budući — inače sasvim nepredviđeni događaj. — I t. d. Čitavo je ovo područje okultnih pojava do danas još znanstveno neistraženo.

h) Napokon dolazimo do granice, kod koje se oduvijek međusobno razilaze psiholozi u shvaćanju ili određivanju svoga predmeta i cilja. Nema naime nikakve sumnje, da je psihologija empirijska znanost, t. j. da se osniva na opažanju svijesnih pojava; a opažajno znanje nazvasmo »iskustvo« (empirija). A je li psihologija samo empirijska, t. j. ima li se zaustaviti na granici empirije? Zar nema nikojih pitanja (problemâ), na koja nam iskustveno naše znanje ne može odgovoriti? Nesumnjivo je i to, da se takova pitanja misaonom čovjeku nameću, na pr. pitanje: da li osim duševnih pojava eksistira »duša«, koja se svijesno pojavljuje, te koja bi mogla eksistirati i bez tjelesnog života? Pa nesamo ovo pitanje, nego na pr. također pitanje o duševnim sposobnostima ili dispozicijama, o nesvijesno-psihičkome, t. j. o nesvijesnim procesima, koji nijesu tjelesne naravi, te uvjetuju svijesne pojave, i t. d. Ovakova pitanja prelaze (transcendiraju) granicu empirije, t. j. na njih se empirijskim putem ne može odgovoriti. [Ipak se i

empirijska — napose genetički eksplikativna — psihologija služi pojmovima o »dispoziciji«, o svijesno nedoživljenim uzrocima ili zakonima svijesnog doživljavanja i t. d.] Drugim riječima, navedena se pitanja odnose na nešto, što nije pristupačno našem iskustvu, što je »s onu stranu« iskustvene prirode, pa zato kažemo da je to nešto »metafizično«; a znanje o metafizičkim stvarima (u psihologiji na pr. o duši, o njezinoj vezi s tijelom, o njezinu bestjelesnom opstojanju...) može se nazvati »metempirijsko«. Koliko psihologija prelazi na ovo područje, zovemo je metafizička ili filozofijska psihologija. Naziva se i »racionalna« — ne zato, što se ne bi obazirala na iskustvo, nego samo na neiskustveno razmišljanje (to bi naime bila »racijonalistička« psihologija), nego zato, — jer nije dosta da se naslanja samo na opažanje (iskušavanje), nego se na osnovi iskustva misaono-spoznajnim (racionalnim) postupkom uvodi (inducira) u »metafiziku«.

Je li takovo metafizičko saznanje moguće? Na ovo pitanje odgovara noetika, a samo od odgovora na to pitanje zaviši mogućnost ili opravdanost filozofijske psihologije. Tko poriče sposobnost našega spoznanja izvan iskustvenih granica — a to su empiristi —, i tko poriče da eksistira čisto »realno« t. j. nezavisno od spoznajne svijesti — a to su idealisti — —, taj mora poricati i mogućnost psihologije o »duši«. Zato je u drugoj polovici prošlog stoljeća prevladavao nazor (Albert Lange) o »psihologiji bez duše«. — Nikada do danas nije u psihologijskoj znanosti nedostajalo odličnih predstavnika, koji ne poriču mogućnost filozofijske psihologije.

2. a) Moderni se psiholozi kadšto razilaze i u nekim metodičkim pitanjima. U obzir dolazi — kako nam je iz Uvoda vrlo dobro poznato, — introspektivna i eksperimentalna metoda.

Ispitujući psihičko događanje ili doživljaje, koji se nalaze u pojedinom subjektu, očito je psiholog u prvome redu upućen na to da sâm sebe »opaža« ili da opaža vlastite svoje doživljaje. To jest, psiholog ih u sebi nalazi ili »gleda« (= neposredno shvaća). Zapravo to nije nehotično i trenutačno shvaćanje vlastitih doživljaja — a ovakovo shvaćanje odgovara izrazu »opaziti« —, nego je pažljivo shvaćanje onoga što se u svijesti događa ili pojavljuje, i s namjerom da postane jasno poznato. Ovakav način shvaćanja vlastitih doživljajâ (svijesnih pojava) nazvasmo »promatranje«; upravo »samopromatranje« ili — kako Messer predlaže — »doživljajno promatranje«.

Eksperimenat sastoji u tome, da možemo neko zbivanje ili pojavu po svojoj volji »izazvati«, t. j. tako nešto učiniti da nastane (astronom na pr. ne može po svojoj volji načiniti da nastane koja nebeska pojava, pa zato astronomija nije u pravom smislu eksperimentalna). Psiholog može sâm u sebi — bez ikojeg izvanjskog sredstva — izazvati svijesni doživljaj, na pr. jednu uspomenu, jednu odluku, jedan sud i t. d., te ovako provocirani doživljaj može promatrati. To je t. zv. »unutrašnji« eksperimenat, koji se i ne razlikuje od sáme introspektivne metode. U pravom smislu »eksperimenat« u psihologiji jest samo »izvanjski«, te znači: provociranje doživljaja izvanjskim ili fizičkim sredstvima (naročito podražajnim putem).

b) Psiholog će dolaziti do svoga cilja — spoznavanja svijesnih pojava — na osnovi opisivanja i tumačenja; i o tome nas je poučio naš Uvod. Današnja je psihologija također deskriptivna i eksplikativna.

Opisivanje (deskripcija) zadržava se kod onoga, što je psihologu u njegovoj svijesti »dano«, t. j. što on sâm u sebi opažajno nalazi, a to su upravo »doživljaji«. Svakidašnji je život isprepleten mnogostruko različnim doživljajima, koji su vrlo kompleksni (sastavljeni), pa zato psiholog otpočinje svoje opisivanje kod onih doživljaja, koji su manje sastavljeni, te od kojih su malne uvijek sastavljeni oveći doživljajni skupovi. Zato deskriptivni psiholog najprije rasporedi ili klasificira svoj materijal — duševni život —, kao da sastoji od zasebnih područja; on ne počinje na pr. s mišljenjem i htijenjem — premda ovi doživljaji ispunjaju svakidašnji život —, nego otpočinje kod jednostavnijih doživljaja: osjetilnog opažanja i t. d.

S ovakovim se opisivanjem bavi »čista« psihologija; ona je dakako »empirijska«, jer se opisivanje osniva na opažanju (a »empirija« znači opažajno saznanje).

Treba doživljaje i protumačiti, t. j. naći uzroke njihova nastanka. Ovaj psihologov posao zovemo »uzročna ili kauzalna eksplikacija«. Ali — i to je važno! — kod toga se posla psiholog više ne zaustavlja samo kod onoga što mu je svijesno dano, nego on nastoji da istraži neopažene izvore (uzroke) svojih doživljaja, pa zato govori na pr. o različnim »dispozicijama«. On ispituje da li su ovi uzroci samo fiziologijski ili su takoder nesvijesno-psihički. Zato kažemo, da se eksplikativni psiholog ne služi samo deskriptivnim pojmovima, nego i »funkcionalnima« (na pr. »dispozicija«) — koliko oni označuju uzročno djelovanje ili funkcioniranje. Eksplikativna psihologija dakle — i kad je samo »fiziologijska« — prelazi u »metafizičku« psihologiju, jer nastoji saznati nešto i o onome, što nije usebnom opažanju pristupačno ili »empirijsko«.

c) Opisna psihologija znači donekle već objašnjavanje ili tumačenje cjelokupne »duševne slike«, a nesamo opisivanje doživljavanja kako ono danomice teče. Jer deskriptivni psiholog, rekosmo, probire ili razreduje doživljaje, on ih »klasificira«. Pri tome su neki psiholozi (Herbart) zastupali gledište, da su svi doživljaji sastavljeni od spoznajnih (razumskih, intelektualnih) elemenata. To je t. zv. intelektualistička psihologija. Drugi opet psiholozi (Schopenhauer, Wundt, Paulsen, donekle Jerusalem i dr.) drže, da je volja (voluntas) — u najširem značenju te riječi: nagonskokretne pobude i teženje — jedinstveni izvor cjelokupnog duševnog zbivanja. To je gledište voluntarističke psihologije.

Tek od druge polovice 18. stoljeća (od Tetensa) klasificiraju psiholozi sav duševni život na područje saznanja, teženja (htijenja) i čuvstvovanja. Ova trodjelna (trihotomna) razredba ne zalazi u metafizičko pitanje o zajedničkom izvoru različnih doživljaja, nego postavlja tri područja prema tome, kako nam se doživljaji po iskustvu (u svijesti) ukazuju različni.

d) Psihologu nije zadaća samo da cjelinu analitički t. j. po njezinim sastavinama opiše i kauzalno protumači, nego takoder — da od psihičkih sastavina ili elemenata sastavi (= sintetizira) cjelinu: kao što i jest zbiljski »duševna slika« cjelovita. To će reći, psiholog mora objasniti i cjelovito jedinstvo svijesti, t. j. sastavbu i ujedinidbu ili sintezu različitih doživljaja.

Neki su psiholozi mislili, da se »jedinstvo u mnogostručnosti« najlakše dadē uspostaviti na taj način, da mnogostruke doživljaje smatramo sastavljene od jednakih elemenata, a to nijesu drugo nego osjeti (senzacije) naših osjetila (sensus). Takav se nazor zove psihologijski senzualizam.

Osjeti su na svome primarnom stepenu postanka dakako u vezi s perifernim podražajem. Bez takova podražaja nastaje »reproducirani« osjet ili zamjedba (pomisao). Osjeti se sakupljaju u zajedničko mnoštvo i time nastaju većma komplicirane ili »više« psihičke tvorevine. Ovakovi doživljajni skupovi ili kompleksi nastaju na osnovi asocijacije. Koliko psihologija na ovaj način tumači postanak svijesnog jedinstva, zove se »asocijativna«.

Ona je otpočela — u novije doba — u Engleskoj: Locke, Hume, James Mill i sin John Stuart Mill. Posljednji uči, da su svi psihički elementi jednaki kao i kemijski atomi. Ali već je asocijativni psiholog Hartley, a osobito Wundt — svojom naukom o »stvaralačkoj sintezi« u duševnom životu — istaknuo, da sastavljena duševna cjelina imade svoja posebna obilježja, posve različna od pojedinih elemenata. Zatim je Al. Bain pokušao da senzualistički protumači i voljne doživljaje, te ih je nastojao svesti na kinestetske senzacije. — U Francuskoj je senzualizam zastupao Condillac, a pod njegovim su utjecanjem u Njemačkoj osobito H. Ebbinghaus i Th. Ziehen.

e) U opreci sa senzualizmom razvila se t. zv. »virzburška škola« (jer ju je O. Külpe u Würzburgu osnovao), kojoj pripadaju Ach, Bühler, Grünbaum, Marbe, Messer i dr. Ovi su psiholozi — zastupnici t. zv. psihologije mišljenja — eksperimentalnim putem utvrdili, da svijest o značenju riječi i smislu izrekâ nije senzitivna, pa zato se ovi nezorni sadržaji (»misli«, Bewusstheiten) ne mogu svesti na senzacije.

U tumačenju doživljajâ pošli su od senzualizma dalje i drugi neki psiholozi. Berlinski psiholog K. Stumpf — naslanjajući se na svog učitelja F. Brentana — razlikuje osjete (koje naziva prostornim »pojavama«) i psihičke »funkcije« ili akte (čine). Pod ovim izrazom razumijeva S. opažanje pojavâ i njihovih relacijâ, njihovo sastavljanje, pojmovno shvaćanje i sudenje, čuvstvovanje i teženje sa htijenjem. Sve su to dakle svijesna stanja ili pravi naši doživljaji. »Funkcije« znače prema tome psihičke dogadaje ili psihička zbivanja (djelovanja) koliko su nam usvijesno poznata. (Osim u tome značenju može se još izraz »funkcija« opotrijebiti i za učinak izvjesnog djelovanja.)

Kako je Stumpf zaveo »funkcijsku psihologiju« sa svojim »svijesnim funkcijama« — W. Stern naslanja eksplikativnu svoju psihologiju na »nesvijesne akte«. To su sva ona djelovanja, koja uzročno omogućuju, da od osjetnih pojava (fenomana) nastane cjeloviti »smisao«. Točnije ovako: »akti« su oni uzročni faktori, kojima čovjek u smislu postavljenih ciljeva osjetno doživljene fenomene odabira, sastavlja, potiskuje i poreduje.

Kao što je Sternova psihologija suprotna asocijativnoj psihologiji (koja svu povezanost fenomenâ svodi samo na asocijacije) — tako i Wundt u ovoj opreci postavlja t. zv. apercepcijsku psihologiju. Izrazom »apercepcija« označuje W. činjenicu naše pažnje — koju ignoriraju atomistički senzualisti; a »pažnja« znači, da jedan »psihički sadržaj postane jasno shvaćen« ili da stupi u »pogleднu točku« svijesti. Pažnja se u svijesti očituje time, da se na jedan doživljeni (usvijesni) sadržaj upravimo, uperimo ili obazremo i zaustavimo ili saberemo — da ga fiksiramo; a to znači, da pažnja u svijesti djeluje kao reflektor, koji osvjetljuje pojedine sadržaje. Dakako da ovo »osvjetljivanje« treba protumačiti, t. j. treba istražiti kauzalnu narav pažnje. Mi smo spomenuli, da ona svakako znači duševno »nastojanje ili aktivnost«, a učinak (funkcija) ove aktivnosti jest upravo »osvješćivanje« pojedinih sadržaja (doživljaja). I tu sada dolazi pravo značenje Wundtova izraza »apercepcija«, kojom se on suprotivi asocijativnoj psihologiji. »Apercepcija« je zapravo izvor pažnje; i to »pasivni« izvor onda, kad je pažnja podražajno provocirana. »Aktivna« pak apercepcija znači svijest o vlastitoj (jastvenoj) aktivnosti, te sastoji u tome, da ja sâm odredujem smjer pažnje — i to prema mome psihičkom stanju, koje rezultira iz nekadašnjih mojih doživljajâ, koji nijesu u izravnoj vezi s nazočnim (neposredno danim) utjecajem. Aktivna apercepcija znači dakle moju »volju«, kojom se »ja« samosvojno izdižem nad one predodžbene skupine, koje mi se reproduktivno nameću asocijativnim mehanizmom; — toliko izdižem, što im ja mogu, ako hoću, prikloniti pažnju ili ne, te ih prema tome svijesno zadržavati ili istisnuti, rastavljati i spajati. A to opet ne znači drugo, nego da asocijativni zakoni nijesu jedini faktor spoznajne sinteze — kao što asocijativni psiholozi uče — nego da ja mogu prema postavljenim sebi zadaćama (ciljevima) upravljati i regulirati kompleks spoznajnih elemenata. Voljni dakle princip svijesnog života — a to je »aktivna apercepcija« — znači »determinantne tendencije« u tijeku našeg doživljavanja. Proti asocijativnoj nastala je »determinativna psihologija«. Njoj se priklanja i vircburška škola (te Paulsen, Jerusalem i dr.). Mi smo u genetičkoj eksplikaciji pažnje upotrijebili izraz »nastojanje«, te se i ovim općenitim izrazom nijesmo udaljili od »aktivne apercepcije«.

Prije nego završimo prikazivanje sadašnjeg stanja psihologijske nauke, još je samo gdješto napomenuti — i to u vezi s istaknutom oprekom između današnjih psihologa (iz različnih škola) i senzualističke asocijativne psihologije. Proti ovoj je naime psihologiji nesamo vircburška škola i Wundt, nego i neki psiholozi današnjice. Ovamo spadaju psiholozi (Henning

i dr.) t. zv. »s t r u k t u r n e p s i h o l o g i j e«, koji uče, da zadaća psihologije ne sastoji samo u analiziranju psihičkih detalja (elemenata, fragmenata), nego da treba pokazati skupnu (kompleksnu) građu ili »strukturu«. Jer svoju zasebnu strukturu imadu nesamo pojedini svijesni sadržaji, nego životinje imadu svoju, dijete svoju, primitivni narodi svoju osobitu psihičku strukturu. Pa nesamo svijesna duševnost, nego i nesvijesni njezini uvjeti različno su strukturirani, na pr. pamćenje, dispozicije, karakter; nesamo da imadu svoju strukturu pojedini doživljaji, na pr. estetski, religijski..., nego i čitava individualna ličnost.

Još se proti senzualizmu i asocijativnoj psihologiji danas osobito ističe t. zv. o b l i k o v n a p s i h o l o g i j a (Chr. v. Ehrenfels, Meinong, Witasek, Höfler, Benussi, Kreibig, Schumann, Cornelius, Lipps, Köhler, Koffka, Wertheimer i dr.). Ne stoji, kako senzualistički »atomisti« drže, da su nam prvobitno dani izolirani osjetni elementi, koji se sakupljaju u agregatno stanje, t. j. u nesuvisle ili jedinstveno nepovezane skupine. Nasuprot je činjenica, da je svijesna danost na različite načine »oblikovana«, a to će reći: dane su nam različito određene (struktuirane) događajne cjeline, s posebnim obilježjima cjeline, zakonima, tendencijama i uvjetima cjeline s obzirom na njezine sastavine. Osim elemenata postoji dakle i — kako je Wundt kazao — stvaralačka sinteza ili tvorba psihičkog jedinstva. Ona otpočinje već kod najjednostavnijih doživljaja — kod osjetilnog opažanja — te se očituje navlastito kod većih duševnih kompleksa.

Kako je iz ovog prikaza psiholoških smjerova u sadašnjosti vidjeti, i naša se Psihologija neprestano obazire na savremeno stanje psihologijske nauke!

Bilješka (od prof. za eksper. psihologiju dra. R. Bujasa). Za istraživanja eksperimentalne psihologije služe često aparati različite vrsti. Tako se kod ispitivanja osjeta izvodi podraživanje prema vrsti osjetila različnim spravama, pomoću kojih dobivamo na pr. svjetlost određene boje, zvuk izvjesne jakosti i visine, tlak na koži, kretanje ruke i t. d. Druga sredstva služe za proizvađanje mirisa i okusa. Ima i aparata, pomoću kojih ispituje psihologija i kompleksnije intelektualne funkcije, kao što na pr. opažanje. Tahistoskop (»brzogled«) pruža za posve kratko vrijeme sliku, pa se njim može proučavati, koliko vremena ili u koliko ponavljanja treba da se izloži slika, dok je ona prema većoj ili manjoj kompliciranosti opažena (zamijećena); isti aparat može služiti za ispitivanje pažnje i pamćenja. Ovom skupinom pomagala izazivljemo doživljaje, što ih želimo proučiti, pritom mijenjamo vanjske prilike i mjerimo ove uvjete za doživljaj. Ima pak drugih aparata, pomoću kojih ispitujemo različne tjelesne promjene, koje tumačimo kao popratne ili izražajne simptome psihičnih pojava. Svatko znade, da se uz različne doživljaje, osobito uz afekte, mijenja kolanje krvi, rad srca, disanje i t. d. Ovakove se promjene mogu eksaktno opažati samo onda, ako ih pomoću zgodnih sprava možemo registrirati. Za tu svrhu postoje aparati, koji takove promjene prenose na osjetljivu pisalicu, koja ih bilježi kao krivulju na počađenoj plohi, koja se jednolično giblje. Disanje se na taj način snima grafički pomoću pneumografa, bilo pomoću sfigmografa, premještanje krvi, koje odgovara mijenjanju objama ruke, pomoću pletizmografa. U psihologiji čuvstava najvažnija su ovakova ispitivanja izražajnih promjena u svezi s izjavama samoga opažanika o vlastitome doživljaju. Osim podražaja i izražaja može se još mjeriti i vrijeme, koje protječe od časa svršetka podražaja do one vanjske promjene (kretnje ili izjave), koju nazivamo izražajem: možemo dakle mjeriti vrijeme samoga doživljaja. Tako možemo da ispitamo, koliko treba vremena, dok jedna zadana predodžba izazove drugu predodžbu. To se »vrijeme asocijacije« mjeri običnim sportskim satom s petinama sekunde tako, da pritiskom uputimo sat, čim je izrečena podražajna riječ, pa ga opet pritiskom zaustavimo, čim opažanik započne svoj odgovor. Srednje je vrijeme jedna do dvije sekunde, ako se asocijacija vrši bez smetnje; pojavi li se pritom kakova emocija, može vrijeme da bude znatno duže. Za najkraća vremena upotrebljava se poseban sat, hronoskop, koji bilježi tisućine sekunde. Njim se mjeri »vrijeme reakcije«. Na zadan znak (podražaj) ima opažanik da što prije pritisne tipku. Kazaljke hronoskopa, upućene i zaustavljene električnim udarcem, pokazuju, koliko je tisućina jedne sekunde proteklo od časa podražaja do časa reakcije.

Ima nekih aparata, koji su vrlo prosti, a ipak se i pomoću njih može eksaktno istraživati. Takav je aparat esteziometar na vlas, kojim se može izmjeriti osjetljivost za dodir ili pritisak. Glavni dio instrumenta je vlas, kojoj možemo mijenjati dužinu. Odmjerenim slobodnim krajem vlasi tlačimo okomice na izvjesnu tačku kože, dok se vlas izboči. Jakost tog pritiska možemo precizno odrediti vagom. Što je vlas kraća, to će se ona tek pri jačemu pritisku izbočiti. Ako želimo odrediti osjetljivost za dodir, tražimo najslabiji pritisak, kod kojega ćemo tek dobiti osjet dodira, jer ako je vlas preduga, bit će pritisak tako slab, da ne ćemo još imati nikakog osjeta. Taj p r a g i l i l i m e n nalazimo ovakim postupkom: Tošto smo na pr. na dlanu ruke našli (laganim dodirom vlasi) jednu tačku osjetnu, treba da ju zabilježimo, da sva mjerenja možemo vršiti na istomu mjestu. Zatim se vlas esteziometra izvuče toliko, da kod pritiska na zabilježenu tačku nema osjeta. Na to se skraćuje slobodni dio vlasi za jedan milimetar i pokuša, ima li sada, kod ovako pojačanoga pritiska, osjeta. Ako opažanik još ne osjeća ništa, znak je to da je pritisak još preslab ili, kako se to veli, da je podražaj »ispod praga« ili subliminalan. Pojačavajući dalje postepeno pritisak time, što vlas skraćujemo milimetar po milimetar, doći ćemo do one jakosti pritiska, kod koje će opažanik napokon imati osjet dodira. Intensitet podražaja, koji odgovara ovoj dužini vlasi, traženi je limen. Tačnija se vrijednost nalazi, ako sad obrnuto polazimo od jačega pritiska, koji postepeno smanjujemo, dok opažanik izjavi, da sad nema više osjeta dodira, pa od prve i druge vrijednosti uzmemo sredinu. Ovako dobivene liminalne jakosti pritiska različite su prema različnim mjestima na koži i odgovaraju pritisku od 2 do 15 miligrama (1 miligram = 1 tisućina grama). Ovo je jedan od najprostijih primjera, na kojemu se može pokazati, kako se postupa kod mjerenja u psihologiji. Druga ispitivanja zahtijevaju često kompliciranu aparaturu i zamršene račune za izlučivanje različnih pogrešaka

RJEČNIK

sa objašnjenjima, koja će đaku poslužiti kod izučavanja i ponavljanja obučnog gradiva.

A.

ABULIJA (gr. a = bez, búlomai = hoću) znači nemoć volje ili slabost u stvaranju odluka.

ADAPTACIJA (lat. aptus ad = prikladan za) oka za tminu ili za svijetlo; postizava se proširivanjem ili suzivanjem zjenice, to različitom razdiobom pigmenta (= boje u tkivima) u mrežnici.

AFEKAT (uzrujanje, razdraženost, ganuće, passio) naglo pojačano čuvstvo.

AFICIRATI (lat. afficere = pobudivati) utjecati na; afekcija, utjecaj. — Po tome riječ »afekat«.

AKCIDENTALAN (lat. accidens = pripadak) pripadan, inherentan, a nipošto »imanentan«, jer na pr. svako djelovanje (actio) jest inherentno, a može da bude imanentno (neprelazno) i transijentno (prelazno).

AKOMODACIJA udešavanje oka za blizinu i daljinu. Ako oko miruje, udešeno je za daljinu; ako se pak mišić u prednjem dijelu žilnice (cilijarni mišić) kontrahira ili stegne, to popusti vlak (Zug), koji rasteže leću, pa leća radi svoje elastičnosti poveća svoj konveksitet.

AKSIOLOGIJA (gr. áksios = vrijedan) nauka o vrijednostima (vrednotama).

AKT (lat. agere = činiti) čin, činidba, tvorba, akcija, djelovanje, radnja, Tätigkeit, Tun, Wirkung, Handlung — znači izvođenje neke promjene, t. j. onoga po čemu nešto nastaje. [»P r o m j e n a« — t. j. početak neke eksistencije (= nastanak) ili svršetak (= prestanak) — znači prijelaz od mogućnosti ili potencijalnosti (= od onoga stanja, koje je ispred promjene) na zbiljnost ili aktualnost (t. j. na proizvedenu eksistenciju).] Ono pak što djelovanjem nastaje, jest gotovo »djelo« (čin, učin, tvorevina) t. j. nešto zbiljsko ili aktualno (= uzbiljeno ili aktualizirano). »Reakcija«, Rückwirkung, ustuk, suprotno djelovanje, djelatni izazov i odraz na neki učinak; reagirati.

Svako zbivanje ili promjena pretpostavlja svoj uzrok toliko, što eksistira zavisno od njega. Po tom što je uzrok »ispred» ili »na »početku« onoga što njime nastaje, zovemo ga p o č e l o (princip). I to dakako »stvarno« počelo — za razliku od logičih i misaonih počela ili načela, t. j. najopćenitijih sudova. — Tvorni (djelatni, aktivni) uzrok (causa efficiens) jest tvorni subjekat (agens) djelovanja. Ovaj činilac (faktor) ima u sebi stvarni (realni) razlog — za razliku od logičnog razloga, u kome je fundirana istina nekog suda — za sve ono što od njega nastaje.

AKTIVNOST djelatnost, Tätigkeit, sposobnost djelovanja.

AKTUALAN zbiljski (protivno: potencijalan, moguć): a k t u a l n o s t, zbiljnost, uzbiljavanje, Wirklichkeit, Wirksamkeit; teorija aktualnosti (voljno djelatnosti).

ALTRUIZAM (lat. alter = drugi) dobrobit drugih ljudi kao cilj djelovanja (suprotno od egoizam).

ANALIZIRATI (gr. analio = rastavljam) razlučiti, rastaviti, dekomponirati, razlikovati, distingvirati, istražiti u nečem dijelove (trennen, sondern, unterscheiden); a n a l i z a rastavba, raščlamba, rastvorba, razludžba (Auflösung, Zerlegung, Zergliederung) sastavljene cjeline u sa-

stavne dijelove ili članove (sastavine). *Psihologijska* a. rastavljanje recipirane cjeline, t. j. onaj spoznajni akt, kojim u osjetilnoj iskustvenoj građi (a isto tako u neposrednom ili unutrašnjem iskustvu) tražimo sastavne dijelove (od kojih onda neke oduzmemo ili apstrahiramo i tako »pojmimo«). Kad opisujemo pronađeni dio, zovemo taj posao *deskriptivna* a. Kad njegov postanak tumačimo, t. j. kad pokazujemo njegovu uzročnu (kauzalnu) vezu, to je *kauzalna* a. Analizi je protivna »*sinteza*« skupljanje, sastavljanje, spojidba, ujedinidba.

ANALOGIJA (gr. analogia) sličnost, podudaranje, proporcija u nečemu kod različnih stvari. Analogni je zaključak, kad po analogiji nekih svojstava kod dva predmeta zaključujemo, da su im zajednička i ostala svojstva, na pr. Mars je u mnogočem sličan Zemlji, pa je vjerojatno — tako zaključujemo — da je i Mars napućen.

ANATOMIJA (gr. anatémno = režem) raščlanjivanje organizma, nauka o čestima organizma.

ANTROPOLOGIJA (gr. ántropos = čovjek) nauka o čovjeku.

APERCIPIRATI (lat. ad = k. percipere = osjetilno opažati) znači, da u slici kažemo, inventarizirati (u dešēvni inventar unositi) novi perceptivni (i bilo koji) doživljaj, ili na izgrađenu duševnu svojinu prilagodno nadograđivati nove doživljaje — tako da po prijašnjim doživljajima (svijesnim sadržajima) i novi dobiju svijesnu jasnoću. »*Apercepcija*« pažljivo stavljanje (unošenje) u jasnu svijest svakog perceptivnog (opažajno shvaćenog) i bilo kojega novo doživljenog sadržaja — i to na osnovi otprije stečene duševne cjeline. Funkcija *pažnje* jest svijesno objašnjenje, a *apperceptivna* funkcija jest ovo objašnjenje, koliko je u sintezi sa stečenom duševnom cjelinom. Apercepcija (Dazuauffassung) znači dakle a) *primanje* (Aufnahme) novih sadržaja pomoću starih; b) *unošenje* (Einordnung, Eingestaltung) novih svijesnih elemenata u *cjelinu* duševnog života (a ne samo stapanje sa *sličnim* starim elementima — kao kod asimilacije!). Učinak je dakle apercepcije da se novo prihvaćeni svijesni sadržaj *upotpuni* i prema poznatoj cjelini *rasporedi*.

APREHENZIVAN (lat. apprehendere) shvaćati (auffassen) ili »*kognoscitivan*« (lat. cognoscere = spoznavati).

APSTRAHIRATI (lat. abs-trahere = od — vući) jedno od drugoga oduzeti, od neke cjeline nešto *odlučivati*, odijeliti, izvaditi, a ostalo *izlučiti*, *eliminirati*, ekskludirati (absondern, abtrennen, abziehen, ablösen, aussondern, ausscheiden); *apstraktan* odlučen, rastavljen: *apstrakcija* odludžba. oduzimanje, izlučivanje. Kao misaoni akt znači *odmišljanje* (urazumljivanje), kojim iz osjetilnih opažaja (primljenih utisaka) i predodžbi stvaramo »pojmovni« (razumski, misaoni) sadržaj toliko, što iz osjetilnih sadržaja izlučujemo (ne pazimo, ne gledamo, ne obaziremo se na) pojedinačne ili individualne (nebitne) raznoličnosti, a oduzimamo ili odmišljamo zajedničke (bitne) oznake. Na pr. pojam (ili možda nije loša riječ »odmišljaj«) »tvrdoće« jest apstrahiran ili ekstrahiran (herausgehoben, izvaden, izvučen) iz skupine pojedinih opaženih svojstava na različnim stvarima (na vlastitom tijelu, stolu, olovki i svemu što-god je tvrdo). Apstrahirati možemo *na osnovi analize*, t. j. pošto neku skupinu ili mnoštvo različnih pojedinačnosti razlikujemo i pojedine njezine sastavine međusobno rastavljamo na tek poslije toga izvjesno obilježje *odvojimo ili oduzmemo*. Tako na pr. nastaje i. pojam »drveta«, da uporedujemo i *razlučujemo* (analiziramo) pojedine biljke, te onda *odlučimo* zajednička obilježja ili oznake za svako drvo. Ovakav se pojmovni sadržaj — koliko je apstraktan — ne nalazi u osjetilnim pojedinkama, pa zato kažemo da je »neosjetilan«. — Kad neki pojam označuje upravo pojedinku (individualni predmet), kažemo da je *konkretan* (lat. con-crescere = zajedno rasti, jer je takv pojam kao srašten s opaženom pojedinkom) ili *individualan*; u tom slučaju nešto

istaknuto (naročito) shvaćamo kod pojedinke, na pr. poimajući Napoleona. Neinduvidualan ili *općenit* je pojam, kad ne izriče ništa pojedinačno, na pr. čovjek.

»*Psihologijska*« je apstrakcija, kad u nekom sastavljenom sadržaju našeg znanja pojedinu sastavinu — na osnovi analize — zasebno *shvatimo ili odmislimo*. To biva, rekosmo, na taj način, *da na jedne sastavine pazimo i da ih istaknemo* (hervorheben), a *na druge ne gledmo* i odstranjujemo ih (beiseiteschieben). Mi dakle priklanjamo pažnju samo nekoj sastavini bez obzira na druge, — te ovakovo osamljivanje ili izolaciju jednog sadržaja od drugih upravo zovemo psihologijska apstrakcija. Dok je »*logička*« a., kad se *izričnoobaziremo* ili kad gledamo i na one sastavine, koje odstranjujemo ili izlučujemo, na pr. kad pojam »trokuta« dobivamo razlikujući ga izričito od »pravokutnosti«. [Logičkom »derterminacijom« možemo pojmu trokuta dodati oznaku pravokutnosti i time upotpuniti (pobliže odrediti) sadržaj »trokuta«.] Logička se a. zove također »*metodička*« te sastoji u tome, da se kod naučnog istraživanja na neke momente (elemente) hotimice ili izričito ne obaziramo, a pazimo i zadržimo samo ono, što upravo namjeravamo izučavati, na pr. kad psiholog ispituje različite osjete, on pri tom apstrahira od čuvstava, koja prate naše osjete.

ASIMILACIJA (lat. ad-similis = sličan, Verähnlichung) udruživanje po sličnosti. Asimilacija događa se onda, kad nadošli svijesni sadržaj izaziva (provocira, reproducira) prijašnji slični sadržaj (sliku sjećanja), te se zajedno tijesno povežu (stope); na pr. kod prepoznavanja opažene osobe ili stvari. Novo pridošla komponenta (sastavina) može da bude senzorielna ili reproducirana, a prijašnja sastoji samo od reproduktivnih elemenata; obe komponente pripadaju istom osjetilnom području. — Kad *reproduktivni* elementi znatno *nadjačaju* osjetilne (senzorielne), tako da se ovi posljednji mnogo promijene, a čitava asimilatorna tvorina (produkat) postane sasvim različna od osjetilnog objekta — nastaje osjetilna obmana ili krivo tumačenje osjetilnog utiska; takav događaj zovemo »iluzija«. Tako na pr. možemo imati dva dodirna osjeta na protivnoj strani vrška od kažiprsta i srednjeg prsta onda, kada dvije kuglice dodirujemo; a kad oba prsta unakrstimo i dotaknemo jednu kuglicu, imat ćemo jednaka dva osjeta: jer se sadašnji osjetilni utisak stopio (asimilirao) sa reproduktivnim.

ASOCIJACIJA (lat. ad-sociare = pridružiti, udružiti se ili povezati se s nečim, Vergesellschaftung, Verbindung, Verknüpfung) 1. doživljajno *povezivanje* ili *pridruživanje*, stvaranje sveza ili »asociiranje« (kao proces); 2. gotove same ove *sveze*; one omogućuju ili uvjetuju reprodukciju, t. j. mi ih pretpostavljamo zato da ekspliciramo reprodukciju (vraćanje nekoć doživljenih sadržaja).

Dakako, asocijativno svezivanje (prikopčavanje) ne znači kvantitativno udruživanje ili dodavanje jedne psihičke sastavine drugoj, nego znači doživljajno ujedinjivanje, t. j. asocijativnim udruživanjem sastavinā *tvore se doživljajne cjeline* ili *jedinstvene složenice* (*komplekksi*). Pojedine sastavine gube u kompleksu svoju samostalnost, s njihovim se međusobnim ujedinjivanjem izmjenjuje cjelokupna sadržina svijesti kao slike kaleidoskopa.

Psihički se događaji međusobno povezuju sami od sebe ili *bez naše voljne (hotimične) pažnje*; zato kaže Wundt, da a. nastaju u stanju »pasivne pažnje«. Kad hotimice pazimo na svezu novih svijesnih sastavina sa starima zato da po toj svezi upoznamo nove sastavine, kažemo da ih »apercipiramo«; apercepcija znači dakle »aktivnu (hotimičnu) pažnju«, koliko njome nastojimo novu sastavinu upoznati po svezi sa prijašnjima.

A. su *simultane* (lat. simul) istovremene ili *sukcesivne* (lat. succedo) sljedovne — prema tome, da li se udruženi elementi zajedno u

svijesti nalaze (na pr. boja, oblik, miris cvijeta) ili u vremenskom slijedu (na pr. kod čitanja i slušanja). Simultana a. ili je od jednoličnih elemenata (= asimilacija) ili od nejednoličnih (= komplikacija).

Iza Aristotela prvi je John Locke uvidio važnost asocijacije u duševnom događanju, te je on i zaveo ovu riječ (g. 1700.). Engleski psiholog Hume upotrijebio je taj izraz, da njime označi kojegod psihičko združivanje.

S obzirom na veći ili manji stepen (načinu) svezanosti možemo — s Külpeom — razlikovati asocijacije u stapanja (Verschmelzungen) i spajanja (Verknüpfungen). Njihova je opreka u tome, što kod stapanja — kod muzikalnog opažaja jednog akorda — jedva da možemo i s najvećom pažnjom analitički razlikovati sastavne članove, dok to lakše možemo kod spajanja, na pr. opažajući neku melodiju. U abnormalnom duševnom stanju i u snu i neposredno sukcesivni elementi kadšto se sasvim razvezuju.

S obzirom na vrstu (kakvoću) asociiranih članova ili s obzirom na izvor asocijativne građe razlikuju se a. na jednolične i nejednolične (posljednje zove Herbart »komplikacije«). Prve sastoje od jednoličnih ili istovrsnih sastavina — na pr. od optičkih elemenata kad opažamo sliku, ili od akustičnih kad opažamo melodiju —; komplikacije pak nastaju od nejednoličnih članova (komponenata, sastavina), na pr. od optičkih, taktilnih, olfaktornih i gustatornih osjeta u opažaju jedne narandže.

Stapanje nastaje samo onda, kad su sastavni članovi istovremeni ili neposredno sljedovni; to se dade iskusiti kolutom od bijelih i crnih sektora, koji uz jednolično i brzo rotiranje daje osjet sivoga, zato što sukcesivni i periodički podražaji naglim slijedom uzbuduju mrežnicu. Osim optičkih imade također akustičkih, taktilnih... stapanja. Za ovo posljednje imamo primjer (t. zv. Aristotelov problem), kad sa dva prsta običnim načinom dotičemo kuglicu, tako da ona jednako utječe na kožna mjesta, te dobivamo utisak jednog tijela; a unakrsnim držanjem prstiju osjećamo dvostruku kuglicu t. j. oba se utiska ne stapaju —, jer su podražena mjesta sada posve raznolična (prema običnom doticanju), te je iživčano uzbuđenje (provođenje podražaja) dvostruko; v. asimilacija.

Komplikativna osjetilna stapanja obično nastaju kod njušnih i okusnih osjeta, zatim kod organskih osjeta i kod pritiska.

Stapanja su još običnija među predodžbenim elementima nego među perceptivnima. A stapaju se i prvi s posljednjima, te na taj način predodžbeni elementi nadopunjuju perceptivne utiske.

AUTOMATSKE (gr. autómatos = sam od sebe) ili mehaničke kretnje jesu stečene (akvirirane) vježbanjem ili čestim ponavljanjem, tako da se pokretni živci udešuju za radnju (kretnju) i bez pažnje, na pr. hodanje, odijevanje, sviranje... Automatizmi su reakcije, koje uvijek nastaju na osnovi vježbe, ali neke od njih nastaju pod utjecajem misaonog (inteligentnog) shvaćanja, a neke samo po asocijativnom pamćenju. Za prvi slučaj imademo primjer kod tipkanja na stroju, kod rukovanja različnim napravama (aparatima, oruđem...), t. j. svaki put kada je poticaj za vježbu poznavanje cilja, koji se ima njome postići. Dok se na pr. vožnja na dvokolici osniva uglavnom na asocijativnom pamćenju, jer mi ne poznamo cilja različnih pokreta, koji idu za tim da održe ravnotežu, nego stičemo ove reakcije mnogim pokušajima i ponavljanjem. Kod životinja se dresurom postignute rakcije osnivaju na asocijativnom pamćenju.

»Automatska« zovu se također gibanja simpatičkog sistema (na pr. kucanje srca, disanje...), koja su zapravo komplicirani ili složeni refleksi (v. refleks).

AUTONOMIJA (gr. autós — = sâm, nómos = zakon) samoodređenje (po vlastitim zakonima).

B.

BIĆE (lat. ens, gr. on, das Seiende, das Wesen, na pr. lebendes W.) sve ono što jest nešto (a ne ništa), t. j. čemu pripada **BITAK**, das Sein, esse. Svako biće jest nešto »određeno«, jest ovo ili ono nešto — drvo, ptica, čovjek, stol... —, a one oznake, koje zajedno određuju neko biće, (stvar, predmet), zovemo **bît**, das Wesen, essentia (bitnost, die Wesenheit, jest apstraktum za bît). Kad je nešto samo u mišljenju sadržano, kažemo da je to »idealni bitak« (na pr. matematičke misli); a »zbiljski ili realni« je bitak sve ono što postoji (bivstvuje, eksistira) nezavisno od mišljenja: ili samo u svijesti (= imanentni, konscijencijalni bitak, a to su naši doživljaji) ili također nezavisno od svijesti (s obzirom na svijest transcendentni ili u strogom smislu »realni« bitak).

BIOLOGIJA (gr. bios = život) nauka o živim bićima (organizmima) glede na njihov tjelesni život. »Biologijski« je ono što se tiče života ili što se na nj odnosi, na pr. b. je značenje senzornih organa (koji recipiraju izvanjske podražaje) da se biće (životinja) uzmogne orijentirati o nastalim promjenama u okolini.

C.

CELULIPETALAN (lat. celula = stanica) koji ide k stanici.

CENTRIFUGALNI (lat. centrum = središte, fugere = bježati, udaljivati se) živci, koji odvode od središta.

CENTRIPETALNI (lat. petere = tražiti, težiti prema nečemu) živci, koji vode k središtu.

Č.

ČEŽNJA čeznuće, Sehnsucht; sich sehnen, čeznuti. ginuti za čim.

ČIN djelo, akt, actus, operatio, actio, djelovanje, Handlung.

ČUVSTVO (srp. osećanje, Gefühl, emocija, lat. moveo = gibam, krećem). Samočuvstvo (Selbstgefühl) je učinak spoznaje o vlastitoj vrijednosti (a ta spoznaja ili ocjenjivanje može da bude istinito ili neistinito; ovo posljednje opet može značiti podcjenjivanje ili precjenjivanje samoga sebe). »Sučuvstvo« (suradost ili sužalost) je čuvstvo ugodnosti ili neugodnosti, koliko je izazvano jednakim čuvstvom kod drugoga čovjeka. Koliko je čitav duševni život (mišljenje, čuvstvovanje i htijenje) drugog čovjeka jednak ili u skladu s našim, rada se u nama ugodno čuvstvovanje, koje zovemo »duševna ljubav« (a protivno je »mržnja«). »Simpatija« je ugodno čuvstvo, koje u nama provociraju prvi utisci (dojmovi) neke osobe ili stvari (protivno je »antipatija«). »Bešćutan« je čovjek, kod kojega se teško ili nikako ne javljaju čuvstva (»tvrda srca«); a »sentimentalan« je, kod koga čuvstva prevladavaju rasudivanje.

Ć.

ĆUĆENJE (Gemüt) obuhvata čuvstvovanje i volju.

ĆUD (Gesinnung, Grundstimmung); kao ustaljeni smjer ili način mišljenja = mentalitet.

D.

DETERMINIZAM nazor, koji mogućnost odlučivanja omeđuje na najjači motiv toliko, da se čovjek ne može odlučiti drukčije nego kako je određen po najjačem motivu.

DIJALEKTIKA (gr. dialektiké = vještina razgovaranja, raspravljanja) formalna logika.

DIOPTRIČKI (gr. dioptron = zrcalo), koji je prema optičkim zakonima o lomu svjetla.

DISKURZIVNO mišljenje (lat. discurere = rastrčati se).

DISPOZICIJA (lat. disponere = rasporediti, razrediti) tvorna, djelatna sposobnost ili moć t. j. uvjeti za duševnu aktivnost; zatim je to raspoloženje (nastrojenje, Stimmung), t. j. čuvstveni izraz cjelokupnog psiho-

fizičkog stanja, koje prija (»dobro« raspoloženje) ili smeta (»loše« raspoloženje) kod izvjesne duševne radnje; i napokon, naklonost ili spremnost za pravo određenu vrstu žuđenja (na pr. sklonost igranju, učenju, različnim vrstama poslova i t. d.). Izvor sklonostima jest naslijeđeni ili prirođeni »dar« i »navika«. (U prvom slučaju kažemo, da ima čovjek dara za neku sklonost, t. j. ona mu je prirođena prema njegovim tjelesnim ili duševnim sposobnostima, koje s lakoćom djeluju i tako stvaraju ugodno čuvstvo: koliko je pak djelovanje lakše i ugodnije, postaje »sklonost«. Iz »navike« nastaje sklonost, koliko se voljno stečena djelovanja ili radnje ponavljaju bez razmišljanja, t. j. mehanički.) Sklonost ojačana tako, da neprestano potiče na žuđenje, postaje »nagnuće« (Hang).

DJELOVANJE funkcioniranje (proces), Tätigkeit, das Handeln, actio.

DOGAĐAJ (Vorgang) i to psihički, na pr. ja »opažam« da kiša pada, ljutim se zbog toga, a ipak se odlučim na štenju (voljni događaj), ali se usput predomišljam, kako nije korisno bilo za zdravlje, da po tome vremenu izlazim (misaoni događaj). Imati ps. d. znači doživjeti ga; a koliko znadem da ga doživljujem, kaže se da je ps. d. svijestan (svjestit). Kod psih. d. možemo razlikovati sâm događaj (»akt«) od njegova »predmeta« (t. j. od onoga, na što se on odnosi). Nerastavljiva (ne·djel'iva) sastavina ps. događaja jest »ps. elemenat«, a to su osjeti, čuvstva i težnje. Od njih su sastavljeni p. događaji ili p. doživljaji ili p. tvorevine (Gebilde). Elementi jedne tvorevine povezuju se međusobno u novu tvorevinu; ovo povezivanje, od koga se sastavlja p. d., zove se asocijacija.

DOGLEDNICA (Visirlinie) je pravac, koji spaja dioptrički centar oka sa sredinom žute pjege.

DOŽIVLJAJ (Erlebnis) događaj, akt, na pr. da se ja sada sjetim nečesa od jučer, da predočim rodnu kuću, da pogledam po sobi i opažam u njoj različne stvari, da hotimice mahnem rukom po stolu i t. d.; v. događaj.

E.

EGOIZAM (lat. ego = ja) postavljanje jastvene (sopstvene, vlastite) dobrobiti za cilj djelovanja.

EFEKTORNI (lat. eficere = izvršiti) izvršni organi.

EKSEKUTIVNI (lat. éxequor = izvršiti) proizvodni organi.

EKSPERIMENAT je kad netko izvodi iskušavanje, pokušaj.

EKSPLIKATIVNI (lat. explico = tumačim) koji tumači, razjašnjuje.

ELEMENAT znači (u konstitutivnom smislu) u sastavljenoj (složenoj, kompleksnoj) cjelini jedan nesastavljeni (najjednostavniji) dio; a u nekom procesu (u genetičkom smislu) »elemenat« znači nesastavljeni prvobitni (primarni, početni ili najniži) stepen; tako je »osjet« elemenat (a »pomisao« je drugostepeni elemenat) sastavljenog saznavanja (opažanja, predočavanja...), s njime povezano »čuvstvo« je elemenat čuvstvovanja, a koliko su kretnje vezane s osjetom — elemenat »teženja«. Od osjetno-kretnih elemenata sastavljen je »osjetilni ili životinjski« (animalni) život.

EMOCIJA 1. slabiji, finiji afekat, i 2. svako kompleksno — a ne samo osjetno čuvstvovanje.

ESTETSKO (gr. aisthánomai = osjetilno opažam, napose: osjećam ljepotu) lijepotno; estetika nauka o lijepotnom osjećanju.

ETIKA (gr. ètos = ćudorednost) nauka o ćudorednom djelovanju.

EUDEMONISTIČKI (gr. eudaimonía = blaženstvo) koji pr'pada uživanju, sreći.

F.

FANTAZIJA, mašta, uobrazilja (slov. domišljija), imaginatio; kod Aristotela fantasía znači sposobnost predočavanja ili »pamćenje«, a fantásmata su predodžbe.

FATALIZAM (usudnost) nazor, da su svi događaji, pa i ljudski čini, po usudu (udesu, fatumu), t. j. po višem svemirskom usilju određeni.

FENOMEN (gr. fenómenon) pojava, Erscheinung, ono što je opaženo.

FIKSIRATI (lat. fixus = čvrst) neki predmet znači uravnati oko prema predmetu, tako, da njegova slika pada na žutu pjegu.

FIKSIRANJE uočenje (paženje); upirati uoči (u koga, kamo), okòmiti oko na nešto; fiksna ideja, ustaljeni svijesni sadržaj, koji zavlada i potiskuje ostale.

FILOZOFIRATI (filèin = ljubiti, sofía = mudrost) ljubiti mudrost, težiti za njom. Herodot zove Solona filozofom, jer je prošao mnogo svijeta »promatrajući« ga, bez praktičnih ciljeva. U istom smislu zove Sokrat sebe i svoje učenike (proti sofistima, nadriučenjacima) »filozofima«, jer ne trguju znanjem, nego je cilj njihova nastojanja upoznati cjelinu svijeta. »Nazvati nekog mudracem — kaže veliki grčki filozof Platon — čini mi se da je uzvišeno i samo Bogu pripadno. Ali nazivati nekoga prijateljem mudrosti, čini mi se većma primjereno i zgodnije.« Mudrost je pak — kaže Platonov najveći učenik, filozof Aristotel — »spoznanje (gr. epistéme = znanost) istine«. A šta je »istina«? Kad bi nam svijet bio samo prividan ili obmanljiv, ne bi se moglo reći, da ga uistinu ili zbiljski spoznajemo. Zbiljnost svijeta znači dakle »istinu« (u objektivnom smislu), a istinita je naša spoznaja (istina u subjektivnom smislu), kad zbiljnost poznajemo onako kao što ona jest po sebi; i što većma, što dublje upoznajemo zbiljnost, to više posjedujemo istinu. Mi imademo »smisao za zbiljnost ili za istinu« toliko, što sve stvari u svijetu shvaćamo ili prosuđujemo onako kao što same po sebi jesu. To će reći, mi uistinu spoznajemo svijet ne tek po tome, što bismo ga shvatili koliko nam se pojavljuje, nego koliko ga razumijemo, t. j. koliko znademo za izvore ili uzroke pojavama. U pravom smislu »znati ili spoznati« znači poznavati stvari (scire est cognoscere rerum causas); nije dovoljno znati »da jest« nešto, nego treba da znamo odgovoriti »zašto« i »kako« jest. Kad se pak čovjek zanima nesamo za neku grupu predmeta u svijetu, nego za cjelokupnost ili za cjelinu (univerzalnost), i kad istražuje nesamo pojedine međusobne veze i neposredne uzroke događajima i stvarima, nego najopćenitije veze i najdublje, prve početke (počela, uzroke) — onda tek kažemo, da »filozofira« ili mudruje. »Mudrost« bi dakle značila spoznaju cjelokupnog bitka (zbiljnosti) s obzirom na njegove posljednje i najopćenitije uzroke u jedinstvenoj (sveobuhvatnoj) povezanosti. »Mudrost« je suprotna jednostranom, površnom i isprekidanom znanju; ona obuhvata sve (ekstenzivni momenat), proniče najdublje (intenzivni momenat) i ujedinjuje (sintetički momenat). A budući da »filozofija« znači težnju k mudrosti, zato je njezin cilj (zadatak), da uzročno upoznaje sav poredak svijeta. Čovjek postaje filozofijski (mudro, umno) obrazovan, kad se njegovo saznanje usavršuje time, što shvaća poredak (zakonitost) svijeta i njegove uzroke — kaže Aristotelov učenik Toma Akvinski.

Poredak svega bitka (onoga što »jest«) trostruk je: realni (stvarni, zbiljski; lat. res = stvar) red zove se onaj, koji mi razumom ne proizvodimo, nego ga u zbiljskom svijetu — nezavisno od mišljenja — pronalazimo i promatramo. Onaj dio filozofije, kome je predmetom realni svijet — a u nj spada i naš duševni život — zovemo »realna filozofija«. Zatim je idealni ili racionalni red, koji naše mišljenje stvara kad povezuje (pored̄uje) pojmove o zbiljskom svijetu. Njime se bavi »idealna filozofija ili logika«. Napokon je onaj poredak, koji mi svojim prosuđivanjem unosimo u vlastito htijenje (voljno djelovanje), i po kome dobiva htijenje svoj ćudoredni (moralni) karakter. Taj poredak ispituje »moralna filozofija ili etika«. Oba posljednja poretka obuhvataju ono što »treba da bude« (Seinsollende): mišljenje da bude pravilno (logično) i da vodi k cilju (istini), a voljno djelovanje da bude moralno dobro. Realna se filozofija zove također teorijska, a logika i etika praktična filozofija. Ipak se nauka o spoznaji — logika — zapravo stavlja na početak filozofije, tako da je ona kao priprava za filozofiju ili »propedevtika« (gr. propaideutiké téhne = pripravna nauka). Ali i »spoznaju« po njezinoj pravilnosti

(logičnosti) možemo proučavati pošto smo iz psihologije naučili, šta znači »spoznaja« među ostalim našim doživljajima. Svaki dakle filozof treba da je najprije psiholog.

FIZIČKI (gr. fizikós od fízis = priroda, izvanjski svijet) prirodni, tjelesni.

FUNDAMENAT (lat. fundus = zemlja, fundamentum = temelj, osnova baza, Grund) osnova, plan, dispozicija; učevna osnova, Lehrplan; o. preustrojbe, Reorganisationsplan; o. za izgradnju, Plan des Aufbaues (des akustischen Systems).

FUNKCIJA (lat. fungor = obavljam, Verrichtung) u fiziologijskom smislu, na pr. funkcija djelovanja srca jest cirkulacija krvi, funkcija senzornih i motornih živaca jest prenošenje podražaja i t. d.; (slična je upotreba riječi, kad na pr. za uru kažemo, da joj je funkcija pokretanjem kazaljke pokazivati vrijeme). F. dakle znači zadatak i učinak (efekat) nekog djelovanja (procesa). »Funkcioniranje« znači sámo djelovanje s obzirom na svoj efekat; »funkcionirati« efektno djelovati, na pr. ura, zvono, elektrika ne funkcionira. Sveza funkcije jednog organa s njegovom elementarnom histologičnom strukturom jest osnovna biologijska činjenica (Brodmann). — I u psihol. smislu »funkcija« znači učinak, obavak (srp. dejstvo), učin, na pr. funkcija (djelatnost) pažnje jest »fiksacija svijesnog sadržaja«. Ali na pr. i za samu pažnju kažemo da je funkcija svijesti, t. j. svijesni čin ili akt (doživljaj); a »funkcioniranje« (djelovanje, zbivanje, događanje, proces) pažnje sastoji u »jastvenom stavu ili upravljenosti« na neki svijesni sadržaj. Fnukcije na pr. mišljenja jesu poimanje, suđenje i izvođenje: to su misaoni čini, koji rezultiraju iz različnih misaonih procesa (relativnog opažanja, razlikovanja, apstrahiranja, sintetiziranja . . .). Svaki pojedini sastavni dio (elemenat, komponenta) misaonog procesa — na pr. apstrakcija — naziva se također »funkcija« (funkcioniranje, psihičko događanje ili činjenje, kome je efekat pojmovno shvaćanje ili svijesni akt poimanja); akti pažnje — na pr. opažati relaciju različnosti između dvije stvari — jesu osnovni akti ili funkcije mišljenja.

G.

GENETIČKI (gr. génesis = postanak) po svom postanku.

GRADNJA, izgradnja, konstrukcija, Bau, Bauausführung, Aufbau; građa, materijal, Stoff, Baumaterialien, struktura, konstrukcija, građa tijela (konstitucija).

H.

HALUCINACIJA (lat. halucinor = sanjam) umišljanje, subjektivna osjetilna slika, koja ima prividnu zbiljnost (realnost) ili predodžba smatrana kao osjetilni opažaj. Stalna h. je »fiksa ideja«.

HEDONISTIČKI (gr. hedoné = užitak, naslada) koji pripada uživanju, nasladi.

HETEROGENI (gr. héteros = drugi, génos = rod) inorodni su osjetilni sadržaji (opažaji i predodžbe) i neosjetilni (misaoni). A tako su heterogeni nesamo spoznajni sadržaji (osjetilni i neosjetilni), nego i čuvstva i težnje. Zato se i dijele svi duševni događaji u dva reda; niži (osjetilni, i to: opažajni ili »prvostepeni« i reproduktivni ili »drugostepeni«) i viši (neosjetilni); »viši« je zato, jer u razvojnom stepenovanju duševnog života genetički pretpostavlja niži red.

HIPERALGEZIJA prevelika osjetljivost za bol; suprotno je hipalgezija (analgezija) slaba (nikakva) osjetljivost za bol.

HIPNOZA (gr. hipnos = san) umjetno proizvedeni san.

HIPOSTAZA (gr. hipó = pod, hístemi = stavljam) supstancija, koliko je sasvim svoja ili samosvojna, a ne inherentna (pripadna), samosvojnica. Osoba (Person) je h. razumne naravi. Ličnost, osobnost (Persönlichkeit) jest čovjek po svojoj misaonoj sposobnosti i samoodređenju. »Individualnost« jest očitovanje ličnosti u čitavom čovjeku, uzevši u obzir i senzitivnu stranu sa svim osebinama (v. ovu riječ).

HIPOTEZA (gr. hipó = pod, thésis = postavljanje) pretpostavka, postavka, takova tvrdnja, koja se uzima ili pretpostavlja — i ako još nije posve dokazana — zato, da njome protumačimo neke pojave; tako je na pr. Kopernik bez valjanih dokaza bio pretpostavio, da je sunce usred sustava onih planeta, koji se oko njega kreću. Newton je postavio hipotezu emanacije o svijetlu, t. j. da čestice svijetla izlaze (emaniraju) iz sunca; kasnije zamijenila je ovu hipotezu druga, po kojoj svijetlo sastoji u eterskom titranju. — Od hipoteze nastaje »teorija« (v. ovu riječ).

HRPTENICA kičmenica, kralješnica (Rückgrat, Wirbelsäule, spina dorsi ili dorsalis, columna vertebrarum ili vertebralis) nalazi se na hrptu (leđima, kičmi, Rücken, dorsum; dorsalis = hrpten), te je slična šiljastu (spina = šiljak) stupu, koji sastoji od kralježaka (Rückgratsbein, vertebra). U hrptenici nalazi se hrptenjača (hrptenični mozak, ledna moždina, Rückenmark, medulla spinalis).

I.

IDEALAN (gr. idéa = pojam, misao) suprotno od »realan«; zatim savršen, i mnoga druga značenja.

IDEJA u najširem značenju = svaki spoznajni sadržaj; zatim »ideja« znači pojam. U užem smislu »ideja« izriče predmet koliko je savršen, t. j. kakav bi trebao da bude (za razliku od »pojma«, koji izriče bitnost stvari, t. j. ono što jest stvar ili predmet); ideje o ljudskom vladanju (ćudorednosti) zovu se »ćudorene« (na pr. ideja pravednosti, iskrenosti, dobročinstva . . .; sve se dadu svesti na dvije: religioznost i altruizam ili »ljubav k Bogu i bližnjemu«). — Konkretno ostvarena (realizirana) ideja zove se »ideal« (na pr. Hrist je ideal svakog dobra). Kad stvar nije prema svojoj ideji posve savršena, može maštanje da je podigne do ideala, i takovo se usavršivanje zove »idealiziranje«. Štoviše, i kad idejni predmet nije realan, može ideja postati idealom koliko je mašta predstavlja kao individualnu (na pr. apstraktnu ideju o junaštvu pretvori pjesnik u individualnog junaka kao dramatski ideal). — Grčka riječ idéa postaje od korijena, od kojega postaju i oblici: infinitiv aorista idéin, vidjeti, i indikativ aorista èidon, vidjeti, t. j. od prajezičnoga korijena *ueid—, od kojega postaje i naš glagol vidjeti i latinski video. Prema tome idéa iskonski i prvobitno i znači ono što se na čemu vidi, dakle lik, oblik, i to je značenje u grčkom jeziku još posve obično bilo. U filozofa se ta riječ uzima u značenju »pralik«, t. j. lik, koji samo duševno vidimo.

IDENTIČNOST (lat. idem = isti, Einerleiheit) istovetnost.

ILUZIJA (lat. illudo = ismjehavam se, rugam se, varam) prividanje.

IMANENTNO (neprelazno) djelovanje, koje ostaje u (manet in) svom uzroku kao subjektu djelovanja; suprotno je ovom djelovanju »transijentno« (prelazno); i. bitak ili eksistencija je usvijesni bitak, na pr. »u osjetilnom opažanju imanentna zbiljnost«. Suprotno je »transcendentni« ili s obzirom na svijest transcendirajući bitak (izvansvijesni), na pr. »za osjetno opažanje transcendentna zbiljnost tjelesa«.

INDETERMINIZAM (neomeđenost) nazor, da odlučivanje nije zavisno od najjačeg motiva.

INDIVIDUALNOST (lat. in-dividere = što se ne dâ dijeliti) pojedinačnost; skup osobina pojedinog čovjeka, kojima se on kao pojedinac (individuum) razlikuje od drugih ljudi. Razvita i ustaljena individualnost jest osobnost (Persönlichkeit) ili »potpun čovjek«, a sastoji u skladnom i savršenom djelovanju svih duševnih sposobnosti (dok »karakter« znači ustaljenost u ćudorednom djelovanju.)

INHERENTAN (lat. in = u, herere = visjeti, zabosti se) akcidentalan, pripadan; nije istoznačno sa »imanentan«, jer je im. pripadak (akcidens) samo onaj bitak, koji ostaje u (lat. manet in) subjektu, a ne prelazi (nije transijentan).

INSTINKT (lat. instinguo = natjeravam, nagonim, potičem) jest u biološkoj organizaciji osnovani uzrok onih kretnja (pokretâ, gibanjâ), kojima

živo biće reagira na podražaje, tako da ove kretnje pokazuju svršnu (zweckmässig) vezu između podražaja i živog bića. Učinak instinkta, t. j. samu kretnju, zovemo »instinktivnom djelatnošću«. — Kad podražaji nijesu drugo nego fiziološki događaji živog individua, navedeni se uzrok naziva »nagon« (Trieb); a kretnje su »nagonska djelatnost«. Na nagon za samoodržanjem spada prehrambeni i obrambeni nagon, a na nagon vrste (roda) spada spolni, roditeljski i društveni nagon.

Kod i. manjka jasni uvid u motive (Beweggründe), t. j. biološki korisna svrha nije svjestita, nego su poznate samo kretnje prema prirođenim potrebama. — Nagon je pak prirođena (konstantna) dispozicija za neku vrstu teženja.

Neki psiholozi (Descartes, Ziehen) smatraju i. i n. refleksnim kretnjama, koje nastaju po prirođenoj organizaciji živčevlja. Po empirističkoj teoriji nastaju nagonske ili instinktivne kretnje individualnim iskustvom. Nativisti drže, da je nagonsko (instinktivno) znanje prirođeno. Wundt tumači sve organizamske kretnje kao svijesnu (analogno našoj svijesti) djelatnost (s fizikalno-kemijskim uvjetima). Primitivne kretnje nastaju po naslijeđenoj organizaciji kao mehanički učinak izvanjskih (osjetilnih) podražaja, a prate ih čuvstva (= svijesna stanja). Postepeno se kretnje pretvaraju u nagonske čine (djelatnost) toliko, što se razvija svijest o učinku kretnjâ i spoznaja o njima samima. Kad nagonska djelatnost dođe do stepena, na kome je pobuđuje čuvstvena spoznaja ili motiv (znanje o kretnji i njezinu uspjehu), ima da se smatra »voljnim djelovanjem«.

INTELEKTUALNA sposobnost — u najširem smislu — obuhvata sve one duševne radnje, kojima spoznajno obrađujemo perceptivne sadržaje i stvaramo nove. U tom smislu spada na nju sposobnost reprodukcije i apercepcije, zatim poimanja i suđenja, te napokon sposobnost idejnog stvaranja. U užem pak (strogo psihologijskom) smislu znači ona samo sposobnost poimanja i suđenja, t. j. mišljenja. Utoliko je zovemo r a z u m (intellectus, Verstand). Sposobnost kombiniranog suđenja (zaključivanja i dokazivanja), kojim težimo za istinom, zovemo »teorijski um« (ratio, Vernunft); a »praktički« je um upravljen na voljno djelovanje. Kome je int. sposobnost naslijeđeno razvijenija većma nego prosječno, jest »darovit« (talentiran) čovjek; a »uman« je onaj, tko je osobito razvijen za razumijevanje i stvaranje ideja. — Suprotna int. sposobnosti jest s l a b o u m n o s t. Blaži oblik slaboumnosti jest d e b i l n o s t, a lošiji i m b e c i l n o s t. I d i o t s v o je nemoć za int. razvitak zbog zaostalog razvoja mozga. K r e t e n s t v o je zaostalost duševna i opća tjelesna.

INTENCIONALNOST (lat. in-tendere = težiti za čim, ciljati na što) subjektivna napremičnost (Subjektbeziehung), jastvena upravljenost ili usmjerenost prema predmetu; sinon. obraćati k nečemu, hinwenden; samoupravljanje, Sichzuwenden, Gerichtetsein, Sichhinrichten.

INTERESANTNOST zanimljivost, privlačivost, atrakcija; podudaranje predmeta s trajnom nekom naklonosti ili s momentanim raspoloženjem; interesantan je predmet koliko odgovara kojoj dispoziciji; i n t e r e s i r a n j e zanimanje, trajna naklonost koliko se zaustavlja kod izvjesnoga predmeta, t. j. koliko nekom predmetu podaje važnost ili prednost zbog njegove ugodnosti, koristi i potrebe (tjelesne ili duševne), na pr. nekog đaka ne interesira ni najljepše predavanje, jer nije disponiran za učenje uopće; a majku, koja je disponirana da bude štedljiva i da joj dijete bude uredno, interesira i sitna mrlja na odijelu djeteta. Interes je dakle jedan od uzročnika nehotične pažnje. Na temelju svog interesa može naime čovjek izolirano fiksirati (paziti na) izvjesne objekte.

INTROSPEKCIJA (lat. intra = unutra, specto = gledam) samopromatranje, t. j. s neposrednim opažanjem spojena »misaona pažnja«. Šta to znači? Neposrednim (unutrašnjim) opažanjem k o n s t a t i r a m samo fakat (činjenicu) ili postojanje (eksistenciju) pojedinih doživljaja, t. j. po tome opažanju postaju mi doživljaji svijesni. Ali »konstatirati« doživljajnu zbiljnost ne znači još upoznati je. Ja pojedini opaženi doživljaj (svijesnu pojavu) mogu shvaćati (spoznati) na taj način, da je d e f i n i r a m (t. j. o njoj sudim), da je r a z l i k u j e m od drugih pojava, da upoznam njihove međusobne o d n o š a j e i t. d. A »suditi« znači »misliti«; prema tome ja kao psiholog tek mišljenjem upoznajem svijesne pojave. Sudovi i pojmovi jesu misaone forme, a izvađanje sudova (silogizam), dokazivanje (argumentacija) i odredivanje pojmova (definicija) jesu logičke operacije, s pomoću kojih upoznajemo pojave. Ovo je dakle misaono upoznavanje »posredno«, jer se služi rečenim formama i operacijama. Takovo se (posredno) mišljenje zove »d i s k u r z i v n o« (lat. discursus = rastrčavanje, t. j. po logičkim operacijama) ili »spekulativno« (lat. speculor = vrebam, pazim, gledam). Neki neposredno opaženi doživljaj možemo misaono upoznati samo na taj način, da se o b a z r e m o (reflektiramo) na taj doživljaj, t. j. da ga f i k s i r a m o k a o p r e d m e t misaonog upoznavanja ili da ga shvatimo »misaonom pažnjom« — a upravo na taj način ja izvjesni doživljaj »sâm u sebi promatram«.

Osim posrednog mišljenja imademo još i »neposredno«, a to je onda kad u predmetu (na pr. crveno i zeleno) neposredno nalazimo odnošaj, koji o predmetu sudom izričemo (»crveno i zeleno jest različno«). U tome nam je slučaju, kažemo, odnošaj predmeta »očevidan« (evidentan), a sud je »neposredno istinit«. Kad predmet neposrednog suda nije osjetilno opažajan — a naši doživljaji i nijesu osjetilno opažajni — onda se neposredno mišljenje zove »i n t u i t i v n o« (lat. intueor = upirem pogled na nešto, fiksiram). Intuitivno se dakle shvaćanje razlikuje od neposrednog opažanja time, što ono nesamo da konstatira doživljaje, nego ih upoznaje u međusobnim odnošima (sličnosti, različnosti, zavisnosti); tako na pr. intuitivno znademo da je razlika između doživljaja radosti i žalosti, nade i sjećanja, htijenja i pomišljanja i t. d. Diskurzivno se mišljenje o doživljajima osniva na intuitivnom, a oba su obuhvaćena izrazom »introspekcija«.

INTUICIJA (lat. intueor = gledam) zor, Anschauung; intuitivno znanje je neposredno i zorno (jasno i razgovijetno) shvaćanje predmeta ili neposredni (zorni) »uvid« u predmet; v. introspekcija.

ISKUSTVO (Erfahrung, experientia, empiria, gr. empeiria) u s u b j e k t i v n o m značenju — t. j. kao spoznajno djelovanje subjektovo — znači ono znanje, koje je pojedinac sâm iskusio (lat. experior = pokušati, a isto znači i gr. peirásthai), te je iskustvo isto što iskušavanje ili o p a ž a j n o s a z n a n j e. Karakteristika je takova saznanja 1. da se tiče p o j e d i n a č n e ili individualne činjenice (Tatbestand), na pr. kad iskusim, da olovka bez podloge padne; a kad izreknem općeniti sud: »svako tijelo bez podloge padne«, takova je spoznaja izvedena iz pojedinih iskustvenih slučajeva i potvrđuje se iskustvom. 2. Iskustvo je spoznaja o n a z o č n o j činjenici; jer ono što sam nekoć iskusio ili što bi tek mogao da iskusim, ne mogu reći da sada iskušavam. 3. Iskustvo je neposredna spoznaja, koliko je stičemo b e z z a k l j u č i v a n j a (dokazivanja), na pr. ja iskustveno znadem da svjetlost utječe na oko, ali tek dokazivanjem (zaključivanjem) saznajem, da svjetlost sačinjavaju eterski titraji; ili na pr. iskustveno znadem da razmišljam i sudim, da hoću ili ne ću..., ali tek posredno — t. j. dokazivanjem — saznajem, da mišljenje i htijenje imade svoj jastveni uzrok. Ono što nije opažanju nazočno ili što nije iskustvu pristupačno (nije iskustveno, erfahrbar), možemo upoznati samo na taj način, da to spojimo — s pomoću ili posredstvom zaključivanja — s iskustvenom činjenicom; na pr. mi ne možemo iskusiti (nije iskustveno), da se na suncu nalaze jednaki kemijski elementi kao na zemlji, ali iskusiti možemo optički utjecaj tih elemenata, pa iz te iskustvene činjenice zaključujemo (spektralna analiza!) na neiskustvenu. Na jednaki način postupa i filozofijska psihologija, kad na osnovi iskustvenih činjenica — a to su različiti psihički događaji — dokazuje eksistenciju neiskustvene supstancijalnosti jastvenog subjekta. — »Iskušavanje« je dakle n e p o s r e d n o s a z n a n j e o n a z o č n o j, i n d i v i d u a l n o j č i n j e n i c i ili z b i l j n o s t i. Kao spoznajna djelatnost »iskustvo« nije

drugoe nego opažanje (osjetilno i usebno ili neposredno). Ponovnim opažajima zapamćeno (reproduktivno) znanje zovemo također »iskustvo«. Napokon zovemo »iskustvenom« i onu intelektualnu spoznaju, kojom refleksno — ali bez zaključivanja! — shvaćamo individualnu (ovdje i sada) nazočnu činjenicu izvanjskog svijeta i duševnog života; tako na pr. (intelektualno, misaono, razumski) iskušavam činjenicu, da ja sada nešto hoću i da nešto sudim, a nipošto ne saznajem iskušavanjem, nego zaključivanjem: u čemu sastoji htijenje i suđenje (ili koja je njihova bitnost). — Opažaje kao neposredne (intuitivne) i refleksne pojmove sastavljamo u »opažajne ili iskustvene sudove«.

Iskustvo u objektivnom značenju jesu oni predmeti, koje iskušavamo (iskustvena građa ili sadržaj iskustva).

Za iskušavanje (Erfahren) i iskustvo (Erfahrung) sinonim je doživljavanje (Erleben) i doživljaj (Erlebnis).

»Nadiskustveno« (metempirijsko, metafizičko) znanje jest mišljenjem stečena spoznaja o neopažljivim predmetima (Bog, duša, sloboda volje i t. d.).

JASTVO (ja, das Ich, ego) subjekat svijesti; jastvenost (Ichheit) je svijest jastva (Ich-Bewusstsein). Cjelokupno i stalno duševno očitovanje (duševna slika) pojedinog jastva je ličnost (Persönlichkeit). Jastvo kao izvor razumskog života je osoba (Person).

JEDNOSTAVAN (einfach, simplex) nesastavljen.

JEDNOVIT (einheitlich) jedinstven.

K.

KARAKTER (gr. haráso = urezujem) volitivna (za voljne događaje) dispozicija ili raspoložena sposobnost (Anlage).

KINESTETIKA (gr. kinèin = gibati, kretati; aisthánomai = osjećam) kretno osjećanje.

KOMIČNO (gr. komoídía = vesela pjesma, koja se pjevala na ophodu — gr. komos — Dionizove svetkovine) smiješno.

KOMPLEKS (lat. complector = obuhvatan) ukupnost, cjelokupnost, složenost, sastavljenost, na pr. kompleks kuća (Inbegriff, Gesammtheit), složenica od raznolikih dijelova. Kompleksni (sastavljeni) događaj znači suprotno od elementaran. (»Kompliciran« znači zamršen, zapleten).

KOMPLEMENTARAN (lat. compleo = ispunjam) dopunjujući, popunbeni.

KOMPLIKACIJE jesu istovremena udruživanja (simultane asocijacije) od različitih ili disparatnih osjetnih elemenata u jednu perceptivnu cjelinu, na pr. jabuku percipiramo kao okruglu, tvrdu, mirisnu, slatku; v. asocijacija.

KOMPONENTA (lat. con ili cum = s, zajedno; ponere = staviti) sastavni dio, iz koga zajedno s drugim sastavinama rezultira cjelina.

KONKRETAN (lat. con — crescere = srasti) — suprotno od apstraktan — jest onaj predmet, koji shvaćamo po njegovim pojedinačnim određenjima ili obilježjima, koliko se u njemu zajedno (»srašteno«) nalaze, t. j. ne praveći razlike između bitnih i nebitnih (akcidentalnih ili pojedinačno različnih) obilježja; na pr. ovaj čovjek (Petar) jest konkretni objekat osjetilnog shvaćanja (opažaja i predodžbe), a »čovjek« jest pojmovni ili apstraktni objekat. »Konkretno« je u osjetilnom svijetu sve štogod osjetilno upoznajemo (a ne misaono), pa zato je konkretno sinonim sa »osjetilno« (a »apstraktno« je »neosjetilno«). — I pojam je »konkretan«, koliko izriče konkretni predmet, t. j. takav, kako se u iskustvenom svijetu nalazi. »In concreto« = zbiljski, pojedinačno, kako se u zbiljnosti (iskustvu) nalazi. Prema tome je »konkretno« sinonim sa »iskustveno«, za razliku od »apstraktno« ili »samo misaono«. Zato se na pr. kaže da je pojam »atoma« apstraktan, jer mu u iskustvenom svijetu ne odgovara

pojedinačni koji predmet, ali je na pr. i pojam »čovjeka« apstraktan, i ako mu odgovaraju iskustveni predmeti. »Kokretan« i »apstraktan« višeznačni su dakle termini (izrazi).

KONSTITUCIJA organskog tijela jest njegova građa s obzirom na reakciju cjeline (to je dakle funkcionalni pojam, na pr. jake ili slabe konstitucije, otpornih živaca, ili na pr. da naginje na tuberkulozu, na srčanu bolest i t. d.). Konstitucija grudnog koša može da je astenička (uskogrudni koš) s posljedicom za plućna oboljenja i slabunjavost cijelog organizma — i širokogrudni koš, koji uvjetuje otpornost organizma.

KONSTITUTIVNI sastavni (dio).

KONSTRUKCIJA (lat. con — struo = sagrađujem, Aufbau, Bau) izgradnja, građa, poredak sastavnih dijelova s obzirom na njihovu cjelinu (a ne na efekat, kao kod »ustroja«). »Konstrukciju« dakle uzimamo statički, kao način izgradnje, na pr. konstrukcija grudnog koša znači poredak rebara, njihov priključak na grudnu kost i na kralježnicu.

KORELACIJA (lat. con ili cum = sa, zajedno; relatio = odnos) uzajamni odnos, na pr. između roditelja i djeteta (t. j. oba se međusobno tako odnose, da ne može biti jedan bez drugoga), ili na pr. korelativni je odnos između »uzroka« i »učinka«. Pojedini član ove relacije zove se »korelat«; korelativni pojmovi, uzajamni p. (Wechselbegriffe).

KONTRADIKTORNO (lat. contra-dicere = govoriti protivno) protivurječno, protuslovno; nasuprotni ili oprečni odnos između misaono pozitivnog i negativnog doživljaja (»da« i »ne«).

KONTRARNO (lat. contrarius = suprotan) protivno; oprečni odnos između čuvstveno i voljno pozitivnog i negativnog doživljaja.

KONTRAST protivnost.

KRITERIJ (gr. krínein = suditi, prosuđivati) mjerilo, ravnalo za prosuđivanje; kritika.

L.

LOGIKA (gr. lógos = govor, razlog, dokaz, misao). Logički je ono, što spada na logiku, što je prema pravilima mišljenja dosljedno ili konsekventno.

LOKALIZACIJA (lat. locus = mjesto) razmještaj ili razdioba živčanih procesa u mozgu. — L. također znači projekciju (objektivaciju) osjetâ na izvjesna mjesta u tijelu.

M.

MAKROKOSMOS (gr. makrós = velik, kósmos = svijet); suprotno mikrokosmos, (gr. mikrós = malen).

MAKSIMA (lat. maxima regula = najviše pravilo) najviše načelo kojim se pojedinac služi u svom djelovanju.

MEHANIČKE (gr. mehanikós, mehané; lat. machina = stroj) kretnje.

METAFIZIČKI, metempirijski (gr. metá = preko, iznad; fizis i empeiria) jesu oni spoznajni predmeti, koji su iskustvu nepristupačni (neiskusivi) — na pr. Bog, supstancijalna duša... —, pa zato kažemo da transcendiraju (prehvataju, prelaze) empiriju ili da su s obzirom na empiriju transcendentni; spoznaja o njima jest metafizička. »Metafizika« je filozofijska nauka o njima.

METODA (gr. metá = po, hodós = put) put ili način, kojim polazimo do izvjesnog cilja, na pr. različne vještine i umjeća (sviranje, pjevanje, jezike...) učimo po nekim metodama, a ne samovoljno i bezredno. Znanstvena ili logička m. označuje putove (načine, sredstva) kojima znanost sa svoga izvora crpe i traži svoj predmet (građu); ona je dakle put k nalazištu. — S obzirom na predmet istraživanja imamo metodu prirodoslovnu, historijsku, psihologijsku itd. — Polazna točka (izlazište) metode može da bude ono, što je iskustveno, pojedinačno,

konkretno, tako da se razglabanjem (analizom) toga uvodimo (induciramo) u poznavanje cjeline; a protivni je put, kad otpočnemo s promatranjem onoga na čemu se iskustvo osniva, što je po naravi ispred pojedinačnog iskustva, a to su uzroci i zakoni, te sa ovog općenitog (apstraktnog) gledišta izvodimo (deduciramo) pojedinosti. Prva se metoda zove a n a l i t i č k a ili i n d u k t i v n a, a druga s i n t e t i č k a ili d e d u k t i v n a. Po svojim s r e d s t v i m a m. je empirijska (i eksperimentalna) ili je racionalna (spekulativna). Po svojoj svrsi ili je istraživalačka (heuristička) — kad istražuje istinu — ili didaktička, kad nađenu istinu prikazuje, t. j. kada poučava. Za istraživanje je važna analitička metoda (kad se pred slušaoce na početku istraživanja iznese nepoznata istina ili pojmovna definicija, pa se postepeno objašnjuju njezini sastavni dijelovi). U ovoj su knjizi obje metode zastupane.

MISAO (der Gedanke) učinak mišljenja; obično je misao isto što i pojam.

MIŠLJENJE (cogitatio, das Denken) suđenje (s poimanjem) i zaključivanje; i — u širem smislu — spajanje (vezanje) dviju spoznaja po njihovu sadržaju (unutarnjem odnosu). »Prirodno« mišljenje spaja spoznaje na o s n o v i i s k u s t v a, t. j. ono obuhvata psihologijske (spontane) pojmove i prirodne sudove; ono može da bude neistinito, jer je s u b j e k t i v n o, t. j. osnovano na iskustvu samo pojedinog spoznavajućeg subjekta. »Logično« mišljenje analizira i distingvira spoznajne sadržaje (te na taj način ustanovljuje ono što je bitno) — i spaja samo one kod kojih znade za r a z l o g (o s n o v u) n u ž n e i m s v e z e; ta sadržajna »nužnost« znači »objektivnost« t. j. sadržajno podudaranje (sklad) suda s objektivnom svezom (odnosom) — nezavisno od opažanja (iskustva) pojedinog spoznavaoca. Koliko nas logično mišljenje vodi do podudaranja sa stvarnošću ili objektivnošću (Sachverhalt) — t. j. do istine, koja je od pojedinačnog iskustva nezavisna i utoliko nepromjenljiva — kažemo, da rezultati log. mišljenja (logički sudovi) vrijede nepromjenljivo (apsolutno) i općenito (za sve ljude). — Sposobnost mišljenja jest razum. U užem smislu »razuman« je čovjek, koji znade logički misliti, te je prema tome »razum« sposobnost razložnog mišljenja.

MNESTIČKI (gr. mnesis, mneme = pamćenje) koji pripada pamćenju.

MORAL (lat. mores) ćud, značaj, ćudorede (gr. èthos).

MOTIV (lat. moveo = gibljem, pokrećem) je ona sastavina kompleksnog voljnog događaja, koja nije samo htijenje (voljni čin), niti izvedba, a jest njihov uvjet. Spoznajni elemenat u motivu jest razlog (pokretalo) htijenja (Beweggrund); a čuvstveni poticaj jest Triebfeder. V. voljni događaj.

MOTORNI (lat. moveo = gibam) kretni organi.

N.

NAČELO spoznajni princip (naprosto »princip«, Grundsatz); dokaz: razlog (Beweisgrund), na osnovi kojega utvrđujemo i dokazujemo neki stavak (Beweissatz); a sâm stavak, koji otuda proizlazi, zovemo principijat. U užem (strožem) smislu n. znači takav sud, koji je sâm po sebi i općenito razumljiv; ovi se sudovi zovu također a k s i o m i, m a k s i m e (gr. aksiómata, lat. dignitates, propositiones maximae, jer im kao prvotnim istinama pripada dostojanstvo).

NAGNUĆE (Hang).

NAGON (Trieb) v. instinkt.

NASTOJANJE (teženje, slov. stremljenje, Streben, Strebung, appetitus) je cjelokupna naša aktivna (djelatna, radna, tvorna) tendencija, ili: duševna upravljenost (naklonost) za radnje (akcije), t. j. za izvođenje pro-

mjenjâ, kojima se — nesvijesno ili svijesno — postizava cilj. N. se očituje kao doživljaj teženja za nečim (pozitivno) i kao zaziranje ili odvraćanje od nečega (negativno).

NATIVIZAM (lat. natus = rođen) nazor, da nam je nešto duševno prirođeno.

O.

OBJEKAT (lat. obicio = stavljam, mećem pred, objectus = stavljen pred, objectum = ono što je stavljeno pred nekoga, Gegen-stand, pred-met) u psihologijskom smislu znači ono, što nije zavisno od doživljujućeg subjekta ili što nije samo njemu pripadno (od njega doživljeno).

OPAŽANJE (Wahrnehmung) je svako ono znanje, kome je objekat neposredno nazočan. Osim osjetnog opažanja imademo i neposredno opažanje ili svijesnost (Bewusstheit), zatim opažanje relacijâ i apstraktivno opažanje.

OPIS (lat. describo = opisujem) deskripcija.

ORGAN (gr. óganon; lat. instrumentum) sredstvo.

Živo biće zove se »o r g a n i z a m«, koliko je izgrađeno od raznoliko ustrojenih dijelova ili »o r g a n a«; a svaki organ je dio tijela, koji je udešen da služi za izvjesnu funkciju (djelatnost), na pr. za funkciju pokretanja tijela i njegovih dijelova služe mišići, za probavu i usisavanje probavljene hrane služi crijevo, za izmjenu krvnih plinova služe pluća, i t. d. To su dakle oni raznoliki organi, koji zajedno sačinjavaju cjelinu, prema kojoj udešavaju svoje djelovanje.

Poredak i položaj pojedinih organa u tijelu i tjelesnu cjelinu ispituje »a n a t o m i j a«. [Ona je zajedno s drugim nekim naučnim granama (citologijom, koja ispituje stanice, i histologijom, koja se bavi tkivima, t. j. udruženjima stanica, koje su udešene za istu funkciju) sastavni dio m o r f o l o g i j e ili nauke o formama živih bića. A ova je opet sastavni dio b i o l o g i j e, t. j. nauke o živim bićima i svim pojavama, koje se na njima zbivaju. Biologija promatra kod živih bića ono što postoji (statička, deskriptivna biologija), ono što se zbiva (dinamička, kauzalna b.) i kako se razvija (genetička b.). Promatrajući životne pojave (fenomene) biologija se može podijeliti opet u različne grane, od kojih smo već spomenuli morfologiju, a jedna je od njih i fiziologija.]

»F i z i o l o g i j a« je nauka o funkcijama organizma.

F u n k c i j a nekoga organa jest učinak (efekat) njegova djelovanja; o »funkciji« organa govorimo, koliko imademo u vidu obavak (obavljanje) njegova djelovanja. A kod svakog se organskog djelovanja zbiva izvjesni p r o c e s, t. j. kod organskog djelovanja imade uzročni (kauzalni) niz događajâ (nije dakle svako djelovanje proces, na pr. kad magnet privlači željezo — to je djelovanje, a nije proces). Fiziologija mora dakako upoznavati one procese, koji omogućuju pojedine tjelesne funkcije. Evo nekih primjera za razlikovanje funkcije od procesa. Funkcija zvonca jest, da zvono zazvoni, a proces je, da ide električna struja po žici, da bude elektromagnet na zvoncu elektriziran i da privlači kotvicu, koja udara na zvono; funkcija je mišića, da pokreće udove, a proces je taj, da se glikogen u mišiću oksidira u mliječnu kiselinu i da pod njezinim utjecajem nabubre te se toga radi skrate (kontrahiraju) mišićna vlakanca; funkcija uha jest, da zvuk podražuje slušni živac, a proces je, da zračni valovi dovode bubnjić u titranje, koje se proširuje kroz slušne koštice na ovalni prozor, te se time titranje prenosi na tekućinu u labirintu, a titranje ove tekućine dovodi u titranje bazalnu membranu, koje titraji podražuju osjetilne dlačice slušnih stanica, a taj podražaj proizvodi uzbuđenje slušnog živca; funkcija bubnjića je, možemo reći, da prenosi zvučne valove na slušne koštice; funkcija slušnih koštica jest da prenose zračne titraje na ovalni prozor, i t. d.; funkcija želuca je izlučivanje želučanog soka; funkcija srca je optok krvi; funkcija oka je izvođenje živčanog uzbuđenja

pod utjecajem svjetlosne energije; a živčano uzbuđenje ima funkciju, da proizvodi u centralnom živčevlju proces, koji je popraćen osjetom (gledanjem) svijetla.

OSJEĆANJE kao psihičko događanje (das Empfinden), i *osjet* kao učinak ili efekat osjećanja t. j. kao svijesno stanje (die Empfindung, sensatio; srp. osećaj, slov. občutenje ili občut i občutek); kod nas riječ »oćutjeti« nije štokavska, nego kajkavska, pa zato umjesto »oćut« upotrebljavamo riječ »osjet«. Kad je osjet pojedince objektiviran, zove se zamjedba; a kad je osjetni kompleks objektiviran, onda imamo opažaj; zato na pr. boju, glas, miris... osjećamo, a boju olovke, glas prijatelja, miris ruže opažamo (zamjećujemo). — Kod osjeta svjetlosti (Lichtempfindungen) zovemo njihov kvalitet (intenzitet) svjetlina (jasnoća, Helligkeit); a »punoća« (izmiješanost kojegod boje s bijelom) jest Sättigung. — Sve kvalitete jednog osjetilnog područja, na pr. sve boje, sačinjavaju »osjetilni modaliteta«.

OSJETILNO (osjetno, izvanjsko) opažanje, Sinneswahrnehmung, sinnliche (äusserliche) W., perceptio. *Osjetilo* (zapravo »osjećalo«, srp. čulo, slov. čut, Sinn, sensus) jest sposobnost osjećanja: vidno osjetilo (vid, sposobnost gledanja), slušno osjetilo (sluh)..., Gesichtssinn, Gehörsinn, visus, auditus..., t. j. kompleks psihofizičkih uvjeta za osjećanje; osjetilan, senzitivan; osjetljiv, senzibilan; osjetilni organ, Sinnesorgan, sensorium (oko, uho...), a »senzorno« je ono što je u vezi s osjetilnim organom (koji također nazivamo »osjetilo« i to samo u fiziologijskom značenju; umjesto »senzorno« kaže se i »senzibilno« živčano uzbuđenje, jer služi za osjetljivost ili senzibilnost.

OSOBA v. hipostaza.

OSVJEDOČENJE (Sicherheit, log. sigurnost) pristajanje uz neki sud na osnovi spoznanog razloga.

P.

PAMĆENJE (lat. memoria, gr. mnéme, Gedächnis) i pamet; zadržavanje doživljenog sadržaja, koji se može reproducirati (iznova postati sviiestan). T. j. iza doživljenog sadržaja zaostaje njegov »trag« kao naknadni učinak (Nachwirkung) doživljaja, koji se »utisne« u nesvijesno (latentno) stanje, s tendencijom da — u asocijaciji s drugim sadržajima — iznova postane svijestan. *Sjećanje* (lat. reminiscentia; gr. anámnesis, Errinnerung). Amnezija je nesposobnost sjećati se doživljenih sadržaja; afazija je nesposobnost sjetiti se i izgovoriti poznate riječi. Memoriranje je hotimično (vježbom ili učenjem) zapamćivanje (pametovanje).

PASIVNO (lat. patior = trpim) trpno stanje.

PATOLOŠKI (gr. pàthos = trpnja) koji je u bolesnem stanju.

PAŽNJA pomnja, pozornost (Aufmerksamkeit, lat. attentio: ad-tendere = upravljati k nečemu); upravljanje ili uperenost ili usmjerenost (Hinlenken), fiksiranje, fiksacija, uočenje, zadržavanje u jasnoj svijesti, t. j. podizanje nekih svjesnih sadržaja na *stepen jasnoće* ili: stavljanje u *najjasniju* svijesnu točku (kao što je kod oka »žuta pjega« mjesto najjasnijeg vida!) To je pak moguće *sužavanjem* ili *koncentracijom* (Einengung) svijesti samo na neke sadržaje. (»Koncentracija« znači ne samo sužavanje ili sabranost svijesti, nego također jačinu ili napetost pažnje). Pažnja — to su zajedno uzeti svi oni događaji, koji omogućuju (uvjetuju) jasno i razgovijetno doživljavanje svijesnog sadržaja. Koliko je takav sadržaj razgovijetan (koliko ga od drugih dobro razlikujemo), kažemo da je u »vidnoj točki« svijesti (Blickpunkt) — za razliku od ostalih (nerazgovijetnih) psihičkih događaja, koji se nalaze u »vidnom polju« (Blickfeld). Doživjeti sadržaj u »točki« znači apercipirati (po Wundtu); a u »polju« znači percipirati. Koliko jastvo hotimično prouzrokuje apercepciju, ona je »aktivna«,

POBUDA (Anregung) poticaj.

POČELO (principium, gr. arhé) je sve ono, što je kao početak da nešta nastane (to je uzročno počelo ili »uzrok« — na pr. stolar kao uzrok stola), ili da eksistira ili da uzmognemo spoznati.

PODRAŽICA; onaj fizikalni događaj — na pr. titranje etera (svjetlost) — koji utječe na senzorne organe, zovemo (fizička) *podražica* (srp. draž, Erreger, Reizquelle, excitant) ili (kao što je danas uobičajeno nazivati) »*podražaj*« (Reiz). Utjecaj podražice na senzorni organ (na pr. oko), t. j. događaj ili promjena u okrajku senzornog živca, zovemo »*podraživanje*« (Reizung, excitation); a zove se također i »podražaj« (nadražaj).

Osim fizikalnog događaja i fiziologijskog-perifernog utjecaja, za postanak se osjeta još iziskuje, da periferni utjecaj (podraživanje) živčanim »*uzbuđenjem*« (= »fiziologijska podražica«, Erregung) prijeđe do mozga, gdje nastaje moždano podraživanje. (»Uzbuđenje« može biti periferno i centralno, a ovo opet kortikalno i subkortikalno).

Mi možemo dakle u čitavom fizičkom procesu koji se iziskuje za osjet, razlikovati četiri stadija: 1. fizikalni (izvan našega tijela), a to je »podražaj«, »podražica«; zatim 2. periferni, t. j. »podraživanje« okrajnog živčanog aparata; 3. prijenos živčanog »uzbuđenja« u mozak: 4. moždano uzbuđenje (kortikalni proces). Sve su to fizički uvjeti, od kojih zavisi 1. *eksistencija* svakog osjeta, t. j. njegov postanak u svijesti, i 2. zavise od fizičkih događaja *razlike* između pojedinih osjeta. Ipak nije »osjet« samo rezultat fizičkih procesa, jer je »*svijesna pojava*«, koja eo ipso imade sasvim nefizički karakter.

POJAM (Begriff, conceptus, notio, idea) doživljujem onda, kad znadem *šta* je neki predmet, t. j. kad poznajem predmet koliko je u svijesti *određeno* sadržan; takovo shvaćanje zove se poimanje (Begreifen). »Sud« doživljujem kad znadem, da li poimljenom predmetu pripadaju (da li su s njime spojive) ili ne pripadaju oznake (obilježja) kojima predmet određujem; a kod »zaključivanja« saznajem i *zašto* mu spadaju.

Logika uči, da su oznake predmeta *osnovne, izvedene i slučajne*, na pr. u pojmu »čovjek« osnovno je obilježje, da je »životinja« i to »razumna«, a otuda je izvedena oznaka čovjeka, da (kao životinja) imade izvjesne osjetilne organe, a ujedno (kao razuman) da ima sposobnost govornog izražavanja; sasvim je slučajna biljega, da je neki čovjek velik, drugi malen, jedan crn, drugi plav i t. d. Prve dvije oznake zovu se *odredbene* (određujuće, bestimmend), jer određuju ono što je kod predmeta glavno ili »bitno« i po čemu je on (za razliku od drugih predmeta) *ono što jest* upravo taj predmet. Pojam je dakle *spoj* (*sinteza*) *određenih oznaka kod spoznajnog objekta*.

Psihologija uči, *kako upoznajemo odredbene oznake ili kako* (*u pojedinom slučaju*) *dolazimo do pojmova*. Kod tvorbe historijskog pojma — na pr. o Napoleonu, o križarskim vojnama, o francuskoj revoluciji — treba najprije da saberemo sav izvorni materijal o tom predmetu; kod prirodoslovnih pojmova treba pokusnim i matematičkim putem te uopće poredbenim promatranjem oduzeti (izolirati, apstrahirati) odredbene oznake; kod apstraktnih pojmova — na pr. krepost, pravda, sloboda... — treba ih primijeniti na konkretnu zbiljnost i u njoj poimati glavno određenje; do filozofijskih pojmova — na pr. duša — dolazimo na taj način, da se pitamo, na osnovi kojih se empirijskih činjenica može i mora izvesti (dokazati) taj pojam.

Najprije treba dakle (u pojmovnoj tvorbi) *opažati konkretnu zbiljnost*, a zatim u njoj *analitički* istražiti predmetna (objektivna) određenja, koja zasebno (apstraktno) shvaćena — t. j. sa isključenjem slučajnih znaka — daju »pojam«.

Odredbene su oznake kod mnogih predmeta jednake, za razliku od slučajnih oznaka, po kojima su predmeti pojedinačno (individualno) različni. Pojam sadržava dakle ono što je zajednički pojedinkama i što im utoliko općenito pripada (zato i zovemo pojmovni sadržaj »univerzalan«, od lat. »unum versus alia« = jedno naprama drugima, t. j. pojedinkama).

Logika nas upoznaje s različitom podjelom (divizijom) pojmova; samo da ovdje nešto spomenemo. Jednostavni (po svom sadržaju) je onaj »pojam« — na pr. »čovjek« —, koji označuje samo jednu, i ako sastavljenu (»životinja + razumna«), bit. Sastavljen (složen, kompleksan) je pojam, kad označuje više biti ili takovih odredenja, koja su slučajno ili u izvjesnoj vezi ujedinjena, na pr. (čovek +) pjesnik, muzičar i t. d. — Jednostavni je pojam ili konkretan ili apstraktan. K. je pojam onda, kad izriče odredenje, koliko se u subjektu (nosiocu) nalazi ili koliko je s njime kao srašteno (lat. con-crescere = zajedno rasti; a. je pak pojam, kad neko odredenje shvatimo odvojeno od subjekta. Bitak, čovječnost (biti čovjek), zdravlje, svijest, mišljenje, volja, sloboda... jesu a. pojmovi, jer se u zbiljnosti ne nalaze ovi pojmljeni objekti bez svoga nosioca: zbiljski jesu samo bića (a ne bitak), ljudi (a ne čovještvo), zatim zdrava, svijesna, misaona, voljna, slobodna bića. Adjektivi zeleno, crveno, lijepo... jesu apstraktni; a kad su adjektivi supstantivirani — ovo zeleno, ovo crveno (das Grüne, das Rote..) — postaju konkretni pojmovi, jer izriču predmet zajedno (srašteno) s odredbenom oznakom.

Neki logičari nazivaju »konkretno« ono što je specijalno i individualno, a »apstraktno« znači im isto što općenito (generalno). Drugi opet kažu, da je »konkretno« ono što je zorno, a »apstraktno« je nezorno (unanschaulich). Vidi riječ »apstrahirati»!

Koliko shvaćamo objekte realnog reda (v. riječ »filozofirati«), imademo o njima izravne ili direktne pojmove, na pr. »čovjek«, »životinja«, »biljka« i t. d.; mi naime u opaženim izvanjskim predmetima izravno oduzmemo (apstrahiramo) ono što je kod njih bitno i to je predmet »izravnog« poimanja. A refleksnim pojmovima — na pr. »rodni pojam«, »vrsni pojam«, »subjekat«, »predikat«, »sud«, »zaključak«, »znanost««, »pojam« i t. d. — upravljeni smo na objekte idealnog reda, t. j. refleksni su pojmovi, kad ih imademo o samoj našoj spoznajnoj djelatnosti i o spoznavaocu kao njihovu subjektu. Tako mi u psihologiji stvaramo o opaženim svojim doživljajima refleksne pojmove; percepcija, senzacija, predodžba, pojam, sud, čuvstvo i t. d.

POJAVA (gr. fainómenon) fenomen (Erscheinung) pojavni, iskustveni predmet, opažajna zbiljnost.

POJEDINAČAN individualan, (lat. in = »ne« privativno, dividere = dijeliti).

POKUS (experimnetatio, Versuch) kušnja, eksperiment.

POMISAO (Vorstellung; pomišljanje = Vorstellen); katkada sinonim za predodžbu, a katkad znači svaki sadržaj znanja (osjetilnog i misaonog).

PORIV (Triebfeder) što potiče na nešto.

POSTULAT (lat. postulo = zahtijevam) zahtjev.

PREDMET (v. objekat) sve što je »metnuto pred« naše shvaćanje; zato se razlikuju osjetilni, misaoni... predmeti; s obzirom na svoj bitak predmet je idealan (misaon), usvijestan (imanentno zbiljski ili realan), pojavan i transcendentan (v. ovu riječ).

PREDODŽBA (predstava, Vorstellung, repraesentatio, gr. fántasma, fantasia) za svaki reproduktivni (predodžbeni) sadržaj; »fantazija« (v. ovu riječ).

PRIRODA narav, natura — na pr. kod pojma čovjek — znači »bitnost« kao počelo djelovanja (čovjek je razumne prirode). P. znači obično tjelesni svijet.

PROBLEM (gr. pro-balo = bacam napred, stavljam) pitanje, zadatak.

PROCES (lat. procedere = naprijed ići, stupati; zato proces znači postupak, Verfahrungweise, Vorgang) kompleks djelatnog događanja ili zbivanja, na pr. proces saznanja obuhvata od (elementarnog događaja) »osjećanja« pa sve do »zaključivanja« sve one komponente, koje omogućuju kakovogod shvaćanje (saznanje): perceptivno, reproduktivno i misaono; (na pr. proces kod pojmovnog shvaćanja jest relativno opažanje, apstrahiranje i t. d.). Svaki svijesni doživljaj (na pr. percepcija, sjećanje, zaključivanje, odluka...) jest rezultat psihičkog procesa (percepcija na pr. od različnih osjeta i njihove ujedinidbe, a sjećanje od asocijacije i pamćenja...) Sâm doživljaj jest »funkcija« ili efekat toga procesa; a i svaki sastavni dio procesa znači jedan djelatni (djelotvorni) događaj ili »funkciju«.

PROMATRANJE, MOTRENJE, paženje (Beobachtung; riječ Betrachtung znači razmatranje, razmišljanje, razgledanje, obzir), observatio; unutrašnje, introspektivno, samopromatranje.

PROPEDEVTIKA (gr. propaideutiké téhne ili epistéme) = pripravna, uvodna nauka (znanost).

PSIHOFIZIKA nauka o psihičkim pojavama koliko su vezane uz fiziologijske procese.

PSIHOLOGIJA (gr. psihé = duša, lógos = misao, nauka). Od psihologijske (psihologičke) nauke ili psihologije sasvim je nešto drugo »psihologistička« nauka (»psihologizam«), koja hoće noetičko pitanje o vrijednosti spoznaje da rješava psihologički, t. j. gledajući na izvor i razvitak saznanja; drugim riječima: koja uči, da je logika zavisna od psihologije

PSIHOPATALOGIJA (gr. psihe, pathos, logòs); »psihijatrija« je ona medicinska grana, koja traži patološke-anatomske i fiziologijske uzroke duševnih bolesti.

R.

RASPOLOŽENJE nastrojenje (Stimmung).

RAZUM (Verstand, Vernunft, intellectus: intus = unutra, legere = čitati; ratio, gr. nus; tvorni ili apstraktivni r. (intellectus agens).

REAKCIJA (lat. re = natrag, ago = djelujem, činim; Rückwirkung) protivučin, posljedica svakog učinka u prirodi.

REALNA eksistencija jest nezavisna od mišljenja, za razliku od idealnog ili samo pomišljajnog bitka. Svijesna realnost (zbiljnost) jesu doživljaji ili svijesni događaji (među koje spadaju i fizičke pojave koliko su percipirane ili perceptivno doživljene). Za svijest transcendentna r. jest od svijesti nezavisna ili neusvijesna eksistencija (ekstrakonscijencijalna, transsubjektivna r.); transcendentno realni predmeti ili su pristupni opažanju (opažajni, empirički) ili nisu (metempirički ili metafizički).

REFLEKSNI (lat. reflectere animum = u duhu ili u mišljenju osvrnuti se. obazreti se) refleksan, osvrtan; refleksne kretnje znači odrazne, odbojne kretnje; r. svijest, v. svijest; refleksija, usebno opažanje, samopromatranje.

RELACIJA (lat. refero, relatum = odnosim) odnos, snošaj, napramica; idealna r. = spoznajni odnos (kod suda, zaključka); realna r. = stvarni odnos.

REPRODUKCIJA (lat. re-producere = ponovno proizvesti) obnavljanje, vraćanje ili stupanje u svijest z a p a m ć e n o g sadržaja (v. pamćenje). Za reproducirani sadržaj kažemo da ga »predočujemo« ili »predstavljamo«. Predodžba nam dakle zastupa (reprezentira) nekoć opaženi predmet, te ga čini u svijesti ponovno nazočnim (re — praesentare). Zato i kažemo za predodžbu, da je »reprezentativni« doživljaj.

RITAM ponavljanje jednakih elemenata (na pr. kretnje kod plesa) u jednakim vremenskim razmacima.

S.

SASTAV, v. struktura, konstrukcija, kompozicija (Zusammensetzung, Gefüge, Formatur) na pr. jednovit sastav (einfache Struktur), viševrstan s. (mehrfache St.), sastav tijela (Bau, Konstitution des Leibes).

SASTAVBA ili sastavljanje, sveza, spoj (Verbindung, Zusammenfügung), sinteza; s a s t a v a n (-vni), spojidben, sintetičan.

SASTAVINA sastavni dio (Bestandteil); može biti jednostavna (elementarna) i sastavljena ili složena (kompleksna).

SAZNAVANJE (das Erkennen, cognitio) psihički proces; a njegov rezultat, t. j. svijesni sadržaj ili pojava jest znanje.

SHVAĆANJE (Auffassung, apprehensio, cognitio) v. saznavanje.

SIMPATIJA (gr. sin = zajedno, pásho = trpim) suosjećanje.

SIMPTOM (gr. sin-ptoma = padanje, padež; casus: cado = padati) znači p r i p a d a k ili accidens (ad-cadere), t. j. sve ono što kao svojstvo, obilježje ili z n a k pripada nečemu, što opet zovemo supstancija (substare) ili hipostaza (gr. hipó-sta, korijen od hístemi = stavljam) ili »podstat, podstojnica«, jer kao da stoji pod onim što na nju spada (pripadak), te na neki način određuje, na pr. stol, čovjek, olovka... jesu supstancije, a boja, veličina, oblik... jesu akcidenti. »Supstancija« je sve ono što eksistira za sebe (a ne u nečem drugome), pa bi dobro bilo da je hrvatski zovemo »z a s e b n i c a«.

SINTEZA (gr. sintíthemi = zajedno stavljam, slažem, dodajem nešto nečemu, sastavljam) ujedinidba (Vereinigung), s p o j i d b a (Verknüpfung), slaganje; funkcija je sinteze (suprotno od »analize«!), da s a s t a v i i l i s l o ž i i l i s p o j i u j e d n u c j e l i n u — a to može da bude na različne načine (asocijativno, aperceptivno, pojmovno i t. d.).

»Stvaralačka sinteza« — po Wundtu — osnovni je princip (t. zv. princip stvaralačkih rezultanata) psihičkog zbivanja, a glasi: »Produkat, koji u psihičkim vezama (Verbindungen) nastaje iz nekog broja elemenata, više je nego suma tih elemenata, više nego da je elementima jednolična tvorevina (gleichartiges Gebilde), po svojoj vrijednosti na novom, višem stepenu«.

Sintetično = što je sintezom nastalo i uopće što se tiče sinteze, v. s a s t a v b a.

SOMATOLOGIJA (gr. soma = tijelo) nauka o tijelu.

SOMNAMBULIZAM (lat. somnus = san, ambulo = šećem).

SPEKULACIJA (lat. speculor = gledam) umovanje, misaono istraživanje.

SPONTANO (lat. sponte = samo od sebe) = 1. što ne nastaje samo na izvanjski poticaj (kao fizička gibanja i refleksi), nego »iznutra«, t. j. iz samog djelatnog subjekta — ali ne opet hotimično (svojevoljno), nego nehotice (po nagonu i osjetilnom teženju). 2. S. označuje svu n e r e c e p t i v n u duševnu djelatnost, t. j. mišljenje i htijenje, koliko mišljenjem raspoređujemo osjetnu građu i koliko sami sebe određujemo u djelovanju.

SPOZNAJA (Erkenntnis, cognito) = istiniti sud; u širem smislu = znanje kao doživljaj, i ako nije istinito (niti misaono). Znanstvena spoznaja, v. znanost.

STATIČKI (lat. status = stajanje, položaj) osjeti daju nam znanje o položaju (Stellung) tijela prema pravcu sile téže. Njihov podražaj nalazi se u trijemu slušnog organa te sastoji u gibanju tekućine, zvane endolimfa, i sitnih dlačica u njoj. Bez endolimfe ne zna se čovjek orijentirati u tjelesnom kretanju i gubi tjelesno ravnovjesje ili stabilnost. Utoliko se statičke senzacije zovu s. »položaja«, premda mi položaj čitavog tijela zapravo opažamo (a ne jednostavno osjećamo), t. j. znanje o tjelesnom položaju jest sastavljeno od različnih senzacija. Statički osjeti obično sačinjavaju komplekse zajedno sa kinestetskim i taktilnim osjetima (osjetima kretanja ili taknuća, lat. tactus = dodir).

STAV (Stellung, Position) na pr. s. nogû (Haltung, Lage), s. tijela = držanje, položaj, stanje, tijela kako nam se izvanjski pojavljuje (habitus, attitude); pravac stava (Stellungslinie); jastveni stav upravljenosti prema svijesnom sadržaju = pažnja.

STEREOSKOP je optička sprava, kojom dvije slike, snimljene sa dva mjesta — kojih razmak odgovara donekle razmaku naših očiju — gledamo binokularno (sa oba oka), i to tako da identične točke obiju slika padaju na konjugirane točke naše mrežnice (t. j. one točke, koje odgovaraju istoj lokalizaciji. Prema tome točke predmeta, kojega slika ne pada na konjugirane točke mrežnice, vidimo dvostruko.) Zato dobijemo s pomoću stereoskopa od dviju slika utisak jedne jedine, ali plastičke slike, na kojoj možemo tačno razabrati što je bliže i što je dalje.

STRAST Leidenschaft, passio.

STRUKTURA (Gefüge, Bauart, Anordnung, Zusammensetzung, Bildung) jest poredak (sastav, slog, struk) sastavnih čestica (sitnih elemenata) na pr. složenost stanicâ kod kože; struktura je živca i mišića da sastoji od vlakanaca; jetra imadu zrnatu strukturu; kod drva je gusta i rijetka struktura i t. d.

STVARNOST, objektivnost = spoznajni objekat u snošaju s prediciranjem, određenjem (Sachverhalt, Tatbestand), predmet suda, S. se također uzima (u užem značenju) za zbiljsku ili realnu objektivnost (s. = zbiljnost = realnost).

SUBJEKAT (lat. subjicio = mećem pod) zovemo u logici kod suda sve ono, o čemu izričemo predikat; u psihologiji = doživljujući »ja«. — S u b j e k t i v n o (psihologijski) = što subjektu (kao nosiocu) pripada ili što samo s obzirom na subjekat eksistira (a to su njegovi doživljaji). U noetici s. = sudovi koliko su istiniti za spoznavajući subjekat (nauka o tome je subjektivizam).

SUD (Urteil, judicium) misaoni proces, kojim neki predmet shvaćamo s obzirom na izvjesna određenja, tako da ih međusobno spajamo ili odvajamo. Kad na pr. mislimo na kuću koja gori, na drveće koje cvate, na ružu koja je crvena, na nešto u zraku što leti, na patuljke u prašumi i ljude na Marsu... — Sve to još nijesu sudovi; tek onda nastaje sud, kad za jedan poznati predmet — kuća, drveće, ptica ili aeroplan... — ustanovljujemo ili priznajemo (anerkennen), da mu neko određenje (Bestimmung) — gorjeti, cvasti, letjeti... — zbiljski ili uistinu pripada ili ne pripada, pa zato mu to određenje priričemo ili odričemo. Prema tome u sudu jesno (afirmativno) ili niječno (negativno) tvrdimo neko određenje o pojmljenom objektu (jesnu tvrdnju zovemo u strožem ili užem smislu naprosto »tvrdnja«). Pojam predmeta postaje u sudu subjekat, a određenje predikat; njihov snošaj je predmet suda.

Sâm proces suda (suđenje, Urteilen) sastoji u tome, 1. da nastojimo objekat dobro upoznati; to postizavamo a n a l i z o m pojmovnog sadržaja, 2. Od analize (rastvorbe, Zerlegung) prelazi misaoni proces k s i n t e z i, koja sa predmetom uporeduje i povezuje neko određenje (dakle nije kod suđenja dovoljno samo analitičko promatranje shvaćene cjeline, kako Wundt

drži). 3. Kod suđenja nastojimo saznati, da li određenje, koje o predmetu izričemo, z b i l j s k i ili u i s t i n u pripada predmetu ili ne pripada; pa zato sud izričemo kao tvrdnju ili nijek.

Suđenje kao jastveni događaj ili svijesni sadržaj = »sud« u psihologijskom značenju riječi; a smisao (Sinn) suda — t. j. ono što je sadržano u pojedinom sudu koliko se očituje u izrijeku (Aussagesatz!) — = »sud« u logičnom značenju. Tako i »poimanje« (Begreifen), kao zbivanje ili proces = »pojam« u psih. značenju; a pojmovni sadržaj ili značenje riječi (Bedeutung) = pojam u log. pogledu.

SUPSTANCIJA (lat. sub = pod, stare = stajati) podstojnica, podstat (ž. rod); subsistentia, podstojnost. — U prirodopisu s. = izvjesna tvar.

SUPSTRAT (lat. sub = pod, stratus = prostrt) podloga, supstancija.

SUSTAV (gr. sin-hístemi = sastavljam, slažem, sređujem), sistem, jest cjelina od dijelova grupiranih po zajedničkom obilježju. Spoznajni (naučni, znanstveni) s. = po izvjesnoj metodi (na izvjesni način) rješavati postavljeni zadatak tako da ovo rješavanje obuhvata u jedinstvenu cjelinu poredanu skupinu spoznajâ.

SVIJESNOST ili unutrašnje (usebno), neposredno opažanje (Bewusstheit).

SVIJEST (das Bewusstsein, conscientia); sastavljenica od s — i korijena vĕd —, koji znači »znati« i koji odgovara indoevropskomu * uoid —, kako se vidi iz grč. oida »znam«, got. wait = njem. weiss. Od istoga korijena postaje i naš glagol vidjeti, lat. video. — Svijesnost ili svijesno stanje (Bewussthaben, Bewusstheit). Svijestan, usvjestan, svjestit (bewusst, conscius). — S a m o s v i j e s t (Selbstbewustsein, Ichbewusstsein), t. j. svijest o samome sebi ili o jastvu, koliko je subjekat svijesnog doživljavanja. Neposredno (intuitivno) znanje, kome je objekat »jastvo« t. j. shvaćanje stvarne relacije svijesnih doživljaja i njihova »ja«, zove se također »r e f l e k s n a s v i j e s t« (reflektirati = osvrnuti se, obazreti se).

Da »svijest« nije isto što »pažnja«, možemo pokusom ustanoviti. Ako pustimo da neki (nesuvisli) vidni utisci (crte, slova, brojke) trenom utječu na oko, mi ih možemo tek 4—6 jasno shvatiti; a kad ovi utisci sastavljaju poznatu cjelinu (na pr. geometrijski crtež, neku riječ...), možemo ih dvostruko i trostruko više shvatiti. Ali kad se taj broj utisaka znatno poveća, onda nam neki od njih zaostanu jasno u svijesti, a drugi od njih samo nejasno ili sasvim neodređeno. To znači da su i ovi posljednji istovremeno bili u svijesti sa prvima, ali mi ih nijesmo jasno shvatili, t. j. jasno shvaćeni utisci samo su jedan dio od ukupnih svijesnih sadržaja. Da ovaj dio svijesti označi, uzeo je Wundt iz optike izraz »vidna točka« svijesti, a sveukupnost svijesnih sadržaja u jednom trenu nazvao je »vidno polje« svijesti. U vidnoj se točki nalaze oni sadržaji, koji su jasno shvaćeni koliko na njih p a z i m o. Radius kruga pažnje kraći je dakle od radiusa svijesti. Da se zaista nalaze u svijesti istovremeno i takovi sadržaji, na koje ne pazimo (t. j. koji su već na granici vidnog polja, te su nejasni), lako je također razabrati po tome što oni u t j e č u na cjelokupno svijesno stanje; zato se na pr. drukčije u svijesti odrazuje jedan isti predmet, ako ga vidimo kad smo radosni ili žalosni, u crkvi ili na ulici i t. d. Dakle imade svijesnih sadržaja, koji se nalaze tek na stepenu zapažene datosti istovremeno sa onima, koji su već na stepenu jasne ili pažljive opaženosti.

SVJETLINA jasnoća svjetlosti (Helligkeit) = količina svijetla, koju odbacuje površinska jedinica (na pr. jedna mala slika, koja visi kod prozora tako da je osvjetljuju sunčane zrake, može da odbacuje jednaku količinu svjetlosnih zraka kao čitava stijena, koja nije obasjana sunčanim zrakama; zato kažemo, da je slika svjetlija, utoliko što površinska jedinica — cm^2 — odbacuje kudikamo više svijetla, nego ga odbacuje cm^2 zida u stjeni).

T.

TELEPATIJA (gr. tele = u daljinu, pasho = trpim, primam utiske) primanje utisaka iz daljine.

TEMPERAMENAT. Nazivi i razdioba potječe još od Galenusa (131.—200.), koji je imao posebni fiziologijski nazor o utjecaju krvi (sanguis), žute žuči (grč. holé), crne žuči (mélaina holé) i sluzi (flégma) na psihičke dispozicije i njihovo tjelesno očitovanje. Kant je razdijelio temperamente u steničke (gr. sthénos = snaga) ili jake, i asteničke (asthenés = slab). Jaka čuvstvena uzbuđenja su brza (kolerički t.) i spora (melanholički t.); a slaba također ili su brza (sangvinički t.) ili spora (flegmatički t.).

TENDENCIJA (lat. tendo = napinjem, smjeram) smjer, teženje, nastojanje, sklonost.

TEORIJA (gr. theoría = gledanje, nazor) je promatranje neke hipoteze (v. ovu riječ!) u primjeni na pojedine slučajeve, t. j. teorija obuhvata one pojave, koje možemo protumačiti na osnovi neke hipoteze, na pr. iz Newtonove hipoteze o općoj teži izvedena (deducirana) je teorija (nazor) o planetskom gibanju. Psihologijsko tumačenje »reprodukcije« s pomoću (na pretpostavci ili hipotezi) »asocijativnih veza« među psihičkim elementima, također je teorija (nazor, eksplikacija psihičke pojave »reproduciranja«).

TEŽENJE (das Begehren, appetitus) težnja i žudnja ili požuda (Begierde) = svijesno (sa shvaćanjem skopčano) nastojanje; s razumnim shvaćanjem skopčano nastojanje = razumno teženje ili volja (appetitus rationalis). Izraz »teženje« upotrebljujemo i za nesvijesno, čakle za cjelokupno nastojanje za aktivnim životom (v. nastojanje).

TIMOLOGIJA (gr. timé = čast).

TIP (gr. típos = lik) sinon, shéma.

TRANSCENDENTAN (lat. transcendo = prekoračujem, prelazim) označuje 1. transcendentnu (empiriju transcendirajuću, matafizičku) s p o z n a j u, na pr. da eksistira Bog i da duša može eksistirati bez tijela i t. d. 2. Transcendentna e k s i s t e n c i j a (bitak) može da znači a) s obzirom na svijest nezavisni bitak, koji prelazi granicu svijesti, t. j. nije imanentno realan, nego je ekstrakonscijencijalan, izvansvijesni, za svijest transcendentni i strogo uzeto »realni« bitak, ali tako da je opažanju pristupačan ili pojavljiv; b) nepojavljiv bitak neempirijskih ili metafizičkih predmeta (na pr. duše, Boga).

TUMAČENJE explicatio.

U.

UČINAK (Wirkung, lat. effectus: efficere = učiniti).

UM (Vernunft, ratio) u širem značenju sposobnost zaključivanja ili doumljivanja; zatim sposobnost cjelokupnog saznavanja — od osjećanja do zamišljanja idejâ i stvaranja ideala (ovo posljednje u strogom smislu = um), pa zato »umovanje« = sintetičko, univerzalno spoznanje svijeta i života.

UMIŠLJANJE umislica (Einbildung).

USTROJ, organ, organizam, građa, sustav, na pr. vanjski ustroj (äusseres Organ), crijevni ustroj (Darmsystem); ustrojavanje. organiziranje; ustrojba, organizacija, institucija; ustrojni, organski; u s t r o j s t v o, organizam, tvorba (Bildungsart); uređaj (Einrichtung), na pr. ustrojstvo države; građa (Bau), na pr. u. jezika; sustav, na pr. u. probave. »Ustrojstvo« jest od raznolikih međusobno zavisnih tvarnih dijelova sastavljeni uređaj, koliko predstavlja jednu cjelinu s o b z i r o m n a n j e z i n o d r e đ e n i e f e k a t. »Ustrojstvo« znači jedan dinamički, funkcionalni sustav, tako je na pr. ustrojstvo senzornih organa da primaju podražaje, ustrojstvo ure da pomiče kazaljkama i t. d.

UTJECAJ, utisak (Eindruck, impressio); kad znači fizičko djelovanje na organe = podražaj; u psihol. smislu = svijesni efekat živčanog uzbuđenja, t. j. osjeti (dani, primljeni sadržaji).

UZBUĐENJE, Erregung.

UZROK, Ursache, causa. Svako zbivanje (događanje, fieri, Werden) *z a v i s n o* je (= nalazi se u odnosu zavisnosti) od svog uzroka; taj odnos zovemo »uzročnost ili kauzalnost«. O njoj vrijedi načelo (princip kauzalnosti): »Štogod se zbiva, ima svoj uzrok«.

V.

VOLJNI događaji (Willensvorgänge) zajedno sa svojim uzrokom = volja (Wille, voluntas); voljno činjenje = htijenje (Wollen); voljni čin ili hotnja (Willensakt); voljno djelovanje ili izvedba hotnje (Willenshandlung, Handlung).

Doživljaj hotnje sastoji u tom, da sam »ja« uzrok djelovanja, koliko već ispred djelovanja prosuđujem: »Ja ću ovo i samo ovo učiniti (izvesti)«, ili »ja hoću«. Sáma *i z v e d b a* je zadnji dio voljnog događaja (procesa), koji slijedi iza *h o t n j e*; a hotnja je ona sastavina voljnog događanja, koja rezultira iz *i z b o r a* među predmetima, koje mogu htjeti ili ne htjeti. Kad se ja za jedan od dva predmeta odlučim (»odluka« = Entscheidung) ili kad zaključim (entschliesse) da ću jedan od više njih izvesti — ovaj moj pristanak (Zustimmung) znači potpun voljni čin. »Izbor« (Wahl) znači razmišljanje o pojedinim predmetima htijenja; a svako shvaćanje voljnog predmeta (i ako nije misaono) zovemo motiv (Beweggrund). Koliko motiv čuvstveno utječe na htijenje zovemo ga poticaj (Triebfeder). — Voljni događaj obuhvata dakle: 1. *m o t i v*, 2. *h o t n j u*, 3. *i z v e d b u* (ostvarenje, realizaciju u hotnji predviđenog događaja, na pr. da hoću o nečemu razmišljati ili da hoću pokrenuti rukom.). Hotimična izvedba (willkürliche Handlung) je samo onda, kad ne manjka nijedna sastavina voljnog događaja, a kad ponavljanjem (vježbom, navikivanjem) otpane koji dio voljnog događanja (na pr. misaona motivacija), izvedba se zove »*o b i č a j n a i l i n a v i k n u t a*« (Gewohnheitshandlung). Otpane li izvedba (uz kojugod zapreku), te ako i hotnja nije potpuna, zovemo takav događaj »*ž u d n j a*« (Begehren). Koliko su sa žudnjom skopčane neposredne pripreme za djelovanje, zovemo je *t e ž n j a i l i n a s t o j a n j e* (Streben). Željom (Wunsch) postaje žudnja, koliko netko misli, da njezin predmet ne može svojim djelovanjem postići (realizirati).

VRIJEDNOST vrednota, Wert; vrednovanje, vrednosno prosuđivanje, Wertung, Wertschätzung; estetsko vrednovanje nazivamo dopadnost i nedopadnost, ili milje i nemilje. Akt vrednovanja može biti ili čuvstven ili samo misaon (kad sudimo bez čuvstva).

Z.

ZASIĆENOST, punoća (Sättigung) jedne boje jest veća ili manja primjesa bijele boje.

ZBILJSKI, činjenično, faktično (lat. factum = činjenica).

ZBIVANJE, događanje, das Werden, fieri.

ZNANJE das Wissen, scientia; svijesni sadržaj, koji stičemo različnim saznavanjem.

ZNANOST, nauka Wissenschaft, scientia, gr. epistéme; na pr. matematička, prirodoslovna, filozofijska i t. d. — znači *s k u p i n u z n a n j a* o nečemu, čime se ta znanost bavi (njezin predmet). Znanost hoće da odgovori na različna pitanja (probleme) o svome predmetu, t. j. da postigne o njemu istinite spoznaje; to je *c i l j* znanosti. A do toga cilja dolazi raznim *p u t o v i m a* (metodama) istraživanja. Znanstveno znanje (»znanost« u subjektivnom smislu, t. j. kao djelatnost u subjektu) znači *s p o z n a j u o i z v j e s n o m p r e d m e t u p o n j e g o v u u n u t r a š n j e m s a s t a v u i n j e g o v i m u z r o c i m a*. Tako i psiholog nastoji upoznati svoj predmet — duševni život. Kao spoznana građa znači »znanost« (u objektivnom smislu) *c j e l o k u p n o s t d o k a z a n i h (o b r a z l o ž e n i h) i p o m e đ u s o b n o j s u v i s l o s t i u c j e l i n u (s u s t a v) u j e d i n j e n i h t v r d n j a o i z v j e s n o m p r e d m e t u i s t r a ž i v a n j a*. Kažemo »istraživanja« zato, jer do sigurnih tvrdnja (spoznaja) dolazimo tako, da opaženi predmet ponajprije nazovemo i definiramo, a zatim — svijesni svoga neznanja o njemu — stavljamo sebi pitanja, na koja tražimo sigurne odgovore (istinite tvrdnje), na pr. matematika i fizika definiraju »veličinu, tijelo, silu, radnju« i t. d., a problem (pitanje) glasi: kako ćemo objašnjavati iskustvene pojave po njihovu postanku (uzročno, kauzalno)? Povezana ukupnost odgovorâ jest znanost.

O »znanosti« raspravlja *l o g i k a*; i to prvi njezin dio (»elementarna nauka«) o sastavinama ili elementima (misaone) spoznaje — pojam, sud i zaključak —, a drugi dio (»nauka o znanosti«, Wissenschaftslehre) o *c j e l i n i*, koja se od spoznajnih elemenata izgrađuje; na pr. rasprava ili predavanje o nekom problemu, ili čitavo znanstveno djelo o nekom naučnom području — recimo fizika, kemija, geometrija.. sastavljeno ili izrađeno je u *j e d i n s t v e n u c j e l i n u* (sustav) od množine pojmova, sudova i zaključaka.

Koliko logičar promatra znanost kao jedinstvenu cjelinu znanja o nekom predmetu, treba da se ponajprije pita: 1. *g d j e ć e* pojedina znanost svoj predmet pronaći (to je pitanje o izvoru ili nalazištu, t. zv. topika) i 2. *k a k o* će ili kojim putovima će znanost doći do svoga predmeta (to je pitanje o putu k nalazištu, t. zv. metodika). Oba se pitanja tiču znanstvenog *i s t r a ž i v a n j a* (t. zv. heuristika).

I z v o r iz koga znanost crpe svoju građu (predmet), jest *z b i l j n o s t* (Wirklichkeit). Ali zbiljnost u čitavom svome opsegu i svojoj dubini nije našem saznanju neposredno pristupačna; tek jedan neznatan dio (isječak) neposredno saznajemo, i taj dio zovemo *i s k u s t v o*. Prema tome je iskustvo izvor (osnova) sve naše, pa i znanstvene spoznaje.

ZRENJE, zor Anschauung, intuitio = potpuno (jasno i razgovijetno) opažajno shvaćanje. Osjetilni zor jest shvaćanje, koje se razvije od skupine osjetâ. Doskora iza rođenja prima (recipira) dijete izvanjske utiske ili podražaje, t. j. ono osjeća; a ovi su osjeti kao nejasne mrlje — nesređene ili kaotične —, te se od njih s vremenom razvije potpuno jasna »slika« ili zor na pr. o roditeljima. Zato su, kaže Ljudevit Vives († 1540.), naša osjetila prvi učitelji, a zornost je, kaže opet Pestalozzi († 1827.), osnov (fundament) sve naše spoznaje.

ZVUK, Ton, glas (čovječji), Stimme.

Ž.

ŽIVAC, Nerv, lat. nervrus — kompleks sastavljen pretežno od vlakanaca, koja provadaju uzbuđenja (a »ganglion« od stanica).

ŽIVOT, lat. vita, zato »vitalizam«; gr. bios, zato »biologija«.

ŽUDNJA, Begehren, požuda, pohlepa, Begierde, cupido — težnja za poznatim predmetom ili stanjem, koje pruža zadovoljstvo.

ISPRAVI!

Str. 1. zadnji red. »Rječnik« mjesto »Alfabetsko kazalo«.

„ 54. kod Sl. 14. sl. m., a ne Sl. m.; slin., a ne Slin. Na liniji od crtica desno gore manjka oznaka sl. k.

„ 55. kod Sl. 15. Cj. n. namjesto G. n.

„ 62. kod marginala treba da je »Opažanje prostornosti«.

„ 64. Sl. 18. Prema opisu u tekstu trebalo bi da je prividno kraći pravac na prvome mjestu.

„ 112. Sl. 20. Trebalo bi da je ovako $\underbrace{\qquad}_{r^{xy}}$ i $\underbrace{\qquad}_{r^{yz}}$; za tim A P trebalo bi izvesti crticama kao što je A U.

„ 120. kod Sl. 22. okrnjena je gornja strjelica.

„ 155. kod marginala ima glasiti »u prosuđivanju ...«

„ 69. 97. 106. 115. nisu jednaka slova u naslovu Pregled ...